

ANNALES

**Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies**

Series Historia et Sociologia, 27, 2017, 1

ISSN 1408-5348

UDK 009

Letnik 27, leto 2017, številka 1

**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**

Roderick Bailey (UK), Simona Bergoč, Furio Bianco (IT), Milan Bufon, Alexander Cherkasov (RUS), Lucija Čok, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Goran Filipi (HR), Devan Jagodic (IT), Vesna Mikolič, Luciano Monzali (IT), Aleksej Kalc, Avgust Lešnik, John Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Vojislav Pavlović (SRB), Peter Pirker (AUT), Claudio Povoło (IT), Andrej Rahten, Vida Rožac Darovec, Mateja Sedmak, Lenart Škof, Marta Verginella, Tomislav Vignjević, Paolo Wulzer (IT), Salvator Žitko

**Glavni urednik/Redattore capo/
Editor in chief:**

Darko Darovec

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:**

Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/Editors:

Urška Lampe, Gorazd Bajc

Prevajalci/Traduttori/Translators:

Petra Berlot (it.)

**Oblikovalec/Progetto grafico/
Graphic design:**

Dušan Podgornik, Darko Darovec

Tisk/Stampa/Print:

Grafis trade d.o.o.

Založnik/Editore/Published by:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del Litorale - Capodistria©

**Za založnika/Per Editore/
Publisher represented by:**

Salvator Žitko

**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 18,
e-mail: annaleszdjp@gmail.com, **internet:** http://www.zdjp.si/

Redakcija te številke je bila zaključena 15. 3. 2017.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS), Luka Koper, Mestna občina Koper

Annales - Series historia et sociologia izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 300 izvodov/copie/copies

Revija *Annales, Series historia et sociologia* je vključena v naslednje podatkovne baze / *La rivista Annales, Series historia et sociologia è inserita nei seguenti data base* / *Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:* Thomson Reuters (USA): Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities; IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL).

Vsi članki so v barvni verziji prosto dostopni na spletni strani: <http://www.zdjp.si>.*All articles are freely available in color via website <http://www.zdjp.si>.*

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

- Adi Bunyamin Zamzamin, Dahlan Ghani, Amir Aarieff Amir Hussin & Mohd Zaky Khairuddin:** Technological Advancement through Character Design: Darth Vader as Case Study 1
Lo sviluppo tecnologico tramite il design dei personaggi: Darth Vader come case study
Tehnološki napredek skozi oblikovanje filmskih in drugih likov: Darth Vader kot študija primera
- Pavel Jamnik, Petra Leben-Seljak, Borut Toškan, Matija Križnar, Stanislav Glažar, Bruno Blažina & Janez Bizjak:** Grobišče v Imenskem rovu / Rovu starih podpisov v Postojnski jami. So bili obiski Postojnske jame sredi 17. stoletja »turistični« ogledi grobišča? 11
La necropoli della galleria Imenski rov (Galleria dei nomi) / Rov starih podpisov (Galleria dei nomi antichi) delle Grotte di Postojna. Le visite delle Grotte di Postojna, risalenti alla metà del XVII secolo, possono essere interpretate come visite »turistiche« fatte alla necropoli?
Burial Ground in the Imenski rov (Passage of names) / Rov starih podpisov (Passage of Old Signatures) in Postojna cave. Did Visits of the Postojna Cave in the Middle of the 17th Century mean »Tourist« Visits of the Cemetery?
- Darja Mihelič:** Ekonomska privlačnost srednjeveškega Pirana za tuje doseljence 31
L'attrattività economica del Pirano medievale per gli immigranti esteri
The Economic Attractiveness of the Mediaeval Piran for Foreign Immigrants
- Miodarka Tepavčević:** Stefan Mitrov Ljubiša i Crna gora – povijesno-kulturne veze 41
Stefan Mitrov Ljubiša e il Montenegro – relazioni storico-culturali
Stefan Mitrov Ljubiša and Montenegro – historical and cultural bonds
- Michał Kopczyk:** Those Problematic Slavs. Silesia in the Eyes of a German Traveler (Case Study) 53
Quei slavi problematici. La Slesia negli occhi di un viaggiatore tedesco (uno studio di caso)
Ti problematični Slovani. Šlezija v očeh germanskega potnika (analiza primera)
- Boris Dorbić, Anita Pamuković & Milivoj Blažević:** Djelovanje kotarskog agronoma Vinka Anzulovića u edukaciji puka Šibenskog kotara iz biljne proizvodnje u razdoblju 1921–1940. 61
Le attività dell'agronomo principale del distretto Vinko Anzulović nell'educazione delle masse nel distretto di Sebenico sulla produzione delle piante durante il periodo tra 1921 e 1940
The Activities of the District Agronomist Vinko Anzulović in the Education of the Masses in Šibenik District on the Topic of Plant Production during the Period from 1921 to 1940
- Jasna Potočnik Topler:** Norman Mailer in Yugoslavia 81
Norman Mailer in Jugoslavia
Norman Mailer v Jugoslaviji
- Estera Cerar, Raša Urbas & Urška Stankovič**
Elesini: Razvoj informacijske infrastrukture v letih 1960–1991 s primeri iz slovenske tekstilne industrije 89
Sviluppo dell'infrastruttura informatica negli anni 1960–1991 con esempi dell'industria tessile slovena
Development of Information Infrastructure between 1960 and 1991 in Slovenian Textile Industry
- Anica Čuka, Lena Mirošević, Josip Faričić & Vera Graovac Matassi:** Phylloxera Revisited: The Spread of Grapevine Disease in Dalmatia and its Influence on Socio-economic Development and Agricultural Landscape 101
Fillossera: La diffusione della malattia della vite in Dalmazia e il suo effetto sullo sviluppo socio-economico e sul paesaggio agricolo
Filoksera (trtna uš): Širjenje trtne bolezni v Dalmaciji in njen vpliv na družbeno-gospodarski razvoj ter kmetijsko krajino
- Vera Graovac Matassi & Davor Relja:** Demografska dinamika na otoku Rabu od sredine 19. st. do danas 119
Dinamica demografica nell'isola di Rab dalla metà del XIX secolo ad oggi
Population Dynamics on Rab Island from mid-19th Century to the present

Darko Likar: An Architectural and Urban-planning Perspective on Cultivated Terraces in Northern Istria 131 <i>Terrazzamenti coltivati dell'Istria settentrionale in una prospettiva architettonica e urbanistica</i> <i>Arhitekturno-urbanistični pogled na kulturne terase na območju severne Istre</i>	POLEMIKA / POLEMICA / POLEMIC
Tanja Plešivčnik: Pomen estetskega doživljanja v skrbi za okolje 147 <i>L'importanza della visione estetica nella cura per l'ambiente</i> <i>Aesthetic Experience of the Environment and its Importance in Care for the Environment</i>	Stanko Flego, Lidija Rupel & Matej Župančič: Considerazioni su alcune cavità indagate da Raffaello Battaglia sul Carso triestino (discussione) 207
Mirela Müller: Educational Standards in the School Curriculum and the Role of the Mass Media. The Case of Croatia 159 <i>Standard educativi nel curriculum scolastico e il ruolo dei mass media. Il caso Croato</i> <i>Izobraževalni standardi v šolskem učnem načrtu in vloga množičnih medijev. Primer Hrvaške</i>	OCENE / RECENSIONI / REVIEWS
Aleksander Janež, Roberto Biloslavo & Armand Faganel: Sustainable Business Model: a Case Study of Fonda.si 175 <i>Modello di business sostenibile: Il caso di studio Fonda.si</i> <i>Model trajnostnega poslovanja: Študija primera Fonda.si</i>	Slaven Bertoša): Migracije prema Puli. Primjer austrijske Istre u novom vijeku (Dean Krmac) 209
Nada Poropat Jeletić: Italoфона dijasistemska raslojenost u hrvatskoj Istri: jezični i komunikacijski status, korpus i prestiž 191 <i>Stratificazione del diasistema italofono nell'Istria croata: status, corpus e prestigio linguistico e comunicativo</i> <i>Italophone Diasystem Stratification in the Croatian Istria: Linguistic and Communicative Status, Corpus and Prestige</i>	Christopher Duggan: Fascist Voices. An Intimate History of Mussolini's Italy (Matic Batič) 210
	Elvis Orbanić: Ignazio Gaetano de Buset: Visita spirituale del 1788 in Istria / Ignacije Kajetan Buzetski: Duhovna vizitacija iz 1788. godine u Istri (Ana Jenko) 212
	Salvator Žitko: Avstrijsko Primorje v vrtincu nacionalnih, političnih in ideoloških nasprotij v času ustavne dobe (1861–1914) (Branko Marušič) 214
	IN MEMORIAM
	Darko Likar (1952–2017) (Ljubo Lah) 218
	Kazalo k slikam na ovitku 210 <i>Indice delle foto di copertina</i> 210 <i>Index to images on the cover</i> 210
	Navodila avtorjem 221 <i>Istruzioni per gli autori</i> 223 <i>Instructions to authors</i> 225

TECHNOLOGICAL ADVANCEMENT THROUGH CHARACTER DESIGN: DARTH VADER AS CASE STUDY

Adi Bunyamin ZAMZAMIN, Dahlan GHANI, Amir Aarieff AMIR HUSSIN & Mohd Zaky KHAIRUDDIN
University Kuala Lumpur, Malaysian Institute of Information Technology, Creative Multimedia Section, 1016, Menara Bandar Wawasan,
Jalan Sultan Ismail, PO 50250 Kuala Lumpur, Malaysia
e-mail: adibunyamin@unikl.edu.my

ABSTRACT

The importance of character design in films and other media may have an indirect impact on future concept arts, ideas and technological advancement. Based on a story, a conceptual artist would create many, even hundreds of different designs before reaching the final product of characters, environments, vehicles, creatures and more. From these final works we get iconic figures, futuristic weapons and new worlds on the big screen that serve our entertainment purposes and hint at what the future might hold. The purpose of this paper is to bridge the idea on how conceptual art can have an impact on science, our everyday lives and even the entire world. By analysing Darth Vader in Star Wars films as the core subject, one of the most iconic villains in the history of cinema, the research will focus on the pre-production process, and how his final design can be influential to advanced technological research on prosthetic limbs, breathing apparatus and more. The process of concept art as well as the understanding of Character Archetypes will also be presented. Other well-known characters from three different platforms (film, computer games and animation) will be used as comparisons to Darth Vader in terms of similarity regarding his type of injuries and the modifications made to their bodies that could one day become an invention and thus again relate to the importance of character design.

Keywords: Character Design, Concept Arts, Darth Vader, Technology, Character Archetypes

LO SVILUPPO TECNOLOGICO TRAMITE IL DESIGN DEI PERSONAGGI: DARTH VADER COME CASE STUDY

SINTESI

L'importanza della creazione di personaggi in film e altri media potrebbe avere un impatto indiretto sul futuro dell'arte concettuale, le idee e il progresso tecnologico. Basando sulla storia l'artista concettuale crea molti, addirittura centinaia di diversi prototipi, prima che riesca a creare un prodotto finale, vale a dire un personaggio cinematografico, un'ambiente, veicolo, altre creature etc. Essi poi diventano personaggi di culto, armi futuristiche e nuovi mondi, che rappresentano un divertimento sul grande schermo e un accenno di ciò che porterà il futuro. Lo scopo di questo studio è di accennare l'idea che l'arte concettuale può avere un impatto sulla scienza, sulla nostra vita quotidiana e il mondo in generale. Con l'analisi di Darth Vader dalla saga cinematografica Star Wars, uno dei più famosi antagonisti nella storia cinematografica, lo studio si concentra sul processo di pre-produzione e di come il progetto definitivo del prodotto può influenzare sul progresso della ricerca tecnologica nel campo delle membra protesiche, apparecchi di respirazione etc. Sarà inoltre presentato il processo della nascita dell'arte concettuale e la comprensione degli archetipi dei personaggi. Presenteremo altri personaggi noti provenienti da tre diversi media (film, giochi di computer e animazioni), comparandoli con Darth Vader dal punto di vista della somiglianza delle loro ferite e le modifiche sui loro corpi, che un giorno potrebbero diventare una vera invenzione. Proprio per questo esse si legano direttamente all'importanza della creazione di personaggi cinematografici e altri.

Parole chiave: design dei personaggi, arte concettuale, Darth Vader, tecnologia, archetipi di personaggi

INTRODUCTION

The importance of character design in films and other media may have an indirect impact on future concepts, ideas and technological advancement. Many sci-fi films, games and animations feature characters that stem from ideas and concepts based on technologies that do not exist in that particular time or ever, from Star Trek's beam transporter to the Star Wars cybernetically engineered villain Darth Vader and the cyborg Adam Jensen from the Deus-Ex game. They all inspired a developed camera eye that is fully functional by the user (Spence, 2011). Darth Vader's character design might prove helpful in future research on life supports and other biomechanical prosthetic limbs for injuries that could be just as real and could happen to anyone. How was the iconic Darth Vader conceived? It was by none other than the vision of George Lucas and the creative visuals of Ralph McQuarrie (Kaminski, 2007).

In 1977, in San Francisco, California, an idea was born that would explode into a culture that attracts millions of fans, gains billions of dollars from movie screenings, merchandises and toys; and for some represents a way of life: the epic space opera called Star Wars (Kaminski, 2008). Star Wars is a grand romanticized story, which consists of six films that, throughout the two-part trilogy, preach their ideology on socio-economics and cultural diversity, politics, war, oppression, betrayal, moral values and many more. It has an exquisite storytelling that intertwines characters through events that were heavily influenced by past and present cultures and developments of the world.

Originally, Star Wars was perceived as a swash-buckling fairy tale full of humour, adventure and simple mythology, with good guys on one side and bad guys on the other. It was a romantic story in its idealized and heroic depiction of chivalry and adventure, a perfect fusion of old-fashioned storytelling and modern technology. Nowadays Star Wars became an epic saga filled with melodrama and a scope that spans the forty-year rise and fall of Anakin Skywalker and the plot thickens with the mere mention of an iconic name: Darth Vader (Kaminski, 2008, 6).

George Lucas, the creator of Star Wars, generally summarized it as being about Anakin Skywalker's life, from his fateful meeting with Qui-Gon Jinn in order to be trained as the chosen Jedi and only later to become the manifestation of evil that is Darth Vader. In an article interview for Total Film Magazine, George Lucas again stated that the Star Wars story really is the tragedy of Darth Vader (Agar, 2014).

According to Steve Persall (1999), Anakin is the ultimate hero, and his Darth Vader identity is merely the low point he endures on the trail of a finer elixir. Anakin completes his hero cycle throughout the six films. The visual aesthetics play an important part in the films. The concepts and research for the worlds they have created,

the civilization throughout the universe help them conceive characters that will live beyond the film and will be idolized by many. Character design is one of the key elements in film making, whether it is live-action or an animation. Sketching is a functional tool in achieving a design. Designer's creativity and imagination blend with the proposed theme results into a good visual representation of a final output. Every design starts with an idea, and the successful utilization and combining a whole range of skills with basic knowledge helps to achieve a high-quality image. Sajjad and others stated that: "Character design is an art that relies heavily on a particular subject with the combination of basic shapes and colours" (Sajjad, 2012, 345).

According to Peter Hodges (2011), the importance of graphically rendered characters has been paramount in this new form of entertainment. Peter Hodges continues to mention that a successful animated character, just as a successful actor, can be used to sell products, concepts, information etc. A simple graphic representation becomes instantly recognizable, appealing, emotionally accessible and engaging. Thus the importance of conceptualizing characters to create who these characters are in accordance to the story and how they adhere to the technologies and the world they live in (Hodges, 2011).

There are many aspects in character designing, one of them being character archetypes. Bryan Tillman (2011, 11) mentioned in his book that certain traits are evident in all characters. The traits called archetypes allow us to categorize each of them into certain groups. An archetype is considered to be the original mould of a person, a trait or behaviour that we as humans wish to copy or emulate.

Tillman continues that the character archetypes that we use today are usually set forth by Carl Gustav Jung. In accordance to Jung, the archetypes are structure-forming elements within the unconscious. These elements give rise to the archetypal images that dominate both the individual fantasy life and the mythologies of an entire culture. Each one of the major structures of personality is also an archetype. These structures include the **ego**, the **persona**, the **shadow**, the **anima** (in men), the **animus** (in women), and the **self** (Sofia University, n.d.).

George Lucas may have written Star Wars based on Jason Campbell's study on thousands of years of mythology (Kaminski, 2008, 2). It was also noted that Carl Jung was a mentor of sorts to Jason Campbell (Persall, 1999). The very villain that Anakin transforms into becomes the main antagonist. He was related to as the shadow and he was none other than Darth Vader himself.

RELATED WORKS

The iconic science fiction character Darth Vader's suit and its technological features can be related to other similar dominant characters of the genre. Although it is likely that the diversity in the designs and functions of

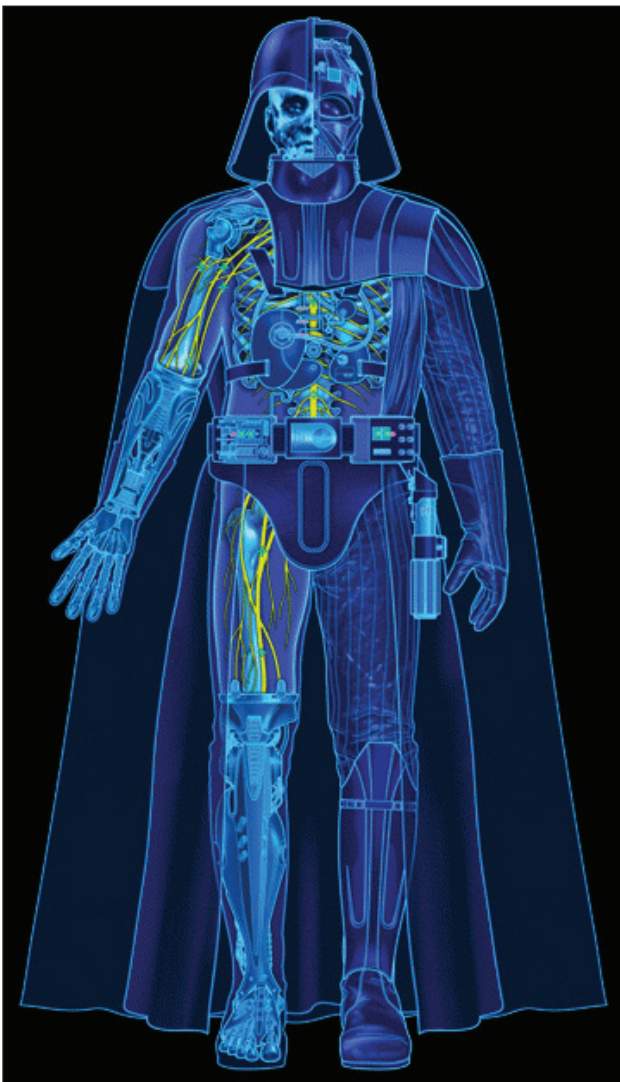

Figure 1: Darth Vader Technological Character Design (Source: <https://comicvine.gamespot.com/images/1300-1896357/>)

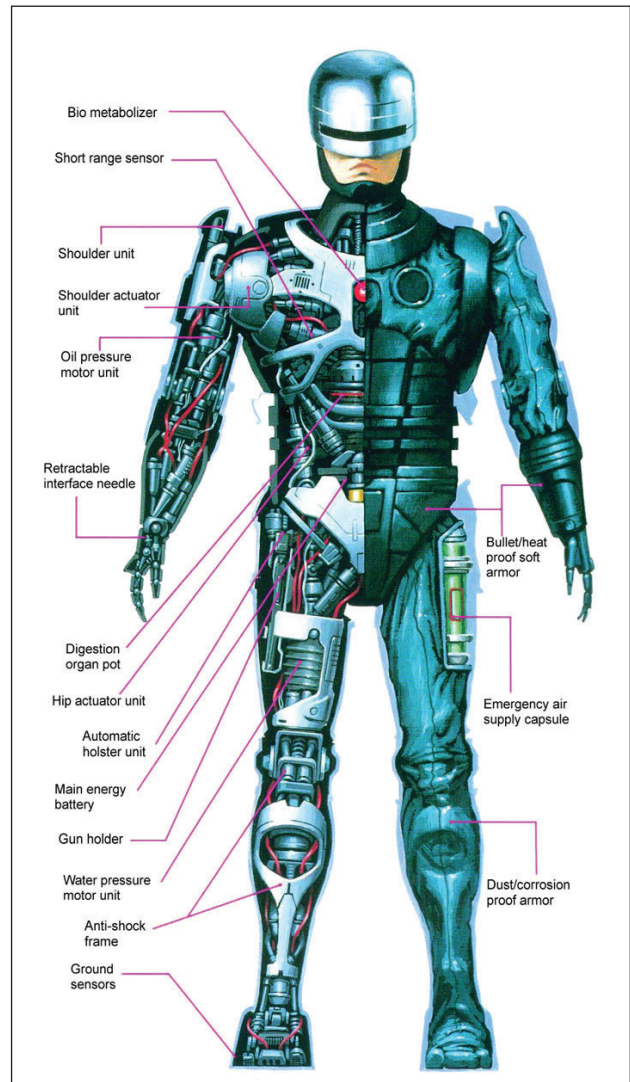

Figure 2: Robocop's armour concept and ideas (Source: <http://www.robocoparchive.com/info/blueprint3.jpg>)

the characters' attire would also be related to the story, the niche of the technological aspect of the designs of the characters is still within the scope of the topic (Figure 1). This topic will address related works and examples of characters from available and known science fiction titles from the different media of entertainment.

The first title that will be discussed is Robocop, out in 1987. Alex Murphy, a recently transferred Metro police officer is caught, tortured and brutally executed by the villain of the title, Boddicker, and his gang. Pronounced dead, Murphy is selected for a project that involves combining state-of-the-art technology, armour and weaponry. OCP merged Murphy's mind with machinery to create Robocop, the crime-fighting cyborg. Relating to the topic, the main protagonist Alex Murphy was pro-

nounced dead but the scientists were able to save much of his brain, face and upper body, and used technology to replace what was lost and enhance what was saved.

In a different view, the armour that Murphy was integrated into sustains him, helps to improve him and adds additional benefits to the body, for example computer assisted targeting, stronger mechanical joints and legs as well as protection of the officer's saved vital organs. Roy Cohan from Writeups.org, a community website, stated that:

Before his cybernetic enhancement, Alex Murphy was a skilled police officer. His subsequent alteration built on those abilities by providing him with a cyborg body with superior strength and durability

Figure 3: Appalseed: Alpha Technological Features
(Source: https://wn.com/appalseed_alpha)

(his armour shell is titanium laminated with Kevlar) as well as various on-board extras including a HUD computer interface, a radio transmitter, and infrared vision capability (Cohan, 2014).

Indicating enhancement and sustainability of the armour on the main character's body, much like Darth

Vader's body suit (Figure 1). Figure 2 shows a diagram of the Robocop's armour concept and ideas put into design before the creation of the replica used for the movie.

The second piece that has a similar character development and technology features incorporated into the character is the animation Appalseed, directed by Shinji Aramaki. The second lead character is Briareos Hecatonchires, a soldier who has lost his body in a weapon explosion. The information on the character and augmentations were found on an independent fan website Briarios.org (Steve, 2001), where a paragraph indicates that the elements in terms of damage towards the body and the technologies integrated into it to support it are comparable to Darth Vader's: Briareos Hecatonchires, or Bri for short, is a character from Masamune Shirow's manga "Appalseed". He was human until the age of 26 when he was caught in a near fatal explosion. Bri was transferred into an advanced cyborg body with a new "Hecatonchires" operating system, so called because the octopus-like wired brain operating system has an almost limitless number of I/O ports. Briareos was able to operate 100 separate limbs with his OS, hence the name "Hecatonchires" (now aren't you glad I put the classical version first?). The only parts of him that remain

Figure 4: Deus EX: Human Revolution (<https://www.pinterest.com/explore/deus-ex-human/>)

human are his central nervous system and his memory. His brain was improved with a processor that generates information through concepts (not a traditional computer coding).

Figure 3 depicts the finalised model used in the animation *Appleseed: Alpha* also directed by Shinji Aramaki in 2014. The picture gives a visual indication of the technological features of the character's head: although purely fantasized, it is born from conceptual art and given life and credibility in the form of an animation.

The third one among related works is a character from a futuristic and science fiction game entitled *Deus Ex: Human Revolution* developed Eidos Montréal. Adam Jensen is a former special operative and director of security in a fantasy bio-tech firm that specializes in human augmentations. After a near fatal accident his entire body is equipped with cybernetics and technologically advanced augmentations (Giantbomb, 2013).

The *Deus Ex* has inspired a documentary on the technology and concept from the game, as well as the comparison of the level of augmentations technology featured in the game versus modern day science and the level of today's technologies. The documentary is entitled *Deus Ex: Human Eyeborg* (Spence, 2011) is hosted by Rob Spence, who lost one of his eyes to a shotgun accident. His lost eye was replaced by a prosthetic eye featuring a build-in wireless video camera. A quote from the documentary (from 0:29 to 0:46) hints that Adam Jensen, the main character of the game, has the same feature as the host: *"This is Adam Jensen. The main character from the video game Deus EX: Human Revolution [see Figure 4]. He's also a cyborg, but from the year 2027. He's got a camera eye as well, and some other high level augmentations"* (Spence, 2011). Later in the documentary, the host compares other features and concepts portrayed in the game with the level of today's technology, focusing on human augmentations, such as prosthetics legs and arms and augmentations related to brain nerves. Figure 4 depicts the concept art of the main character of the game Adam Jensen, created by Jim Murray. It includes his prosthetic arms and body armour.

CONCEPT ART

According to James Pickthall (2012), concept art is a visual representation that aims at and communicates ideas and moods for use in films, games, animation and/or comic books before its final representation is confirmed. He also mentions that concept art is a key factor in focusing and narrowing down the artistic vision and rooting out all the problems that could occur further in the production pipeline.

Its purpose is reducing and minimizing the margin for error which, as a result, tremendously reduces time and production costs. The iconic science fiction character Darth Vader was initially conceptualized as a mere fictional army General before he grew into a more

Figure 5: McQuarrie's earliest sketch of Darth Vader (Source: <http://fd.noneinc.com/secrethistoryofstarwars.com/secrethistoryofstarwars.com/visualdevelopmentofdarthvader.html>)

sophisticated villain with a tragic history and injuries. In 1977, Ralph McQuarrie began to create conceptual art on how this character would look like while referencing from the story drafts given by director George Lucas. This conceptual art served as a foundation for the technologies and design that would be used before the creation of real life character costume and props. A paragraph extracted from a website discussing the visual development of the character relates to the very first concept conceived.

McQuarrie's earliest sketches (Figure 5) show a man similar to Valorum or General Vader from the first draft, he is tall and has a flowing cape. A distinguishing feature is that the character wears what looks like a kind of futuristic gas mask over his face. McQuarrie explains that it is a personal respirator because the character had to cross through space from the Imperial Star Destroyer to the rebel cruiser. *"Early in the script there was a description of Vader crossing between two ships in space so I created this mask so he could breathe in space"* McQuarrie explains. *"George loved it."* (Kaminski, 2007).

Ultimately, the designs incorporated into the helmet of Darth Vader were finalized as a combination of a wide-brimmed Japanese Samurai headgear and a technologically advanced respirator helmet as shown in figure 5. The body armour and cape of the character were conceptualized and based on the Bedouin warrior

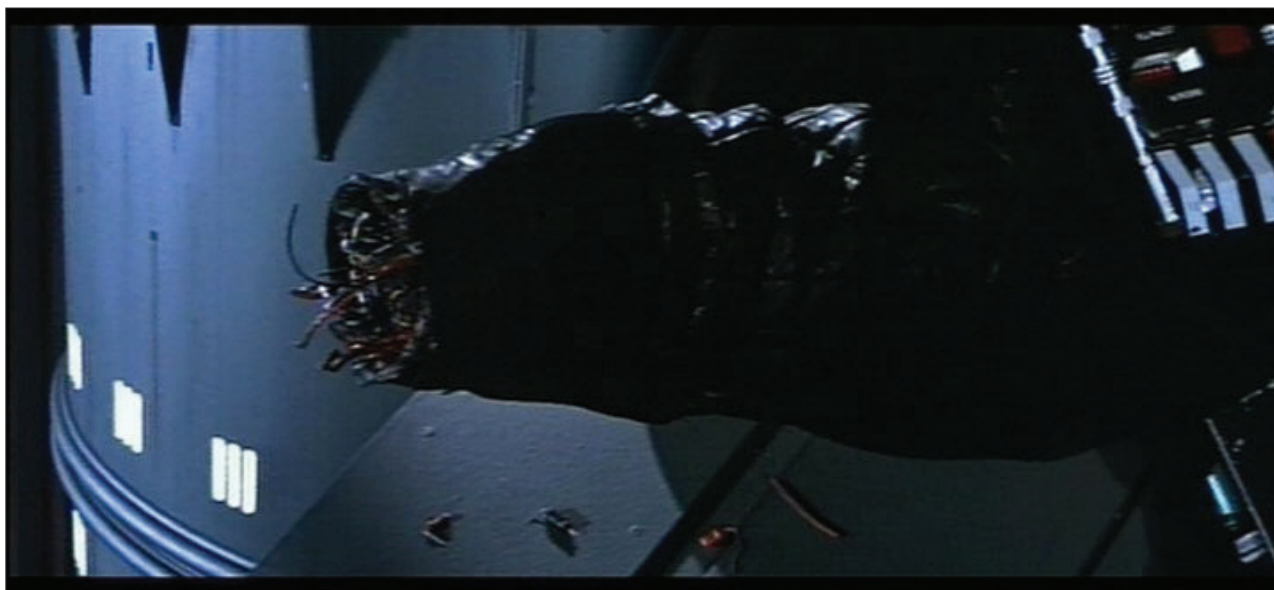

Figure 6: Cyborg character physical and internal injuries (Source: <http://www.theforce.net/swtc/injuries.html>)

attire and a selection of comic book villains, such as the Marvel Comics Doctor Doom from *The Fantastic Four* (Marvel 1930) and *The Lighting from the Fighting Devil Dogs* serial. The costume of Darth Vader was finalized as a technologically advanced space suit and a crucial piece of the character himself because without it the human part inside would weaken and perish. Two statements from *A Secret History of Star Wars* (Kaminski, 2007), a website discussing Star Wars and its iconic villain, examine the final outlook of the character's appearance development:

All of these changes made Vader seem more high-tech, more electronic. Finally, one of the more obvious facelifts was the finish of his costume. In Star Wars it was a well-worn armoured space suit but now it was a sophisticated life-support device, and thus it was made slick and shiny, polished and clean (Kaminski, 2007).

This design was given even more robotic overtones however--the hand-sculpted mask of the original films was remade using a robotic tool to ensure the mask was perfectly symmetrical. The chest box was now made to be fully integrated into Vader's torso, creating a cyborg look (Kaminski, 2007).

IN STORY INJURIES AND ENHANCEMENTS

In the Star Wars universe, Darth Vader suffers from a multitude of serious near fatal injuries. As the character is a warrior that uses melee type weapons, mainly the

fictional lightsaber, the injuries that the character has suffered were caused by armed melee combats with adversaries. As quoted by George Lucas, the director of Star Wars movies, in an interview with a Time magazine reporter on 25th April 1999, discussing the state of the character, "*Darth Vader was half machine, half man, and that's where he lost a lot of his humanity. He has mechanical legs. He has mechanical arms. He's hooked up to a breathing machine*" (Moyers, 1999).

The major injuries that Darth Vader has suffered can be classified into two types: physical and internal. During the battle with the Sith Lord Count Dooku, Vader (then Anakin Skywalker of the Jedi Order) lost one of his arms which was later replaced with a cybernetic arm that made it possible for him to continue his melee fight in following episodes. The cybernetic arm shown in Figure 6 is taken from an information website about the movie and the skeletal observation strongly suggests that Vader's left arm is substantially or entirely artificial, at least in the vicinity of the shoulder joint. Much of his left arm was severed when he lost his duel on Mustafar in the Star Wars Episode III movie.

In a battle against the Jedi Knight and Mentor Obi Wan Kenobi, Vader lost both his legs (replaced later with cybernetics) which lead to a near fatal accident when his body ignited due to the extreme heat from molten lava. As a result, most of his body was burnt and scarred. The internal injuries he suffered were also intended to be related to his appearance, outside and inside of the suit. His body armour and helmet are a cybernetic apparatus that supports his damaged body, mainly due to injuries related to spinal cords and amputated limbs, and provides Vader with the means to

support bodily functions affected by the injuries (such as breathing) while protecting him from outside elements. The armoured body suit also serves as a pressurized life support suit and gives the user more strength. The suit has a control panel near the chest, visible in the upper right corner of Figure 6. Two statements on this matter indicate that the severe injuries were supported by advanced technologies that work in unison with the character's body as an enhancement for an already affected state while also providing other functionalities:

Lord Vader has suffered a serious spinal injury near the base of his skull. This would sever the connection between brain and lungs, preventing the normal breathing reflex. For Vader to stay alive, his muscles responsible for breathing must be artificially controlled or else wholly replaced by machinery. Since Vader would be a quadriplegic without replacement of his broken spinal cord, he obviously requires some kind of nerve replacement and cybernetic control. [...] Once sealed, Lord Vader's mask and armored suit can serve as an airtight spacesuit for at least a short time (Saxton, 2005).

DISCUSSION

Darth Vader's injuries and their technological concepts created for the Star Wars universe have always been a plausible topic looking at the future, even before the movie was produced, but seeing it in the actual movie creates a more convincing influence, if not igniting real science to consider it as achievable. The most sophisticated ideas that were conceptualized from the sketches and designs are in the process of being refined or developed with modern science and technologies available today. The idea of replacing damaged or absent human organs with a synthetic replacement or even creating a multi-function suit to support the human body was not conceived only from what we see, but also from what we need. From the perspective of the creators of Darth Vader, fictional injuries and enhancements resulted in the form of design concepts and further on a real life fictional character. Vader's cybernetic prosthetics and armoured suit are a glimpse of future reality, because these technologies are being developed and used in the present time. A paragraph from a website discussing future cybernetic prosthesis development gives an indication on the level of current technologies. Figure 7 shows the tests done on Sørensen, who lost his left arm in a firework accident.

These ultra-thin, ultra-precise electrodes relay extremely weak electrical signals directly into Sørensen's nervous system. The electrodes were painstakingly designed in a way that they would continue to work even after the formation of post-surgery scar tissue. It also marks the first time in history that electrodes have

been transversally implanted into the peripheral nervous system of an amputee (Dvorsky, 2014).

Another element of discussions referring to the aspect of science fiction has painted a vivid spectrum of possible futures, from cute and helpful robots (Star Wars) to dystopian (I Robot) robotic societies. Interestingly, almost no science fiction envisages a future without robots. George Lucas came up with *Star Wars* before we knew about extremophiles, which are life-forms that can live in bizarre or extreme situations. We were convinced that life was a fragile flower that could only develop if conditions were just right – it is the “Goldilocks” principle. Instead, we have found life-forms that can survive boiling and sub-zero temperatures or live deep underground with no sunlight. These types of conditions are probably not conducive to the development of complex, intelligent life, so a lot of life out in the universe would probably be rather primitive. According to Adam (2008), NASA is now developing softball-size robots – if you recall Luke's lightsaber training with the floating ball that shoots him in *Episode IV* – that float in zero gravity and manoeuvre with six fans. They can record temperature and pressure, can go into areas that are too dangerous for astronauts, and be like a canary in a coal mine.

But the main thing robots still lack is intelligence and emotion. There is still no existence of heroic robots like R2-D2 that take on risks, or skittish robots like C-3PO. Furthermore, C-3PO and R2-D2 play a critical role in 1977's blockbuster hit movie *Star Wars*. Throughout the movie, C-3PO served as an ambassador-like robot that is knowledgeable about customs, traditions and over 6,000,000 languages. C-3PO's companion robot, R2-D2, served as a mechanic, computer interface specialist and co-pilot for the film's main protagonist Luke Skywalker. Artificial intelligence is a major part of the most popular science fiction tale in the world, the *Star Wars* saga. Self-aware machines are all over the place, coming in all shapes and sizes, from tiny machines that display superfluous personality traits – like the “mouse droid” that squeaks and runs away from the imposing Chewbacca in the original film – to droid armies in the prequels, and the Laurel-and-Hardy duo of C-3PO and R2-D2. Researchers who are developing artificial intelligence are realizing that emotions are needed to make robots rational; that we usually think of these as being opposed to one another, but we need emotions in order to operate in a useful way. For example, people with frontal lobe disorders have trouble making decisions because, like computers, they go through every possible action before making a move. People with normal brains, though, have a feeling about a situation and that helps them to make a quick decision. Instead of blanket social acceptance or rejection, our relationship with A. I. will perhaps contain a mixture of both, with some people embracing intelligent machines as helpers, pets, or even friends, while others never really getting used to them.

Figure 7: Future cybernetics prosthesis (Source: <http://io9.gizmodo.com/this-cybernetic-hand-is-the-first-to-give-amputees-a-se-1516032204>)

CONCLUSION

Even before Darth Vader's conceptual ideas, concept art has been a part of the film industry for a very long period of time. Many artists have gone through rigorous hours of work to design characters, environments, landscapes and creatures for their ideas to come alive on the big screen and for us to be entertained. Since

then, hundreds of ideas have been conceived, but numerous new ideas for technology that were designed for futuristic characters can only be kept aside as current technologies are not capable of inventing them yet. It is evident that with Darth Vader's conceptual ideas, it is possible for scientists of the future to invent newer and better prosthetic limbs, viewing devices for eyes, breathing apparatus etc. that can help millions of people on a global scale.

Through Darth Vader's injuries we can analyse what kind of modifications were made to his body to support him and keep him alive, and these concepts stem from ideas of the writer and the artist who created this iconic character. Throughout the years, thousands of films and games are produced which can only mean that there is an endless amount of conceptual work done and that one day those ideas can be turned into inventions.

To conclude, we believe in the importance and impact of conceptual art on our daily lives and society. It would be wonderful if conceptual artists could work together with scientists in the future, and who knows what kind of impact this might bring for humanity.

ACKNOWLEDGEMENTS

We would like to thank Allah S.W.T, our spouses, family and others, for their help and support towards this research paper.

TEHNOLOŠKI NAPREDEK SKOZI OBLIKOVANJE FILMSKIH IN DRUGIH LIKOV: DARTH VADER KOT ŠTUDIJA PRIMERA

Adi Bunyamin ZAMZAMIN, Dahlan GHANI, Amir Aarieff AMIR HUSSIN, Mohd Zaky KHAIRUDDIN
Univerza v Kuala Lumpurju, Malezijski inštitut za informacijsko tehnologijo, Oddelek za multimedijo, 1016, Menara Bandar Wawasan,
Jalan Sultan Ismail, PO 50250 Kuala Lumpur, Malezija
email: dahlan@unikl.edu.my

POVZETEK

Pomen oblikovanja likov v filmih in drugih medijih bi lahko imelo posreden učinek na prihodnost konceptualne umetnosti, idej in tehnološkega napredka. Na podlagi zgodbe konceptualni umetnik oblikuje številne, celo na stotine različnih prototipov, preden mu uspe ustvariti končni izdelek, tj. filmski lik, okolje, vozilo, druga bitja ipd. Ti nato postanejo kulturni liki, futuristično orožje in novi svetovi, ki nam predstavljajo zabavo na velikem platnu in nam namigujejo, kaj bo prinesla prihodnost. Namen te študije je bil približati idejo, da lahko konceptualna umetnost vpliva na znanost, na naša vsakdanja življenja in cel svet. Z analizo Dartha Vaderja iz filmske franšize Vojna zvezd kot glavnega predmeta, enega najbolj znanih negativcev iz kinematografske zgodovine, se raziskava osredotoča na proces pred-produkcije ter na to, kako lahko končni oblikovni izdelek vpliva na napredek v tehnoloških raziskavah s področja protetičnih udov, pripomočkov za dihanje ipd. Prav tako sta bila predstavljena proces nastanka konceptualne umetnosti in razumevanje arhetipov likov. Predstavili smo še druge dobro znane like iz treh različnih medijev (filma, računalniških iger in animacije) ter jih primerjali z Darthom Vaderjem z vidika podobnosti njihovih poškodb in modifikacij na njihovih telesih, ki bi lahko nekega dne postale resnični izum. Prav zato se te neposredno nanašajo na pomembnost oblikovanja filmskih in drugih likov.

Ključne besede: oblikovanje likov, konceptualna umetnost, Darth Vader, tehnologija, arhetipi likov

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Adam, H. (2008):** The Science of Star Wars: The Clone Wars. IN: Scientific American. <https://www.scientificamerican.com/article/science-of-star-wars-clone-wars/> (08 June 2015).
- Agar, C. (2014):** Star Wars: George Lucas Said No to Sequel Trilogy in 2008. IN: Screen Rant. <http://screenrant.com/star-wars-sequels-george-lucas-interview-2008/> (07 June 2015).
- Cohan, R. (2014):** Robocop – Peter Weller – Cyborg police. IN: Writeups.org. <http://www.writeups.org/fiche.php?id=2162> (08 August 2015).
- Dvorsky, G. (2014):** This cybernetic hand is the first to give amputees a sense of touch. IN: Io9.com. <http://io9.com/this-cybernetic-hand-is-the-first-to-give-amputees-a-se-1516032204> (15 September 2015).
- Giantbomb (2013):** Adam Jensen. IN: Giantbomb.com. <http://www.giantbomb.com/adam-jensen/3005-8675/> (09 August 2015)
- Hodges, P. (2011):** The Character Design Process. IN: C. Turri (ed.): IP Informanimation 2011: research, education and design experiences. Roma, Franco Angeli.
- Kaminski, M. (2007):** The Visual Development of Darth Vader. IN: Secret history of Star Wars Online. <http://secrethistoryofstarwars.com/visualdevelopmentofdarthvader.html> (03 June 2015).
- Kaminski, M. (2008):** The Secret History of Star Wars: The Art of Storytelling and the Making of a Modern Epic. Ontario, Legacy Books Press.
- Moyers, B., Lucas, G. (1999):** Of Myth and Men. IN: Time.com. <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,23298-1,00.html> (13 August 2015).
- Persall, S. (1999):** Move over, Odysseus, here comes Luke Skywalker. IN: Center For Story and Symbol. <http://www.folkstory.com/articles/petersburg.html>.
- Pickthall, J. (2012):** Just What is Concept Art?. Creative Blog. <http://www.creativebloq.com/career/what-concept-art-11121155> (09 July 2015).
- Sajjad, S., Mohsin, S., Riaz, S. & A. Abdullah (2012):** Enemy Character Design for Graphical Imagery Therapy (GIT) Game. International Journal of Information and Education Technology, 2, 4 (August 2012), 345–347.
- Saxton, C. (2005):** Injuries of Darth Vader. IN: Theforce.net. <http://www.theforce.net/swtc/injuries.html> (09 July 2015).
- Sofia University:** Transpersonal Pioneers: Carl Jung. IN: Sofia University. <http://www.sofia.edu/about/history/transpersonal-pioneers-carl-jung/> (10 July 2015).
- Spence, R. (2011):** Deus Ex: Human Revolution – PAX 2011: Eyeborgs, Cyborgs Documentary [Online Video]. Retrieved from <http://www.youtube.com/watch?v=MxPs2UTtqZI>.
- Steve (2001):** Briareos Hecatonchires. IN: Briareos.org. <http://www.briareos.org/steve/briareos.html>.
- Tillman, B. (2011):** Creative Character Design. Oxford, Focal Press.

GROBIŠČE V IMENSKEM ROVU / ROVU STARIH PODPISOV
V POSTOJSKI JAMI.
SO BILI OBISKI POSTOJSKE JAME SREDI 17. STOLETJA
»TURISTIČNI« OGLEDI GROBIŠČA?

Pavel JAMNIK

Kočna 5, 4273 Blejska Dobrava, Slovenija
e-mail: pavel.jamnik@telemach.net

Petra LEBEN-SELJAK

Dobračevska ulica 44, 4226 Žiri, Slovenija
e-mail: petra.leben@gmail.com

Borut TOŠKAN

ZRC SAZU, Inštitut za arheologijo, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: borut.toskan@zrc-sazu.si

Matija KRIŽNAR

Prirodoslovni muzej Slovenije, Prešernova 20, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: mkriznar@pms-lj.si

Stanislav GLAŽAR

Postojnska jama d.d., Jamska cesta 30, 6230 Postojna, Slovenija
DZRJ Luka Čeč
e-mail: stanislav.glazar@gmail.com

Bruno BLAŽINA

Jenkova 16, 6230 Postojna, Slovenija
e-mail: bruno.blazina@gmail.com

Janez BIZJAK

Alpska cesta 1, 4260 Bled, Slovenija
e-mail: bizjak.bled@siol.net

IZVLEČEK

S pregledom objav iz 19. in prve polovice 20. stoletja smo rekonstruirali kje v Imenskem rovu Postojnskega jamskega sistema so leta 1816 našli zasigane človeške ostanke. Junija 2016 smo rov natančno pregledali. Našli smo človeške in živalske kosti, ki smo jih antropološko in zoološko določili. Ugotovili smo, da je bilo v jamski rov, oddaljen skoraj 200 metrov od vhoda v Postojnsko jamo, na najmanj šestih mestih odloženo najmanj deset pokojnikov. Neposredno ob skeletih ni bilo najdenih grobnih pridatkov, na osnovi, v rovu najdenih odlomkov antičnih keramičnih posod in fragmentov oljenke, pa postavimo domnevo, da bi jamsko grobišče lahko nastalo od sredine 1. do vsaj 5. stoletja, skeleten pokop pa to datacijo zoži na čas po koncu 3. stoletja. Ker je že leta 1634 eden od obiskovalcev rova, poleg podpisa in letnice, na jamsko steno ob zasiganih kosteh narisal tudi sarkofag z mrtvecem, domnevamo, da so za jamsko grobišče ljudje vedeli že vsaj v 17. stoletju in tudi zato jamo obiskovali. Nakažemo možnost, da bi takratne ogleda kosti v Imenskem rovu lahko šтели za prvo »turistično« obiskovanje Postojnske jame.

Ključne besede: Postojnska jama, Imenski rov, rimsko obdobje, jamsko grobišče, odlaganje trupel, oljenka

LA NECROPOLI DELLA GALLERIA *IMENSKI ROV* (Galleria dei Nomi) /
ROV STARIH PODPISOV (Galleria dei Nomi Antichi) DELLE GROTTI DI POSTOJNA
LE VISITE DELLE GROTTI DI POSTOJNA, RISALENTI ALLA METÀ DEL XVII SECOLO,
POSSONO ESSERE INTERPRETATE COME VISITE »TURISTICHE«
FATTE ALLA NECROPOLI?

SINTESI

Sulla base dello sfoglio delle pubblicazioni del XIX e della prima metà del XX secolo si è potuto individuare in quali punti della Galleria dei Nomi, pertinente al sistema ipogeo delle Grotte di Postojna, furono rinvenuti nel 1816 alcuni resti umani ricoperti di concrezioni. Nel giugno del 2016 gli Autori effettuarono un attento sopralluogo della galleria. Furono rinvenuti resti ossei umani ed animali, in seguito analizzati dal punto di vista antropologico e zoologico. Si è potuto constatare che nella galleria, che dista quasi 200 metri dall'entrata delle Grotte di Postojna, furono depositi come minimo 10 defunti in almeno sei punti diversi. Gli scheletri erano privi di corredo funebre. Sulla base del rinvenimento di materiale ceramico di epoca romana, tra cui i frammenti di una lucerna, si suppone che la necropoli si collochi cronologicamente tra la metà del I secolo e il V secolo d. C. La firma di un visitatore, accompagnata dalla data 1634 e dal disegno di un sarcofago con il defunto, tracciati sulla parete della grotta, non lontano dalle ossa umane con concrezioni, fanno ritenere che la necropoli fosse conosciuta già a partire dal XVII secolo e che questo fosse anche il motivo delle visite. Si suggerisce quindi la possibilità che queste antiche visite della Grotta dei Nomi Antichi possano essere ritenute le prime visite "turistiche" delle Grotte di Postojna.

Parole chiave: Grotte di Postojna, Galleria dei Nomi, antichità, necropoli in grotta, deposizione dei corpi, lucerna

UVOD

Postojnska jama, svetovno znan jamski sistem, v katerem bi ob vходу in v vhodnih rovih lahko pričakovali tudi arheološke najdbe, je glede tega skoraj popolna neznanka. Leta 1866 so odkopali današnji veliki vhod v jamo. Med izkopavanjem so našli »med naplavljenjo zemljo in kamenjem tudi lesno oglje in razbite kosti jamskega medveda« (Šerko in Michler, 1952, 45), kar kaže, da so bile plasti z možnimi arheološkimi ostanki odstranjene. Če se je kaj ohranilo, je le še v globljih plasteh, ki pa so danes nedosegljive pod urejeno vhodno ploščadjo. Tudi v nadaljnjem delu jame so že od začetkov raziskovanja na več mestih naleteli na fosilne kosti pleistocenskih živali. V predelu »Slonove glave« (Brodar, 1951 in 1966), in v sedimentih starejšega, že naravno zasutega vhoda v jamo, ob današnji biospeleološki postaji pa so našli tudi skromne najdbe iz stare kamene dobe, in sicer iz obdobja mousteriena (Brodar, 1969 in 1985; Dirjec in Turk, 1987). Natančnejših podatkov o arheoloških ostankih iz obdobja po ledeni dobi v Postojnski jami ni evidentiranih, v objavah pa se omenja najdba zasiganih človeških ostankov in ornamentirane keramike v Imenskem rovu ali Rovu starih podpisov. Objav z omembo leta 1816 odkritega zasiganega človeškega okostja je več. Avtorji so v večini primerov povzeli podatek o odkritju kosti leta 1816, pozneje, leta 1927, pa se je pojavila še novica o novi najdbi treh okostij in keramike v istem rovu. Najdba okostij je bila v povojni arheološki literaturi le omenjena, nihče pa po letu 1927 ni preverjal niti njenih okoliščin niti tega, ali je v Imenskem rovu ohranjeno še kaj, kar bi pojasnilo prejšnja odkritja. Od maja do avgusta 2016 smo s kronološkim pregledom vseh starejših objav in ogledom Imenskega rova poskušali ugotoviti, ali je danes še mogoče določiti mesto, kjer so bili v preteklosti najdeni zasigan človeški ostanki. Na podlagi novih najdb smo potrdili obstoj antičnega jamskega grobišča, v povezavi s potrditvijo tega pa poskušamo razložiti tudi vzroke obiskovanja in podpisovanja v Imenskem rovu v Postojnski jami vsaj od 17. stoletja dalje.

PREGLED OBJAVLJENIH PODATKOV O NAJDBI
ČLOVEŠKIH KOSTI V IMENSKEM ROVU

Najdbo človeških kosti leta 1821 prvič omenja Guisepe de Volpi.¹

*V prejšnjih časih je postal zelo znan jamski sistem, v katerem so našli napise iz 13., 15. in 16. stoletja in številne človeške kosti ter prepoznavno truplo, zakrito pod stalaktitom. Ta prostor je bil nedavno uporabljen za pokope, kot zbirališče za kazensko sodišče ali pa kot pribežališče za begunce v obdobju sovražnih vpadov. Ogromen kamen, popolnoma drugačen od drugih, podoben kamnitemu pragu, bi lahko bil ostanek zasiganega izhoda /.../ Na tem mestu, v rovu, kjer je von Löwengreif² s spremljevalci našel številne napise, podpise in monograme, je bila na tleh najdena množica deloma inkrustiranih človeških kosti in verjetno na vsem svetu edini s kapnikom prevlečen skelet, z rokami, ki se oklepajo stebra – tragičen ostanek uničenja, ki so ga povzročili vpadi sovražnih ljudstev (Volpi, 1821, 10–13).*³

Leta 1823 je podatek o najdenih kosteh v svoji knjigi objavil tudi Girolamo Agapito.⁴ Zapisal je, da je »težaven dostop do rova starih imen, kamor je leta 1816 prvi dospel s pomočjo treh vodnikov vitez Löwengreiff (Jeršinovič). Tu je naletel na vsekani kamen, ki spominja na izhod iz prostora, na tleh pa so bile delno okamenele človeške kosti in en cel zasigan skelet, ki je z roko obdajal steber. Ti ostanki so bili težko odneseni /.../« (Agapito, 1823, 6–7).

Glede na vsebino Agapitovega zapisa skoraj ni dvoma, da je podatek povzel po Volpiju. Ali je kosti tudi sam videl, ko ga je Jeršinovič leta 1816 peljal v jamo (Južnič et al., 2013, 10), iz njegovega zapisa ni mogoče razbrati. Čeprav so bile takrat kosti šele dobro odkrite, pa moti navedba, »da so bili ostanki težko odneseni«, kar morda pomeni, da so del najdenih kosti takoj odnesli iz rova. Iz njegovega zapisa je mogoče razumeti, da naj bi kosti prvič opazili, ko so trije vodniki, med njimi Luka Čeč,⁵ leta 1816 prvič vstopili v rov z vitezom Löwengreiffom (Jeršinovičem).

Naslednji, ki je pisal o najdenih kosteh, je bil leta 1832 Franc Josef Hohenwarth.⁶ Za opisom rova s podpisom sledi opis dostopa v del, kjer so človeške kosti:

/.../ ko se na razdalji 120 klafter od začetka pride navzdol do komaj 20 col premera velike ovalne odprtine, ki je prehodna le z napornim plazenjem po trebuhu in leži 125 klafter stran od začetka,

1 Guisepe de Volpi iz Trsta je leta 1821 izdal prvi tiskani vodnik po Postojnski jami, ki je obsegal 31 strani. V njem je objavil predvsem podatke o do takrat najdenih fosilnih kosteh v jami (Habe, 1968, 16; Kampe in Hubrich, 2011, 411).

2 Josip Jeršinovič, vitez Löwengreiff (1775–1847), je bil postojnski okrožni blagajnik in upravnik Postojnske jame do konca septembra 1823.

3 Stare objave v gotici, nemščini in italijanščini so v slovenščino prevedli Goran Schmidt, Janez Bizjak, Stanko Flego in Lidija Rupel. Vsem se najlepše zahvaljujemo za pomoč.

4 Girolamo Agapito (1783–1844) je bil nekdanji študent koprškega kolegija plemenitašev, bibliotekar centralnih šol v Ljubljani, urednik časopisa *Osservatore Triestino* (1815–1823) in obenem grof Girolamo Agapito – Hieronim (Južnič et al., 2013, 10)

5 Francesco Schebenig, Valentino Verne in Luca Tschitsch.

6 Franc Josef Hohenwarth (1771–1844), avtor prvega celovitega vodnika po Postojnski jami, je bil od leta 1827 do 1834 predsednik kmetijskega društva v Ljubljani. Bil je tudi zbiralec mnogih naravoslovnih primerkov, ki jih je poklonil muzeju v Ljubljani (Kampe in Hubrich, 2011, 404).

pri zasiganem okostnjaku. /.../ Levo leži na tleh tako imenovani okostnjak. Tam sem bil nekaj dni zatem, ko je Ritter, v. Löwengreif, prišel do te jame /leta 1816/, ki pred tem že stoletje in pol ni bila obiskana. Zato sem lahko pregledal in raziskal še nepoškodovano okostje. Takrat sem domneval, da bi lahko videl na tleh ležeči stegenenci še skupaj, čeprav zelo zasigani, in trup na levi strani stene. Kot se spominjam, so bile le splošne oblike, nika- kor ni bilo mogoče prepoznati posameznih delov. Na desni rami, ki se je oklepala stalagmitnega stebra, bi lahko prepoznali kosti roke in petih prstov, tam pa, kjer naj bi se videle kosti vratnih vretenc in glava, je bil kapnik odložen v več plas- teh, da ni bilo mogoče z gotovostjo prepoznati nobenega kostnega dela. /.../ Ko sem pet let po svojem prvem opazovanju ponovno obiskal jamo /torej leta 1821/, sem našel stegenenci in roko znatno prekrite s kapniško skorjo in tam, kjer sem domneval, da je glava, je neki obiskovalec jame z udarcem namenoma naredil luknjo v zasigano skorjo. Pogledal sem, kolikor se je dalo globoko, a sem lahko našel le dve majhni človeški kostni razbitini, ki sta bili premajhni, da bi lahko presodil, ali sta od lobanje ali od trupa. Ta rov je vse bolj zasigan in ni nemogoče, da bodo po 50 letih takratni obiskovalci jame podvomili o nekdanjem obstoju okostja. Mogoče je celo, da bo sam vhod v jamo tako zatesnjen, da ne bo več mogoče prodreti do okostja. Vsekakor je utemeljena straš- na domneva, da je temu nesrečniku, katerega okostje je našlo svoj grob v jami, ugasnila luč in da je zaradi lakote in žeje počasi umiral ter nazadnje izgubil življenje. Molliter ossa cubent – naj njegove kosti nežno počivajo. /.../ Od tistega leta⁷, ko sem jamo drugič obiskal, sem se že tako zredil, da nisem mogel več priti v ta rov. Medtem mi je gospod Schaffenrath zagotovil, da je od takrat okostje še bolj zasigano. Profesor Volpi je v svojem leta 1820 v Trstu izdanem delu *Über ein bei Adelsberg neuentdecktes Palaeotherium von einem Freunde der Natur* poročal, da na tleh nedaleč od okostja leži ogromen kamen iz ap- nenca, podoben prekladi vrat. Moram pripomniti, da te podobnosti nisem opazil, niti tega, kje bi ta kamen sploh bil (Hohenwarth, 1832, 13).⁸

V ponovnem natisu Hohenwarthovega vodnika leta 1837 (Hohenwarth, 1837, 50–51) je dobeseden prepis besedila iz leta 1832 in ni novih ugotovitev ali domnev glede okostja. Do naslednje omembe najdbe človeških kosti je minilo 17 let. Dr. Adolf Schmidl⁹ je leta 1854 v svoji knjigi o Postojnski jami objavil opis dostopa do mesta, kjer so bile kosti, in svoje razmišljanje o takratnih razlagah vzrokov prisotnosti kosti v jami. Najverjetnej- ša se mu zdi razlaga o v jami umrlih beguncih, ki so se vanjo zatekli med sovražnimi vpadi, kot »ceneno fantazijo« pa zavrne možnost, da bi bilo v jami jamsko grobišče. Po opisu sodeč je rov obiskal tudi sam, čeprav je v objavi povzel predvsem Hohenwarthove navedbe.

Iz bele dvorane z rdečimi kapniškimi tvorbami dosežeš ozek prehod in skozenj dvorano podpi- sov, kjer je največ napisov. Videti je, da so v prej- šnjih časih obiskovalci prišli le do sem, kajti tu se prvič znajdeš pred težavno pasažo, to je luknjo s premerom 18 col /47 cm/, skozi katero se je treba splaziti, da na drugi strani dosežeš ozek rov, nato čez šest čevljev /1,86 m/ visok preduh ter greš na drugi strani spet navzdol. Tam dosežeš majhno dvorano z resnično veličastnimi belimi in rdečimi zasiganimi tančicami, nato skozi ozek prehod končno prideš v zadnjo dvorano, tj. dvorano koral, imenovano po krhkih kapnikih, podobnih rdečim koralam, ki bujno krasijo strop in stene. Takšno poimenovanje je sprejemljivejše kot ske- letna dvorana ali okostnjakov rov. V ozadju rova, za manjšo lužo, namreč stoji masiven rdečerjav steber, ključno mesto celotnega prehoda/hodni- ka, in desno od njega je ali je včasih bilo mesto zasiganega okostja. Z vsem trudom, iskateljskim naporom in fantazijo leta 1852 nismo mogli odkriti nobene sledi tega večkrat omenjenega in večkrat dvomljivega skeleta. Grof Hohenwart¹⁰ je leta 1816, nekaj dni zatem, ko je Ritter von Löwengreif spet našel to staro jamo, /.../«

Schmidl v nadaljevanju povzame navedbe, ki smo jih predstavili pri navajanju Hohenwarthove objave, in nadaljuje:

Grof Hohenwart po letu 1821 ni več videl okostja, toda od von Schaffenratha¹¹ je dobil

7 To je bilo leta 1821, saj na začetku opisa navaja, da je bil prvič v rovu nekaj dni po Löwengreifovem ponovnem odkritju rova, za katero Agapito zapiše, da se je zgodilo leta 1816, in v nadaljevanju razlaga, da je rov ponovno obiskal pet let pozneje.

8 Iz zapisanega je mogoče razbrati, da sta Volpi in Hohenwarth podatke o najdišču kosti in razloge, zakaj so tam, objavila neodvisno drug od drugega oziroma na podlagi lastnih opažanj.

9 Dr. Adolf Schmidl (1802–1863), češko-avstrijski speleolog in geograf, se je po naročilu dunajskih znanstvenih ustanov lotil sistematičnega raziskovanja slovenskega podzemlja. Kot rezultat njegovega dela je leta 1854 izšla knjiga *Die Grotten und Höhlen von Adelsberg, Lueg, Planina und Laas* (Habe, 1968, 18).

10 Schmidl priimek Hohenwarth piše kot Hohenwart. Ker kasneje Brodar in Savnik podatke očitno povzemata po Schmidlu, tudi onadva zapišeta priimek kot Hohenwart.

11 Alois Schaffenrath (1794–1834) je bil umetnik, avtor in tehnični inženir, zaposlen kot inženir v Postojni. Od leta 1825 do 1829 je raziskoval Postojnsko jamo in slikal jamske pejsaže. Jamo je tudi tehnično opremljal in leta 1834 izdal vodnik po njej (Kampe in Hubrich, 2011, 410–411).

zagotovilo, da je okostje od tistega časa vedno bolj zasigano. /.../ Prostor, kjer leži, je tudi zato tako prepoznaven, ker obstajajo številne sledi obiskovalcev, ki so se trudili odbijati sigo in kapnike. O obstoju okostja po izjavi tako častivrednega in skrbnega raziskovalca, kot je bil visokozaslužni grof Hohenwart, pač ne gre dvomiti. Četudi se v jamskem rovu ni mogoče izgubiti, moramo vseeno pomisliti, da posamezen obiskovalec v primeru, da bi mu kakor koli ugasnila luč in bi bila vrnitev dolgo nemogoča, zaradi razburjenja in strahu ne bi znal več doseči majhne odprtine, skozi katero je prišel noter. Ne smemo prezreti, da je bil ta ozek prehod, ki je bil pretolčen leta 1816, prej lahko še ožji kot danes in bi se v dolgem obdobju, ko jama ni bila obiskana, še tesneje zasigal. Volpi meni, da bi ta rov lahko bil mesto pokopa ali zbiranja inkvizicijskega sodišča ali pa pribežališče beguncev v obdobju sovražnih vpadov. Zadnja domneva bi bila primerna tudi za druge jame, toda obe prvi Volpijevi razlagi moramo zavrniti kot ceneno fantazijo. Umetno oblikovanega apnenca, spominjajočega na kamniti prag, ki ga je Volpi videl ležati na tleh nedaleč od okostja, tako kot grof Hohenwart nikakor nisem mogel najti (Schmidl, 1854, 61–63).

Leta 1863 so bile najdbe prvič omenjene v slovenščini, in sicer v vodniku Postojnska jama avtorja dr. Etbina Henrika Coste.¹² Slednji je v njem zapisal, da v Stari jami »skozi malo nagubančeno vežo prideš v zadnjo jamo s koralami. To mnogo pristojnejše ime je svetoval Schmidl namesto jame z ogrodji, ker ni videl več sledu tistih suhih ogrodij, ki si jih je grof Hohenwarth ogledoval še leta 1816. Gotovo jih je kapnik odel in skril človeškemu očesu« (Costa, 1863, 17).

Naslednjih 64 let ni bilo zapisov o človeških kosteh v Imenskem rovu. Leta 1927 je bil nato v časopisu Slovenski gospodar objavljen podatek o odkritju treh človeških okostij v Imenskem rovu Postojnske jame:

Toda zanimivo odkritje jamskega ravnatelja Perka,¹³ dovršeno po 20-letnem trudu, dokazuje, da je v tem starem delu jame bival človek že v prazgodovinski dobi. Skoraj popolnoma pokriti po apnencu so se namreč zdaj našli razni deli človeškega okostja: črepinje prsnega koša, posebno pa dobro ohranjena čeljust s popolnim zobovjem. Okostja so tri: dveh odraslih in otroka. Čeprav so okostja skoraj popolnoma pokrita z apnencem, bi bilo težko določiti njihovo starost, če se ne bi ravno tam našle črepinje prazgodovinske lončene

posode. Da je posoda iz predzgodovinskih časov, nam dokazujejo okraski: vdolbene vodoravne in navpične črte. Ostaja le vprašanje, iz katere prazgodovinske dobe sta posoda in okostje, kar pa je težko dognati iz drobcev, ki so se našli (Slovenski gospodar, 24. 3. 1927, 8).

Ker je bilo to poročilo objavljeno le v časopisni novici, je bilo do leta 1951, ko je arheolog Srečko Brodar objavil pregled do takrat znanih paleontoloških in arheoloških najdb iz Postojnske jame, ponovno pozabljeno. Brodar je podatek o najdenih kosteh povzel samo po Schmidlu in Volpiju:

Zanimivo in obenem fantastično je poročilo grofa Hohenwarta o najdbi človeškega okostja leta 1816 v stari jami /S. Schmidl, 1854, str. 61–63/ /.../ O tej najdbi je pisal tudi Volpi /1821, 12/ in izrazil razne domneve. A. Schmidl ne dvomi, da je poročilo F. Hohenwarta verodostojno, vendar leta 1854 omenja, da je bilo to mesto opazno samo še po številnih sledovih odbitih sigastih skorij. Ni treba, da bi v omenjenem primeru šlo za pleistocenskega človeka. Morda je celo samo tvorba sige vzbujala tak videz. Najdbo smo omenili zato, ker so iz naših in tudi drugih jam znani številni primeri, ko so bile kosti pleistocenskih sesalcev pokrite le s tanko sigasto skorjo, tako rekoč samo prilepljene z njo na podlago. Obe nedoločljivi koščici, ki ju omenja F. Hohenwart, bi lahko pripadali tudi živalski vrsti, npr. jamskemu medvedu (Brodar, 1951, 248–249).

Brodar je leta 1951 v začetnem delu Imenskega rova z namenom odkritja paleolitskega najdišča izkopal dve sondi. V prvi je našel fosilne ostanke jamskega medveda, v drugi pa fosilnih kostnih najdb ni bilo. Človeških kosti v objavi sondiranja v Postojnski jami ne omenja več (Brodar, 1966). Glede na današnje stanje v Imenskem rovu, ki ga opisujemo v nadaljevanju, se zdi, da Imenskega rova med sondiranjem sploh ni pregledal v celoti in se je očitno bolj nagibal k razlagi, da je Hohenwarth tam našel zasigane kosti živali, na kar je namigoval v objavi leta 1951. Skoraj nemogoče je namreč, da ob skrbnem pregledu Imenskega rova ne bi na več mestih v jami našel zasiganih in prostoležečih človeških kosti.

Leta 1958 je geograf Roman Savnik ponovno obudil spomin na najdbo človeških ostankov v Imenskem rovu. Tudi on tako kot Brodar ni poznal Perkovega odkritja. Savnik je v članku o zgodovini Postojnske jame omenil podatek, ki ga je verjetno povzel po Agapitu iz leta 1823 ali Costi iz leta 1863, saj le onadva navajata imena

12 Etbin Henrik Costa (1832–1875) je bil doktor prava, od leta 1869 do smrti predsednik Slovenske matice, od leta 1863 do 1867 pa župan Ljubljane. Njegov leta 1857 izdani vodnik po Postojnski jami je leta 1863 izšel tudi v slovenščini kot prvi slovenski vodnik po Postojnski jami (Habe, 1968, 20).

13 Ivan Andrej Perko (1876–1941) je ob prihodu v Postojno leta 1909 postal tajnik jamarske komisije in direktor Postojnske jame (Kranjc in Kranjc, 2008, 263).

Jeršinovičevih spremljevalcev ob odkritju kosti: »/.../ je Jeršinovič najel nekaj delavcev, in sicer Franca Šibenika, Valentina Berneta in Luko Ceča /.../, skupaj s temi delavci je stikal tudi po Imenskem rovu, ki je bil menda že dolgo zapuščen. Tu je nenadoma trčil na zasigano človeško okostje, ki si ga je nato čez nekaj dni ogledal tudi Hohenwart. O nadaljnji usodi te za znanost izredno pomembne najdbe žal danes ničesar ne vemo« (Savnik, 1958, 139).

Perkove najdbe iz leta 1927 je prvič arheološko ovrednotil France Leben s kratkim zapisom v monografiji Arheološka najdišča Slovenije, pri tem pa ni omenil najdb iz 19. stoletja. »V Imenskem rovu' je A. Perko po prvi svetovni vojni pod sigasto skorjo našel ostanke treh človeških skeletov s fragmenti ornamentirane prazgodovinske keramike (vse pogrešano); glej sestavek 'Prazgodovinski človek v Postojnski jami' (časopisni izrezek brez oznak)« (Leben, 1975, 159). Leta 1979 je Leben podatek nekoliko dopolnil in najdbe opisal ter okvirno časovno umestil: »Pri vhodnem delu Postojnske jame se na levo proti severu odcepi Imenski rov, kjer je leta 1926 tedanji upravnik jame A. Perko pod sigo trčil na ostanke dveh odraslih okostij in otroškega okostja s pridatki vrezane inkrustrirane keramike; ena izmed lobanj je bila popolnoma ohranjena. Najbrž gre za okostja tričlanske družine, ki je konec eneolitika ali v zgodnji bronasti dobi nesrečno končala v jami« (Leben, 1978, 14). Leben je kot vir pri navedbi vrezane inkrustrirane keramike in cele lobanje v opombi številka 4 zapisal: »Prazgodovinski človek v Postojnski jami, Slovenec, 1926 (izrezek iz časopisa brez oznake avtorja in točnega datuma med Perkovo zapuščino hrani Inštitut za raziskovanje krasa SAZU v Postojni); najdbe so danes neznano kje« (Leben, 1978, 27). Ker Leben najdb ni videl (trdi, da so neznano kje), ni jasno, od kod je pridobil podatek o inkrustrirani keramiki in eni popolnoma ohranjeni lobanji. V časopisnem izrezku, ki ga je napačno pripisal časopisu Slovenec iz leta 1926, saj gre za časopis Slovenski gospodar iz leta 1927 piše: »Dobro ohranjena čeljust s popolnim zobovjem /.../ nam dokazujejo okraski: vdolbene vodoravne in navpične črte« (Slovenski gospodar, 24. 3. 1927, 8). Leben je v tem članku navedel tudi po Brodarju povzeto omembo, da je v Imenskem rovu ostanke s sigo pokritega človeškega okostja omenjal že Hohenwarth (Leben, 1979, 14).

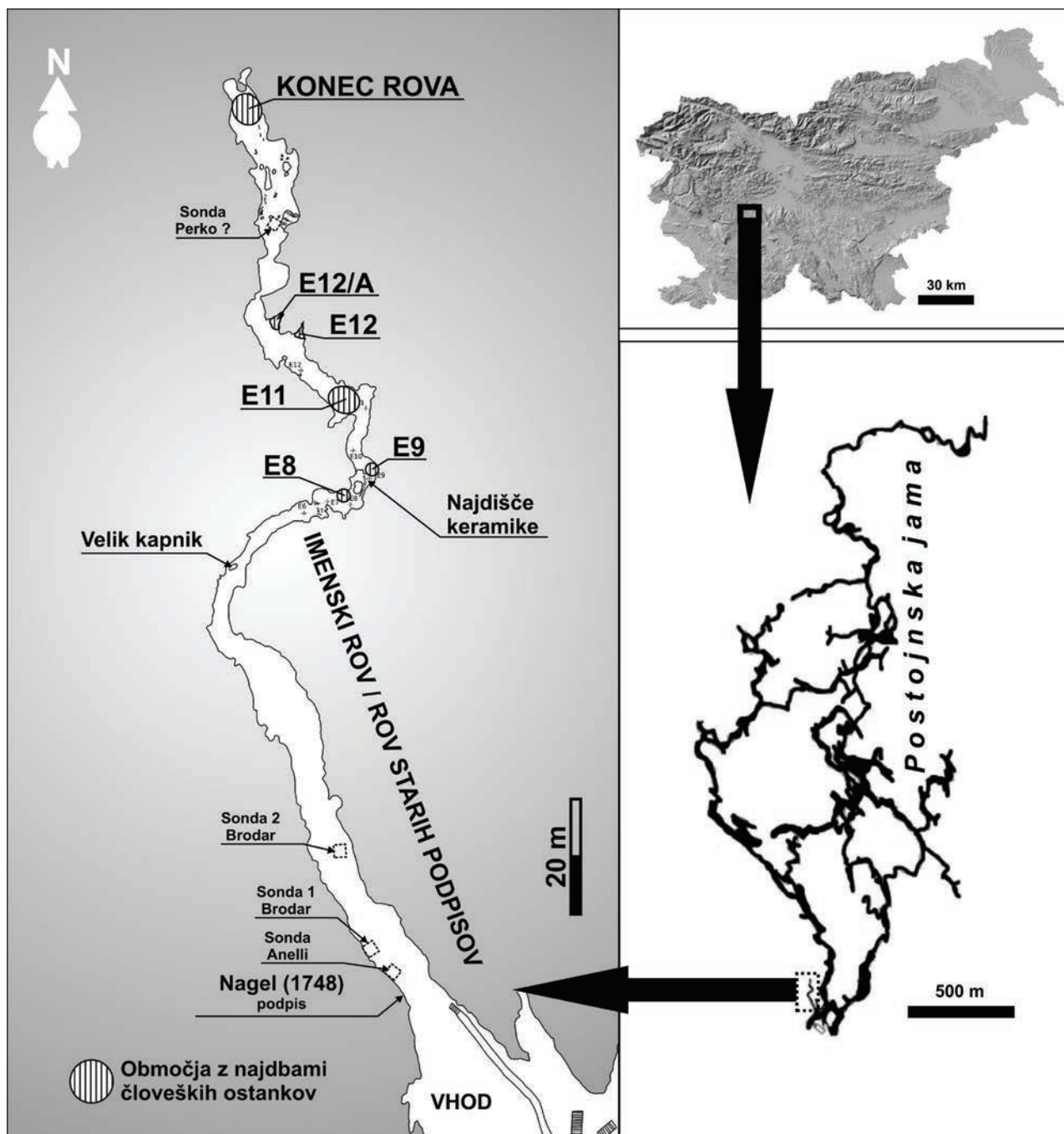
Iz vseh predstavljenih zapisov o najdbi človeških kosti v Imenskem rovu v 19. stoletju je mogoče nesporno povzeti le, da je leta 1816 grof Jeršinovič/Löwengreif skupaj s tremi vodniki našel najmanj eno zasigano okostje in več po jamskem rovu razmetanih kosti, za katere ni mogoče vedeti, ali pripadajo več osebam ali so del enega zasiganega okostja. Glede na opis dostopa je bilo zasigano okostje povsem na koncu Imenskega rova, in sicer za zadnjo ožino, blizu večjega kapniškega stebra. Leta 1821 je bilo že verjetno odstranjeno, zato

pa je Hohenwarth ob svojem drugem obisku kljub skrbnemu pregledu lokacije našel le dva odlomka koščic, a ni mogel določiti, kateri kosti pripadata. Nihče od prvih poročevalcev ne omenja keramičnih najdb, omenja pa se neki večji kamen, ki ga Volpi prepozna kot podobnega kamnitemu pragu. Poznejši obiskovalci tega kamna ne prepoznajo ali pa ga ni bilo več v rovu. Leta 1927 je A. Perko na naznani lokaciji v Imenskem rovu izkopal tri povsem zasigana okostja dveh odraslih in enega otroka, ob katerih je našel fragmente keramike z vodoravnimi in navpičnimi vrezji. Ker je bilo prvo, leta 1816 najdeno okostje že do leta 1821 odstranjeno, je Perko torej v jami našel druge človeške kostne ostanke kot Jeršinovič. Skupno je iz objav torej mogoče razbrati odkritje kostnih ostankov najmanj štirih različnih oseb. Le Volpi kot razlog najdbe človeških kosti v jami omeni tudi možnost grobišča v rovu, preostali avtorji zapisov pa se nagibajo k razlagi, da je v rovu prišlo do dogodka, v katerem so ljudje, katerih ostanke so bili najdeni, umrli. Vse najdbe, tako tiste iz 19. stoletja kot tudi Perkove, so danes izgubljene.

DANAŠNJE STANJE V IMENSKEM ROVU IN METODE DELA

Imenski rov je geomorfološko preprost, saj je z le nekaj zavoji in ožinami ter brez razvejanj v stranske rove dolg le 208 metrov. Zaradi varovanja velikega števila starih podpisov na jamskih stenah danes ni vključen v turistični obisk Postojnske jame. Iz opisov o nahajališču zasiganih človeških ostankov in ob omembah, da so bila okostja iz rova odstranjena, lahko pričakujemo, da bi bilo mesto najdbe še vedno mogoče najti. V maju in juliju 2016 smo Pavel Jamnik, Bruno Blažina, Janez Bizjak, paleontolog Prirodoslovnega muzeja Slovenije Matija Križnar¹⁴ in vodnik Stanislav Glažar, z dovoljenjem direktorja podjetja Postojnska jama g. Marjana Batagelja, natančno pregledali celoten rov. Že pri prvem ogledu smo naleteli na mesto, kjer je bil viden vkop ob jamski steni. Ob in v vkopu je ležalo nekaj fragmentov kosti, še vedno pa je bila ob mestu vkopa tudi lopata s povsem strohnelim lesenim delom. Na še nekaj mestih v jami smo naleteli na fragmentarne in vsaj delno s sigo prekrite kosti. Cela je bila samo redka dlančna ali stopalna kost ali pa posamezen zob, fragmenti pa so večinoma manjši od 5 centimetrov. Takoj je bilo jasno, da gre večinoma za človeške kosti, na istih mestih pa je bilo tudi nekaj živalskih kosti. Človeške kosti so bile torej na več mestih v rovu, in ne le na dveh, kakor je bilo pričakovati zaradi objav. Do danes so se kosti ohranile v manjših skalnih nišah ali ob zavojih rova, kjer je bila jama zaradi hoje najmanj obremenjena. Kostni smo našli na skupno šestih mestih. S posamezne lokacije smo pobrali le tiste fragmente in manjše kosti, za katere smo domnevali, da jih bo mogoče antropološko in zoološko obdelati. Vsi

14 Namen pregleda je bilo tudi dokumentiranje najdišč jamskega medveda v tem delu Postojnske jame.

Slika 1: Načrt Imenskega rova z vrisanimi mesti najdb človeških kosti in keramike (Risba: S. Glažar in M. Križnar)
Figure 1: Plan of Imenski rov/Passage of Names showing pits with finds of human bones and pottery (Drawing: S. Glažar and M. Križnar)

kostni ostanki, ki so s sigo pritrjeni na podlago so ostali na mestu v jami. Mesta najdbe kosti smo vnesli v načrt rova, za označitev posamezne lokacije pa smo uporabili najbližjo mersko točko, ki je označena na jamski steni in v narisanih načrtih rova. V predelu, kjer so leta 1816 našli kosti, torej na koncu jamskega rova, za ožino,

merskih točk ni, zato to mesto imenujemo »na koncu rova« (Slika 1).

V Imenskem rovu se je do danes ohranilo le malo kosti, za katere je bilo pričakovati, da jih bo mogoče anatomsko določiti in antropološko opredeliti. V neposredni okolici mest, kjer so bile najdene, je mogoče

Slika 2: S polomljenim kapniki prekrivane človeške kosti (Foto: P. Jamnik, obdelava M. Križnar)
Figure 2: Human bones, covered with broken stalactites (Photo: P. Jamnik, processing M. Križnar)

videti ostanke povsem zdrobljenih in uničenih kosti ali pa je posamezna večja kost zasigana in bi jo z odstranjevanjem s podlage lahko poškodovali. Na nekaterih lokacijah so na kosti položeni polomljeni kapniki. Te bi lahko na trupla odložili že ljudje, ki so jih prinašali v rov. Tako bi truplo vsaj delno tudi pokopali ali pa je bilo delno pokritje trupla s polomljenimi kapniki nekakšno obredje ob odložitvi. Ker odlomljeni kapniki niso na vseh ali ob vseh ostankih okostij, vseeno le ni mogoče z gotovostjo zagovarjati teze o prekrivanju trupel ob odložitvi v jamo. Imenski rov je bil zelo dolgo in pogosto obiskovan, zato je bilo v njem kar nekaj človeških posegov. Na več mestih so iz sige in kapnikov oblikovali stopnice in nekaj ožin nekoliko razširili. Po rovu je tudi sicer precej polomljenih kapnikov. Nekateri so se odlomili zaradi naravnih procesov, precej pa so jih nedvomno polomili ljudje. Zaradi tega obstaja možnost, da so obiskovalci posamezne kapnike na kosti odložili mnogo pozneje, morda ne da bi sploh vedeli, da jih odlagajo na človeške kosti, mogoče pa je tudi, da so jih nanje odložili prav z namenom prekritja kosti. To misel je vzbudil primer, v katerem je nekdo z odlomljenimi kapniki ob jamski steni zakril nekaj fragmentov kosti. Kapniki so bili relativno sveže polomljeni in brez dvoma niso bili tam od takrat, ko so v rov prinesli truplo, obenem pa na tem mestu tudi ni drugih kosti, ki bi kazale na mesto odložitve trupla (Slika 2).

OPIS OSTEOLOŠKIH NAJDB¹⁵

V nadaljnjem delu podajamo kratek opis mesta najdbe posameznega skupka kosti, izsledke antropološke analize, ki jo je opravila dr. Petra Leben-Seljak, ter

¹⁵ Vse osteološke in keramične najdbe so bile predane arheologinji Almi Bavdek iz Notranjskega muzeja v Postojni.

¹⁶ Franco Anelli (1899–1977) je bil od leta 1930 asistent na takratnem Italijanskem inštitutu za speleologijo v Postojni in kustos v speleološkem muzeju. Od leta 1943 do 1945 je bil direktor Postojnske jame. Leta 1949 je postal redni profesor za fizično geografijo na Filozofski fakulteti Univerze v Bariju.

Slika 3: Markanten kapniški steber pred vstopom v nadaljevanje Imenskega rova (Foto: B. Blažina, obdelava M. Križnar)
Figure 3: Statuesque stalagmite column before entering the continuation of the Imenski rov/Passage of Names (Photo: B. Blažina, processing M. Križnar)

podatke o živalskih kosteh, ki so bile najdene na istem mestu kot človeški ostanke.

15 in 20 metrov za vstopom v Imenski rov sta ob levi jamski steni vidni dve izkopani testni sondi. Prva je prodrla v sedimente le približno 25 centimetrov; leta 1941 jo je izkopal Franco Anelli.¹⁶ V njej naj bi našel dva diafiza fragmenta dolgih kosti. Manjši naj bi pripadal kopitarju in naj bi imel umetno povzroččen podolžni prelom. Kost je bila krhka in nefosilizirana. Drugi fragment diafize je fosiliziran in pripada večji živali. V sondi je našel še dva sorazmerno mlajša fragmenta reber ovce ali kože ter bobra. Na podlagi analize bobrove kosti in vzporednic iz holocenskih plasti Betalovega spodmola

Slika 4: Mesto najdbe kosti pri točki E 8 (Foto: P. Jamnik, obdelava M. Križnar)

Figure 4: Site of bone find at point E 8 (Photo: P. Jamnik, processing M. Križnar)

Slika 5: Zasigane kosti pri točki E 8 (Foto: P. Jamnik, obdelava M. Križnar)

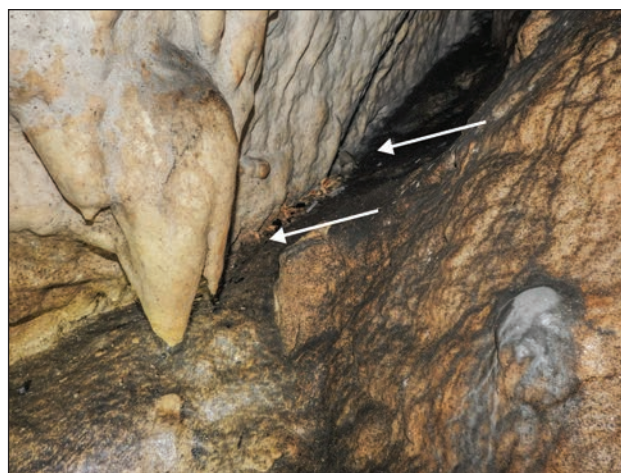
Figure 5: Calcified bones at point E 8 (Photo: P. Jamnik, processing M. Križnar)

je tudi bobrovo kost iz Imenskega rova umestil v holocen. Pri bobru, najdenem v Imenskem rovu, je dopuščal možnost, da je prišel tja kot plen človeka ali naravno, po vodni poti (Anelli, 1947, 65–80). Naslednja, globlja in od prejšnje oddaljena nekaj metrov je prva sonda Srečka Brodarja iz leta 1951. Slednji je na dnu prve plasti in na prehodu v drugo plast našel le kosti jamskega medveda, morebitnih mlajših najdb iz vrhnjega dela prve plasti pa ne omenja. 18 do 20 metrov naprej v rovu, malo za mersko točko E3, je skoraj v sredini jamskega rova druga Brodarjeva sonda. V njegovi objavi ni podatka, da bi v plasteh v tej sondi našel pleistocensko ali mlajšo favno (Brodar, 1966, 88–92). Približno 70 metrov od vhoda v rov je pred manjšo zožitvijo rova velik, markanten kapniški steber, ki na pogled deluje kot nekakšen vstop v nadaljnji del rova (Slika 3).

E8

Približno 20 metrov za kapniškim stebrom, tj. 90 do 100 metrov od vhoda v Imenski rov, je prvo mesto s človeškimi kostmi. Leži med merskima točkama E7 in E8, označujemo pa ga kot točko E8 (Slika 4). Za stalagmitom je sredi rova na jamsko steno naslonjen del s stropa odpadle sige. Med stalagmitom in odpadlo sigo je nastala niša, v katero so odložili trupla pokojnikov. Večina ohranjenih večjih kosti je zasigana (Slika 5), 18 nezasiganih fragmentov (od tega šest neprepoznavnih) pa pripada naslednjim postkranialnim kostem:

- dve vretenci (prsno in ledveno),
- eno rebro,
- ena lopatica,
- leva podlahtnica,
- ena nadlahtnica,
- en prstni členek roke,

Slika 6: Stenska niša, točka E 9, z drobci kosti na dnu niše (Foto: P. Jamnik, obdelava M. Križnar)

Figure 6: Wall niche, point E 9, with bone chips at the bottom of the niche (Photo: P. Jamnik, processing M. Križnar)

Slika 7: Obseg Perkovega izkopa pri točki E 11 (Foto: P. Jamnik, obdelava M. Križnar)
Figure 7: Scope of Perko's excavation at point E 11 (Photo: P. Jamnik, processing M. Križnar)

- dva fragmenta golenice (diafiza in proksimalna epifiza),
- mečnica in nartnica (*os naviculare*).

Kosti pripadajo najmanj dvema osebam, in sicer odraslemu in otroku ali mladostniku. Večina kosti pripada odrasli osebi. Ker se ne podvajajo, število ustreza eni osebi. Med neprepoznavnimi fragmenti je tudi kos s hrustančasto površino, ki osteološko pripada otroški ali mladostni osebi.

Slika 8: S polomljenimi kapniki založena umetno skopana luknja pri točki E 11 (Foto: P. Jamnik, obdelava M. Križnar)
Figure 8: Artificial hole, stocked with broken stalactites, dug at point E 11 (Photo: P. Jamnik, processing M. Križnar)

Slika 9: Fragment svinjskega humerusa z vrezi in naravno nastalo odprtino v kosti (t.i. supratrochlear foramen) (Foto: P. Jamnik, obdelava M. Križnar)
Figure 9: Fragment of pig humerus with incisions and a naturally formed hole in bone (s.c. supratrochlear foramen) (Photo: P. Jamnik, processing M. Križnar)

Poleg človeških je bilo tukaj pobranih tudi šest fragmentov živalskih kosti, ki pripadajo naslednjim živalim:

- ovci ali kozi: vretence (atlas), fragment,
- manjšemu rastlinojedu (velikostni razred drobniče, prašiča): vretence, dva fragmenta,
- manjšemu rastlinojedu: nadlahtnica, fragment,
- manjšemu rastlinojedu: stegnenica, fragment,
- manjšemu rastlinojedu: golenica, fragment.

E9

Približno 15 metrov naprej, pri merski točki E9, je nekoliko nad jamskimi tlemi manjša stenska niša, ki se položno vzpenja in po približno 2 metrih konča z zožitvijo. Truplo so očitno položili vanjo, po razpadu mehkih tkiv pa so se manjše kosti zagostile v njen rob (Slika 6), večje pa so zaradi naklona niše popadale na tla rova. Tu so večino kosti s hojo uničili, tako da je mogoče ob jamski steni opaziti le še nekaj nerazpoznavnih drobcev. Določljivih je šest fragmentov človeških kosti:

- distalna epifiza stegnenice,
- proksimalna epifiza golenice,
- štirje fragmenti diafiz (golenica ter stegnenica ali nadlahtnica).

Ohranjene so samo kosti nog, ki pripadajo najmanj eni odrasli osebi.

E11

Jamski rov se ob merski točki E11 nekoliko razširi, tako da je prostor videti kot manjša dvorana. Ob levi jamski steni je v dolžini 2,5 metra skozi plast sige viden

Slika 10: Perkov vkop skozi sigo v plast ilovice pri točki E 11 (Foto: P. Jamnik, obdelava M. Križnar)

Figure 10: Cut through sinter through clay layer at point E 11 (Photo: P. Jamnik, processing M. Križnar)

vkop v ilovnat sediment pod sigo (Slika 7). Ob vkopu, pred nekaj metrov dolgim ozkim rovom, leži že močno korodirana lopata. Sredi dvorane je manjši stalagmit, ob katerem je vidna manjša izkopana luknja, ki je založena s polomljenimi kapniki (Slika 8). Založitev je stara, saj so nekateri kapniki med seboj že sprijeti s sigo. Sklepamo, da gre morda še za ostanek neke dejavnosti ljudi, ki so v jami odlagali trupla. Ob kapniku so bili najdeni fragmenti človeških kosti, štirje zobje ter živalske kosti. Med njimi je bil del odrezanega humerusa (nadlahtnice) z jasno vidnimi sledmi rezanja, ki pripada divji ali domači svinji (Slika 9). Slednji pripada še fragment vretenca, najden pa je bil še fragment lopatice ovce, prav tako s sledmi poškodb, nastalih z ostrim predmetom.

Ob približno 10 centimetrov globokem vkopu v sigo in ilovico (Slika 10), na površini sige ter ilovice, smo v dvoranici našli skupno 34 fragmentov človeških kosti in prstnih členkov ter štiri zobe. Fragmenti pripadajo naslednjim kostem:

- lobanja (šest majhnih fragmentov lobanjskega krova, desna senčnica, desna zgornja čeljustnica brez zob, ki so izpadli po smrti/postmortem),
- najmanj štiri vretenca (sedem fragmentov dveh vratnih, enega prsnega in enega ledvenega vretenca),
- pet fragmentov reber,
- koželjnica,
- šest prstnih členkov dlani,
- šest kosti stopala (tri nartnice, tri stopalnice).

Kostni ostanki pripadajo najmanj dvema osebam – odraslemu in otroku. Odrasli osebi pripadajo lobanja, vretenca, rebra in štirje prstni členki roke. Ohranjeni so štirje zobje: C (spodnji podočnik), PM (spodnji premolar, ličnik), M (spodnji kočnik) in še en M (odlomljena korenina kočnika). Spol ni določljiv, o starosti pa lahko sklepamo po obrabi grizne ploskve zob (stopnja abra-

Slika 11: Točka E 12, s kapniki prekriti kostni ostanki (Foto: P. Jamnik, obdelava M. Križnar)

Figure 11: Point E 12, bone remains covered with stalactites (Photo: P. Jamnik, processing M. Križnar)

zije po Brothwellu: M = 3; obraba C in PM je enaka obrabi M, okvirna starost okoli 25 let). Otroku pripadajo koželjnica (kapitulum še ni prirasel), dva prstna členka roke (baza še ni prirasla) ter kosti stopal (baza palčeve stopalnice še ni prirasla). Otrok je bil star 10–14 let, ocena temelji na razvojni stopnji okostja in dolžini koželjnice (ohranjen proksimalni del meri 55 milimetrov, cela diafiza bi bila dolga od 16 do 20 centimetrov).

To je nedvomno mesto v Imenskem rovu, kjer je leta 1927 Perko izkopal kosti. Kostni ostanki, ki smo jih našli tu, se ujemajo tudi z objavo njegovih najdb, saj tam govorijo o dveh odraslih in otroku. Na podlagi fragmentiranih kostnih ostankov, ki smo jih našli okoli vkopa, je mogoče sklepati le, da pripadajo najmanj eni odrasli osebi. Ker je ostankov, ki so bili antropološko obdelani, malo in so takšni, da števila oseb ni mogoče popolnoma zanesljivo določiti, je povsem verjetno, da pobrani ostanki pripadajo morda dvema odraslima osebam in otroku, kar je ob izkopavanju ugotovil že Perko.

E12

Za mersko točko E11 se Imenski rov nekoliko vzpne in zoži. Po približno desetih metrih se pot skozi ožino

Slika 12: Mesti najdbe kosti na točki E 12 in E 12/a (Foto: P. Jamnik, obdelava M. Križnar)
Figure 12: Site of bone finds at the points E 12 and E 12/a (Photo: P. Jamnik, processing M. Križnar)

spusti v novo manjšo razširitev rova. Tu je na levi strani merska točka E12. Od spusta iz ožine v razširitev rova so iz polomljenih kapnikov narejene stopnice. Takoj po spustu je ob izravnavi rova na desni strani za kapniškim stebrom nekoliko nad raven glavnega rova dvignjen del, in sicer nekaj metrov dolga, ozka razpoka v jamski steni. V začetnem delu je na kosti naloženih nekaj polomljenih kapnikov (Slika 11). Kostni so zelo poškodovane in polomljene. Med njimi nam je uspelo pobrati 27 fragmentov, za katere smo ocenili, da bi bili še primerni za antropološko analizo. Določiti je bilo mogoče:

- štiri fragmente vretenc (dve vratni, eno prsno, eno ledveno),

Slika 13: Vkop v sedimente v končnem delu Imenskega rova (Foto: P. Jamnik, obdelava M. Križnar)
Figure 13: Cut in sediments in the final part of the Imenski rov/Passage of Names (Photo: P. Jamnik, processing M. Križnar)

- štiri fragmente reber,
- korpus ključnice,
- korpus podlahtnice,
- kapitulum koželjnice,
- dve kosti dlani (palčeva dlančnica prstni členek),
- tri fragmente kolčnice,
- desno pogačico,
- šest kosti stopala (skočnica, kocka, štiri stopalnice).

Štiri fragmente kosti zaradi neprepoznavnosti ni bilo mogoče opredeliti.

Kostni ostanki pripadajo najmanj eni odrasli osebi, spol in starost pa nista določljiva. Premer kapituluma koželjnice ustreza tako moškemu kot ženski (*capitulum radii*, R 5,1 = 21 mm), maksimalna dolžina skočnice (*talus*, 50 mm) pa je v rangu ženskih skočnic, vendar to velja za današnjo populacijo.

E12/a

Ob isti, tj. levi, jamski steni, 4 metre naprej od razpoke s kostmi, sta bila pod nekoliko previsno jamsko steno (Slika 12) najdena še dva kostna fragmenta. Eden je zaradi močne zasiganosti neprepoznaven.

Določljiva kost je proksimalna polovica otroške golenice, dolžina fragmenta pa je 8,5 centimetra. Celotna diafiza bi bila dolga okrog 15 centimetrov, kar ustreza približni starosti štirih let.

Na koncu rova

Od merske točke E12 do zadnje, umetno razširjene ožine pred vstopom v zadnji del rova je še približno 30 do 40 metrov. Po opisu je v 19. stoletju najdeno zasigano okostje ležalo za tem umetno razširjenim vstopom v končnem delu Imenskega rova. Skozi razširjeno ožino se je treba spustiti okoli 1,5 metra do izravnane dna

Slika 14: Mesto najdbe kosti in fragmentov keramike ter oljenke v končnem delu Imenskega rova (Foto: P. Jamnik, obdelava M. Križnar)
Figure 14: Site of finds: bones, fragments of pottery and oil lamp in the final part of the Imenski rov /Passage of Names (Photo: P. Jamnik, processing M. Križnar)

Slika 15: Fragmenti keramike zloženi za kapnikom pred točko E 9 (Foto: P. Jamnik, obdelava M. Križnar)
Figure 15: Fragments of pottery stacked behind stalagmite in front of point E 9 (Photo: P. Jamnik, processing M. Križnar)

zadnje dvorane Imenskega rova. Takoj ob začetku izravnave je skoraj čez celotno širino rova skopana precej velika, malo več kot meter globoka luknja (Slika 13). To je nedvomno izkop, ki je povezan z iskanjem arheoloških ostankov. Kdo je tu kopal, pa ni znano. Dvomimo, da Srečko Brodar, ker so njegove ohranjene sonde narejene natančno, z ostrimi robovi in ravnimi profili. Lepo oblikovano sondo, takoj za vstopom v Imenski rov, je leta 1941 skopal tudi Franco Anelli, zato te luknje v končnem delu Imenskega rova ni mogoče pripisati njemu. Ker Perkov izkop pri točki E11 ni bil izveden preveč natančno, menimo, da je prav on kopal na koncu Imenskega rova, saj je verjetno prav tako poskušal odkriti mesto, na katerem so v 19. stoletju našli kosti.

Naprej od izkopane luknje se rov po nekaj metrih razširi in ponovno oblikuje manjšo dvorano. Na tleh so suhi ostanki manjših kotlic in polomljeni kapniki. Rov se konča z velikim kapniškim stebrom. Med suhimi kotlicami in vse do kapniškega stebra je po tleh, predvsem ob jamskih stenah mogoče videti posamezne z sigo oblite fragmente kosti. Med suhimi kotlicami, ki pa so žal prav na poti do velikega kapniškega stebra in zato izpostavljene hoji (Slika 14), smo pobrali šest človeških zob in 48 fragmentov, od teh pa je bilo zaradi neprepoznavnosti 24 neuporabnih za antropološko analizo.

Fragmenti pripadajo naslednjim postkranialnim kostem:

- štirje fragmenti vretenc (tri vratna, eno prsno),
- štirje fragmenti reber,
- desna ključnica v dveh fragmentih,
- kapitulum koželjnice,
- pet kosti dlani (dve zapestnici, dva mediana členka, en distalni členek),
- dva fragmenta kočnice,
- fragment korpusa mečnice,
- pet kosti stopal (ena sezamoidna kost in štirje prstni členki: en mediani in trije proksimalni, od tega dva palčeva).

Najdenih je bilo tudi sedem izoliranih zob: trije zgornji sekalci (dva I¹, en I²), ličnik (PM), trije spodnji kočniki (od tega en modrostni M₃, preostala dva sta M₁ in/ali M₂). Stopnja obrabe po Brothwellu: M_{1,2} = 3+, M₃ = 2.

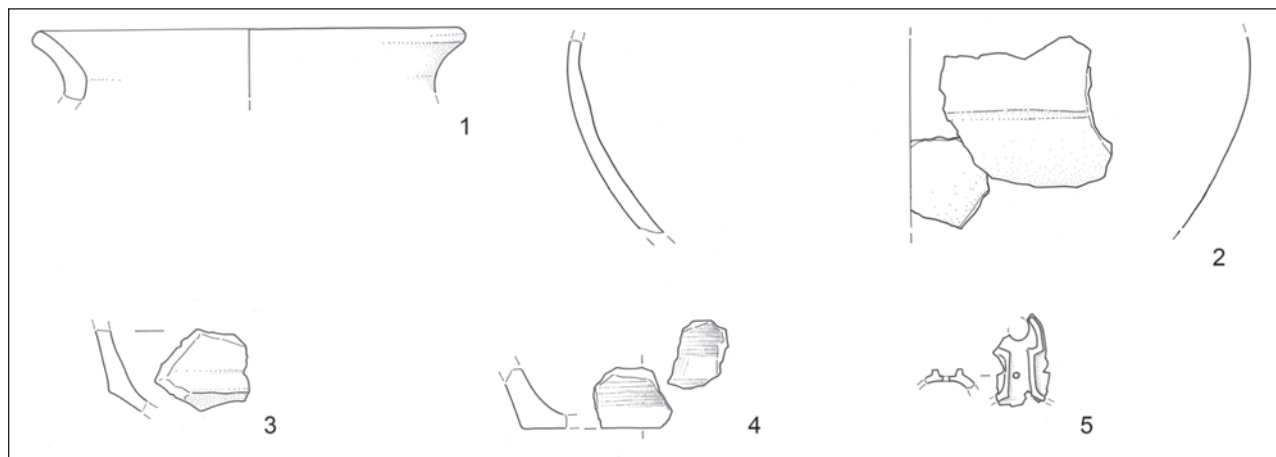
Kostni ostanki in zobje pripadajo najmanj dvema odraslima osebam, saj sta med vretenci dva okretača (*atlas*, C2, pri obeh se je ohranil zob, *dens*). Preostale postkranialne kosti se ne podvajajo. Kosti lobanje ni, zobje pa so ravno tako od dveh oseb. Ohranjena sta namreč dva različno velika zgornja prva sekalca I¹. Spol ni določljiv, glede na razliko v robusticiteti okretačev in sekalcev pa je precej verjetno, da gre za moškega in žensko. Oba sta bila mlada: obraba grizne ploskve vseh zob je rahla, obraba kočnikov pa ustreza starosti 25–30 let.

Med pobranimi kostmi je bil le en fragment živalske kosti, in sicer skočnica noge, ki pripada srni ali srnjaku.

OPIS KERAMIČNIH NAJDB

Nekaj metrov pred najdiščno točko E9, in sicer za kapnikom, ob jamski steni, je bilo najdenih skupno 20 fragmentov keramike (Slika 15). Keramiko je nekdo preložil za kapnik z nekega drugega, neznanega mesta, saj je bila odložena na kupček.¹⁷ Na nekaterih fragmentih so novejši prelomi, veliko kosov tudi manjka. Na koncu Imenskega rova, kjer so leta 1816 našli zasigane človeške kosti, je bilo na pohodno najbolj izpostavljenem mestu, tj. med praznimi prostori jamskih kotlic, skupaj s človeškimi kostmi najdenih še pet keramičnih fragmentov. Keramično gradivo z obeh najdiščnih točk prepoznamo kot odlomke t. i. grobega posodja in oljenke. Glede na tehnološke značilnosti in primerjavo okrasa lahko keramično gradivo okvirno uvrstimo v rimsko obdobje. Najverjetneje odlomki pripadajo vsaj dvema loncema,

¹⁷ Precej verjetno se nam zdi, da bi to lahko bil Anelli, saj v objavi podatkov iz testne sonde v Imenskem rovu omenja, da je v nadaljnjem delu rova opazil samo kose lončenine iz 14. in 15. stoletja, tj. iz obdobja, iz katerega so v rovu tudi podpisi (Anelli, 1947). Keramiko smo za kapnikom opazili že ob prvem obisku rova. Fragmenti so bili prekriti s tanko skorjo sige in mokri. Videz keramike je povsem ustrezal poznosrednjeveški ali novodobni lončenini, zato smo takrat za potrebe fotografske dokumentacije vzeli le en fragment ostenja. Ko se je keramika posušila, je odpadla tudi sigasta skorjica in šele takrat se je pokazalo, da gre za starejšo lončenino. Prav mogoče je, da je najdbe podobno ocenil tudi Anelli, ki pa je fragmente vseeno obvaroval tako, da jih je položil za kapnik, kjer niso bili izpostavljeni poškodbam zaradi hoje posameznikov po njih. Če bi bila v rovu še druga, mlajša lončenina, bi jo pri natančnem pregledu verjetno našli, vendar razen opisanih najdb tam ni bilo drugih keramičnih ostankov.

Slika 16: Izbor tipološko opredeljive keramike. M: 1 : 3 (Risba: N. Grum)

Figure 16: Selection of typologically identifiable pottery. Scale: 1 : 3 (Drawing: N. Grum)

enemu ob najdiščni točki E9 ter enemu na koncu rova,¹⁸ ob katerem so bili pobrani tudi trije manjši fragmenti oljenke.

Lonci z izvihanim in enostavno oblikovanim robom ustja (Slika 16/1) so dolgotrajna oblika, enako velja tudi za lonce z okrasom metliččenja (Slika 16/4), ki je sicer na tem posodju pogost od mladohalštatskega (prim. Vinazza, 2015, 104) do poznoantičnega obdobja (npr. Modrijan, 2011, 189, tabela 4.2), zato najdenih loncev ne moremo natančneje kronološko umestiti. Odlomek oljenke s konca rova (Slika 16/5, 5) je zgornji del noska pečatne oljenke, najverjetneje tip Loeschcke X, a različica ni opredeljiva (Loeschcke, 1919, 256, Abb. 10). Pečatne oljenke so bile zelo priljubljene – od srede 1. in vsaj do 5. stoletja jih najdemo na številnih najdiščih rimskega cesarstva. Uporabljali so jih pri raznem obredju v svetiščih in v hišnih lararijih, zelo pogosto pa so jih dodajali v grobove, kar velja tudi za oljenke tipa Loeschcke X. Poznamo kakovostne serijske izdelke večjih proizvajalcev, ki so bili uvoženi k nam, pa tudi lokalne posnetke slabše izdelave (Žerjal, 2013, 70–71, s tam citirano literaturo; Perko, 2012, 56; prim. Krunic, 2012, 18–20).

Opis izbranih najdb (Slika 16):

1. Odlomki ustja in ostenja keramičnega lonca izdelanega na lončarskem vretenu. Površina je groba, rjavo-sive barve, v prelomu sive, glinena masa je drobnozrnata. Rekonstuiran premer ustja je 16,8 cm, ohranjena višina 2,7 cm.
2. Odlomek ostenja keramične posode, na zunanji površini okras plitve kanelure. Posoda je bila izdelana na lončarskem vretenu. Površina je groba, sivo-rjave barve, v prelomu siva, glinena masa je drobnozrnata. Največji premer 26,2 cm, ohranjena višina 7,5 cm.

3. Odlomek verjetno dna ali ostenja keramične posode izdelane na lončarskem vretenu. Površina je groba, sivo-rjave barve, v prelomu sive, glinena masa je drobnozrnata. Velikost 3,8 × 3,8 cm.
4. Odlomki dna posode, na zunanji površini okras metliččenja. Posoda je bila izdelana na lončarskem vretenu. Površina je groba, sivo-rjave barve, v prelomu siva, glinena masa je drobnozrnata. Velikost 2,5 × 3,1 cm.
5. Odlomki keramične oljenke izdelane v kalupu. Površina je gladka, opečnate barve, v prelomu zelo temno siva, glinena masa fino-zrnata. Velikost 3,7 × 2,2 cm.

ČASOVNA UMESTITEV JAMSKAGA GROBIŠČA

Najdbe oljenk iz jamskih kontekstov na Notranjskem, na primer poznamo iz Jame pod jamskim gradom (Korošec, 1956), iz jame Šmarje blizu Sežane, za katero avtorica domneva, da bi bilo v njej lahko kultno mesto (Osmuk, 2006, 206–207), in jame Mačkovca v bližini vasi Laze pri Postojni (Bavdek, 2009, 84, 87). V jami Mačkovca V. Perko celo predvideva grobišče (prim. Perko, 2012, 38–39), vendar za zdaj domneve o antičnem grobišču v jami Mačkovca še ni mogoče potrditi, saj le naključna najdba oljenke, fragmentov loncev in železen obroček še ne potrjujejo tudi grobišča. V literaturi so dostopni podatki o osmih jamah, v katerih so bile v Sloveniji odkrite človeške kosti, ki jih povezujemo z antičnim časom. V Lukenjski jami pod Lukenjskim gradom, ki leži nad izvirom Prečne na Dolenjskem, je v površinski sigasti skorji v nadaljnjem delu rova precej človeških kosti. Tam je S. Brodar našel tudi posodo iz rimskega obdobja (Leben, 1969

¹⁸ Ob odlomkih dna lonca (slika 16/4) so bili najdeni še štiri manjši odlomki ustja in ostenja tipološko primerljive keramike, morda del druge posode.

Slika 17: Podpis P. L. iz leta 1635 ob risbi sarkofaga z mrtvecem (Foto: P. Jamnik, obdelava M. Križnar)
Figure 17: Signature P. L. from in 1635 next to a drawing of the sarcophagus with the dead man (Photo: P. Jamnik, processing M. Križnar)

(1970), 29), zato morda obstaja možnost, da so kosti in lončenina časovno povezane. V vhodnem delu jame je paleolitsko in prazgodovinsko najdišče, izkopavanj pa v nadaljnjem delu jame ni bilo. V dunajskem Prirodoslovnem muzeju poleg živalskih kosti in rimsko-dobnih najdb hranijo tudi človeško podlahtnico iz jame Jelenca pri vasi Straža pri Novem Mestu (Leben, 1969 (1970), 29). V Acijevev spodmolu pri kraju Petrinje so v prvi plasti s poznoantično in antično keramiko našli raztresenih 111 fragmentov (130) človeških ostankov okostja odraslih oseb. Kostni pripadajo najmanj dvema osebama (Dirjec et al, 1991, 194). Človeški ostanki so datirani z antičnim ognjiščem v isti plasti (Turk et al, 1992, 34). V jami Orehovec, 4 metre globokem breznu pri Selih na Krasu, je bilo med množico živalskih kosti in črepinjami antičnega vrča ter amfore tipa Dressel 6a najdenih nekaj lobanjskih in dolgih kosti ene odrasle osebe (Fabec, 2006, 177). V Jami pod jamskim

gradom stratigrafija kljub večkratnim prekopavanjem in izkopavanjem ni povsem jasna. Tam je bilo najdenih več človeških ostankov, ki jih ni mogoče jasno časovno opredeliti. Verjetno večinoma pripadajo prazgodovini ali srednjemu veku (Korošec, 1956, 16), zagotovo pa na podlagi predmetov iz iste plasti antiki pripadata okostji ženske in otroka iz nekoliko globljega dela jame, za prvim jamskim okljukom (Leben, 1978, 14). Jama pod jamskim gradom bi bila, še posebej ker je tako blizu Postojnske jame in ker so bile v njej odkrite tudi plasti z antičnimi ostalinami, nedvomno lahko tudi grobišče z več antičnimi okostji. Jama Koprivnica leži pri Gorenjem Globodolu ob Mirni na Dolenjskem. V njej so sredi 20. stoletja na nasipnem stožcu našli neznano število ostankov človeškega okostja skupaj z novcem iz 2. stoletja in jagodami bisernih ogrlic (Leben, 1969 (1970), 29). Ker ima jama tudi vodoravni vhod, ki so ga odprli pastirji, je vsekakor mogoče, da je bilo v njej jamsko

grobišče. V 90 metrov dolgi Rivčji jami nad vasjo Male Rebrce v dolini reke Krke naj bi Jernej Pečnik konec 19. stoletja našel človeško okostje in rimskodobno glineno posodje (Leben, 1969 (1970), 30). Edino potrjeno antično jamsko grobišče v smislu pokopa ali odložitve več oseb v jami je za zdaj Levakova jama pri Šutni na Dolenjskem, kjer so bile v zgornjem sloju, in sicer ob vhodu in v obeh izkopanih sektorjih znotraj jame, izključno v antični plasti številne človeške in živalske kosti. Z antropološko analizo je bilo ugotovljeno, da gre za najmanj dve odrasli osebi in pet otrok (Guštin, 1976, 266, 270), čeprav je po opisu najdišča in navajanju količine kosti verjetno, da je bil obdelan le del osteološkega gradiva. Avtor navede tudi domnevo, da je bil vhod v jamo zaradi preprečitve dostopa do pokojnikov verjetno umetno zaprt (prav tam, 271).

Človeški kostni ostanki v Imenskem rovu Postojnske jame kljub skromnim najdbam in dvestoletnemu odkrivanju ter ponovnemu pozabljanju nedvomno potrjujejo obstoj jamskega grobišča. Umrle so v jamo prinašali z nekim posebnim namenom, trupel pa niso pokopali, temveč so jih le odlagali ob jamske stene in v skalne niše, kar je bila sicer pogostejša praksa v starejših prazgodovinskih obdobjih. Trenutno je, z upoštevanjem najdb iz 19. stoletja, Perkovih najdb iz leta 1927 in naših podatkov, pridobljenih z antropološko analizo fragmentov, ki jih je bilo mogoče anatomsko določiti, nedvomno potrjeno, da je bilo v drugi polovici Imenskega rova, skoraj 200 metrov od vhoda v Postojnsko jamo, skozi katerega je bil rov dosegljiv, jamsko grobišče. Ker so na nekaterih mestih na kosti položeni polomljeni kapniki, je mogoče, da so to storili že ljudje, ki so trupla prinesli v jamsko grobišče. Glede na opravljeno antropološko analizo, s katero se je ugotovilo, da kosti niso premešane med posameznimi točkami, imamo nedvomno potrjenih šest mest, kjer je bilo odloženo eno ali več trupel skupaj. Ker so kostni ostanki tako močno poškodovani, je antropološka analiza lahko dala le podatke o najmanjšem možnem številu oseb in v nekaj primerih o spolu in približni starosti otrok. Skupno z vsemi do zdaj poznanimi podatki je bilo v rov odloženih najmanj deset trupel, od tega tri otroška.

Umeščanje Perkovih najdb takoj ob odkritju v prazgodovino in poznejše navedbe o skupaj s kostmi najdeni inkrustirani prazgodovinski keramiki se za enkrat niso potrdile. Ker so bili podatki o prazgodovinski starosti najdb v Imenskem rovu le ugibanja, ocenjujemo, da še vedno, vsaj na podlagi podatkov, ki jih imamo na voljo, ni trdnih argumentov, da bi grobišče v Imenskem rovu pripisali kateri od prazgodovinskih kultur. Čeprav, za v jami najdeno keramiko, nimamo dokaza, da je bila grobni pridelek, pa je vseeno zaenkrat to edina oporna točka s katero je mogoče časovno povezovati skeletne grobove v tem rovu. Pa podlagi odkritih keramičnih najdb grobišče zato okvirno umeščamo v čas rimskega obdobja (1.–5. stoletje), skeletni pokop pa datacijo še nekoliko zoži na čas okvirno po koncu 3. stoletja.

Ob človeških kosteh najdeni živalski ostanki s sledmi rezanja/sekanja morda lahko nakazujejo na daritve posameznih živalskih delov, ki so jih puščali mrtvim (glej npr. Toynbee 1971, 49–51, 62–64). Ne nazadnje so na antičnih grobiščih v regiji najpogosteje zastopane živalske vrste prav drobnica in prašič (glej npr. Riedel 2002, 132–133; Bavdek 2005, 239–241; Tratnik 2014, 282; Svinja Gorica v Cerknici: lasten neobjavljen podatek). Z grobiščem so morda lahko povezane tudi Anellijeve najdbe kože ali ovce in bobra v plasti ilovice takoj pod površjem pohodne površine rova (Anelli, 1947, 65–80). Bober je sicer z arheoloških najdišč na Slovenskem poznan predvsem s prazgodovinskih kolišč Ljubljanskega barja (glej npr. Drobne, 1973), posamezne najdbe pa vendarle izvirajo tudi iz antičnih kontekstov (glej npr. Rakovec, 1973, 260; Boschin, 2013, 87; Ajdovščina: lasten neobjavljen podatek).

SO BILI PRVI »TURISTIČNI« OBISKI V POSTOJNSKI JAMI ŽE VSAJ V 17. STOLETJU?

Poimenovanje Imenski rov ali v novejšem času Rov starih podpisov se je pojavilo zaradi množice lepo ohranjenih starih podpisov na jamskih stenah. Najstarejši podpisi naj bi bili iz 13. stoletja (na primer podpis *1213 M. C.*, vendar se danes ne ve, kje v množici podpisov je in ali morda ni mlajši) (Kempe in Hubrich, 2011, 398). Podpisi si potem sledijo v letih 1323, 1393, 1412 in 1463. Nadaljujejo se spet leta 1508, 1516, 1523, več podpisov sledi leta 1575, 1576, 1578, 1580, 1585, 1587, 1592, 1606, 1634, 1641, 1642, 1648, 1649, 1675 in 1676 (Južnič et al., 2013, 12–19). Potem ponovno nastopi več kot sto let trajajoča vrzel, saj so podpisi iz 18. stoletja v rovu zelo redki, ponovno pa se množica podpisov pojavi po letu 1816, ko naj bi »Jeršinovič /.../ skupaj s temi delavci stikal tudi po Imenskem rovu, ki je bil menda že dolgo zapuščen« (Savnik, 1958, 139) in ob tem našel zasigana okostja.

Prvi obiskovalci so od vhoda v Postojnsko jamo do Imenskega rova morali skozi druge takrat znane dele jame, vendar tam ni podpisov iz obdobja od 15. do 17. stoletja. Pravzaprav ne poznamo razloga, zakaj se ti prvi obiskovalci ne bi podpisovali tudi kje na poti v Imenski rov. V jamah je sicer velikokrat mogoče najti podpise, vendar jih je redko kdaj toliko v enem samem rovu. Ugotovili smo, da so, vsaj sredi 17. stoletja, obiskovalci vedeli za človeške ostanke v rovu. Iz tega obdobja je v Imenskem rovu relativno veliko podpisov. Neposredno ob ostankih pri točki E10, kjer je Perko leta 1927 izkopal okostja, je namreč na jamski steni podpis nekega P. L. iz leta 1634 ali 1635, ki je pod letnico svojega obiska narisal tudi sarkofag z mrtvecem (Slika 17). Južnič (2013, 16) sicer zapiše, da je risba bolj podobna mizarskemu ali strugarskemu cehovskemu znamenju, vendar v resnici o risbi mrtveca v sarkofagu ni dvoma. Na isti najdiščni točki je nad mestom, kjer so bila okostja, na kapnikih narisanih nekaj križev brez podpisa in letnice in ti prav

tako nakazujejo, da bi bili lahko narisani zaradi človeških ostankov, ki so jih obiskovalci videli v rovu. Morda so bili prav človeški ostanki v Imenskem rovu razlog, zakaj je bil ta del do takrat poznane Postojnske jame vsaj v 17. stoletju zanimivejši kot drugi deli jame ali celo druge jame v okolici. In morda je prav staro antično grobišče z zasiganimi človeškimi ostanki, ki jih je bilo mogoče videti v rovu, vzrok, da so ljudje začeli obiskovati Postojnsko jamo in v rovu s kostmi želeli s podpisi potrditi tudi svoj obisk. Konec 17. in v celotnem 18. stoletju v Imenskem rovu skoraj ni podpisov. To morda nakazuje, da se je vedenje o »zasigani zanimivosti« izgubilo in Imenski rov ni bil več tako zanimiv za obiskovalce. Takratno obiskovanje jam je zaradi slabše osvetlitve z baklami pomenilo veliko manjšo možnost, da bi se v skalnih nišah in ob manj izpostavljenih jamskih stenah opazilo manjše in nekatere povsem zasigane kostne ostanke, zato je šlo odkritje hitreje v pozabo. Na to morda nakazuje

tudi dejstvo, da nihče od pomembnih raziskovalcev, od Valvazorja (1689) in Nagla (1748 je celo obiskal Imenski rov) do Hacqueta in Gruberja, ki so Postojnsko jamo obiskali v 18. stoletju, ne omenja zasiganih človeških kosti. Po vnovičnem odkritju kosti je Imenski rov spet postal zanimiv, zato je po letu 1816 na podpisanih jamskih stenah mogoče zaznati povečanje števila obiskovalcev. Čeprav so o kosteh v desetletjih po odkritju pisali celo v knjigah in o delu Imenskega rova govorili celo kot o »skeletni dvorani« ali »okostnjakovem rovu« (Schmidl, 1854, 63), je bil podatek o najdenih človeških kosteh do že najmanj tretjega odkritja, tj. leta 1927, ponovno pozabljen. Enako se je zgodilo z odkritjem iz leta 1927, saj ne Anelli leta 1941 ne Brodar leta 1951 očitno nista vedela za Perkove najdbe. Prav zato smo v tem prispevku kronološko povzeli in zbrali vsa dosedanja in nova vedenja o najdbah iz Imenskega rova in samo najdišče, vsaj kolikor je bilo mogoče, časovno umestili.

BURIAL GROUND IN THE *IMENSKI ROV* (*Passage of names*) / *ROV STARIH PODPISOV*
 (*Passage of Old Signatures*) IN POSTOJNA CAVE
 DID VISITS OF THE POSTOJNA CAVE IN THE MIDDLE OF THE 17TH CENTURY
 MEAN »TURIST« VISITS OF THE CEMETERY?

Pavel JAMNIK

Kočna 5, 4273 Blejska Dobrava, Slovenija
 e-mail: pavel.jamnik@telemach.net

Petra LEBEN-SELJAK

Dobračevska ulica 44, 4226 Žiri Slovenija
 e-mail: petra.leben@gmail.com

Borut TOŠKAN

ZRC-SAZU, Inštitut za arheologijo, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
 e-mail: borut.toskan@zrc-sazu.si

Matija KRIŽNAR

Prirodoslovni muzej Slovenije, Prešernova 20, 1000 Ljubljana, Slovenija
 e-mail: mkriznar@pms-lj.si

Stanislav GLAŽAR

Postojnska jama d.d., Jamska cesta 30, 6230 Postojna, Slovenija
 DZRJ Luka Čeč
 e-mail: stanislav.glazar@gmail.com

Bruno BLAŽINA

Jenkova cesta 16, 6230 Postojna, Slovenija
 e-mail: bruno.blazina@gmail.com

Janez BIZJAK

Rečiška cesta 1/a, 4260 Bled, Slovenija
 e-mail: bizjak.bled@siol.net

SUMMARY

Publications mention the discovery of calcified human remains in the Imenski rov (Passage of names) / Rov starih podpisov (Passage of Old Signatures) from the Postojna cave. The first, who mentioned the bones, covered with sinter, was Guiseppe de Volpi in 1821. In 1927 the newspaper published news about three new human skeletons from same cave passage. There was supposed to be prehistoric pottery, too. The authors of the article visited Imenski rov in May and July of 2016 and found the place where the bones were found in the past, and four new places with remains of human bones. The bones were covered with broken stalactites at several places. We also found a few pottery fragments and fragments of an oil lamp at the end of the Imenski rov. The pottery belongs to pots with curved and simply shaped edge rim and with a cord marking. Broken pieces of an oil lamp are the upper part of the nozzle of the oil lamp - probably a type Loeschcke X (variant not identifiable). We date this cave burial ground to the end of 3th century. On the passage walls there are a number of well preserved old signatures. The oldest from these signatures could be from the 13th century. At least in the 17th century, the visitors were aware of the human remains in the passage. There is a signature directly by the skeletal remains from year 1634. There is also a sarcophagus with a dead body under the signature, drawn by the same person. Maybe this old antique burial ground with calcinated human remains is the reason why people started to visit the Postojna cave.

Key words: Postojna Cave, Imenski rov, Roman period, cave burial, disposal of carcasses, oil lamp

VIRI IN LITERATURA

- Agapito, G. (1832):** Le grotte di Adlersberg, di S. Canciano, di Corniale e di S. Servolo, la miniera di mercurio d'Idria, il lago di Cirknitz, le terme di Monfalcone, antichità Romane d'Aquileja e Pola, ed altri notevoli oggetti nelle vicinanze di Trieste / descrizioni di Girolamo Co. Agapito. Vienna, dalla tipografia di Antonio Strauss. A spese di Paolo Schubart in Trieste.
- Anelli, F. (1947):** Su un reparto di Castor fiber L. delle Grotte di Postumia. *Bulletino della società Adriatica di scienze naturali in Trieste* XLIII, 65–80.
- Bavdek, A. (2009):** Pregled skozi najstarejšo zgodovino Planinskega polja. V: Bavdek, A. & P. Jakopin (ur): *Planinska dolina: ljudje in kraji ob Unici. Planina pri Rakeku, Župnija*, 79–89.
- Bavdek, A. (2005):** Rimsko žarno grobišče Volarje pri Žirjah na Krasu. *Arheološki vestnik*, 56, 235–262.
- Boschin, F. (2013):** Živalski ostanki. V: Fabec, T. & T. Žerjal: *Odstrta Bukovica: življenje ob cesti Akvileja–Emona v rimskem času. Odstiranje*, 3, 85–88.
- Brodar, S. (1951):** Paleolitski sledovi v Postojnski jami. *Razprave IV. razreda SAZU*, 1, 243–284.
- Brodar, S. (1966):** Pleistocenski sedimenti in paleolitska najdišča v Postojnski jami. *Acta carsologica*, 4, 55–84.
- Brodar, M. (1969):** Nove paleolitske najdbe v Postojnski jami. *Arheološki vestnik*, 20, 141–144.
- Brodar, M. (1985):** Iskanje novih paleolitskih postaj v letih 1971–1982. *Arheološki vestnik*, 36, 25–38.
- Costa, E. H. (1863):** Postojnska jama. Ljubljana, Tiskarna J. Blaznik v Ljubljani.
- Dirjec J. & I. Turk (1987):** Postojna. *Varstvo spomenikov*, 29, 232–233.
- Dirjec, J., Turk, I. & V. Saksida (1991):** Petrinje. *Varstvo spomenikov*, 33, 194.
- Drobne, K. (1973):** Favna koliščarskih naselbin na Ljubljanskem barju. *Arheološki vestnik*, 24, 217–224.
- Fabec, T. (2006):** Sela na Krasu–Jama Orehovec. *Varstvo spomenikov*, 39–41 (2000–2004), 177–178.
- Guštin, M. (1976):** Poročilo o izkopu kulturnih slojev v Levakovi jami. *Arheološki vestnik*, 27, 260–282.
- Habe F. (1968):** Vodniška literatura Postojnske jame. *Naše jame*, 10, 15–32.
- Hohenwarth, F. J. H. (1832):** Wegweiser für die Wanderer in der berühmten Adelsberger und Kronprinz Ferdinands-Grotte bey Adelsberg in Krain / herausgegeben von Franz Grafen von Hohenwarth als Erklärung der von Herrn Aloys Schaffenrath gezeichneten Ansichten dieser Grotte. Wien: gedruckt bey J.P. Sollinger, 1830–1832, III. Heft.- Laibach: gedruckt bei Ignaz Aloys Edlen v, Kleinmayr, IV.
- Hohenwarth, F. J. H. (1837):** Wegweiser für die Wanderer in der berühmten Adelsberger Kaiser Ferdinands-Grotte bei Adelsberg in Krain / von Franz Grafen von Hohenwarth. Als Erklärung der von Herrn Aloys Schaffenrath gezeichneten Ansichten dieser Grotte. Laibach : gedruckt bei Joseph Blasnik.
- Južnič, S., Drole, F. & A. Kranjc (2013):** Schaffenrath o obiskovalcih jam. *Arhivi*, 36, 1, 9–23.
- Kampe, S. & H. P. Hubrich (2011):** Inscription of some historically known persons in Postojnska jama. *Acta Carsologica*, 40, 2, 397–415.
- Korošec, J. (1956):** Arheološke ostaline v Predjami. *Razprave I. razreda SAZU*, 4, 1, 1–64.
- Kranjc, A. & M. Kranjc (2008):** Inštitut za raziskovanje krasa in Perkova knjižnica. Sedemdeset let biblioteke SAZU, ZRC-SAZU, Postojna, 263–270.
- Krunic, S. (2012):** Recte illuminas. Antične svetilke iz Muzeja mesta Beograd, Srbija. Kranj, Katalog gostujoče razstave.
- Leben, F. (1969) (1970):** Arheološka podoba Dolenjskih jam. *Naše jame*, 11, 25–40.
- Leben, F. (1975):** Postojnska jama. V: Arheološka najdišča Slovenije, 159.
- Leben, F. (1978):** Osteološke in kulturne najdbe prazgodovinskega človeka iz kraških jam Slovenije in mejnega ozemlja. *Arheološki vestnik*, 29, 13–31.
- Loeschcke, S. (1919):** Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesens. Zürich.
- Modrijan, Z. (2011):** Keramika. V: Modrijan, Z. & T. Milavec: *Poznoantična naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Najdbe. / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Finds. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae*, 24, 121–219.
- Osmuk, N. (2006):** Šmarje pri Sežani. *Varstvo spomenikov*, 39–40, 206–207.
- Perko, V. (2012):** Fiat lux! Lamps on the territory of today's Slovenia in the antiquity. V: Perko, V., Nestorovič, A. & I. Žižek: *Ex oriente lux. Roman Lamps from Slovenia. 4th International Congress of the International Lychnological Association (ILA) Ptuj*, 15. do 19. maj 2012, 24–84.
- Rakovec, I. (1973):** Razvoj kvartarne sesalske favne v Sloveniji. *Arheološki vestnik*, 24, 225–270.
- Riedel, A. (2002):** I resti di ossa animali delle grotte e della necropoli di San Servolo. V: Vidulli Torlo, M. (ur.): *La necropoli di San Servolo: Veneti, Istri, Celti e Romani nel territorio di Trieste. Trieste, Civici Musei Storia ed Arte*, 131–133.
- Savnik, R. (1958):** Iz zgodovine Postojnske jame. *Kronika. Časopis za Slovensko krajevno zgodovino*, 6, 3, 138–143.
- Schmidl, A. (1854):** Die Grotten und Höhlen von Adelsberg, Lueg, Planina und Laas: mit einem Heft Tafeln in Folio / von Adolf Schmidl; mit Beiträgen von Alois Pokorny, J. Rud. Schiner und Wilhelm Zippe. Zur Höhlenkunde des Karstes, Wien: W. Braumüller.
- Slovenski gospodar.** Maribor, Tiskarna Sv. Cirila, 1867–1941.
- Šerko, A. & I. Michler (1952):** Postojnska jama in druge zanimivosti Krasa. Turistično podjetje Kraške jame Slovenije v Postojni.

Toynbee, J. M. C. (1971): Death and burial in Roman world. London, Ithaca.

Tratnik, V. (2014): Rimsko grobišče na Laurinovi ulici v Vipavi. Arheološki vestnik, 65, 255–322.

Turk, I., Bavdek, A., Perko, V., Culiberg, M., Šercelj, A., Dirjec, J. & P. Pavlin (1992): Acijev spodmol pri Petrinjah, Slovenija. Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji, 20, 27–48.

Vinazza, M. (2015): Ostanki starejšezheleznodobne naselbine na Gregorčičevi ulici v Kobaridu? Goriški letnik, 37–38, 101–113.

Žerjal, T. (2013): Keramika. V: Fabec, T. & T. Žerjal (ur.): Odstirta Bukovica. Življenje ob cesti Aqvileja – Emona v rimskem času. Odstiranja, 3, 53–75.

EKONOMSKA PRIVLAČNOST SREDNJEVEŠKEGA PIRANA ZA TUJE DOSELJENCE

Darja MIHELIC̃
Murnikova ulica 18, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: mihelic@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Srednjeveški Piran je bil privlačen za priseljence ali prehodne goste od drugod, zlasti iz drugih istrskih krajev in italijanskih dežel. Dejavní so bili v različnih gospodarskih panogah. Med premožnimi trgovci in finančnimi mogotci so se uveljavljali zlasti Benečani in Florentinci, medtem ko je bil med obrtniki močno zastopan furlanski element. Ilustracijo integracije tujih doseljencev v mestno poslovno, družbeno in družabno okolje ponazarjata florentinska družina Peroni in beneška družina Caviano.

Ključne besede: srednjeveški Piran, izvor priseljencev v srednjeveški Piran, vklapljanje priseljencev v piransko gospodarstvo, družina Peroni, družina Caviano

L'ATTRATTIVITÀ ECONOMICA DEL PIRANO MEDIEVALE PER GLI IMMIGRANTI ESTERI

SINTESI

Pirano medievale era attraente per gli immigrati o gli ospiti temporanei provenienti da altrove in particolare da altre città istriane e regioni italiane. Essi sono stati attivi in vari settori. Come ricchi mercanti e magnati finanziari furono conosciuti soprattutto i veneziani e fiorentini, mentre gli artigiani furono fortemente rappresentati dall'elemento friulano. Un esempio illustrativo d'integrazione dei migranti esteri nel contesto economico e sociale della città sono la famiglia fiorentina Peroni e la famiglia veneziana Caviano.

Parole chiave: Pirano medievale, le origini degli immigrati nel Pirano medievale, la commutazione degli immigrati nell'economia di Pirano, famiglia Peroni, famiglia Cavaiano

UVODNA MISEL

Če želimo raziskovati tuje prišlece in njihovo vlogo v mestu v starejših razdobjih, moramo najprej ugotoviti njihovo prisotnost v mestni sredini. Pri tem moremo uporabiti dva raziskovalna pristopa. Po enem poiščemo posamezne opazne, vplivne tuje priseljence v mestu in preverimo njihovo vklapljanje v mestno sredino, po drugem pa se lotimo raziskovanja množice tujih prišlecev v mestu in skušamo ugotoviti njihov vpliv in vlogo v mestnem okolju. Prvi pristop je zaradi ohranjenih vrst zgodovinskih zapisov, med katerimi prevladujejo listine, primeren za t.i. celinska mesta, drugi pa je zaradi drugačnega ohranjenega pisnega gradiva možen za mediteranski tip mest (Vilfan, 1974a, 1974b, 1975). V slednjih so se ob listinah ohranili zapisi v obliki notarskih (in podobnih) sešitkov s povzetki množice drobnih vsakdanjih poslovno-pravnih dogovorov, v katerih so seveda udeleženi tudi tujci. Tovrstnih virov celinska mesta ne poznajo. Zaradi različnih tipov virov so primerjalni pristopi možni predvsem znotraj posameznega od obeh tipov (celinskih oz. mediteranskih) mest.

Ogledati si želimo mediteranski srednjeveški Piran ob uporabi drugega pristopa k raziskavi. V piranskih notarskih in vicedominskih kodeksih (ob listinskih virih) pred sredo 14. stoletja zasledimo živahen pretok tujcev oz. tujih doseljencev. Za srednjeveško mesto so bili tujci vsi, ki so živeli zunaj območja, ki ga je mesto neposredno obvladovalo in upravljalo – tako prebivalci podeželja, kot drugih mest, ne glede na oddaljenost. Med njimi so bili nekateri prehodni gostje, drugi so se v mestu ustalili. Večje število tujcev iz nekega kraja, ki jih srečujemo v Piranu, kaže na obstoj močnejših povezav Pirana s tem krajem. Deleža tujcev v celotni piranski populaciji z razpoložljivimi podatki sicer ni mogoče natančno ugotoviti, toda pogled na strukturo porekla tujcev, ki so se pred sredo 14. stoletja mudili ali živeli v Piranu, kaže zanimivo simetrijo: v ravnovesju so bili prišleci iz Istre in tisti iz italijanskih dežel. S po 47 % udeležbo so v strukturi tujcev v Piranu skupaj zavzemali dobrih devet desetih. Res pa so prišleci iz italijanskih dežel praviloma morali premostiti do Pirana večjo razdaljo, kot tisti iz Istre. Njihov visok delež med piranskimi tujci izkazuje na eni strani daljnosežnost same piranske privlačnosti, na drugi pa potrjuje trditve Ferda Gestrina, ki je že v disertaciji – obrnil jo je 1960, objavil pa pet let kasneje (Gestrin, 1965) – kot prvi opozoril in pokazal na številčnost in pomen trgovskih in migracijskih povezav slovenskih krajev s kraji na zahodni obali Jadrana. Med premožnimi trgovci in finančniki so se v Piranu uveljavljali zlasti Benečani in Florentinci, medtem ko so bili med obrtniki močno zastopani prišleci iz Furlanije. Doseljenci iz severnega in severovzhodnega zaledja Istre ter oni z vzhodne obale Jadrana in njenega zaledja so med tujci v Piranu zavzemali le slabo petnajstino. S po 3 %, ki sta jih predstavljali med tujci v Piranu, sta bili tudi ti dve skupini med seboj uravnovešeni. 1 % je bilo

v Piranu prišlecev od drugod (Mihelič, 1985, 144–148). Pomen severnega in severovzhodnega zaledja je bil v tedanjih prometnih povezavah še neznaten, je pa naraščal. Enako moremo trditi tudi za število doseljencev iz Dalmacije in Hercegovine (Krivokapič, Perošević, 2016). Priseljevanje v Istro sta spodbujali beneška kolonizacijska politika ter turška nevarnost (Schiavuzzi, 1901; Bertoša, 1978; 1986, 59–60; 1995, 61–64; Darovec, 1995, 2002; Ivetic, 1997, 84, 89–90; 1999, 63–70). Na Piranskem se je okrog srede 15. stoletja naselilo več skupin Morlakov.

Piran je imel močnejše stike z bližnjimi in vplivnejšimi območji, z bolj oddaljenimi in manj pomembnimi pa šibkejše. Zaradi beneškega hegemonističnega položaja so v Piranu imeli velik vpliv Benečani, iz ostalih krajev pa so v Piran prihajali številni prišleci iz sosednjih Izole in Kopra, opazni pa so bili tudi tovrstni stiki s Trstom, Miljami, Bujami in Umagom. Šibkejše, a opazne zveze je imel Piran z istrskimi kraji Sv. Ivan, Sipar, Momjan, Grožnjan, Motovun, Lovrečica, Novigrad, Poreč, Rovinj, Pulj, Barban, onstran Tržaškega zaliva in Jadrana pa s kraji Prosek, Gradež, Caorle, Treviso, Padova, Chioggia, Rimini in Firenze. Tostran Jadrana je imel Piran močnejše stike z Zadrom, v severnem zaledju Istre pa z Gorico.

TUJI PRIŠLECI V PIRANSKEM GOSPODARSTVU

Vklapljanje tujcev v mestno poslovno sredino je razvidno iz njihove prisotnosti v različnih gospodarskih dejavnostih v Piranu. Gospodarstvo srednjeveških mest je v osnovi temeljilo na neagrarnih dejavnostih, obrti, trgovini in denarstvu. Mediteranska mesta pa so za razliko od celinskih obvladovala tudi pas okoliškega zaledja, kjer se je prebivalstvo ukvarjalo s kmetijskimi dejavnostmi, v obmorskih mestih tudi z ribištvom in solarstvom.

Obrt

Lastniške pravice in koristi od obrtnih (vode, mlini, krušne peči, torklje, delavnice kožarskih strok) in gostinskih obratov na Piranskem so uživali številni zasebniki, med katerimi izstopajo predstavniki mestne gosposke. Dve petini zasebnikov, ki so razpolagali z lastniškimi pravicami nad piranskimi **mlini**, sta bili tujega porekla. Na Piranskem je imelo mline več Koprčanov (npr. VK 2, f(olio) 88v(erso)), prebivalec Milj, ki je bil po poreklu iz Kaštela (VK 8, f. 139v). Kot zastavo je sprejel mlin prebivalec Trsta (VK 7, f. 48), enako prišlec iz Verone (VK 7, f. 48–48v). V petdesetih letih 13. stoletja se kot lastnik mlina omenja Benečan (listina 1258, 25. 5., Piran; CP I, št. 100). Mline je na Piranskem imelo več Bujčanov (VK 8, f. 139v), med njimi doseljenec iz Buzeta (VK 6, f. 190v–191) in prebivalec Momjana (VK 7, f. 48). V taki zvezi moremo omeniti tudi dva predstavnika goriške grofije iz Cerovice (CP II, št. 3 (A)). Tuje poreklo

je opazno pri slabi petini lastnikov **krušnih peči**; bili so iz Poreča (NK 2, f. 1v; Mihelič, 1986, št. 7), severnega zaledja Istre (priimek lastnika je Carentanesius, NK 2, f. 17v; Mihelič, 1986, št. 198) in Firenc (NK 2, f. 16v; Mihelič, 1986, št. 186, prim. NK 2, f. 46; Mihelič, 1986, št. 565). O tujem lastniku **torklje** moremo govoriti pri zdravniku, ki je živel in služboval v Šibeniku (VK 2, f. 23). V taki zvezi se omenjata dva člana beneške družine Caviano (VK 2, f. 40v; VK 5, f. 81v). Delež in struktura tujcev med lastniki obrtniških delavnic kožarskih strok in med lastniki gostiln se verjetno ujema s strukturo tovrstnih obrtnikov oz. gostilničarjev.

Glavni nosilci nekaterih obrtnih panog so bili večkrat tuji doseljenci. Med zabeleženimi obrtniki pred sredo 14. stoletja znaša celokupni seštevek tistih, pri katerih je očitno tuje poreklo, dobri dve petini (42 %). Deleži tujcev v posameznih obrteh zaradi premajhnega števila podatkov močno nihajo. Pri majhnem številu znanih obrtnikov bi vsaka nova omemba povzročila veliko spremembo deleža. Pri takih obrteh so odstotkovni deleži tujcev nezanesljivi. Bolj zanesljivi pa so podatki o tistih obrteh ali skupinah obrti, za katere zasledimo omembe vsaj petnajstih obrtnikov (mlinarji, peki, mesarji oz. obrtniki prehrabnenih strok kot skupina), usnjarskih oz. čevljarjih (v skupini obrtnikov kožarskih strok), krojačih (in obrtnikov tekstilnih strok), zidarjih (in obrtnikov gradbenih strok), sodarjih (in obrtnikov lesnih panog). Med naštetimi evidentiranimi obrtniki je delež tujcev nihajal med osmino in tremi četrtinami.

Delež in poreklo tujih obrtnikov sta se po panogah razlikovala. Med obrtniki **prehrabnenih strok** je delež tujcev predstavljal četrtino (28 %). Skoraj polovica (48 %) mlinarjev je bila tujega izvora: iz drugih istrskih krajev: Koper (NK 13, f. 14; Mihelič, 2006, št. 151), Sv. Ivan (VK 2, f. 232v), Momjan (VK 6, f. 135), Buje (VK 2, f. 229), Motovun (listina 1305, 20. 4., Piran; CP II, št. 13), Sovinjak (VK 6, f. 135), iz severnega zaledja (Vipava, VK 8, f. 45), iz Furlanije (Humin, VK 2, f. 198) ter iz krajev onstran Jadrana: Treviso (VK 2a, f. 50v), Padova (VK 2, f. 246v), Verona (VK 2a, f. 16), Fermo (VK 4, f. 222v). Med peki je delež tujcev znašal osmino (12 %), izhajali pa so iz Trsta (VK 2, f. 18v), Furlanije (VK 6, f. 158) in Benetk (VK 2a, f. 33v). V mesarskem poslu se je udeleževala dobra četrtina (26 %) tujih prišlecev iz krajev Izola (VK 2a, f. 46), Koper (VK 2, f. 107v), Trst (VK 2a, f. 53v) in Benetke (NK 13, f. 8v; Mihelič, 2006, št. 89). Med poklicnimi oljarji in delavci v torkljah, ki so številčno zaostajali za obrtniki drugih prehrabnenih panog, najdemo prišleca iz Rodika (VK 2a, f. 5v) in Reke (VK 2a, f. 77). Med tistimi, ki so se ukvarjali z **usnjarsko-čevljarjsko stroko**, je delež tujcev znašal dobri dve petini (43 %), če pa tem obrtnikom pridružimo še krznarje, je bil delež tujcev med tovrstnimi obrtniki malenkost nižji (42 %). V Piranu so se kot usnjari in čevljarji udeleževali ljudje, katerih bližnje poreklo je vodilo v kraje ostale Istre: Trst (NK 13, f. 1v; Mihelič, 2006, št. 7), Izola (listina 1333, 29. 8., Piran; CP II, št.

98), Umag (VK 1, f. 98), Novigrad (VK 2, f. 223), Rovinj (VK 2, f. 62v), Dvigrad (CP II, št. 75), Bale (VK 4, f. 55). Tem naj od južnejših krajev vzhodne obale Jadrana pridružimo še Šibenik (VK 5, f. 116v). Od severovzhodnega zaledja je bila v taki zvezi zastopana Ljubljana (VK 7, f. 89). Izredno veliko je bilo prišlecev iz Furlanije (VK 1, f. 137v) in krajev Zagrad (VK 4, f. 3), Videm (VK 2a, f. 77), Maiano (VK 6, f. 28), Ragogna (VK 4, f. 93), Portogruaro (VK 2, f. 108v). Niti teh obrtnikov so vodile v Benetke (listina 1283, 3. 8., Piran; CP I, št. 172), Marostico (VK 4, f. 58v), Padova (NK 13, f. 39v; Mihelič, 2006, št. 357, prim. NK 13, f. 47v–48; Mihelič, 2006, št. 394), Verono (VK 2, f. 163v). Med krznarji, ki jih je bilo občutno manj kot predstavnikov usnjarsko-čevljarjske stroke, omenjajo viri prebivalca Buj, ki je po poreklu izhajal iz Vidma (VK 8, f. 162) in dva doseljenca iz Furlanije (VK 1, f. 146v; VK 8, f. 160v). Tujega izvora je bila polovica (50 %) obrtnikov krojaške stroke oz. slaba polovica (45 %) vseh obrtnikov **tekstilnih strok**. Tuji krojači so bili iz krajev Koper (VK 8, f. 128v), Buje (VK 1, f. 68v), Poreč (VK 1, f. 117v), Bale (VK 2, f. 114v) v Istri, iz Furlanije (VK 8, f. 191) in kraja Krmin (VK 8, f. 220v) ter iz južnejših italijanskih mest Treviso (VK 2, f. 162v), Padova (CP I, št. 143), Vicenza (NK 13, f. 3; Mihelič, 2006, št. 24), Este (VK 4, f. 74; CP II, št. 92), S. Arcangelo (v Markah?) (VK 2a, f. 52). Redki znani klobučarji so bili tujci iz Siparja (NK 2, f. 17; Mihelič, 1986, št. 191) in Čedadada (VK 1, f. 26v; VK 2a, f. 113v). Med obrtniki **gradbenih panog** sta bili tujega porekla dobri dve petini (43 %) zidarjev. Če zidarjem pridružimo še znana kamnoseka – domačina, se delež tujcev med gradbeniki zmanjša na 41 %. Bili so iz istrskih krajev Koper (VK 2, f. 203v), Izola (NK 9, f. 2; Mihelič, 2016, št. 8), Buje (VK 7, f. 48v–49; CP II, št. 125), Motovun (CP I, št. 204), iz furlanskega Conegliana (VK 2, f. 237), iz Trevisa (VK 4, f. 132) in Coma (VK 2, f. 201v). Med **kovinarskimi** obrtniki so tuji doseljenci predstavljali slabo tretjino (31 %). Viri omenjajo kovače iz Kopra (NK 13, f. 16v; Mihelič, 2006, št. 172) v Istri, iz Pivke (VK 2a, f. 15v) in Ljubljane (VK 8, f. 192) (severovzhodno zaledje) ter iz Benetk (CP II, št. 71). Med orožarji in zlatarji so se pojavljali Benečani (VK 8, f. 145v; listina 1258, 25. 5., Piran; CP I, št. 100). Približno sedem desetih (69 %) sodarjev oz. malo večji delež (72 %) **obrnikov** vseh **lesnih strok** je bilo tujega izvora. Večina tesarjev je izvirala iz Benetk (VK 2, f. 219), nekateri so bili iz Padove (CP II, št. 157), Čedadada (VK 7, f. 88), Furlanije (S. Daniele, VK 2, f. 5v). Med smolarji je bilo sedem desetih (70 %) tujcev, večinoma iz Benetk (NK 13, f. 42; Mihelič, 2006, št. 366), nekateri so izhajali iz Mazzorba (VK 4, f. 50v) pri Benetkah ter iz Kopra (NK 2, f. 3v; Mihelič, 1986, št. 28) in Pulja (VK 8, f. 40) v Istri. Sodarji so izvirali iz Oprtlja (VK 4, f. 155), Lovrana (VK 6, f. 119v), Kopra (VK 2, f. 4) in Trsta (listina, 1330, 15. 6., Trst; CP II, št. 70) v Istri, iz Furlanije (NK 13, f. 14v; Mihelič, 2006, št. 155) in kraja S. Daniele (VK 2, f. 5v), pa tudi iz mest Padova (listina, 1330, 15. 6., Trst; CP II, št. 70) in Rimini (listina 1334, 9. 1., Piran; CP

II, št. 105). Izdelavo obročev za sode so imeli v rokah samo Benečani iz Murana (npr. Albertin Cauaça, VK 2, f. 133v), znani izdelovalec košar pa se je iz Benetk priselil v Koper (VK 1, f. 107). Poreklo tujcev, ki so se udeleževali v drugih obrtnih panogah je bilo sledeče: lončar – skodeličar je bil Benečan (VK 1, f. 92v); med brivci je delovalo nekaj tujcev iz Benetk (VK 2a, f. 32v) in Padove (VK 1, f. 22); slikar je bil Bolonjčan, ki je prebival v Benetkah (VK 2, f. 65v; CP II, št. 4 (A)).

Gostinstvo

Med gostilničarji je delež tujcev iz Buj (VK 2, f. 218) v Istri, iz Furlanije (VK 2, f. 218v) in Toskane (NK 3, f. 14v; Mihelič, 2016, št. 222) znašal manj kot desetino. Tudi gostišča so vzdrževali domačini, včasih pa posamezniki iz Benetk (VK 6, f. 191v) in Padove (VK 1, f. 12), eden od imetnikov gostišč je prebival v Novigradu (VK 1, f. 111v). Slovansko poreklo moremo slutiti pri dvajsetini obrtnikov, tudi med delavci v gostinstvu jih skoraj ni.

Trgovina

Trgovsko poslovanje moremo deliti na zunanjo in notranjo trgovino, zunanja je bila grosistična, notranja pa trgovina na drobno. Zasebni nosilci zunanje trgovine Pirana so bili poklicni trgovci, po poreklu domačini in tujci, delež Slovanov je bil med njimi nezaten. Prehodni tujci in tuji doseljenci so bili močnejše zastopani med preskrbovalci Pirana z žitom, živino in živinorejskimi proizvodi in tkaninami, pa tudi med prodajalci piranske soli. Trgovci tujega porekla so se udeleževali v nakupu piranskega vina, olja in soli (z namenom izvoza). V **grosistični** dobavi žita v Piran so sodelovali številni tuji zasebniki in tuje družbe. Izvor poslovnežev, ki so po naročilu ali samostojno dostavljali ali financirali dobavo večjih količin žita za Piran, je pogosto vodil v druge kraje: Trst (VK 6, f. 215), Buje (VK 2a, 29), Dvigrad (Minotto, 1896–1897, 14), Pulj (listina 1327, 18. 5., Piran, CP II, št. 66) v Istri, Gorica (VK 4b, f. 175v) in Ljubljana (VK 2a, f. 22v) v istrskem zaledju, Maiano (VK 4, f. 14) v Furlaniji, v priobalna mesta zahodnega Jadrana: Latisana (VK 5, f. 59v), Caorle (NK 1, f. 43v; Mihelič, 1984a, št. 520), Benetke (VK 5, f. 58), Chioggia (VK 5, f. 45), Ravenna (VK 11, f. 28), Rimini (VK 8, f. 40), Fano (NK 6, f. 24–24v; Mihelič, 2002, št. 168), Ancona (listina 1335, 30. 5., Piran; CP II, št. 114), Barletta (listina 1338, 3. 12., Piran; CP II, št. 142) ter v Bologno (VK 11, f. 28) in Firence (VK 7, f. 180v). Tuje družbe, ki so Pirančanom dobavljale žito, pa so bile iz Firenc in Benetk. Med dobavitelji oz. prodajalci živine in živinorejskih proizvodov v Piranu so trgovci tujega porekla predstavljali kako četrtno, delež Slovanov med tovrstnimi prodajalci pa je znašal osmino. Tuji prodajalci živine so izvirali iz istrskih krajev Trst (VK 6, f. 100), Izola (VK 2a, f. 58v), Buje (VK 2, f. 154), Vodnjan in Pulj (VK 8, f. 147–174v). Severno in severovzhodno zaledje sta v taki zvezi pred-

stavljali Gorica (VK 2a, f. 52) in Ljubljana (VK 1, f. 127v). Nekateri dobavitelji oz. prodajalci živine so izvirali iz Maiana (VK 2a, f. 23) v Furlaniji, dalje iz Benetk (VK 4, f. 48), iz bližnje Pelestrine (VK 5, f. 59) ter iz Firenc (VK 2a, f. 50). Med prodajalci mesa sta se udeleževala florentinski finančnik (VK 8, f. 158–169) in doseljenec iz Trsta (VK 2a, f. 77v). S kožami so kupčevali doseljenec iz Izole (VK 1, f. 164v), Firenc (VK 2a, f. 48, prim. NK 14, f. 9v), prišlec s Cresa (Minotto, 1894, 6) iz Šibenika (Minotto, 1897–1898, 244). Priimek Carentanesius (NK 1, f. 24; Mihelič, 1984a, št. 258) pri enem od prodajalcev kož morda nakazuje njegovo poreklo in iz severnega zaledja Istre. Med dobavitelji sira v Piran in Istro so bili tuji prišleci iz Trsta (VK 1, f. 29v–30), Benetk (VK 2a, f. 62v), Firenc (VK 1, f. 42v; CP II, št. 52, prim. listina 1301, 14. 11., Piran; CP II, št. 2) ter s Cresa (Minotto, 1894, 6) in iz Šibenika (VK 4, f. 70). Dobavitelji čebeljih proizvodov, medu in voska, so bili redno tuji iz krajev Umag, Brtonigla, Novigrad, po poreklu pa so se v te kraje doselili iz Izole (v Umag) (VK 6, f. 100), Sorbarja (v Brtoniglo) (VK 8, f. 66–66v), Buj (v Brtoniglo) (VK 8, f. 61v), Reke (v Novigrad) (VK 2, f. 83v). Četrtno do tretjine preskrbovalcev Pirana s **tkaninami** so sestavljali trgovci tujega porekla iz Caorla (NK 1, f. 38; Mihelič, 1984a, št. 400), Furlanije (VK 2, f. 52v) ter Humina (VK 2, f. 6), iz Benetk (NK 2, f. 21; Mihelič, 1986; št. 231, sl.) in Firenc (VK 4, f. 25), kot tudi iz Momjana (VK 1, f. 163) in notranjosti Istre. Tudi dobra četrtnina grosističnih kupcev in izvoznikov piranskega **vina** je bila tujcev. Precej je bilo med njimi Istranov iz krajev Trst (NK 14, f. 1v), Koper (VK 8, f. 140v), Izola (VK 2a, f. 52), Dvori (VK 6, f. 83v, prim. CP II, št. 73), Sv. Ivan (VK 2a, f. 25), Umag (VK 1, f. 80), Lovrečica (VK 1, f. 6v), Novigrad (VK 6, f. 102v), Poreč (VK 7, f. 149v), Momjan (VK 7, f. 48), Buje (VK 1, f. 164v), Grožnjan (VK 2a, f. 35v), Pazin (VK 6, f. 61v), Rovinj (VK 2a, f. 111v), Bale (VK 11, f. 55), Vodnjan (VK 11, f. 10v–11), Pulj (VK 1, f. 3v); iz Proseka (VK 1, f. 47) in Gorice (VK 6, f. 79v) na severu; iz Furlanije (VK 2a, f. 96v) in krajev Videm (VK 2, f. 4), Humin (VK 2, f. 198), Maiano (VK 2, f. 108), Conegliano (VK 4, f. 226); iz mest onstran Jadrana: Gradež (NK 13, f. 17v; Mihelič, 2006, št. 185), Oglej (NK 2, f. 14v; Mihelič, 1986, št. 149), Marano (VK 1, f. 53), Carlino (VK 6, f. 85), Latisana (NK 13, f. 14v; Mihelič, 2006, št. 156), Caorle (VK 6, f. 188), iz Benetk (VK 1, f. 5v) in okoliških krajev Torcello (VK 1, f. 40), Mazzorbo (VK 11, f. 55), Murano (VK 2, f. 140v), Poveglia (VK 8, f. 218), Pelestrina (VK 2a, f. 31v), dalje iz krajev Padova (NK 13, f. 30; Mihelič, 2006, št. 297), Chioggia (VK 2, f. 199), Monselice (VK 1, f. 16v, prim. VK 1, f. 55), Verona (VK 2a, f. 25), Ferrara (VK 8, f. 237v), Bologna (VK 1, f. 58), Rimini (VK 2a, f. 31v), Firence (VK 8, f. 54v) ter iz še bolj oddaljenih krajev Como (VK 2a, f. 60v), Milano (NK 13, f. 9; Mihelič, 2006, št. 95), Tortona (VK 2, f. 89v), Servalle (VK 8, f. 173). Dalmatinsko obalo je v taki vlogi zastopal Dubrovnik (VK 1, f. 84). Delež tujcev je med odjemalci piranskega **olja** znašal slabo četrtno. Kupci

olja so bili po svojem izvoru vezani na kraje: Milje (NK 5, f. 5; Mihelič, 2009, 59, št. 58), Buje (VK 2, f. 61) in Oprtalj (VK 8, f. 212) v Istri, na bolj oddaljena furlanska Humin (VK 2, f. 130v) in S. Daniele (VK 4, f. 49, prim. VK 2, f. 5v), na Caorle (NK 2, f. 31v; Mihelič, 1986, št. 354), Benetke (listina 1264, 18. 9., Benetke; CP I, št. 116), Chioggio (listina 1264, 19. 9., Benetke; CP I, št. 117), Padovo (VK 1, f. 22), Rimini (VK 4b, f. 140), Firenze (NK 2, f. 28v; Mihelič, 1986, št. 297, prim. NK 2, f. 1; Mihelič, 1986, št. 1), od posebej omenjenih pokrajin pa na Furlanijo (VK 2, f. 130v) in Tridentinsko škofijo (VK 5, f. 117v). Med kupci **sol**i je bila približno polovica tujcev iz krajev Izola (NK 14, f. 5v), Koper (NK 14, f. 6), Milje (VK 8, f. 205v–206) v Istri, iz furlanskega Čedadu (VK 8, f. 234), Vidma (NK 13, f. 13v; Mihelič, 2006, št. 145), iz Devina (VK 7, f. 30), Gradeža (Minotto, 1894, 253), Padove (VK 2a, f. 39) in Verone (VK 2a, f. 21). Poreklo trgovcev ob navedbi smeri njihovih potovanj nakazuje niti uvozne in izvozne trgovine Pirana, kakor tudi izvor tujega blaga, ki se je trošilo v Piranu, ter pot domačih proizvodnih presežkov, špekulativno pa tudi možnosti migrantskih tokov v in iz Pirana.

V notranji **trgovini na drobno** so bili **prodajalci** domačih oz. okoliških presežkov proizvodnje večinoma domačini, ustaljeni doseljenci in okoličani. Njihova slika variira glede na vrsto blaga. Četrtnina prodajalcev manjših količin žita je prišla ali le izvirala iz drugih krajev: iz istrskih Trst (VK 1, f. 127), Milje (VK 2, f. 55v), Koper (VK 2a, f. 93), Izola (VK 2, f. 210), Pomjan (VK 2a, f. 7v), Lopar (VK 1, f. 44), Popetre (VK 2a, f. 20v), Sv. Ivan (VK 1, f. 11v), Umag (VK 1, f. 18), Lovrečica (VK 2a, f. 110), Momjan (VK 2, f. 32v), Buje (VK 1, f. 2v), Grožnjan (VK 2, f. 210v), Sovinjak (VK 2, f. 237), Buzet (VK 6, f. 205v), Vižinada (VK 2, f. 32v), Motovun (VK 2, f. 55v), Poreč (NK 13, f. 21; Mihelič, 2006, št. 217), Svetvinčenat (VK 4, f. 4v), Barban (VK 2a, f. 11), Sv. Jakob (?) (VK 2a, f. 8v), pa tudi iz krajev onstran Tržaškega zaliva: Prosek (VK 1, f. 1v), Devin (VK 2, f. 178v), Tržič (VK 2, f. 232), Gradež (VK 2a, f. 82), Portogruaro (VK 2, f. 221v), iz Furlanije (VK 7, f. 4) in krajev Ragogna (VK 2a, f. 111), Verona (VK 2a, f. 43v). Iz severovzhodnega zaledja Istre najdemo med njimi prišlece iz Gorice (VK 2, f. 191v), Pivke (VK 2a, f. 14) in Ljubljane (VK 2a, f. 11v). Našteti kraji nakazujejo izvor žita, ki je ob grosistični dobavi in proizvodnji domačega zaledja dopolnjevalo piransko žitno preskrbo. Poreklo tega žita ne odstopa od porekla žita, ki so ga dobavljali v Piran grosistični trgovci, a gre tu za manj oddaljene kraje, pri kaki četrtni moremo sklepati na slovansko poreklo. Tuje poreklo je pri prodajalcih **vina** redko, vodi v druge istrske kraje, redko v severno in severovzhodno zaledje, v Furlanijo, prek Jadrana in v Dalmacijo. Podobno je s tujimi prodajalci **olja**, kjer ni prisotno severno in severovzhodno zaledje. Med prodajalci vina in olja je malo Slovanov. Med prodajalci **sol**i je znašal delež tujcev in tujih doseljencev skoraj tri četrtnine. Številni so bili prišleci (solinarji) iz Kopra (NK 14, f. 5v) in Paga (VK 2a, f. 21v), posamezni

prodajalci so bili iz Milj (VK 2, f. 236v), Izole (VK 2, f. 42v) in Pulja (NK 6, f. 73; Mihelič, 2002, št. 574) v Istri, iz Vipave (VK 7, f. 30) v severovzhodnem zaledju, iz Zadra (NK 14, f. 6) in Dubrovnika (VK 2, f. 62) v Dalmaciji ter iz Chioggie (VK 2a, f. 39v), Ferrare (VK 8, f. 245) in Firenc (NK 13, f. 13v; Mihelič, 2006, št. 145) onstran Jadrana. Delež Slovanov med prodajalci soli je znašal sedmino.

Slika **odjemalcev** predmetov notranje piranske menjave je pisana. Odjemalci žita so bili v veliki večini domačini, tujega porekla ni bila niti desetina kupcev žita. Večinoma je šlo za doseljence v Piran, prišli so iz Istre, iz severnega in severovzhodnega zaledja Istre, iz Furlanije, krajev onstran Jadrana in Dalmacije. Med kupci živine in živinorejskih dobrin so se ob domačinih pojavljali prišleci iz drugih istrskih krajev, iz furlanskih in nekaterih krajev onstran Jadrana, izjemno iz severovzhodnega zaledja Istre (npr. VK 6, f. 207, kupec iz Loža). Predstavljali so kako četrtno kupcev tovrstne robe, delež Slovanov pa ni znašal niti desetine odjemalcev živinorejskih proizvodov. Osmina odjemalcev tkanin je bila tujega porekla iz drugih istrskih krajev, iz Furlanije, iz Benetk in nekaterih drugih krajev onstran Jadrana, eden kupcev je bil doseljenec iz Dubrovnika (VK 1, f. 61v). Med drobnimi potrošniki piranskega vina ni delež tujcev znašal niti desetine, bili pa so večinoma iz drugih istrskih krajev, posamezniki so bili iz severnega zaledja Istre, iz Furlanije, krajev onstran Jadrana in Dalmacije (Mihelič, 1985, 92–141).

Denarno poslovanje

Piransko denarno poslovanje (Mihelič, 1985, 148–155) se je odvijalo v dveh oblikah: v grosistični izposoji potrebnih denarnih sredstev od zunaj in v drobnem posojanju denarja zasebnikom znotraj piranskega območja. Za nemoteno blagovno-denarno poslovanje je Piranu primanjkovalo denarja. Pirančani so najemali posojila od tujih kreditorjev. Del teh posojil se je prelival v trgovino, del je verjetno služil odplačilu grosističnih dobav žita za Piran, del pa se je porabil za vračilo prejšnjih posojil. Grosistični posojilodajalci, ki so preskrbovali Piran s potrebnim denarjem (po več tisoč liber letno), so bili navadno ugledni tujci. Med njimi so prevladovali Florentinci (Peršič, 1975, 138–148; 1977, 12–18). Udarec, ki so ga proti sredi 14. stoletja utpele nekatere florentinske družbe zaradi financiranja strank v stoletni vojni, v Piranu ni bil očit. Pirančanom so posojali večje vsote denarja tudi finančniki iz Furlanije, Benetk, Padove, Milana, Riminija, Carrare ter Trsta, Kopra, Umaga in Pulja v Istri.

Na drobno so denar v Piranu posojali pooblaščeniki komunalni izbranci ali uradniki – komorniki, sami grosistični kreditorji Pirana, njihovi družabniki in uslužbenci ter številni drugi posamezniki. Tujega porekla je bila skoraj četrtnina drobnih zasebnih posojevalcev posameznih manjših vsot denarja. Bili so iz ostale Istre: Trst (NK 13, f.

38v; Mihelič, 2006, št. 352), Milje (NK 5, f. 8v; Mihelič, 2009, 69, št. 106), Koper (VK 2a, f. 15), Izola (VK 10, f. 10v), Dvori (VK 1, f. 114v, prim. CP II, št. 73), Sv. Ivan (VK 2a, f. 57), Sipar (VK 4b, f. 143v), Umag (NK 13, f. 22v; Mihelič, 2006, št. 233), Lovrečica (VK 2a, f. 114), Poreč (VK 2a, f. 83v), Buje (VK 1, f. 56), Oprtalj (VK 4, f. 110), Buzet (VK 2, f. 35v), iz Furlanije (VK 2, f. 102v) in krajev: Čedad (VK 6, f. 29), Videm (VK 2a, f. 39), Tarčent (VK 4, f. 225v), Maiano (VK 2, f. 17v), S. Daniele (VK 2, f. 192, prim. VK 2, f. 5v), iz južnejših mest: Tržič (VK 2, f. 75), Gradež (VK 1, f. 11v, prim. VK 4, f. 191v), Portogruaro (VK 4b, f. 159v), Caorle (NK 1, f. 66v; Mihelič, 1984a, št. 852, 853, prim. NK 1, f. 62; Mihelič, 1984a, št. 783), iz Benetk (VK 7, f. 114) in okolice: Burano (VK 1, f. 51terv), Mazzorbo (VK 4, f. 50v), Murano (VK 6, f. 68v), iz Padove (VK 11, f. 22v), Toskane (VK 1, f. 165v) in Firenc (NK 13, f. 6v; Mihelič, 2006, št. 67, prim. NK 13, f. 7; Mihelič, 2006, št. 71) ter mest Verona (VK 1, f. 23v, prim. VK 2a, f. 37), Como (VK 2, f. 165), Tortona (VK 2a, f. 16), Monselice (VK 4, f. 31v), Ferrara (VK 7, f. 165v, prim. CP II, št. 111), iz krajev v severnem in severovzhodnem zaledju Istre: Gorica (VK 2a, f. 20), Pivka (VK 6, f. 87v), Ljubljana (VK 6, f. 67v) in pokrajine Karentana (VK 2, f. 75), od dalmatinskih mest se v taki zvezi omenja Šibenik (VK 5, f. 116v).

Kmetijska dejavnost

Čeprav kmetijstvo (poljedelstvo in živinoreja) ne sodi med značilne mestne panoge, je v mediteranskih mestih, ki so – tako kot Piran – obvladovala tudi agrarno zaledje, imelo dokajšen pomen. Zato ne bo odveč, če si ogledamo tudi strukturo tujcev na tem področju.

Na Piranskem so agrarno posest in iz nje izhajajoče dohodke uživale piranska komuna, več cerkvenih skupnosti in številni zasebniki. Več cerkvenih in laičnih tujih gospodov je posedovalo ali uživalo dohodke od širših območij na Piranskem: oglejski patriarhi (in po njih samostan v Beligni pri Ogleju (listina 1173, ?, ?, Oglej; CP I, št. 2) in samostan sv. Nikolaja z Lida v Benetkah (listina 1320, 12. 11., Koper; CP II, št. 41), momjanski gospodje, koprška družina de Castro (Pahor, 1981, 6), istrski mejni grof (Gradivo, 1911, št. 217), tržaški (Gradivo, 1906, št. 367; CDI, N. 636), koprski (Mihelič, 2005, 97–125; CP II, št. 204, 205, 206) in novigralski škof (Pahor, 1981, 4–5), goriški grofje (Gradivo, 1928, št. 159), že omenjeni momjanski gospodje, Almerigotti (CP I, št. 92), Bratti (listina 1329, 9. 7., Trst, CP II, št. 18 A; CDI, N. 636; VK 8, f. 80–80v), De Castri iz Kopra (Pahor, 1981, 6), Dandoli (Gradivo, 1928, št. 159; Pahor, 1981, 6) iz Benetk itd. Drobni posestniki agrarnih nepremičnin so bili večinoma domačini, a tudi ugledni tuji doseljenci. Ti so med zasebnimi lastniki kmetijskih nepremičnin na Piranskem predstavljali desetino, po poreklu pa so izvirali iz drugih istrskih krajev: Trst (VK 2, f. 56), Milje (VK 2a, f. 102), Koper (VK 2a, f. 102v), Izola (VK 2a, f. 116), Dvori (CP II, št. 73), Sv. Ivan (VK 2a, f. 78), Sipar

(VK 2a, f. 87), Umag (VK 1, f. 125v), Sočerga (VK 4, f. 203), Momjan (listina 1332, 10. 5., Piran), Buje (VK 4, f. 39), Grožnjan (VK 2, f. 88), Oprtalj (VK 4, f. 148), Motovun (VK 9, f. 102–102v), Buzet (VK 2, f. 130v), Sovinjak (VK 9, f. 91), iz severnega in severovzhodnega zaledja Istre: Gorica (VK 9, f. 96v), Prosek (VK 2a, f. 5v), Rodik (VK 2, f. 176), Vipava (VK 8, f. 243v–244), Pivka (VK 1, f. 146), Ljubljana (VK 4b, f. 141), iz mest ob severozahodni obali Jadrana: Tržič (VK 8, f. 101v), Oglej (Monumenti, 1876, št. 309; VK 6, f. 178–178v), Gradež (NK 13, f. 17; Mihelič, 2006, št. 178), Caorle (NK 2, f. 25v; Mihelič, 1986, št. 274), Portogruaro (VK 9, f. 52v), Treviso (VK 1, f. 117v), Benetke (VK 2, f. 213v), Padova (VK 2a, f. 10v), Chioggia (VK 1, f. 73v), Monselice (VK 1, f. 55), iz Furlanije (VK 2, f. 88) in naselij: Krmin (VK 2, f. 135v), Videm (VK 2, f. 182), Čedad (VK 2a, f. 113v), Humin (listina 1332, 26. 6., Piran), Maiano (VK 4b, f. 177v), Ragogna (VK 4, f. 58v), Verona (VK 6, f. 215), Como (VK 2, f. 162v), Tortona (VK 8, f. 233), Firenze (listina 1305, 13. 6., Piran; CP II, št. 14), Aquila (listina 1332, 27. 11., Piran; CP II, št. 80), iz južnejših krajev obeh obal Jadrana: Šibenik (VK 1, f. 152), Dubrovnik (VK 2, f. 55v), Fano (VK 4, f. 199v), ter celo s Sardinije (VK 2a, f. 67, prim. VK 1, f. 16v). Delež Slovanov je bil med nosilci lastniških pravic v piranskem agrarnem zaledju zanemarljiv, znašal je kakšno dvajsetino.

Podobno sliko moremo ugotoviti tudi iz lastništva nad živino (Mihelič, 1984b, 217–218). Kot lastniki živine se navadno omenjajo zasebniki. Piranska komuna je imela za potrebe ljudske vojske na razpolago določeno število konj. Tudi nekatere cerkvene skupnosti so za svoje potrebe razpolagale z lastno živino. Zasebni lastniki živine so bili večinoma domačini, vendar je delež tujih prišlecev med njimi znašal kar dobro četrtino. Bili so iz drugih istrskih krajev kot Trst (VK 11, f. 23v), Koper (VK 1, f. 5bis), Izola (VK 2a, f. 58v), Rožari (VK 2, f. 113), Pomjan (VK 1, f. 74), Popetre (VK 2, f. 120), Sipar (NK 10, f. 17; Mihelič, 2016, št. 281), Umag (VK 1, f. 133v–134), Lovrečica (VK 5, f. 76), Novigrad (VK 8, f. 149v), Sočerga (VK 7, f. 140v–141), Momjan (VK 2a, f. 64), Buje (VK 1, f. 150v), Brtonigla (VK 2, f. 99), Šalež (VK 4, f. 222), Rašpor (VK 1, f. 89), Oprtalj (VK 2a, f. 96v), Motovun (VK 11, f. 13v), Buzet (VK 1, f. 144v–145), Vižinada (VK 8, f. 149v), Zamask (VK 4b, f. 216), Pazin (VK 2a, f. 27v), Žminj (VK 2a, f. 58), Svetvincenat (VK 4, f. 92v), Labin (VK 4b, f. 179), Barban (VK 2, f. 181), Vodnjan (listina 1294, 30. 10. Pulj; CP I, št. 218), Pulj (VK 2a, f. 52v), Sv. Mihael (?) (VK 1, f. 47), iz krajev Sobonje (VK 1, f. 158v–159), Pasjak (VK 2, f. 75v), Reka (VK 1, f. 100), iz istrskega zaledja: Prosek (VK 2, f. 124v), Gorica (VK 2a, f. 52), Vipava (VK 2, f. 101v), Senožeče (VK 1, f. 82), Ljubljana (VK 1, f. 127v). Živino so imeli in se z njo ukvarjali prišleci iz Furlanije (VK 1, f. 42v), iz Humina (VK 2, f. 120v), Maiana (VK 2a, f. 23), iz nekaterih drugih italijanskih krajev, npr.: Pelestrina (VK 5, f. 59), Benetke (VK 4, f. 48), Verona (VK 2, f. 132), Firenze (NK

9, f. 1v–2; Mihelič, 2016, št. 5, 6, 7). Delež Slovanov, ki se omenjajo kot lastniki oz. oskrbniki živine, je znašal dobro sedmino.

Ribolov

V srednjeveškem Piranu je bogato dokumentirana tudi ribolovna dejavnost. Uporabna pravica za večji del ribiških lovišč pred Piranom v Strunjanu, Fažanu, Padernu, Sečovljah in pod Savudrijo je pripadala piranski komuni, nekaterim cerkvenim skupnostim (kapitlju Sv. Jurija v Piranu, morda cerkvi Sv. Lovrenca) in uglednim zasebnikom, v redkih primerih tujcem iz Benetk (listina 258, 25. 5., Piran; CP I, št. 100) in Firenc (listina 1336, 5. 3., Piran; CP II, št. 118). Dohodek od ribolova v svojih vodah (četrtino donosa ulova) je piranska komuna oddajala letno v zakup na javni dražbi, zakupniki pa so smeli pravico do ribolova (od mihaelovega 29. septembra do konca marca) oddajati izvajalcem v zakup. Ribiči, ki so ribarili v piranskih vodah, so bili večinoma domačini. Tujci iz Burana (VK 2, f. 205), Trevisa (VK 7, f. 149) in Kopra (VK 5, f. 155v–156) so med njimi predstavljali kako desetino (Mihelič, 1985, 31–38).

Solarstvo

Solna polja¹ v Piranu so bila v Strunjanu, Fažanu in Sečovljah. Prve podatke o solinah v Piranu srečamo v drugi polovici 13. stoletja, pogostejši pa so po beneški osvojitvi Pirana 1283. Beneške težnje po monopolu v prometu s soljo so v drugi polovici 14. stoletja pripeljale do omejitve solne proizvodnje in do maksimiranja letnega pridelka piranske soli s strani Benetk. Piranska komuna je od solin dobivala davek v višini sedmine solnega pridelka. Davek je dajala na letni dražbi v zakup. Zasebni lastniki solin so bili zelo ugledni. Med njimi je bila zlasti aktivna iz Benetk priseljena družina Caviano, ki je trgovala s soljo in zakupovala komunalne dohodke od solin. Vlagala je v proizvodnjo soli in izgradnjo novih solnih obratov (VK 2a, f. 39v; CP II, št. 156). Med lastniki solin so prednjačili Pirančani. Delež tujcev iz Izole (VK 2, f. 245), Kopra (VK 2a, f. 22, prim. VK 2a, f. 21v), Vidma (VK 6, f. 175, prim. VK 2, f. 33v), Benetk (listina 1258, 28. 5., Piran; CP I, št. 100), Padove (CP II, št. 157), Verone (VK 1, f. 141v) in Manfredonije (listina 1278, 18. 10, Piran; CP I, št. 155) med posestniki solnih polj ni znašal niti desetine, delež Slovanov pa je bil med njimi zanemarljiv. Gradnjo solin so imeli pogosto v rokah doseljenci iz Kopra (VK 2a, f. 106v), Izole (CP II, št. 156), Paga (VK 2a, f. 106v), pa tudi iz Padove (CP II, št. 157) in Manfredonije (listina 1278, 18. 10., Piran; CP I, št. 155). Pridobivanje soli je bilo v rokah posameznih

Izolanov (VK 8, f. 133), številnih Koprčanov (VK 2a, f. 21v), nekaj Miljčanov (VK 7, f. 46) in posameznikov iz Momjana (VK 2, f. 25) in Pulja (VK 1, f. 124). Iz severovzhodnega zaledja je bil med najemniki solin prišlec iz Vipave (VK 7, f. 30). Iz obmorskih krajev vzhodne obale Jadrana in iz bolj oddaljenega Egejskega morja so prihajali v velikem številu solinarji s Paga (Mihelič, 1985, 44), ki so na Piransko vpeljali nov način priprave solin, srečamo pa tudi posamezne doseljence iz Zadra (VK 7, f. 139), Dubrovnika (VK 1, f. 61v) in Soluna (VK 8, f. 130). Italijansko stran so v vlogi solinarjev predstavljali posamezni prišleci iz Chioggie (NK 13, f. 6v; Mihelič, 2006, št. 66), Padove (VK 2, f. 245), Ferrare (VK 8, f. 245), Manfredonije (listina 1278, 18. 10., Piran; CP I, št. 155) itd. Delež tujcev med graditelji solin in solinarji je znašal skoraj 70%. Na slovansko poreklo moremo sklepati iz imen kake sedmine delavcev, ki so se ukvarjali s solinami (Mihelič, 1985, 39–51).

VKLAPLJANJE OPAZNEJŠIH TUJCEV V PIRANSKO MESTNO SREDINO

Značilno ilustracijo integracije tujih doseljenec v mestno poslovno, družbeno in družabno okolje v Piranu omogočata zlasti dve družini, o katerih viri obravnavane časa obsežno poročajo: florentinska družina Peroni (Mihelič, 1980) in beneška družina Caviano (Mihelič, 1986).² Obe sta se premoženjsko in družbeno povzpeli, njihovi člani so bili sprejeti v piranski veliki svet nazadnje pa sta se tudi družinsko povezali s poroko.

V drugi polovici 13. stoletja sta se v Piran priselila Lapo in Gracius Peroni, sinova florentinskega poslovnega Rainerius-a. Pri vzponu v višjo družbo je bila pomembna družinska povezava. 1. junija 1282 se je Lapo v cerkvi Sv. Štefana poročil z Istrijo iz bogate piranske družine Apollonio (Mihelič, 2015). Brata sta se hitro uveljavila v poslovnem življenju v mestu: v Piran sta dobavljala žito, izvažala pa vino in olje. Poslovala sta s Toskano, Istro in Dalmacijo. Odprla sta prodajalno s toskanskim suknom, kožami iz zaledja in domačo soljo. Posojala sta denar. Dobiček sta nalagala v nepremičnine. Postala sta ugledna piranska meščana, Lapo pa se je povzpел v vrste meščanskega vrhnjega sloja. V zakonu z Istrijo je imel tri sinove. 8. novembra 1327 je dal zapisati oporoko. Za glavnega dediča je izbral vnuka Franciscus-a, ki pa naj bi po dedovem volilu svoji sestri Istriji izplačal veliko doto. Da je zmožel to finančno breme, se je poročil z Marchesino Caviano iz ene najbogatejših piranskih družin beneškega porekla in s pomočjo njene dote izplačal sestro in svaka. Lapo je umrl pred majem 1328, v poslovnem življenju pa sta ga nasledila sin Rainerius³ in vnuk Franciscus.

1 Novejše obsežno delo o solinah z obsežno literaturo: Bonin, 2016.

2 Znanih je precej primerov tujcev, ki so v Piranu zasedali visoke položaje; po podreditvi Pirana Benetkam so funkcijo podestata dosledno zasedali Benečani, pred tem pa so mestu načelovali drugi ugledni gospodje, npr. Momjanski (Darovec, 2016, 6).

3 Običaj tedanjega poimenovanja je narekoval, da ima (vsaj en) vnuk ime po dedu po očetovi liniji.

Prvi znani član družine Caviano, Benedictus je prišel v Piran nekje na prelomu 13. in 14. stoletja. Uveljavil se je kot kreditor, prodajalec žita, sukna in vina na kredit, imel je prodajalno, soline, fevd in desetine koprške škofije ter hišo v ugledni piranski četrti Misana. Njegovi trije sinovi s Henglerado: poklicni trgovec Çaninus ter notarja Catarinus in Marcus so očetovo poslovanje večkratno presegli. Tudi oni so se družinsko povezali z omenjeno ugledno piransko družino Apollonio, iz katere je izhajala Çaninova žena, v to družino pa sta se poročili še dve Catarinovi hčerki. Rodbinsko povezavo pa so vzpostavili tudi s florentinsko družino Peroni kamor sta se poročila Çaninova hči Marchesina in eden Marcovih sinov.

RAZISKOVALNI IZZIVI

Prikazana mikroštudija je lokalno omejena na mesto Piran. Pridobljeni podatki vabijo k primerjalnim raziskavam o mediteranskih mestih in prišlecih v njihovi sredi- ni. Glede možnih primerjalnih pristopov odnosa mest do priseljencev in obratno ter vpliva priseljencev na mestno življenje so znotraj posameznega mesta možne primerjave udeležbe tujcev po strokah ter posameznih uglednih družin po njihovem vplivu in doseganju visokih javnih položajev. Navzven pa so možne komparativne raziskave med mediteranskimi mesti podobne velikosti. V konkretnem primeru Pirana bi bila privlačna primerjava z manjšimi mesti, s katerimi je imel poslovne stike. Pokazala bi zrcalno sliko prisotnosti in vloge Pirančanov v teh mestih, po možnosti pa naj bi bila pridobljena na osnovi gradiva, podobnega piranskemu.

THE ECONOMIC ATTRACTIVENESS OF THE MEDIAEVAL PIRAN FOR FOREIGN IMMIGRANTS

Darja MIHELIČ

Murnikova ulica 18, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: mihelic@zrc-sazu.si

SUMMARY

The structure of origin of foreigners who sojourned or lived in Piran before the mid-14th century reveals an interesting symmetry: the proportion of foreigners from other parts of Istria was equal to that of foreigners originating from Italian provinces. Amounting to 47% of Piran's foreign population each, the two groups combined represented slightly over nine tenths. Newcomers from the northern and north-eastern hinterlands of Istria as well as those from the eastern Adriatic coast and its hinterland represented less than one fifteenth of all foreigners in Piran. Making up 3% of the newcomer population each, said two groups were numerically balanced as well.

Owing to Venice's hegemonic position, Venetians had a considerable sway in Piran; the majority of other newcomers came from the neighbouring towns. Piran also maintained weaker but still notable ties with some other Istrian towns, and the other side of the Adriatic.

Integration of foreigners into the town's business community is evident from the structure of their presence in various economic activities in Piran. The economy of medieval urban settings was primarily based on non-agrarian activities, crafts and small trades, commerce, and money transactions. Mediterranean urban settings controlled the stretch of immediate hinterlands, where the local inhabitants engaged in agriculture and those in coastal towns also in fisheries and salt production.

A characteristic illustration of how foreign newcomers were integrated into Piran's business, societal and social environment is provided by two families: the Peroni family from Florence and the Caviano family from Venice. Both attained a material and social rise, with their members being admitted into the High Council of Piran and establishing ties with local families through marriages.

In regard to comparative approaches to investigating the mutual relationship between Mediterranean towns and newcomers and the influence that the latter had on the life in the urban setting, comparisons in a given town may be drawn in view of the participation of individual foreigners by trade and of individual distinguished families by their influence and high-ranking positions in society. From a broader perspective, however, comparative research may be conducted between Mediterranean towns of similar sizes. In the specific case of Piran, a comparison to smaller towns with which Piran maintained business contacts seems especially pertinent, as it would provide a mirror image of the presence and role played by Piran's natives in them, an image that would, if possible, be obtained by drawing on materials similar to those found in Piran.

Keywords: medieval Piran, the originis of migrants in medieval Piran, integration of immigrants in the economy of Piran, family Peroni, family Caviano

VIRI IN LITERATURA

- SI PAK PI** – Pokrajinski arhiv Koper, izpostava Piran.
- Listina** – SI PAK PI 9.1 Notarske pergamentne listine.
- NK** – SI PAK PI 9, notarska knjiga (1, 2, 3, 5, 6, 9, 13, 14).
- VK** – SI PAK PI 9, vicedomska knjiga (1, 2, 2a, 4, 4b, 5, 6, 7, 8, 9, 11).
- CDI** – P. Kandler. Codice diplomatico istriano. Trieste, Riva (riproduzione), 1986.
- CP I** – C. De Franceschi. Chartularium Piranense. Raccolta dei documenti medievali di Pirano. I (1062–1300). AMSI 36, Parenzo, 1924.
- CP II** – C. De Franceschi. Chartularium Piranense. Raccolta dei documenti medievali di Pirano. II (1301–1350). AMSI 43. Pola, Parenzo, 1931, št. 1–39, 19–96; AMSI 44. Pola, Parenzo, 1932, št. 40–65, 271–320; AMSI 45. Pola, Parenzo, 1933, št. 66–102, 255–320; AMSI 46. Pola, 1934, št. 103–153, 107–192; AMSI 47. Pola, Parenzo, 1935, št. 154–215, 123–230; AMSI 50. Pola, Parenzo, 1938, št. 1–21 (Aggiunte), 171–200.
- Kos, F. (1906):** Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Druga knjiga (l. 801–1000). Ljubljana, Leonova družba.
- Kos, F. (1911):** Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Tretja knjiga (l. 1001–1100). Ljubljana, Leonova družba.
- Kos, F. & M. Kos (1928):** Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Peta knjiga (1201–1246). Ljubljana, Leonova družba.
- Mihelič, D. (1984a):** Najstarejša piranska notarska knjiga (1281–1287/89). Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU (Viri za zgodovino Slovencev, knjiga 7).
- Mihelič, D. (1986):** Piranska notarska knjiga. Drugi zvezek (1284–1288). Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa (Viri za zgodovino Slovencev, knjiga 9).
- Mihelič, D. (2002):** Piranska notarska knjiga. Tretji zvezek (1289–1292). Ljubljana, Založba ZRC, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU (Thesaurus memoriae, Fontes 1).
- Mihelič, D. (2006):** Piranska notarska knjiga (1298–1317). Četrty zvezek. Ljubljana, Založba ZRC, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU ((Thesaurus memoriae, Fontes 4).

- Mihelič, D. (2009):** Piranske notarske knjige – Fragmenti (1289–1305). Peti zvezek. Ljubljana, Založba ZRC, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU (The-saurus memoriae, Fontes 7).
- Mihelič, D. (2016):** Piranske notarske knjige – Fragmenti (1284–1296). Šesti zvezek. Ljubljana, Založba ZRC, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU (The-saurus memoriae, Fontes 13).
- Minotto, A. S. (1894):** Documenta ad Forumjulii, Istriam, Goritiam, Tergestum spectantia, AMSI 10. Parenzo.
- Minotto, A. S. (1896–1897):** Documenta ad Forumjulii, Istriam, Goritiam, Tergestum spectantia, AMSI 12. Parenzo.
- Minotto, A. S. (1897–1898):** Documenta ad Forumjulii, Istriam, Goritiam, Tergestum spectantia, AMSI 13. Parenzo.
- Monumenti (1876):** Monumenti storici pubblicati dalla Deputazione Veneta di Storia Patria, vol. 1. Documenti 1. I Libri Commemorativi della Repubblica di Venezia. Regesti 1/2. Venezia 1876.
- Bonin, F. (2016):** Belo zlato krilatega leva. Razvoj severnojadranskih solin v obdobju Beneške republike. Piran, Pomorski muzej »Sergej Mašera«.
- Bertoša, M. (1978):** Neki povijesni i statistički podaci o demografskim kretanjima u Istri u XVI i XVII stoljeću, Radovi 11. Zagreb, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, 103–129.
- Bertoša, M. (1986):** Mletačka Istra u XVI i XVII stoljeću. 2. Društvene strukture, populacija, gospodarstvo. Misao 5. Pula, Istarska naklada.
- Bertoša, M. (1995):** Istra. Doba Venecije (XVI.–XVIII. stoljeće). Pula, Zavičajna naklada »Žakan Juri« (2. izdaja).
- Darovec, D. (1995):** Poskus opredelitve problematike naseljevanja Slovencev med Dragonjo in Mirno do 17. stoletja in njen vpliv na oblikovanje slovenske etnične meje v Istri. Slovenci v Hrvaški. V: Kržišnik-Bukič, V. (ur.): Zbornik skupine avtorjev. Projekt Slovenci v prostoru nekdanje Jugoslavije izven Slovenije 1. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 37–61.
- Darovec, D. (2002):** Slovensko-hrvatska etnička granica u Istri. Tabula 5. Časopis Filozofskog fakulteta u Puli, 121–142.
- Darovec, D. (2016):** Turpiter interfectus. The Seigneurs of Momiano and Pietrapelosa in the Customary System of Conflict Resolution in Thirteenth-century Istria. Acta Histriae 24, 1, 1–42.
- Gestrin, F. (1965):** Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti (Dela 15).
- Ivetic, E. (1997):** La popolazione dell'Istria nell'età moderna. Lineamenti evolutivi. Collana degli atti. Centro di ricerche storiche – Rovigno N. 15. Fiume, Unione Italiana; Trieste, Università Popolare; Rovigno, Centro di Ricerche Storiche.
- Ivetic, E. (1999):** L'Istria moderna. Un'introduzione ai secoli XVI – XVIII. Collana degli atti. Centro di ricerche storiche – Rovigno N. 17. Fiume, Unione Italiana; Trieste, Università Popolare; Rovigno, Centro di Ricerche Storiche.
- Krivokapić, M., Perošević, N. (2016):** Čuvanje i/ili gubljenje etnolingvističkog identiteta istarskih Crnogoraca. Acta Histriae 24, 3, 463–490.
- Mihelič, D. (1980):** Življenje in poslovanje nekaterih Peronijev v srednjeveškem Piranu. Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino 28, 1, 14–22.
- Mihelič, D. (1984b):** Agrarno gospodarstvo Pirana od 1280 do 1340. Zgodovinski časopis 38, 3, 193–224.
- Mihelič, D. (1985):** Neagrarno gospodarstvo Pirana od 1280 do 1340. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa (Dela 27).
- Mihelič, D. (1986):** Življenje in poslovanje nekaterih Cavianijev v srednjeveškem Piranu, Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino 34, 3, 125–136.
- Mihelič, D. (2005):** Bog je najprej samemu sebi brado ustvaril. Spor med koprsko škofijo in Pirančani za dajatev od pridelka olja (začetek 13. stoletja). V: Mihelič, D. (ur.): Ad fontes. Otorepčev zbornik. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 97–125.
- Mihelič, D. (2015):** Apollonio: družina notarjev, videcominov, konzulov, sodnikov, prokuratorjev ... Acta Histriae 23, 4, 631–654.
- Pahor, M. (1981):** Fevdalna posest na piranskem ozemlju do konca 13. stoletja, Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino 29, 1–8.
- Peršič, J. (1975):** Florentinec Franciscus Benzini, bankir v Piranu (1338–1348). Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino 23, 3, 138–148.
- Peršič, J. (1977):** Družina florentinskih bankirjev Soldanier in Piran. Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino 25, 1, 12–18.
- Schiavuzzi, B. (1901):** Cenni storici sull'etnografia dell'Istria. AMSI 18, 1–2, 75–120.
- Vilfan, S. (1974a):** Die mittelalterliche Stadt zwischen Pannonien und der Nordadria. Binnen- und Küstenstädte im slowenischen Raum. V: Internationales kulturhistorisches Symposium Mengersdorf 1972, 4. Szombathely, Vas megye Tanácsa Művelődésügyi Osztálya, 125–141.
- Vilfan, S. (1974b):** Stadt und Adel. Ein Vergleich zwischen Küsten- und Binnenstädten zwischen der Oberen Adria und Pannonien. V: Die Stadt am Ausgang des Mittelalters. Linz, Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, 63–74.
- Vilfan, S. (1975):** Tipologija srednjovekovnih gradova Slovenije i etnička struktura njihovog stanovništva. Jugoslovenski istorijski časopis 14, 1–2, 19–27.

STEFAN MITROV LJUBIŠA I CRNA GORA – POVIJESNO-KULTURNE VEZE

Miodarka TEPAVČEVIĆ
Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet – Nikšić, Danila Bojovića bb, Nikšić, Crna Gora
e-mail: migat@t-com.me

SAŽETAK

U ovom radu smo nastojali sagledati, na temelju arhivske građe i dokumenata, Ljubišino mjesto i ulogu u povijesnom razvoju jezika i književnosti, proniknuti u političke, povijesne, kulturne veze Stefana Mitrova Ljubiše sa Crnom Gorom, te u tom kontekstu uspostaviti odnos prema jezičkom nasljeđu, prema jeziku Vuka Karadžića i crnogorskih pisaca Ljubišinih suvremenika, prije svega Njegoša. Analiza pokazuje da su ga od svih veza sa Crnom Gorom – političkih, vjerskih, kulturnih – s njom najviše povezivali jezik i povijest, motivi i građa za njegova pričanja. Članak je fokusiran na istraživanje složenosti odnosa i djelovanja Stefana Mitrova Ljubiše prema Crnoj Gori, a ta veza se ogleda u obostranoj bezrezervnoj podršci koju je on pružao Crnoj Gori, ali i Crna Gora njemu kada mu je bila najpotrebnija.

Ključne riječi: Stefan Mitrov Ljubiša, crnogorska povijest, Petar II Petrović Njegoš, povijesno-kulturne veze

STEFAN MITROV LJUBIŠA E IL MONTENEGRO – RELAZIONI STORICO-CULTURALI

SINTESI

Con questo contributo abbiamo cercato di mettere luce, in base ai documenti e materiali archivistici, sul ruolo che Stefan Mitrov Ljubiša svolse nello sviluppo storico della lingua e della letteratura. Abbiamo tentato di esaminare le sue relazioni politiche, storiche e culturali con il Montenegro e di stabilire, in tal contesto, un rapporto nei confronti del patrimonio linguistico, della lingua di Vuk Karadžić e degli scrittori montenegrini – contemporanei di Stefan Mitrov Ljubiša, innanzitutto Petar II Petrović Njegoš. Le analisi dimostrano che, tra tutti le relazioni politiche, religiose, culturali che legarono Stefan Mitrov Ljubiša al Montenegro, le più forti furono la lingua, la storia, i motivi e il materiale che diedero ispirazione ai suoi racconti. L'articolo analizza i complessi rapporti e le complesse azioni di Stefan Mitrov Ljubiša nei confronti del Montenegro. Questo rapporto si riflette nel sostegno incondizionato reciproco tra lo scrittore e il Montenegro.

Parole chiave: Stefan Mitrov Ljubiša, la storia montenegrina, Petar II Petrović Njegoš, legami storico-culturali

Običaji, jezik, narodna sviest, ostaju viečno zadubljeni i ukorienjeni u duhu i srcu pučkome, i sačinjavaju onu najdražju prćiju, koju otac sinu, a pās pās, kao amanet ručuje i predaje (Ljubiša, 1862, 9).

UVOD

Stefan Mitrov Ljubiša pripada najautentičnijim tumačima Crne Gore, njene tradicije, kulture i povijesti, iako potječe iz jednog iz starih paštrovskih plemena, koje se na prostoru između Svetog Stefana i Petrovca pominje još od davnina.¹

Od svih veza sa Crnom Gorom – političkih, vjerskih, kulturnih – s njom su ga najviše povezivali jezik i povijest, motivi i građa za njegova pričanja. Narodna pamet, kroz narodnu riječ progovarala je iz Ljubišinskog djela, iznutra vezana povijesnim žilama, a izvana umjetnošću velikog majstora. Uvijek kada smo se susretali sa Ljubišinskim jezikom, imali smo osjećaj da je u njemu skrivan osobiti put inspiracije za posebnu vrstu pričanja i pripovijedanja. Ljubišinski jezik, strog, reljefan, izbrušen, tvorački, sam sobom umjetničko djelo, koji je on nosio u sebi kao prirodu i krv ma gdje se nalazio, zametnuo je svoju klicu u Paštrovićima. Taj i takav jezik, koji je sam sobom povijest, omogućuje nam da se vratimo u neke druge vremenske dimenzije, druge svjetove i sudbine, u strujanje crnogorskog duhovnog krvotoka, sa jedne strane, ali istovremeno i privlači nekom posebnom tajnom koja ima specifičnu lingvističku vrijednost, sa druge strane.

Ljubišino stvaralaštvo i pojava tijekom minulih desetljeća privlačili su interes mnogih znanstvenika, kritičara, teoretičara,² ali je njegov jezik ponajmanje bio proučavan, zapravo samo fragmentarno i nedostajala je sistematična i obuhvatna monografija koja bi se bavila jezikom ovog znamenitog crnogorskog pripovijedača. Iz tih razloga nastala je naša monografija o Ljubišinskom jeziku – *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*. Među zaobilaznim, a za Ljubišino djelo veoma značajnim temama – svakako je i tema mjesta i uloge ovog znamenitog crnogorskog pripovijedača u povijesnom razvoju jezika i književnosti, i kulture uopće, kao i njegove povezanosti sa crnogorskim narodom, poviješću, tradicijom i kulturom. Iako književnopovijesni i jezički jedna od najizazovnijih tema svakog umjetničkog djela, ova tema

je ponekad parcijalno bila predmet pažnje Ljubišinskog djela u spomenutim monografijama o Ljubiši. Ipak, nije bilo sustavnog i sveobuhvatnog istraživanja o ovom segmentu Ljubišinskog stvaralaštva.

Za pedeset šest godina života i rada Ljubiša je ostavio za sobom značajno djelo, pa čak i po ocjeni nekih kritičara (Ljubomira Nedića) i da nije stvorio ništa značajno sa stanovišta literature – njegov jezik bi bio neprocjenljivo blago koje bi ga postavilo u red velikih pisaca. Ako je ponekad među jugoslovenskim kritičarima bilo sporova o literarnoj vrijednosti Ljubišinskog djela (Kalezić, 1976, 25–43), njegov jezik nikada nije izazivao sporove i sumnje, već naprotiv, kako smatra ruskinja Olga Trofimkina, njegov jezik tijekom mnogih godina izaziva jedinstveno divljenje kod kritike i književnih kritičara: „jazik proizvedenij pisatelja v tečenje mnogih desjatiletij vizivadet edinodušnoe voshišćenie u kritikov i literaturovedov“ (Trofimkina, 1965, 85). Od kolikog je značaja proučavanje njegovog jezika govori i činjenica da se odmah po izlasku iz tiska *Pričanja Vuka Dojčevića* 1878. Ljubišino stvaralaštvo preporučuje kao najvažniji izvor leksike za tumačenje velikog povijesnog Rječnika JAZU.

U ovom radu smo nastojali sagledati, na temelju arhivske građe i dokumenata, Ljubišino mjesto i ulogu u povijesnom razvoju jezika i književnosti, proniknuti u političke, povijesne, kulturne veze Stefana Mitrova Ljubiše sa Crnom Gorom, te u tom kontekstu uspostaviti odnos prema jezičkom nasljeđu, prema jeziku Vuka Karadžića i crnogorskih pisaca Ljubišinskih suvremenika, prije svega Njegoša.

Kritičari su ga nazivali Njegošem u prozi, rijetkim umjetnikom, majstorom-pripovijedačem, nacionalnim piscem, čarobnjakom kazivanja, a njegovo djelo besmrtnim, a mi ovom prilikom dodajemo da je Ljubiša svojim osobenim i originalnim jezikom obezbjedio trajnu aktualnost, i svim budućim generacijama ostavio u nasljeđe djelo neprolazne i dragocjene vrijednosti. Zbog svega navedenog Ljubišino djelo, upravo zbog jezika koji je zasnovan na iskonskoj ljepoti i čistoći, i danas se doživljava na nov i poseban način, živi punim životom, jer predstavlja duhovnu potrebu i u intelektualnoj i u emotivnoj sferi i današnjeg i budućeg čitaoca.

Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše podjednako je značajno i zanimljivo kako po jeziku, tako i po književno-umjetničkoj vrijednosti. O Ljubiši je dosta napi-

1 U svojoj studiji *Paštrovići* Jovan Vukmanović daje podatak da je ovo jedno od najmanjih paštrovskih plemena. Prve pomene o ovom plemenu imamo iz 1398. godine u jednom arhivskom dokumentu. Kako navodi autor, prema arhivskoj građi naselje sa današnjim imenom postojalo je od sredine XV vijeka, a možda je i starije. Prezime Ljubiša javlja se u paštrovskim ispravama tek početkom XVII vijeka. Vidi (Vukmanović, 2002, 99–101).

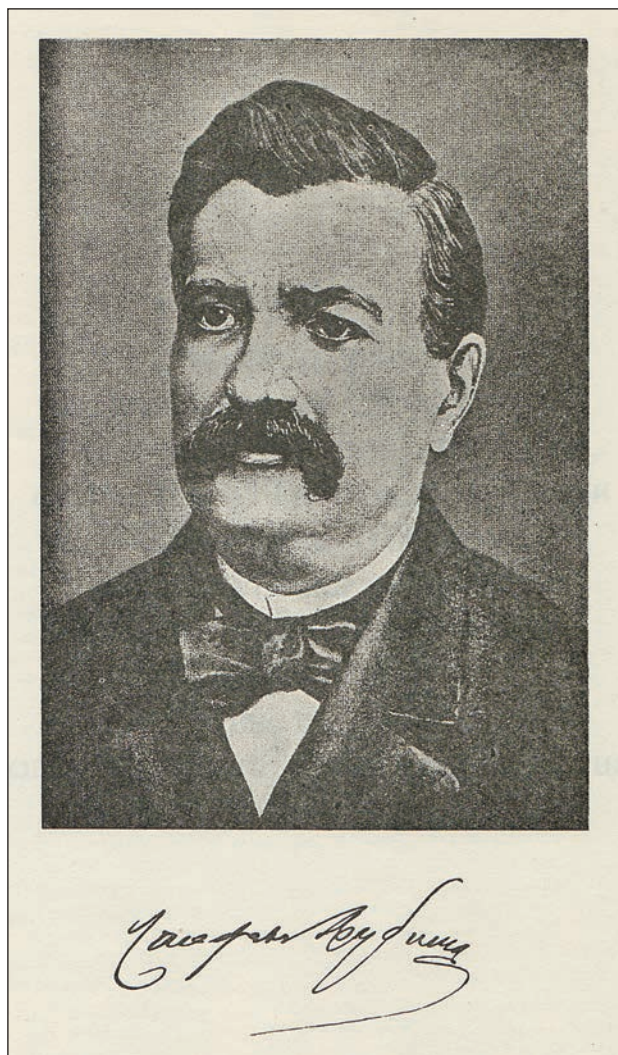
2 Najstarija po postanku je auto-biografska monografija Todora Stefanovića Vilovskog, *Stjepan Mitrov Ljubiša, Utisci i uspomene* (Vilovski, 1908). Slijedi tip književno-povijesne monografije Božidara Pejovića, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše* (Pejović, 1977). Monografija Radoslava Rotkovića, *Tragajući za Ljubišom*, jeste fragmentarizovana jer obuhvaća veći broj disciplina (Rotković, 1982). Tu su i knjige Nova Vukovića – *Pričanja Vuka Dojčevića*, (Vuković, 1980) i *Pripovijetke Stefana Mitrova Ljubiše* (Vuković, 1985). Spomenut ćemo i estetičku i poetološku monografiju *Samopisi i kazalice Stefana Mitrova Ljubiše*, autora Radomira Ivanovića (Ivanović, 2000); zatim književno-kritičku monografiju Đura Pejanovića, *Ljubišino djelo u svjetlosti književne kritike i istorije književnosti* (Pejanović, 1996). Njima se mogu pridružiti dvije specijalističke lingvističke knjige Larise Razdobutko Čović, *Ljubišina bisernica (Poslovice i mudre izreke u Ljubišinskom djelu)* (Razdobutko Čović, 2003) i *Stilski efekti Stefana Mitrova Ljubiše (Frazelogizmi, paremije, poredbene konstrukcije i paremijski blokovi u Ljubišinoj narativnoj prozi)* (Razdobutko Čović, 2004).

sano, pa i pored toga njegovo književno djelo, tematski i sadržajno slojevito i raznovrsno, i danas nudi dosta tema znanstvenicima, prije svega lingvistima. Ovaj rad je samo jedan mali prilog takvom pristupu Ljubišinoj pisanoj riječi. Ako pokušamo dati sud o vrijednosti Ljubišinoz jezika, pitamo se da li je to moguće jer se radi o slojevitom, specifičnom, bogatom, a nadasve posebnom i originalnom jezičkom izrazu. Ako uopće ima potrebe postavljati takvo pitanje, moglo bi se odgovoriti i potvrdno i odrično. Potvrdno jer je narodnošću znakova jezika kojim je pisano, s jedne strane, i misaonošću i poetičnošću s druge strane, Ljubišino djelo snažno potvrdilo životnost i životvornost njegovog književno-jezičkog izraza; a odrično zato što Ljubišino višeznačno slojevito djelo i danas čitaoca navodi na razmišljanje i predstavlja složen, raznovrstan i nepresušan izvor za raznolika jezička istraživanja i tumačenja.

LJUBIŠA I NJEGOVO MJESTO I ULOGA U POVIJESNOM RAZVOJU JEZIKA I KNJIŽEVNOSTI

Povijest crnogorskog naroda je oblast koju je Ljubiša volio jednako kao i književnost. Spoznaja da povijest o ljudima ostaje nakon njih, našla je svoju klicu i u nemirnom duhu Stefana Ljubiše. Kako su se Ljubišina Budva i Paštrovići još od 1423. nalazili u okrilju Mletačke republike, a na razmeđu Crne Gore i Turske, u susjedstvu slobodnog Dubrovnika, njihova je povijest isprepletana i tijesno povezana. Književno obrađujući svoju povijest, ukrštajući predanje i povijest, legendu i povijesne činjenice, poeziju i povijest, Ljubiša postaje pripovijedač čije je uporište i povijest i pripovijedna povijest i narodna povijest i anegdotski istorizam.

Njegov politički i književni rad, iako kod njega teku donekle paralelno, nose u sebi suprotnost – kao političar Ljubiša je doživio „idejni i moralni slom“, a kao književnik ostao je na čvrstom tlu duboko vezan sa svojim narodom (Ražnatović, 1964, 28). Sa čudima politike nosio se Ljubiša, kako je on sam rekao, i onda kada u njoj „zlo zlu oduška nije davalo“, ali je Ljubiša uspijevao da otvori odušak. Ipak, književnost je bila jača polovica, jer je kroz Ljubišu političara pobjeđivao Ljubiša književnik (Sekulić, 2002, 72). Kao pisac, prvo se ogledao u publicistici, i bio je preplatnik na Vukovu knjigu *Crna Gora i Boka Kotorska*, a kasnije i na *Kovčežići* i *Srpsko-dalmatinski magazin* u kojem je objavio svoj prvi rad *Obšćestvo Paštrovsko u okružju Kotorskom*

Slika 1: Portret Stefana Mitrova Ljubiše (Luketić, 1988, 192)

(Luketić, 1988, 15). Publicistička djelatnost tijesno je povezana sa njegovom političkom aktivnošću. U svojim člancima, raspravama, polemikama i drugim napisima, koje je objavljivao sve do kraja života u listovima: *Narodni list*, *Pozor*, *Zastava*, *Srpska zora*, *Zemljak* i dr., izlagao je svoj politički program, analizirao politička, kulturna i društvena pitanja, posebno ističući i zalažući se za slavensku uzajamnost.³

3 Detaljni podaci o svim Ljubišinih autografima nalaze se u knjizi: *Tepavčević*, 2010, 16–32. Rukopis pripovijetke *Corde – pripovijest crnogorska krajem osamnaestoga vijeka* nalazi se u Rukopisnom odjeljenju Matice srpske u Novom Sadu. Pripovijetka je napisana na 26 nepaginiranih listova. Napisana je ćirilicom. Na kraju pripovijetke stoji datum – O ilinudnevu, 1877. Rukopis pripovijetke *Šćepan Mali* nalazi se u Istorijskom arhivu Budva, Fond S. Ljubiše. Pripovijetka je napisana na 49 nepaginiranih listova. Pisana je latinicom i nosi naslov: *Šćepan Mali. Kako narod o njemu povjeda. Skupio i složio S. Ljubiša*. Ovo je prva pripovijest koju je Ljubiša objavio 1868. godine pod naslovom – *Šćepan Mali kako narod o njemu povjeda, Sakupio i složio S. Ljubiša*, Dubrovnik, Zabavnik Narodne štionice dubrovačke za godinu 1868; *Spljet*, 1868. Od prevoda Ljubišinih sačuvan je rukopis *Sazakletva Katiline* Gaja Salustija Krispa pod naslovom: *Класична дѣла Б: К: Саллустіа повѣстника Римскогъ. Сазаклетва Катилине*. Rukopis se čuva u Srpskoj akademiji znanosti i umjetnosti. Napisan je na 17 listova duplog papira, i na svakoj stranici ima po 34 reda osim na posljednjoj gdje ima 5 redova. Pisan je ćirilicom i starom grafijom. Ljubiša je ovaj rad završio krajem 1857. godine. Od 72 pisma 3 su pisana starom grafijom, 62 Vukovom azbukom – ćirilicom i 7 pisama latinicom.

Tijekom cijelog života pisao je pisma upućena poznanicima, prijateljima, koja danas imaju značajnu kulturno-povijesnu i književnu vrijednost (najviše je upućenih Iliji Račeti, budvanskom načelniku, zatim Mihovilu Pavlinoviću, Valtazaru Bogišiću, Vaclavu Zeleny, Jovanu Ristiću i dr.). Njegova pisma pružaju značajnu građu o tom vremenu, sadrže ne samo obilje sitnih i nevažnih pojedinosti o poslovima i međuljudskim odnosima, već i značajne podatke iz njegovog života. Tu su uglavnom pisma privatne sadržine, pisana prijateljima, kao npr. Bogišiću. Ova su pisma zanimljiva upravo zbog toga što svojim privatnim karakterom upotpunjuju ona druga pisma koja su zasićena javnom problematikom. Jezik je u njima narodni, bez knjiških crta. Drugu grupu čine pisma koja nam otkrivaju Ljubišin rad u Saboru i Carevinskom vijeću, njegove političke stavove (takva su pisma upućena Iliji Račeti). To su poslovna pisma o raznim izborima, gradnjama, o Ljubišim novčanim problemima, konzorcijumu za dalmatinsku željeznicu. Treću grupu čine pisma urednicima časopisa, u kojima je opet drugačija leksika i organizacija rečenice.

Ljubiša se bavio prevodenjem djela talijanskih pisaca Ariosta, Horacija i Dantea. Upoznat s djelima talijanskih pisaca, ali i francuskih i engleskih, oduševljen Vukom i Njegošem, Ljubiša je počeo s objavljivanjem pripovijesti najprije pojedinačno – prvo je objavio priču Šćepan Mali kako o njemu narod povijeda 1868. u časopisu *Zabavnik*; zatim *Prodaju Patrijare Brkića* i *Kanjoša Macedonovića* 1870. u listu *Dubrovnik*, a u istom časopisu 1874. pripovijest *Pop Andrović novi Obilić. Pripovjest paštrovska druge polovine osamnaestog vijeka*, koja je preštampana u *Glasi Crnogorca*; godine 1873. u *Kalendaru Matice dalmatinske* objavio je priču *Skočičevojka. Povjestnica paštrovska na uzmak petnaestog vijeka*, iste godine *Sud dobrih ljudi* u zadarskom *Pravu*; a u novosadskom časopisu *Orao* objavljuje priču *Gore, ili kako Crnogorka ljubi* – a zatim je i kao posebno izdanje 1875. u *Dubrovniku* štampana njegova zbirka *Pripovijesti crnogorske i primorske*. Časopis *Otadžbina*⁴ objavljuje njegove priče: *Prokleti kam*, *Krađa* i *prekrađa zvona* i *Pop Andrović novi Obilić*. U Beču uredništvo *Srpske zore* objavljuje dva puta u nastavcima i kao posebne brošure *Pričanja Vuka Dojčevića* 1877, 1878, 1879. godine. Jedino poetsko djelo koje je objavio je poema *Boj na Visu* iz 1866. godine. Treba svakako napomenuti da se za Ljubišino ime spominje djelo *Istorija Crne Gore* za koje se pouzdano ništa ne može reći, osim da ga je

Ljubiša napisao, ali da ga nije objavio.⁵ Pretpostavlja se da ga je smrt omela da napiše povijesni roman o istrazi poturica, ugledajući se na Njegoša.⁶

Ljubišina politička karijera počinje, kao što je poznato, 1848. godine poznatom Bokeškom skupštinom, održanom u Prčanju, na kojoj je imao aktivnog sudjelovanja. Za zastupnika u Dalmatinskom saboru izabran je 1861. godine, od strane bokeljskih općina, a iste godine i za zastupnika u Carevinskom vijeću. Time počinje njegova sedamnaestogodišnja parlamentarna djelatnost, u kojoj će on postati jedna od najistaknutijih političkih figura Primorja. Kao jedan od vođa Narodne stranke Ljubiša je svoj politički program ispunio borbom za ravnopravnost naroda i jezika u okviru Austrougarske, a naročito borbom za zbližavanje slavenskog naroda. On će do smrti ostati jedan od najistaknutijih predstavnika Boke kotorske u Dalmatinskom saboru, i „jedan od najistaknutijih Dalmatinaca u bečkom Carevinskom vijeću“ (Petrović, 1976, 129). U Bečkom saboru govorio je na jeziku svog naroda čime je praktično uveo ravnopravnost jezika u zakonodavnom saboru.⁷ Zagovarao je pisanje narodnim jezikom,⁸ jer kako je kazao u jednom svom članku nenormalno je da usred Beča „ima više javnih nadpisa po dućanima i obrtnim miestima u Srbsko-Hrvatskom jeziku, nego kroz cielu Dalmaciju“.⁹ Ljubišino opredjeljenje za politiku nije bilo slučajno. Budući da je saradivao u Kukuljićevom „Arkivu“, bio je upoznat s ilirskim pokretom u Hrvatskoj koji je utjecao na Ljubišino interesovanje za politički rad i položaj narodnog jezika. U tom duhu je i prvi Ljubišin govor na narodnom jeziku u Carevinskom vijeću u Beču, kojim je iznenadio germansku većinu, a zadivio zastupnike slavenskih naroda. Njegova popularnost je bila velika i kod Bokelja i Paštrovića, ali i u Dalmaciji. „Ja tvrdim, da je ravnopravnost jezika otkroirano pravo, kojemu ne treba novoga potvrđenja“.¹⁰

Često boraveći u Beču i Zadru, slušajući rasprave na talijanskom i njemačkom jeziku, Ljubiša je čeznuo za narodnom riječju svoga zavičaja. U pismu Iliji Račeti 1873. obraća mu se riječima:

Ti mi pišeš da mi je blago što sam amo! a mene kad na um panu trešnje, biži, bob, srdele, skuševi, lice i gofi dao bih đavolu sva vijeća i velika i mala – Svaku večer klim sa Radivojevićem, već su mi na nos skočili nirnbrateni, rincbrateni, risbrateni i svi brateni od svijeta.¹¹

4 Urednik *Otadžbine* Vladan Đorđević dao je prvu čuvenu ocjenu uz Ljubišinu pripovijest *Prokleti kam* „za kojega bi se s pravom moglo reći da je Njeguš u prozi“ (Kalezić, 1973, 26).

5 Vilovski je tvrdio da je Ljubiša govorio o toj povijesti, ali da je nije htio objaviti zbog negodovanja i ogorčenja koje bi ona izazvala (Isp. Ražnatović, 1964, 36). Isp. o tome i da je Ljubišina ćerka Fema gledala taj rukopis (Rotković, 1988, 10).

6 Isp. Zogović, 1976, 60; Ražnatović, 1964, 52.

7 Prvi koji je svoj govor održao na srpskohrvatskom jeziku bio je sam Ljubiša (Luketić, 1988, 12).

8 „Neiscrpno bogastvo narodnijih izražaja i pučkog krasnorječja, pokazuju da Ljubiša nije učio srpskog jezika na retorici knjiga, već iz ustiju naroda našega na jugu, gdje je matica i kovnica pučkih umotvorina“ (Ljubiša, Životopis, 35).

9 Črte narodnosti, 1862, 9.

10 Govor o ravnopravnosti jezika u Dalmatinskom sudstvu, 3. XII 1862, 404.

11 Iliji Račeti, 567, Beč, 1873.

I Ljubišin rad u Dalmatinskom saboru najprije kao zastupnika, a zatim i kao predsjednika Sabora i predsjednika Zemaljskog odbora bio je veoma zapažen. Zbog svoje popularnosti u narodu biran je šest puta za zastupnika. Praktična duha i britka govora, uspio je da izdejtstvuje niz povlastica za svoj narod. Ljubiša je uspio da se djelomično uvede narodni jezik u dalmatinske sudove, da pravoslavni đaci mogu dobiti stipendije za školovanje u Beču, da se odobri rad Srpsko-pomorske škole u Herceg Novom, isposlovaio je da se u Kotoru ustanovi pravoslavna eparhija na čelu sa vladikom, da Boka bude jedinstven izborni krug. Stalna preokupacija mu je bila uvođenje ćirilice u školski sustav i tiskanje ćirilčnih knjiga, kao i uvođenje maternjeg jezika u škole. Ljubiša navodi u jednom govoru: „Barem ostavite diećacima prvih dvijuh početnih razredah da prva gramatikalna pravila na slatkom onom jeziku čuju, kojeg su najprvo od materinih ustah izgovoriti naučili“¹². Borio se za izgradnju cesta, za opravku manastira i dr. Poznati bokeški ustanak stavio ga je u tešku poziciju posrednika i pregovarača. Ipak, uspio je utjecati na smirivanje ustanka i na odbacivanje stava da se za njega okrivu Crna Gora (Luketić, 1988, 13). Daljnja njegova politička karijera od 1870. do kraja života obilježena je nizom potresa i obrta, koji su doveli do rascjepa u Narodnoj stranci i poništenja njegovog mandata u Saboru.

LJUBIŠA – VUK – NJEGOŠ – CRNA GORA

Stefan Mitrov Ljubiša pažljivo je pratio Vukovu borbu za uvođenje narodnog jezika u književnost i svojim stavovima o jeziku bio je za njegovu reformu. Javno se deklarirao u vezi s Vukom i njegovim idejama o reformi književnog jezika. Tako je Ljubiša je u časopisu *Srpska zora* dao članak pod naslovom *Književni pretres* kao prikaz *Srpskim narodnim zagonetkama* koje je uredio i izdao Stojan Novaković, a u kome na jednom mjestu kaže za Vuka sljedeće:

*No je svaka škola, pak i Vukova, imala svoje doba ratoborno, svoje protivnike i zavjdljivce. Vuk je kupio narodno blago pod anatemom knjižnikâ i farisejâ. Da je počem živio srednjeg vijeka, možda bi ga pratila sudbina Husova i Galilejeva... Danas je žalibože ta škola naišla na zlotvore opasnije, na neke pisaoce ugojene tudijem jezikom, kojim ne sladi narodna prostota, jer je ni razumiju, ni znaju cijeniti, pak silom na sramotu nameću čitaocima strane smišljenice, oblike i običaje, da nas tobož preobuku ...*¹³

U navedenom odlomku Ljubiša je iznio svoje shvatanje Vukove škole i stav da treba pisati onako kako narod govori, a ne kao Vukovi neprijatelji koji pišu i postupaju suprotno tome.

Leksičku riznicu koju je Stefan Mitrov Ljubiša unosio u svoja djela, a koja je poticala iz narodnih crnogorskih govora i paštrovskog podneblja, zapazila je i ruska književna kritika još daleke 1878. godine. U jednom ruskom časopisu „Slavjanskij mir“ javljaju se prve informacije o Ljubiši kao književniku i narodnom predstavniku, kao „master slovu“ crnogorske proze. Tada su ruskoj čitalačkoj publici prevedene i nekolike Ljubišine priče, a Ljubiša je predstavljan kao mladi istraživač narodnog života Crne Gore (Đerković Petrov, 2004, 234). Ljubiša je bio „borcom za čistotu narodnog jazika i v etom otnošenii – storonnikom i posledovatelem Vuka Karadžiča“ (Trofimkina, 1965, 85).

Sa naročitim zanimanjem je pratio onovremene rasprave o jeziku, a potvrdu nalazimo u samim njegovim djelima. U predgovoru *Pričanjima Vuka Dojčevića* bilježimo sljedeće:

Ja ne nijekam da je jezik, kao kojemu drago drugo znanje, napretku i svršenosti vrijedan, ali sam uvjeren da je činitelj toga napretka oni dijelak naroda našeg koji živi gdje se drugog jezika osim našega ne zna ni čuje, pa ga nevolja goni da iznahodi i načinja imena novijem stvarima, a neznajući kako se te stvari zovu u tuđem jeziku, prisiljen im je kovati imena kako ga narav uči, pak se skovane riječi iza hoda udome i ukorijene u narodu ... (Ljubiša, Pričanja Vuka Dojčevića, 1877, 4).

U navedenom citatu ogleđa se piščev stav, ali se i tu osjeća Vukovo shvatanje jezika. I u Ljubišinom pričanju *Dok se vukovi kolju*, čobani *miruju* protkanom alegorijom o odnosima između Srba i Hrvata u Austrougarskoj i raspravom oko imena i jezika, iako je radnja formalno smještena u petnaesti vijek i u okvirima Mletačke republike, jasno se vidi da se odnosi na piščevo doba i vrijeme kada su se vodile rasprave o ovim pitanjima između Vuka i njegovih protivnika. Tu se prepoznaje i Ljubišino poimanje jezika.

Ljubišin jezik prožet je vukovskim duhom, njegova sadržina uzeta je iz narodne povijesti i tradicije. Izvoran narodni jezik bio mu je pokazatelj i izvorne narodne misli. Autentičan narodni jezik je onaj na kojem se on u mladosti učio „neiscrpnom bogastvu narodnijeh izražaja i pučkom krasnorječju“, jezik Vukovih zbirki i naroda „gdje je matica i kovnica pučkih umotvorina“ (Ljubiša, Životopis, 1878, 35). Vukovski izraz Ljubišine proze proistječe i iz činjenice da sakupljati, zbrajati i slagati „običaje, načine govora, poslovice i rasprosutu narodnu povjesnicu, čega ima obilno u Crnoj Gori“ za Ljubišu znači prolaziti kroz različite faze rada na putu do konačnog oblika književnog djela. Zapravo Ljubiša je prihvatio osnovni stav Vukovih koncepcija o sabiranju narodne građe i njenom slaganju u narodnom duhu, a

12 O potrebi da bar u dva razreda djeca uče na maternjem jeziku, 10. XII 1866, 342.

13 Vidjeti članak: Književni pretres. Srpske narodne zagonetke, uredio i izdao Stojan Novaković, 1877, 138–139.

što je Ljubiša prepoznao i u Njegoševom stvaralaštvu. „Priateljstvo njegovo s Vukom Karadžićem prinudi vladiku da se okani tudjega klasicizma, i da počne pisati u narodnome duhu“.¹⁴ Članak Čitaocem Ljubiša je napisao 1868. godine i on ga preko Njegoša, njegovog književnog uzora, kome je članak bio upućen, povezuje upravo sa stavovima i idejama Vuka Karadžića. Od Vuka je prihvatio deklarativnu poetiku književnosti stvarane u narodnom duhu, a od Njegoša imanentnu poetiku i uzoran obrazac takvog stvaralaštva (Pejović, 1977, 34). Ljubiša je zato s razlogom uputio riječi hvale i odanosti tim piscima. „Zato hiljadu puta hvala Vuku, što nam sabra i održa ovo naše narodno blago, a hvala i Vladići-Pjesniku, koji nam u svom Gorskom vijencu ukaza put, kojim nam valja ići, ako smo radi da budemo pravi narodni pjesnici i pripovjedači“ (Vilovski, 1908, 49).

Njegoševa djela se objavljuju u vrijeme Ljubišinog duhovnog preobražaja. Da je Ljubiša posebno cijenio Njegoša vidi se iz njegovog teksta *Sěni Petra Petrovića Njegoša II. Vladike Crnogorskog i spisatelja slavenskog*,¹⁵ koji je Ljubiša napisao samo dva dana poslije pjesnikove smrti, kao i iz predgovora prvom latiničnom izdanju *Gorskog vijenca* koji je pripremio Ljubiša, a koji je objavila Matica dalmatinska 1868. godine u Zagrebu. U Nekrologu Ljubiša pokazuje temeljno poznavanje Njegoševih djela, ali i političkih prilika u Crnoj Gori. Ukazuje na Njegoševu zaslugu u suzbijanju plemenske samovolje i sukoba, i doprinos u afirmaciji Crne Gore: „Mnogi putnici od raznih zemaljah počnu je polaziti, ne već kao ajdučku pećinu, no kao utočište slobodnih vitezovah, koji su znali oružjem sa sebe smaći azijatski jaram“ (Ljubiša, Sěni Petra Petrovića Njegoša, 1852, II, 211), ali i Njegoševu književnu veličinu jer je po Ljubiši on bio „najsajjnija dika i ponos svijuh nas Slovenah“ (Ljubiša, Sěni Petra Petrovića Njegoša, 1852, II, 211). Dva osnovna pravca koje Ljubiša slijedi u Njegoševoj poeziji jesu crnogorska nacionalna povijest i njen pjesnički vid. Za crnogorsku povijest kao komponentu Njegoševe poezije, Ljubiša navodi: „Crnogorska povjesnica punana je bojnih i viteških djelah, no se ona slabo od tuđinacah poznavala, dok nije neumrla Petar II, s njegovim književnim i diplomatskim djelima nju svijetu objelodanio, dok nije nju od svakoje čade otrešao“ (Ljubiša, Sěni Petra Petrovića Njegoša, 1852, II, 211). U dijelu navedenog suda o Njegošu vidimo i klice budućih razlika koje će Ljubišin odnos prema povijesti odvojiti od romantičarskog stava prema prošlosti. Nasuprot romantičarskoj idealizaciji crnogorske povijesti, Ljubiša učeći od Njegoša, ostvaruje realističku

ideju te povijesti (Pejović, 1977, 32). Za njega Njegoš je klasik vukovskog pravca u književnosti, jer je njegovo djelo stvarano u „narodnom duhu“ čiji je „jezik čisto narodni“ (Ljubiša, Sěni Petra Petrovića Njegoša, 1852, II, 211). Pod takvim utjecajem Vukovih ideja i Njegoš se „okani tudjega klasicizma, i počne pisati u narodnome duhu“ (Ljubiša, Čitaocem, 1866). Ljubiša ne ističe samo jezičku komponentu, njenu „dubokost misli, bistrinu razuma i nedoskočimu vlastitost narodnog jezika“ (Ljubiša, Sěni Petra Petrovića Njegoša, 1852, II, 211), nego i crnogorsku povijest kao bit njenog identiteta sa koje treba, kako Ljubiša ističe, uklanjati svaku čad.

I u poemi *Boj na visu*, u kojoj se Ljubiša osvrće na neka aktualna politička pitanja, inspirisan pobjedom austrijske flote nad talijanskom godine 1866. kod Visa, kao moto malaze se Njegoševi stihovi iz *Gorskog vijenca* koji su malo drugačije dati nego u izdanjima *Gorskog vijenca*.¹⁶

*Što su momci prsuh vatrenijeh,/ u kojima srtalica
pretucau,/ Krv uždena plamenom gordošču,/ Što
su oni? Žrtve blagrodne,/ Da prolaze s bojnijeh
poljanah/ U veselo carstvo poezije.../ Gde Obilić
nad sjenima vlada (Gorski Vienac, P. P. Nj.)*

Sem poetske dimenzije, *Boj na Visu* ima i političku i nacionalnu notu. Ljubiša je ovu bitku prikazao kao trijumf dalmatinskog junaštva nad vjekovnim talijanskim neprijateljem. U poemi se ogleda i Ljubišin politički obračun sa talijanštinom u Dalmaciji.

Ljubišine *Pripovijesti crnogorske i primorske* također kao moto imaju stihove iz *Lažnog cara Šćepana Malog*, koje će ukazati na smjer Ljubišinih stvaralačkih stremljenja. Stihovima:

*Ako nije mjesta za življenje,
A ono je mjesta za pričanje,
Pričanje je duši poslastica,
Kao vama vaše gurabije,*

Ljubiša preuzima ideju o duhovnoj hrani Crnogoraca, o razgovoru i besjedi kao izrazu njihovog estetičkog bića koje će pokušati realizirati u pripovijestima.

Ljubišu i Njegoša vezuje još jedan značajan događaj. Doznajući za pokret u Boki, Dubrovniku i južnoj Dalmaciji, svibnja mjeseca 1848. Njegoš se sa Cetinja obratio Bokeljima i Dubrovčanima proglašima,¹⁷ u kojima im je oštro zaprijetio ako se pridruže Mletačkoj republici.¹⁸ Njegoš navodi u svom proglašenju:

14 Vidjeti članak: Čitaocem (Predgovor), Gorski vijenac. Historički događaj pri svršetku sedamnaestog vijeka. Sačinio Petar Petrović Nješu, vladika crnogorski, (Prenio s ćirilice na latinicu S. Ljubiša), 1866.

15 Vidjeti članak: Ljubiša, Sěni Petra Petrovića Njegoša II. Vladike Crnogorskog i spisatelja slavenskog, 1852, II, 209–211.

16 Naime, treći stih treba da glasi – krv uždenu plamenom gordošču; dalje Ljubiša umjesto glagola *prelaze* stavlja glagol *prolaze*, i u posljednjem stihu umjesto *de* stavlja *gde*.

17 Vidjeti: Proglas Bokeljima i Dubrovčanima, Cetinje, 20. maja 1848. Bokeljima, maja 1848. (Njegoš, 1975, 164–165).

18 Konačan kraj Mletačke republike naznačila su pobjedonosna osvajanja Napoleonove vojske. U svibnju 1797. abdicirao je posljednji mletački dužd Lodovico Manin. Mirom u Campoformiju iste godine mletački su posjedi u Albaniji i Jonska ostrva pripali Francuskoj,

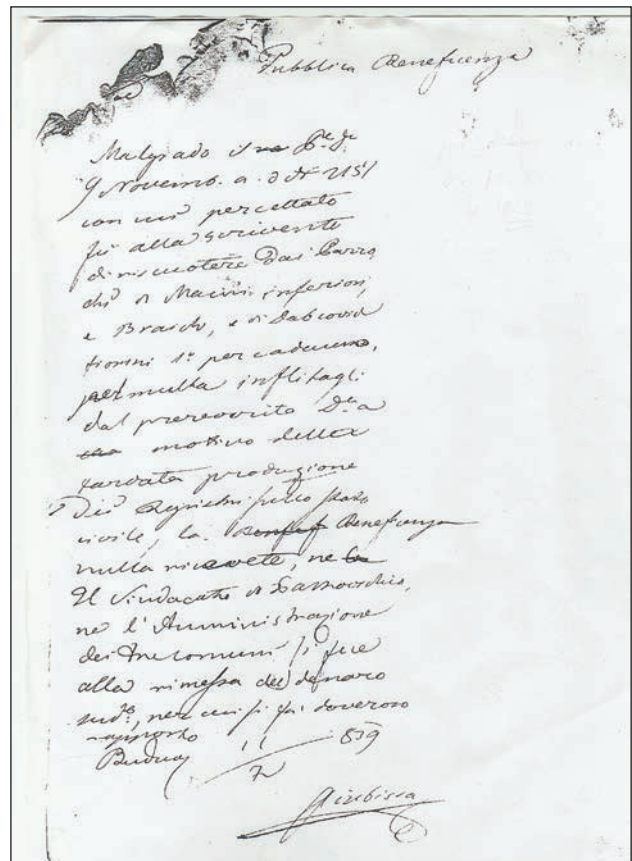
Čuo sam i uvjerio sam se da je sva Boka u dogovoru združena i nepokorena se pokazala svojem zakonitom cesaru Ferdinandu I bez ikakva uzroka i nevolje, nego po primjeru drugi maniti naroda koji će sebe i vas bez ikakve potrebe upropastiti... Zato vas otečeski savjetujem da se vi te objijesti prodete i da se svojem cesaru pokorite kao pravi sinovi svojem ocu (Njegoš, 1975, 165).

U drugom proglasu Njegoš nastavlja da oni trebaju biti „srcem i dušom privrženi svojoj narodnosti i sasvim vjerni i poslušni Jelačiću, svomu jedinoplemenomu banu od trojedne kraljevine, koji je pod krunom cesarskom“ (Njegoš, 1975, 164). On napominje da su „Boka i Crna Gora tako spojena kao duša i tijelo, jedan narod i duh, jedan običaj i jezik i jedan bez drugoga ne može živjeti ni umrijeti, i zato vas ja u srcu ne razlikujem od Crnogoraca, i gotov sam vazda zlo i dobro dijeliti“ (Njegoš, 1975, 165). Prijeteći da će po potrebi i vojnim angažiranjem spriječiti njihovu pobunu, nastavlja u istom tonu, pa u slučaju da budu „nevjerni svojem banu... znadite čisto, mi ćemo postati vaši zakleti neprijatelji“, a ja ću vam biti „grđi no Turčin“ (Njegoš, 1975, 165). Istovremeno vladika im nudi neophodnu pomoć „u slučaju napadanja kakvog neprijatelja na vas... crnogorski narod bio bi spreman... vama na pomoć priteći i za vašu slobodu ujedno krv proliti“ (Njegoš, 1975, 164).

Bokeljski narodni prvaci sazvali su Bokeljsku skupštinu u Prčanju 1848. godine, na kojoj su predstavnici bokeljskih općina odgovorili smirenim tonom, naglašavajući da će biti privrženi ideji jugoslavenstva, živjeti pod „štitom cesarskim“, ali bez negativnog upliva i utjecaja talijanskog, mađarskog i austrijskog (Pajović, 2013, 510; Pavićević, 2007).

Na Bokeljskoj skupštini učestvovao je i Ljubiša koji je u odgovoru na dopis da se Boka pripoji Hrvatskoj i Dalmaciji, iznio svoje stavove: „Okružje Kotorsko nikad nije Hrvackim predjelom bilo združeno“ i „najsvetija naša dužnost ta je, javiti pred svijetom da mi Dalmatinci nijesmo no Bokezi“ (Ljubiša, Životopis, 20). Ljubiša je svojim govorom otvorio vrata politike, kojoj je ostao vjeran do kraja života.

Kao što pojedinu čovjeku prije svega treba da se steče biće, pak da raspolaže načinom kako da u svijetu živi: tako i jednome narodu treba da se steče biće, pak da raspoloži kakve mu ustanove slobode pristaje. Narod u ovoj pokrajini nema bića, jer je ugnjeten od talijanštine, pak bi bilo po nj izlišno... da bez vlastitog narodnog bića gradi sebi kojekakve tuđe ustanove. Nas je Austrija,

Slika 2: Prvi dokument (na talijanskom) sa Ljubišim potpisom, iz 1839. (Luketić, 1988, 159)

protiv svoje sopstvene koristi, više potalijančila u 30 godina, nego li Venecija u četiri vijeka (Jovanović, 1903, XVIII–XIX).

Ljubiša se stalno zanimao prilikama i događajima u Crnoj Gori. Serijom članaka Austrija i Crna Gora iznio je diplomatske odnose između Habzburške Monarhije i Crne Gore.

Ima ljudi koji misle da su diplomatski odnošaji među Austrijom i Crnom Gorom samo u neko obližnje vrijeme postali, i da je Austrija tu skoro počela priznavati neovisnost Crne Gore. U takovu su pogrešku, često padali, a i danas padaju najoglašeniji listovi evropski, jer se niko od novinara nije potežio i sebi truda dao da zaviri u povijesnicu Crne Gore; pak nije čudo da je svijet, koji rado novine čita zastranjen i s prave istoričeske istine zaveden.¹⁹

a veći dio mletačkog područja s Venecijom, Istrom, Kvarnerom, Dalmacijom i Bokom Austriji. Požunskim mirom 1805. te je posjede Austrija bila primorana da prepusti Francuskoj. Vraćeni su joj odredbama Bečkog kongresa 1815. godine. Grad Venecija imao je u XIX stoljeću važnu ulogu u pokretu talijanskoga nacionalnog preporoda (Risorgimento). Godine 1848–1849. zbačena je austrijska vlast i uspostavljena revolucionarna vlada s Danielom Maninom i Šibenčaninom Nikolom Tommaseom, i ponovo proklamirana Mletačka republika 22. III 1848 (Enciklopedija Britanika, 2005, 37).

19 Zemljak, 11. VII 1873: Austrija i Crna Gora, 5.

Ljubiša navodi da Austrija priznaje Crnu Goru još od vremena Visariona Bajice, „kada su duge puške crnogorske očerale Turke iz Erceg-Novoga, više no lumbarde providnika Kornara“, pa do vremena Petra I.²⁰

U tekstovima se navode brojni primjeri nepovjerenja austrijskih vlasti prema Crnogorcima, kao i njena dvostruka politika prema Crnoj Gori. Austrija je poticala napade Turske na Crnu Goru sa izgovorom angažiranja primoraca, kao i dva Omer-pašina pohoda – 1853. i 1862. godine. Također se ukazuje i na ekonomsko stanje Boke koje ovisi od trgovine sa zaleđem: „Nesretnjega tad življenja u Boci. Bez pazara, bez trgovine, bez saobraćaja, bez opće sigurnosti, počmu onda Bokelji seliti i svoju domovinu opustošavati, prvi nesretni uzrok ove seobe, koja je danas nekad bogatu, a svakad pitomu Boku osirotila, a Crnu Goru i do krajnjeg očajanja dovela“.²¹ Ljubiša, kao što vidimo, ne odvajava Boku od Crne Gore, navodeći da su one upućene jedna na drugu i da trpe teške posljedice austrijske politike. Ovi Ljubišini članci su značajni jer se u njima ističe položaj i značaj Crne Gore u međunarodnim odnosima na Balkanu.

U to doba reakcionarnog saveza careva i kraljeva protiv nacionalnooslobodilačkih pokreta najteže stanje po Ljubiši bilo je u perifernim pokrajinama Austrije, odnosno u Boki kotorskoj:

Činovništvo zadrsko i kotorsko nije ni javljalo Beču postojeće nereda i vražde; nije bilo u stanju da ih odaleči, a iz nasljednog makijavelizma mletačke politike radovalo se gledajući da se rastvara propast među susjedima i srodnim zemljama. Kad se je koji Bokez usudio uzdahnuti ili svoj glas podići protiv tako nesnosnoma stanju bio je od vlasti prozvan rusofilom, izdajnikom i buntovnikom.²²

Ljubiša u ovim člancima daje i niz podataka i detalja iz vremena Petra I, Petra II, kneza Danila, knjaza Nikole, kome odaje priznanje zbog pomoći Bokeljima, što im je dao „bratsko utočište“ i spasio od „pasje smrti“ i što je znao:

Ustrojiti vojsku, oružati je novim puškama, uvježbavati je u vojničkoj stegi i urednome boju, uvesti učione po svojoj zemlji, urediti upravu i sudstvenost, postaviti gojište popovsko: ovo su mučne zadaće, koje je s malim sredstvima a golemim trudom izpunio knjaz Nikola!²³

Ljubiša se dva puta tijekom 1869. susreo sa knjazom Nikolom – veljače mjeseca pri knjaževom proputovanju kroz Beč, a drugi put uoči Bokeljske pobune, početkom

ljeta kada je Ljubiša boravio na Cetinju i sa knjazom Nikolom razgovarao o oblicima crnogorske pomoći i angažiranja u ustanku.

Ljubiša smatra da mu Crna Gora treba zahvaliti, jer je svojoj Knjaževini dao onaj oblik „koji joj dava puno pravo da se nabrojati može kao evropska država“.²⁴ Primjećujemo da je Ljubiša u ovim tekstovima izostavio zasluge Nikolinih prethodnika Danila i Petra II, koji su udarili temelje crnogorske državnosti. Ipak, u svom *Životopisu* za Danila kaže: „Velika je zasluga kneza Danila što je u Crnoj Gori osvetu iskorijenio, a kod nas će se, žalibože, sve dotle pomicati dok je prosvjeta ne ugasi“ (Ljubiša, *Životopis*, 1878, 35).

S. M. Ljubiša je u poznatoj „Vagnerovoj aferi“ razotkrio austrijsku politiku u njenom Carevinskom vijeću. Knjaz Nikola je, pred bokeljski ustanak 1869. godine, ponudio Vagneru, namjesniku Dalmacije, posredničku ulogu sa Krivošijama i Bokeljima, ali je ovaj to odbio, jer je, kako su kasniji događaji i dokumetni pokazali, planirao da ratno stanje iz Boke prenese i na Hercegovinu.

Ljubiša u svom *Životopisu* kaže da je pogreška vlade bila što je odbila prijateljsku ponudu knjaza crnogorskoga, koji je molio bečku vladu da mu dopusti da pošalje u Boku svoje ljude da smire pobunu Bokelja. Navodi 12 pogrešaka koji su dovele do ustanka. Ljubiša nastavlja: „Takva se ponuda toliko više morala primiti, u koliko 1. aprila g. 1849. bečka je vlada sama molila gospodara crnogorskoga da upotrebi svoj upliv u Boki, kako bi se razdraženi duhovi skrotili i k miru povratili. Mi smo, dakle, bili navikli Crnu Goru da se miješa u našu zemlju, a čega cijenim da je bilo razboritije primiti kneževu ponudu, nego li je odbiti“ (Ljubiša, *Životopis*, 1878, 35).

Hercegovački ustanak 1875. godine snažno je odjeknuo u svim južnoslavenskim zemljama, a osobito u Dalmaciji i Crnoj Gori. Tisak je tih dana donosio dopise i vijesti o daljem širenju ustanka, pa se i Crna Gora našla pod dvostrukim utjecajem – s jedne strane zapadni listovi bečki *Politische Correspondenz* i tršćanski *Osservatore Triestino* optuživali su je za umiješanost u ustanak, a sa druge strane, srpski listovi *Pančevac* i *Zastava* donijeli su niz članaka u kojima pozivaju Crnu Goru da aktivno pomogne ustanak u Hercegovini. Ljubiša koji je bio naklonjen ustanku i prijatelj Crne Gore, ističe crnogorsku neutralnost i njene interese:

Po našem mnenju, crnogorske sopstvene sile i oglašeno junaštvo njezinijeh vitezova obezbjeđuje joj bez sumnje samostalni opstanak... No naš optimizam ne ide tako daleko da bi mogli pojamčiti da je Crna Gora kadra svojim sopstvenijem silama osloboditi ili sebi pridružiti Hercegovinu.

20 Zemljak, 11. VII 1873: Austrija i Crna Gora, 5.

21 Zemljak, 11. VII 1873: Austrija i Crna Gora, 6.

22 Zemljak, 13. VII 1873: Austrija i Crna Gora, 4.

23 Zemljak, 20. VII 1873: Austrija i Crna Gora, 5.

24 Zemljak, 20. VII 1873: Austrija i Crna Gora, 5.

*Šta bi se dakle dogodilo da se Crne Gora umiješa u posao hercegovački? Ona bi izgubila koju stotinu svojih sinova, upropastila svoje ratno i financijsko stanje, oslabila sama sebe, a ustanicima ne bi pomogla.*²⁵

Ljubiša je smatrao da Crna Gora u okviru svojih mogućnosti pomaže ustanak u Hercegovini i da bi samo udruženi balkanski narodi zajedničkim snagama mogli doprinijeti oslobođenju Hercegovine, Bosne, Makedonije i drugih balkanskih zemalja ispod turskog jarma. On je vjerovao u pozitivan ishod nacionalnooslobodilačkih pokreta na Balkanu: „Hercegovački a donekle i bosanski ustanici pokazali su redku krijepest: Uztrajnost. Ta će ih krijepest spasiti i sva je prilika, slobodu njihovoj domovini donijeti“.²⁶

Poznato je i da je Ljubiša na Cetinju boravio tijekom 1870. godine kada se susreo ponovo sa knjazom Nikolom, pripremajući uslove za rad na crnogorskom ustavu, kao i listopada mjeseca 1878. kada je putovao na Cetinje da prisustvuje vladničanju svoga brata od strica Visariona Ljubiše za vladiku. Kada je Ljubiša pao u nemilost zastupnika Dalmatinskog sabora, *Glas Crnogorca* je pozvao da ga ponovo glasaju i izaberu:

*Mi želimo da Bokelji tijekom izborom nanovo zasvjedoče narodnu svijest i bratsku slogu svoju. Ako ima ljudi, koji se protive izboru g. Ljubiše, oni zadovoljavaju tijekom strast svoju, ili čine tako po neobaviještenosti svojoj, ali doista ne služe koristi Boke i Bokelja.*²⁷

Ove misli najbolje svjedoče o dubokim, dugoročnim, javnim, ali i tajnim vezama Stefana Mitrova Ljubiše sa Crnom Gorom. Dakle, čak i poslije gubitka mandata u Dalmatinskom saboru 1876, iz Crne Gore s Cetinja se apeliralo na Bokelje da opet budu na strani Ljubiše i da ga izaberu za predstavnika, što su oni i učinili.

Ljubišina povezanost sa crnogorskim narodom, poviješću, tradicijom, kulturom vidi se i u njegovim prijateljskim odnosima s ličnostima koje su se bavile proučavanjem tog naroda – Valtazarom Bogišićem, Medom Pučićem, Božidarom Petranovićem.

Ljubišu i Bogišića veže čvrsto prijateljstvo, koje se može rekonstruirati i iz sačuvanih pisama u kojima se vide međusobno ispomaganje u književnom i znanstvenom radu, zajednički pogledi na narodni jezik.²⁸ Ljubiša je od Bogišića na uvid dobijao pisma Šćepana Malog, a za uzvrat mu nabavlja gusle sa Cetinja, pominje i

prvo latinično izdanje Gorskog vijenca, Pričanja Vuka Dojčevića, ustanak 1869. U posljednjem pismu iz Zadra 6. IX 1878. Ljubiša mu javlja da mu šalje „Gordu i moju odbranu, iliti politički svoj testamenat“, kao i da će „na malu Gospu (20. 0. m) biti na Cetinju gdje će se moj rođak vladiti“.²⁹

Osim toga Bogišić i Ljubiša na različite načine bave se običajnim pravom – prvi stvaranjem crnogorskog zakonika, a drugi obrađivanjem građe iz crnogorskog običajnog prava u svojim pripovijestima. Dakle, i jedan i drugi se oslanjaju na izvorne elemente društvenog i duhovnog života Crnogoraca. Po tome im je bio srodan i dubrovački pjesnik Medo Pučić, koji je isticao važnost sakupljanja narodnih umotvorima u Crnoj Gori (Pejović, 1977, 43). Tu žed za izvornim oblikom narodnog duha Ljubiša je prepoznao i u djelu Božidara Petranovića, pa mu je u nekrologu uputio sljedeće riječi:

*Ali Božidareva prva slava, ona koja će mu ovjekovječiti ime, jest matica dalmatinska, kojoj je on temelj udario, koju je on rukovodio kao predsjednik do smrti, marljivo, štedljivo i plodonosno. Kao otac svoje čedo, tako je on ljubio svoj zavod mjesti od srca poroda kojeg ga je priroda lišila. Sjećam se u Beču godišta 1862, kada je nabavljao Matičin pečat, kako smo se dogovarali o grbu, pak i ugovorili da se primi ulište pčela kao znamen Matice, gdje se pčele kupe i prinose dragocjeno i svakovrsno cvijeće na opću polzu. Onda nam na um padoše riječi kojima narod naš okuplja stručicom ljubice pčele na ulište: Na maticu, majko! Na tvoj domak, majko.*³⁰

Ljubiša je svoj odnos prema crnogorskoj povijesti, tradiciji i mentalitetu iskazao kroz svoja djela. Tako se mnogi crnogorski motivi nalaze u Pričanjima Vuka Dojčevića i Pripovijestima.

Za vrijeme kolere u Crnoj Gori Ljubiša misli na crnogorski narod, čak i kada je daleko od njega. Naime, on prisustvuje otvaranju Jugoslavenske akademije znanosti u Zagrebu 1866. godine, i kao jedini predstavnik Dalmacije, „proiznosi napitnicu“, jedini objavljeni pozdravni govor, pun želje za napretkom i jedinstvom slavenskih naroda, ali i brigom prema crnogorskom narodu:

Gospodo! Gdje će suza no na oko! Ima u našem narodu šaka puka, koja se od Kosova zbila u bregove i litice crnogorske, od svakud pritišteni od

25 Zemljak, 15. IX 1875, 4.

26 Zemljak, 6. XI 1875, 3.

27 Glas Crnogorca, 31. X 1876, 42.

28 Vidjeti o tome Ljubišina pisma upućena Valtazaru Bogišiću: Valtazaru Bogišiću, Beč, 4. III 1868; Valtazaru Bogišiću, Beč, VII 1868; Valtazaru Bogišiću, Beč, 17. II 1870; Valtazaru Bogišiću, Zadar, 6. VI 1873; Valtazaru Bogišiću, Zadar, 6. IX 1878. Sačuvano je jedno pismo na talijanskom: Valtazaru Bogišiću, Budva, 19. X 1861.

29 Valtazaru Bogišiću, Zadar, 6. IX 1878.

30 Zemljak, 16. IX 1874: Božidar Petranović, 105.

azijatskih sila: ta šaka puka ostavila je svoj zavičaj, gradove i ravnice, a pribjegla u stiješnjeni krševiti predio i obranila na kamen i nož, krstom u ruci, svoju neodvisnost. Gospodo! Taj junački srodni nam narod od bolesti žestoke i umorne strada. Žao mi je što sam morao pri ovakvome veselju ovu suzu izliti duboke pečali. No pri ovakvom narodnom toržestvu mislim, da se moramo sjetiti i na stradajuću braću našu. Dopustite mi, dakle, da nazdravim brzome zdravlju junakorodne Crne Gore.³¹

To je bilo vrijeme kolere u Crnoj Gori.

ZAKLJUČAK

Ljubiša je bio svestrano i smjelo angažiran na političkoj sceni ondašnjeg doba, kako kao borac svojim književnim djelom, tako i kao političar, odnosno zastupnik Boke u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću. Na njegovom životnom putu preplitali su se kompleksni po-

litički odnosi dvojne monarhije, Bahovog apsolutizma, talijanske kolonizacije, kao i jedinstva i oslobođenja južnoslavenskih naroda.

Bio je također čitavim svojim bićem i djelom povezan sa crnogorskom poviješću, tradicijom i kulturom. Sagledavajući svu složenost odnosa i djelovanja Stefana Mitrova Ljubiše kao zastupnika u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću, vidimo da je duboko povezan sa Crnom Gorom, a ta veza se ogleda u obostranoj bezrezervnoj podršci koju je on pružao Crnoj Gori, ali i Crna Gora njemu kada mu je bila najpotrebnija.

Njegova težnja ka umjetnosti i povijesti, kulturi i tradiciji doprinijeli su da njegova pojava predstavlja osobenost ne samo u crnogorskoj nego i južnoslavenskoj političkoj i kulturnoj povijesti, kao i umjetnosti i književnosti.

Ljubišin pripovijedački svijet sagledan ispod vrela povijesti i sjaja predanja, daje ljude koji „nijesu anđeli ni đavli nego ljudi, prignuti čas dobru, čas zlu, kako ih nagoni ćud, nevolja, prigoda i rdava družba“ (Ljubiša, Pričanja Vuka Dojčevića, 1877, XIV, 123).

31 Pozor, 30. VII 1867: Ljubišina napitnica, 173.

STEFAN MITROV LJUBIŠA IN ČRNA GORA – ZGODOVINSKO-KULTURNE VEZI

Miodarka TEPAVČEVIĆ

Univerza v Črni gori, Fakulteta za filologijo v Nikšiću, Danila Bojovića bb, Nikšić, Črna gora
e-mail: migat@t-com.me

POVZETEK

Prispevek na osnovi arhivskega gradiva obravnava mesto in vlogo Ljubiše v zgodovinskem razvoju jezika in literature, poskuša doumeti politične, zgodovinske in kulturne povezave, ki jih je Stefan Mitrov Ljubiša imel s Črno goro in v tem kontekstu definira odnos do jezikovne dediščine, do jezika Vuka Karadžića in do črnogorskih piscev, ki so bili Ljubiševi sodobniki, predvsem Petar II Petrović Njegoš.

Od vseh vezi – tako političnih, kot tudi verskih in kulturnih – so ga s Črno goro najbolj povezovali jezik in zgodovina, motivi ter gradivo za njegove zgodbe. Ljubišo je dogajanje v Črni gori vseskozi zanimalo in tako je svoj odnos do črnogorske zgodovine, tradicije in mentalitete izkazal skozi svoja dela. Oziraje na kompleksnost odnosa in dela Stefana Mitrova Ljubiše kot poslanca v Dalmatinskem zboru in v Cesarjevem zboru vidimo, da je bil globoko povezan s Črno goro, povezava pa je bila obojestranska v obliki nezadržane podpore, ki jo je nudil Črni gori in ki jo je Črna gora nudila njemu, ko mu je bila ta najbolj potrebna. Analiza omenjenih kulturno zgodovinskih povezav pisca s Črno goro je poleg Ljubišinih spominov vključila tudi njegove prve tiskane izdaje.

S književno obdelavo črnogorske zgodovine, kjer se prepletajo zgodovina in tradicija, legenda in zgodovinska dejstva ter poezija in zgodovinski dogodki, Ljubiša postane pripovedovalec zgodb, ki se osredotoči tako na zgodovino in pripovedno zgodovino kot tudi na narodno zgodovino ter anegdotični historizem. Ljubišin jezik je prežet z Vukovim duhom, njegova vsebina je vzeta iz narodne zgodovine in tradicije. Od Vuka je prevzel deklarativno poetiko književnosti, ustvarjeno v narodnem duhu, od Njegoša pa občutek imanentne poetike in čudovit vzorec tovrstnega ustvarjanja. Ljubiša se je stalno zanimal za dogajanje v Črni gori.

S serijo člankov "Avstrija in Črna gora" je vzpostavil diplomatske odnose med Habsburško monarhijo in Črno goro. Ljubišina povezanost s črnogorskim narodom, zgodovino, tradicijo in kulturo se vidi v njegovih prijateljskih odnosih z osebami, ki so se ukvarjale s proučevanjem tega naroda - Valtazarom Bogišićem, Medom Pučićem in Božidarjem Petranovićem.

Analiza pokaže, da je šlo za globoke, dolgoročne, javne, a tudi skrivne povezave Stefana Mitrova Ljubiše s Črno goro. Njegova prizadevanja v umetnosti, zgodovini, kulturi in tradiciji so prispevala k temu, da predstavlja pomembno osebnost ne samo v črnogorski, pač pa tudi v južnoslovanski politični in kulturni zgodovini kot tudi umetnosti ter književnosti.

Gljučne besede: Stefan Mitrov Ljubiša, črnogorska zgodovina, Petar II Petrović Njegoš, zgodovinsko-kulturne povezave.

IZVORI I LITERATURA

Derković Petrov, V. (2004): Vjekovi duhovnog zajedništva Crne Gore i Rusije (književno-istorijsko ogledalo 1494–2002). Podgorica. CANU.

Enciklopedija Britanika (2005): Knjiga 2, Beograd. Narodna knjiga. Politika.

Glas Crnogorca. Cetinje, Državna štamparija, 1873–1922.

Ivanović, R. (2000): Samopisi i kazalice Stefana Mitrova Ljubiše. Novi Sad. Zmaj.

Jovanović, L. (1903): Život St. M. Ljubiše. Beograd. Srpska književna zadruga.

Kalezić, V. (1976): Ljubiša i naša kritika. Stefan Mitrov Ljubiša. Prilozi sa Simpozijuma u Titogradu i Budvi. CANU, Titograd, 25–43.

- Luketić, M. (1988):** St. M. Ljubiša, Bio-bibliografija, prilozi, Sabrana djela, kritičko izdanje, Titograd. CANU, NIO Univerzitetska riječ, Istorijski arhiv Budva.
- Ljubiša, S. M. (1852):** Članak Šeni Petra Petrovića Njegoša II. Vladike Crnogorskog i spisatelja slavenskog. Zagreb. Arhiv za povjestnicu jugoslovensku. knj. II, 209–211.
- Ljubiša, S. M. (1861):** Valtazaru Bogišiću. Bogišićev arhiv Cavtat. Bogišićeva korespodencija. Budva, 19. X 1861.
- Ljubiša, S. M. (1862):** Članak Črte narodnosti. II Nacionale. Prilog k Narodnom listu. Zadar.
- Ljubiša, S. M. (1862):** Govor o ravnopravnosti jezika u Dalmatinskom sudstvu. Prilog k narodnom listu. 81, 3. XII, 1862, 404.
- Ljubiša, S. M. (1866):** Boj na Visu. Spjevao St. Lj. Zagreb. Brzotisk Ante Jakića.
- Ljubiša, S. M. (1866):** Članak Čitaocem (Predgovor), Gorski vijenac. Historički događaj pri svršetku sedamnaestog vijeka. Sačinio Petar Petrović Njeguš, vladika crnogorski, (Prenio s ćirilice na latinicu S. Ljubiša). Zadar. Matica dalmatinska.
- Ljubiša, S. M. (1866):** Govor o potrebi da bar u dva razreda djeca uče na maternjem jeziku. Hitropsna izvješća. VI zasjedanja Dalmatinskoga pokrajinskoga sabora. Zadar, 10. XII 1866, 342.
- Ljubiša, S. M. (1867):** Članak Književni pretres. Srpske narodne zagonetke, uredio i izdao Stojan Novaković. U Beogradu i Pančevu, knj. V. Valožića i braće Jovanovića. Beč. Srpska zora. sv. 6, 138–139.
- Ljubiša, S. M. (1867):** Ljubišina napitnica. Pozor, br. 173, 30. VII 1867.
- Ljubiša, S. M. (1868a):** Valtazaru Bogišiću. Bogišićev arhiv Cavtat. Bogišićeva korespodencija. Beč, 4. III 1868.
- Ljubiša, S. M. (1868b):** Valtazaru Bogišiću. Bogišićev arhiv Cavtat. Bogišićeva korespodencija. Beč, VII 1868.
- Ljubiša, S. M. (1870):** Valtazaru Bogišiću. Bogišićev arhiv Cavtat. Bogišićeva korespodencija. Beč, 17. II 1870.
- Ljubiša, S. M. (1873):** Austrija i Crna Gora. Zemljak. 13. VII 1873; 20. VII 1873.
- Ljubiša, S. M. (1873a):** Valtazaru Bogišiću. Bogišićev arhiv Cavtat. Bogišićeva korespodencija. Zadar, 6. VI 1873.
- Ljubiša, S. M. (1873b):** Iliji Račeti. Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“. Beograd, 567.
- Ljubiša, S. M. (1874):** Članak Božidar Petranović. Zemljak. Zadar, br. 105, 16. IX 1874.
- Ljubiša, S. M. (1875):** Pripovijesti crnogorske i primorske. Skupio, složio i pregledao Sćepan Mitrov Ljubiša. Dubrovnik. Nakladom tiskarne Dragutina Pretnera.
- Ljubiša, S. M. (1877, 1878):** Pričanja Vuka Dojčevića. Skupio i složio Stjepan Mitrov Ljubiša. Izdaje Uredništvo „Srpske zore“. Beč. Štamparija Janka S. Kovačeva.
- Ljubiša, S. M. (1877, 1878, 1879):** Pričanja Vuka Dojčevića. Skupio i složio S. M. Lj. Srpska zora. Beč.
- Ljubiša, S. M. (1878):** Životopis. Srpska zora. Beč. Štamparija V. Hajnriha.
- Ljubiša, S. M. (1878a):** Valtazaru Bogišiću. Bogišićev arhiv Cavtat. Bogišićeva korespodencija. Zadar, 6. IX 1878.
- Pajović, R. (2013):** Petar II Petrović Njegoš kao državnik. Matica, god. 14, br. 55. 493–512.
- Pavićević, B. (2007):** Sazdanje crnogorske nacionalne države. Podgorica. CID.
- Pejanović, Đ. (1996):** Ljubišino djelo u svjetlosti kritike i istorije književnosti. Podgorica. Kulturno-prosvjetna zajednica.
- Pejović, B. (1977):** Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše. Sarajevo. Svjetlost.
- Petrović Njegoš, P. (1975):** Izabrana pisma. Beograd. Prosveta. Cetine. Obod.
- Petrović, R. (1976):** Stefan Mitrov Ljubiša – nacionalni i politički radnik. Stefan Mitrov Ljubiša. Prilozi sa Simpozijuma u Titogradu i Budvi. CANU, Titograd, 125–147.
- Razdobutko Čović, L. (2003):** Ljubišina bisernica (Poslovice i mudre izreke u Ljubišinom djelu). Budva. Mediteran.
- Razdobutko Čović, L. (2004):** Stilski efekti Stefana Mitrova Ljubiše (Frazeologizmi, paremijske, poredbene konstrukcije i paremijski blokovi u Ljubišinoj narativnoj prozi). Novi Sad. Zmaj.
- Ražnatović, M. (1964):** St. M. Ljubiša. Pučko krasnorječje. Titograd. Grafički zavod.
- Rotković, R. (1982):** Tragajući za Ljubišom. Titograd. Pobjeda.
- Rotković, R. (1988):** St. M. Ljubiša, Pisma, Sabrana djela, kritičko izdanje, Titograd. CANU, NIO Univerzitetska riječ, Istorijski arhiv Budva.
- Sekulić, I. (2002):** Domaća književnost I. Novi Sad. Stylos.
- Tepavčević, M. (2010):** Jezik Stefana Mitrova Ljubiše. Podgorica. CANU.
- Trofimkina, O. I. (1965):** Master slova Stepan Mitrov Ljubiša. Vestnik leningradskoga universiteta, No 8, serija istorii, jazyka i literatury, Vypusk 2, Leningrad, 76–85.
- Vilovski Stefanović, T. (1908):** Stjepan Mitrov Ljubiša, Utisci i uspomene. Kotor. Bokeška štamparija.
- Vukmanović, J. (2002):** Paštrovići, antropogeografsko-etnološka ispitivanja. Podgorica. CID.
- Vuković, N. (1980):** Pričanja Vuka Dojčevića. Cetinje. Obod.
- Vuković, N. (1985):** Pripovijetke Stefana Mitrova Ljubiše. Beograd. Prosveta.
- Zemljak. Zadar, tiskara Ivana Woditzke, 1873–1876.**
- Zogović, R. (1976):** Nekolike zabilješke o Ljubiši. Stefan Mitrov Ljubiša. Prilozi sa Simpozijuma u Titogradu i Budvi. CANU, Titograd, 57–73.

THOSE PROBLEMATIC SLAVS. SILESIA IN THE EYES OF A GERMAN TRAVELER (CASE STUDY)

Michał KOPCZYK

University of Bielsko-Biała, Willowa 2, 43-309 Bielsko-Biała, Poland
e-mail: mkopczyk@ath.bielsko.pl

ABSTRACT

The attention of the author of this paper is focused on the analysis of the account of a trip to Silesia, written in the last decade of the eighteenth century by an inhabitant of Prussia, referring to himself as "Cosmopolitan". In his conclusions, the author of this paper remarks that the traveler applies the categories which were in use by the Prussian political discourse in the second half of the eighteenth century, therefore, he likens the borderline Prussia – Silesia (Germanness – Slavness) to the opposition civilization – barbaria. In this way, he creates a message, which – according to the categories drawn from postcolonial criticism – can be described as imperial narrative. It is characterized by the undermining of the value of what is different, and the rhetorical appropriation of otherness.

Keywords: Silesia, travel accounts, stereotypes, Slavs, colonial narrative

QUEI SLAVI PROBLEMATICI. LA SLESIA NEGLI OCCHI DI UN VIAGGIATORE TEDESCO (UNO STUDIO DI CASO)

SINTESI

L'interesse dell'autore del presente articolo è rivolto all'analisi della relazione di un viaggio attraverso la Slesia, stilata durante l'ultimo decennio del XVIII secolo da un abitante della Prussia, sotto lo pseudonimo di Cosmopolita. L'autore nota nelle conclusioni che il viaggiatore fa ricorso alle strategie che venivano impiegate nel discorso politico prussiano della seconda metà del XVIII secolo; pertanto identifica il confine Prussia – Slesia (germanità – slavità) con la contrapposizione tra civiltà e barbarie. In questo modo il viaggiatore crea un messaggio che, conformemente alle strategie attinte dalla critica postcoloniale, è possibile descrivere come narrazione imperiale. Le sue caratteristiche sono: la confutazione del valore di ciò che è diverso nonché, grazie alle procedure retoriche, l'appropriarsi della diversità.

Parole chiave: Slesia, relazione di viaggio, stereotipi, Slavi, narrativa coloniale

INTRODUCTORY NOTES

Although there is a number of works elaborating on cultural aspects of Polish-German and the Silesian-German relations, and the subject has always attracted the interest of researchers (including those outside of the two countries), it is difficult to assert that the problem has been described and studied exhaustively. Especially, the question of the multiculturalism of Silesia, which is an indirect consequence of the fact that the region belonged to the following countries: Great Moravia, Czechia, Poland, Austria, Prussia or Germany has missed a sufficient analysis. Also, little do we know about the mechanism of the formation and preservation of mutual stereotypes (especially German-Polish ones) and its entanglement in a historical context (Orłowski, 1998).

For a reconstruction of the context, we need detailed knowledge, which often goes beyond what is normally associated with the term ‘historical’; what seems of particular value, for example, are sources providing knowledge about collective consciousness. For this reason, it is autobiography-like accounts that are a valuable research material. They are normally subjective and biased, but they surpass traditional historical sources by adopting “every day’s perspective” typical of them, which highlights categories such as: details, events, portraits, dialogue and an incident. The value of personal documents have been appreciated by modern social sciences and literature studies, taking interest in an artist’s biography and its relation to his/her artistic output, aware of the complexity of the relations that exist between them (Sztumski, 1995).

It is also postcolonial criticism that has provided new tools for research on stereotypes in recent years. Its supporters seem to have convincingly substantiated the usefulness of conducting postcolonial research (or post-dependence one, as some researchers prefer) related to Central European regions, uncovering many aspects of modernity (and the past), which formerly were beyond our cognitive capacities (Scheibner, 2009, 67; Moore, 2011, 111–128).¹ It was also Silesia that evoked the interest of the supporters of the postcolonial theory. This interest favored a new evaluation of the past of the region, especially the role the Prussian State played in it. (Nijakowski, 2014, 84).

I agree with the arguments of the researchers who advocate the application of tools developed by postcolonial criticism for the research on Silesia. However, I am aware of the risk related to this approach – the use of terms such as: dependence, colonization, conquest and inculturation (when we refer them to the areas within Europe) needs special attention and precision since it entails the risk of a mechanical transfer of categories developed in the study of non-European cultures to native conditions. Furthermore, I do not think it is legitimate – as some researchers argue – to use the category “internal colony” understood as an immanent and timeless feature of this region (Skórczewski, 2007, 145–153).

This text is not a voice in the discussion on the status of Silesia from the post-colonial perspective; its objective is more modest: by offering the reading of the selected account of the Prussian traveler visiting Silesia at the end of the eighteenth century, it tends to indicate the features of the imperial narrative in it. I believe that the essence of the narrative is the presence of the following factors: a sense of cultural superiority and a suggestion that the inclusion of that area under external tutelage will help improve its situation, even if that intention remains concealed or is even one the traveler is not aware of.² The objective of my research is in conformity with the essential challenge of postcolonial criticism, which is – here I agree with Izabela Syruń – “*search throughout texts for traces of violence towards diversity and its resistance to domination*” as well as “*the exposure of the rhetorical appropriation of cultural, ethnic, national or finally racial Otherness*” (Syruń, 2007, 27).

The text which I examine here inclines us to look at the political and cultural situation of Silesia in the second half of the eighteenth century. Since the death of Polish King Ludwik Jagiellończyk (Louis II of Hungary) in 1526, Silesia was ruled by the Habsburgs. Afterwards, as a result of the so-called Silesian Wars (1740–1763), Friedrich II von Hohenzollern (Frederick the Great) annexed both Lower Silesia and Upper Silesia, including Kłodzko (except for Cieszyn Silesia and Opava Silesia) to his state. The new rules, introduced by the Prussian ruler, meant the deterioration of the situation of the local population in many aspects, which makes one think of the essentially exploitative nature of the annexation.³ The Prussian propaganda, which portrayed Silesia as a culturally and economically backward region, was

1 Among the works published in recent years, I consider the following ones as valuable and somehow exemplary. Written by: David Moore, Ewa Thompson, Tamás Scheibner, Lary Wolff, Dariusz Skórczewski, Hanna Gosk, Clare Cavanagh, Aleksander Fiut and Maria Janion. This list of the names is far incomplete, though. ‘Post-colonial’ approach did also find favor with researchers interested in the description of German-Polish relations (Cf. Syruń, 2006 and 2007; Hahn and Hahn, 2002).

2 Mary Louise Pratt applies in this context the suitable concept “appropriation” (passively), by identifying it with the rhetorical “imposing” his own cognitive categories on the reality, thus making the vision of the world by the indigenous people inferior. „(...) imperial eyes passively look out and possess (Pratt, 2008, 9).

3 They meant, among others, a significant reduction in privileges which, under the rule of the Habsburgs, guaranteed Silesia a broad self-government, i.e. tax increase, obligation to keep a 35-thousand-army and (since 1744) the introduction of exclusive German language in courts of law (previously also Czech, Polish and often Polish were used). Nevertheless, the qualification of Prussian domination in Silesia (“integration or exploitation?”) continues to be debatable among historians and depends largely on the criteria assumed (Wąs, 2002, 197–228).

supposed to fulfill these objectives. This backwardness was mainly attributed to the inertia of the Habsburgs' administration (Joachimstahaler, 2006, 204; Cegielski and Kądziela, 1990, 142–148) and it was argued that the only effective way to take control of the anarchic and potentially dangerous element was the policy of paternalistic supervision (Joachimstahaler, 2006). This argumentation was generally supported by travelers' accounts, presenting Silesia as a place whose original (by implication, German) uniformity was 'contaminated' by a foreign element, which, in turn, suppressed his natural potency. This diagnosis was mostly confirmed by highlighting the dependencies between the degree of Germanness (the saturation of the region with ethnically German population) and civilizational advancement. German-speaking, mainly Protestant Silesia along with Wrocław was contrasted with Catholic and mostly Polish-speaking Upper Silesia. It was only the former that would be termed 'progressive' or 'civilized' (Joachimstahaler, 2006, 204–205; Eberhardt, 2005, 463–483).

The categories used by the Prussian propaganda were addressed to the state of awareness at that time, especially that of enlightened social classes. By the end of the eighteenth century under the influence of pre-romantic and, then, romantic trends, the revision process of Enlightenment *episteme* began and so did anthropological, social, political premises related to it. The qualities regarded by rationalism thus far as less important such as 'naturalness', 'emotionalness', primordial 'savagery' and 'innocence' (Neuger, 2005, 68) became a focus of attention. The effect of these transformations – which took place at the earliest in German culture and were most prevalent in it – was also a proclivity for a redefinition of established premises relative to the understanding of the concept of civilization, i.e. which of its elements were constitutive for it, and who deserved to be called civilized. Although these processes also affected the way the Germans perceived their Slavic neighbors (it was them that were most frequently referred to as 'natural', 'emotional', 'savage' and 'virgin'), their meaning remains an open question – especially open about the profundity of changes, i.e. how justifiable is the discussion about the change of a cognitive paradigm and the correction of stereotypes. The text under consideration does not provide any answer to the questions thus posed (or provides partial and hypothetical ones). Yet it can be certainly considered as one of the documents whose examination will facilitate our comprehension of the nature of this phenomenon.

CHARACTER

The subject of this analysis is an account written by a Prussian traveler (who uses the pseudonym Cos-

mopolitan), on his journey to Silesia in the years 1792 and 1793.⁴ Concealing his true identity, which did not deviate from the practices of that time, was used primarily to free the author of any concerns about possible consequences that could likely result from his spreading opinions that were contrary to the politics of Prussia at that time. It also freed his pen of the rules defined by moral conventions – as an anonymous person he found it easier to assume the role of a judge of people and their customs. We should remark that as a judge he proved to be harsh, yet fair as he critically assessed both his fellow countrymen and their Slavic neighbors.

By declaring himself a cosmopolitan, the author of the account gave the reader grounds for specific expectations of himself. I shall embark on a journey, he seemed to say, to broaden the scope of what I call mine and treat as a space of domesticity. For this to happen, I ought to adopt an attitude of sincere yet rational openness – exactly in the spirit advocated by the philosophers of the Age of Enlightenment. The fact that the author of the account favored this understanding of cosmopolitanism is confirmed not by his references to the must-read educational books in the spirit of classicism and critical rationalism as well as his opinions invariably hostile to what deviates from common sense. It was also his self-presentations formulated outright, which consistently constructed a rationalist image of the narrator.

Another trait of mentality which definitely links the traveler with the ideals of the Enlightenment is the fact that his trust in reason is accompanied by the postulate of verifying a theory by means of experiments, which is manifested, inter alia, in an ironic distance towards philosophy understood as a domain of sheer abstraction. The cosmopolitan differs from a 'normal' philosopher in – as he argues –

(...) he believes that it is sometimes more useful to spend some time in an inn than in the most famous library, that it is better to view nature as a whole with one's both eyes than a plant under a microscope, that although he values statistics in so far as it reveals errors present in the constitutions of most countries, he considers the enrichment of sciences unnecessary, because there is no need to collect more and more arguments to prove that most constitutions fit our times like children's shoes fit a young man's feet and that they always ignore heraldry because one day it will be exhibited in the gallery of the human mind's monsters, that they bow down before medicine, and they wish the revision of the education system was immortal. So no one else but such a traveler can devote more time and calm to turn his attention to the things which in the descriptions of educati-

4 The text entitled *Schilderungen oder Reisen eines Kosmopoliten*, was published in Leipzig in 1795. I use the Polish edition entitled *Opowiadania albo podróże jednego Kosmopolity* (Szymański, 2006). Also, I use quotes from the book in accordance with this edition.

onal, botanical, artistic, medical and other travels are called insignificant or marginal, e.g. human faces of any features, short, elongated, distorted, straight, ugly, pretty, smooth, wrinkled, human figures and attire, shape of shoes, not excluding their age, differences in manners once an individual appears in outdoor outfit or in a state of undress at home and a thousand things of this kind, the naming of which I shall not upset any honest man about (Kosmopolita, 2006, 61).

The words above can be read as a manifestation of a spiritual aristocratic state, self-less interest in the world, and at the same time, distance towards existing views, scientific meticulousness and classism. The narrator reiterates his bourgeois genealogy, he considers his lack of complex resulting from his class origin apparently as yet another proof of its progressiveness. He also knows that the rhetorical vividness of his vision will be enhanced by placing it on a solid empirical foundation. It is this foundation rather than books that will become his main point of reference.

PLACE

The traveler's itinerary includes Lower and Upper Silesian places, e.g. Wrocław (Breslau), Brzeg (Brieg), Opole (Oppeln), Tarnowskie Góry (Tarnowitz), Pszczyna (Pless), Góra Świętej Anny (Sankt Annaberg), Rybnik and Racibórz (Ratibor). In his narrative, he clearly highlights the differences between German-speaking and Polish-language Silesian areas, and above all between the German-speaking and Polish-speaking inhabitants of the region.

His account combines two perspectives of evaluation. The first one is outlined by the author's declarative identification with the ideas of the Enlightenment, including particularly the system of values close to rationalism, the second one – the presentation of those elements of knowledge prevalent in the Prussian state of the time, regarding its easternmost areas, which was part of the official policy of this country.

First of all, the visitor's sensitivity to the perceived symptoms of the people's enslavement accords with the Enlightenment spirit, and so does his appreciation of any activities dictated by common sense. Also, the Cosmopolitan sees freedom largely as a derivative of suitable living conditions. His own observations convince him that the previous authorities were not able to create such conditions, as they were ineffective and weak in terms of *modus operandi*, administrative structures, as well as the social and economic system. At the same time, his favoring the Enlightenment thought which involves the positive evaluation of the role of

authentic emotions makes him appreciate Silesians' 'naturalness', understood mainly as convention-free attitude, honesty, being open and direct in relations with strangers. The traveler instinctively sympathizes with the people whose behavior is dictated by an inner imperative, straightforwardness, sincere feelings or affective reflexes. These qualities, however, have their dark face – the author is irritated by the locals' inability to reflect and self-analyze, making them continuous victims of those who tower over them because of their shrewdness and ruthlessness. Therefore, they simply-heartedly accept their situation. Although Polish-speaking Silesians tend to be kind in direct contact, endear one with their spiritual advantages, they are unable to rise above their own interests and evaluate reality (and their own place in it) even-handedly. It can be argued that they exist in a state of original naturalness and in this sense they have many features of "a noble savage", whose image was markedly imprinted on the philosophical discussions of the Enlightenment held by the adherents of sentimentalism, in particular.⁵

A native is not capable of creating a credible self-image, hence this task is taken over exclusively by the external observer. Although the narrator does not deprive The Other of his voice (he often cites the statements of Polish indigenous people), he denies his words a status of objective knowledge, treating them invariably at a lofty (yet friendly and kind) distance. The travel's mental portrayal of The Other is that of unassuming and plain, i.e. it is possible „to see him through” and to describe him exhaustively – even if his general portrayal is brief and perfunctory (Gawrycki, 2011). This clarity is reinforced by the fact that the traveler did not encounter 'Creoles' – inhabitants of mixed, ambiguous identity – on his way or the perspective he assumed did not let him notice them, since they did not fit in with the dualistic Slavic-German model. Also, no question about the relationship between Polish and Silesian culture is posed (nor it is asked about the identity of the local Polish-speaking or Czech-speaking population), thus non-German Silesians population is considered as culturally uniform.

The difference between the Polish and German-speaking population of Silesia is vividly illustrated by a collapse of a stable in a border town in Kujawy, which, as it were, opens the 'Polish' chapter of the journey. As a result of the collapse, a colt – owned by the local master – is killed and so is a cow owned by the female proprietor of the inn. The fact that the woman mourns only her loss makes the visitor reflect on the irrationality of the economic system prevailing there. His conclusion will be confirmed by a German commissioner who arrives on the scene of the accident. The official matter-of-factly explains the rules governing the witnessed reality:

5 The Cosmopolitan's attitude to Polish-speaking inhabitants of Silesia, though ambivalent, is still much more sympathetic and favorable than the one demonstrated by Johan Gottlieb Fichte in his account of his journey in 1791 (Neuger, 2005).

(...) Poland is not France, and the Poles are not the French and so they are not much better than this cow. (...) Admittedly, they could be ennobled, but if you have a landed estate, it is obvious that you would have to be a fool to do such a thing. A peasant needs to be made wise in so far as he does not consider himself better or worse than what his master wishes; in a word, in so far as he treats himself like a beast of burden created for the convenience of his master. Every one cares about himself, and if a peasant is as wise as his master, then the master has no choice but to tie himself to a plow, if he does not want to starve to death (Kosmopolita, 2006, 28).

Even reluctance to the cynical pragmatism of the one who utters the words does not undermine the authority and legitimacy of his conclusions in the reader's eyes. As 'a local' he witnesses things internally and his Germanness makes him somebody close to both the traveler and the reader (who is assumed to be German-speaking). The knowledge of a state of affairs is also confirmed by his rank giving his findings an official ring. The authority of the German witness does also result from the evident rationality of his attitude, i.e. the Cosmopolitan portrays him as a sober and knowledgeable individual, who captures the reality in simple and clear formulas, perfectly understandable for the visitor.

The image of German-speaking population is, in turn, far less unambiguous. He points at the often manifested criticism of the exaggerated presence of convention in behavior, highlighting particularly glaring examples of hypocrisy, concealed under the facade of politeness. Despite the insincerity which exasperates him so often during his encounters with fellow countrymen, the author is aware that those characteristics are the cause, and also the effect of their civilization success and it is this success that he tends to regard as a factor which clearly elevates them above the Slavic population.

This quality seems in as far vital as, as we find out, the Polish-speaking inhabitants are deprived of it because their 'logic' is curtailed by their odd understanding of particularistic benefits. In other words, a Polish-speaking Silesian has adapted to the conditions he lives in so effectively that he has failed to develop an ability to assess this reality in the categories of commonly understood common sense and objectivity. His/her dominant features turn out to be: ability to adapt to the realities, no matter what they may be, and a complete lack of critical distance towards these realities. These features, in turn, go hand in hand with a sense of their own powerlessness towards the world whose principles are considered as both constant and obvious, since they are defined by means of forces indifferent to an individual's desires or needs.

The traveler found out that "Poland is not France" on many occasions, and the exploring of Silesia provided him with a great number of opportunities to demonstrate not only his own progressiveness, but the praise of his own country, whose enlightened quality seemed to him the more obvious, the more he witnessed the civilizational backwardness of the perceived world.

He saw a sign of this backwardness in the position enjoyed by the Catholic Church in Silesia. By describing the manifestations of this position, he emphasizes his own skepticism towards religious fervor displayed by the locals and the omnipotence of the church institutions preying on the credulity of the unenlightened believers. He is not even prone to mitigate his criticism once a local merchant explains to him that the superstitious nature of the local religion was justified by the necessity to adapt it to the minds of primitive people. As a person aware of the mechanisms of social engineering, the merchant is perceived by the traveler as an advocate of the elites' awareness (not only church-related ones), thus as yet another example of their hypocrisy.

The visitor continues expressing the same strong criticism towards social relations prevailing in Silesia, especially the ubiquitous, in his opinion, obsequiousness and servility with which the local population treats people of noble origin or even those of neat appearance (indicating a privileged social standing). His account includes the scene showing an old man prostrating in front of him in humble greeting; he will be similarly welcomed in the Rybnik home for war disabled people. A non-commissioned officer, who shows him around, proudly presents him with the advantages of the almshouse, without suspecting that the visitor will respond to that with rather sad reflections on the servility, which is – as he argues – "one of the main features of the national character" of the Silesians (Kosmopolita, 2006, 87).

CONCLUSIONS

Contrary to declaratively posed objectives and a skeptical attitude of criticism considered dogmatically, the author of the account ultimately refers to categories employed by the Prussian political discourse of that time, he identifies the pair: Prussia – Silesia (German vs. Slavic) with the opposition: civilization – barbarism. Silesia as described by the Cosmopolitan constitutes an invariant of 'the East', construed as a 'wild' area of vague boundaries stretching between Russia and Germany,⁶ whereas its salient features are: cultural, economic and civilizational backwardness. Placing freedom among major values – at both individual and collective level – does not interfere with the traveler's assertion that the subjection of the lands inhabited mostly by Slavic population will bring more benefits than possible losses. Nor

6 In the south, "the East" stretched up to the Balkans, the inhabitants of which did not really differ from their western and eastern Slavic kinsmen in the eyes of the German neighbors. This was presented convincingly by Božidar Jezernik (Jezernik, 1998).

does it interfere with his view that this objective can be achieved only via organized action of civilization. Accordingly, the text under consideration does obviously apply the system of rhetoric figures which (after Edward Said, 2005) might be referred to as „a technology of power over the East” or simply a colonial narrative. The archaic social relations that prevail on the visited area allow German readers to appreciate the freedom they enjoy in their own country and to strengthen their beliefs that the people inhabiting the lands have basically servile mentality.

Undoubtedly, what is “to be partially blamed” for the traveler’s susceptibility to ready-made cognitive patterns and stereotypes is the lack of a deeper knowledge about the world perceived by him. The shortage of categories by which the perceived world could be ‘tamed’ and, to some extent at least, deprived of the ring of exoticism and irrationality, opened the traveler to ready-made cognitive patterns. However, the lack of knowledge does not explain everything in this case as we should remember that the military expansion-based policy of Frederick II met with the approval of a large part of intellectual elites. Body-forming groups of the Enlightenment fascinated by absolutism noticed the perfect incarnation of an enlightened ruler in the Prussian king who was capable of forcibly imposing the world order based on rational principles. Not surprisingly, the choice between reason and order and disorder, impotence and obscurantism was usually in favor of the former. Humanitarian considerations were here of secondary importance, especially since it was not difficult to logically justify the existence of relationships between individual welfare and the rationality of external conditions and, consequently, the boon for the citizens of the lands annexed to Prussia attributed to the tutelage of the ‘enlightened’ dictatorship. It helps one understand why the Germans’ perception of their Slavic neighbors proved to be not only persistent, but also peculiarly ambivalent. Klaus Ziemer aptly captured its essence:

On the one hand, Poland is seen as a civilizationally, economically and socially backward country. As a matter of fact, its citizens are attributed to qualities such as ‘courageous’, ‘brave’, ‘heroic’ but, at the same time, they are called ‘unruly,

‘changeable’ and ‘unpredictable’. In fact, Poland is not able to organize itself politically and economically, which is a direct cause of the loss of its statehood (Ziemer, 1996, 16).

The above-mentioned vision was motivated primarily by the specific understanding of the category of *Realpolitik*, allowing one to regard the area located in the east of their borders as one of economic exploitation. However, the benefits, which were related to the conquest, were not limited to measurable categories. A „prize” was, after all, also the comforting sense of accomplishing a civilizing mission. Another one was the possession of an ‘anti-example’, ‘inferior’, ‘barbarian’ who by virtue of his existence justified the validity of the aggressor’s civilizational and political solutions, and strengthened his sense of superiority. In this way, a process of the essentialization of the culture of the eastern neighbors in the eyes of the Germans gradually took place. Slavic neighbors assumed the role of Others necessary to build their own identity⁷. Such visions were supported by the vast majority of accounts on „travels to the East”, linking generally the Enlightenment’s system of values with „imperial perception”, which mostly consisted in creating sharp contrast between the values represented by “a seeing man” and the rules, which the perceived world was governed by (Pratt, 2008, 9). In this respect, the Cosmopolitan’s account can be regarded as one of the voices that contributed to constructing a stereotype about the Poles.

To what extent does the image affect today’s perception of Poland (and other Slavic communities) by the Germans? To what degree does the stereotype formed two centuries ago is productive to date; if/to what extent does it constitute an element of contemporary thinking about us and our culture? Although a thorough answer to both questions certainly requires solid research, there is no doubt that a comprehensive answer needs considering not only the stereotypes that have been cultivated by Germans and Slavs against each other but also the ideas about one another that particular groups of Slavs have constructed for centuries (Sowa, 2011, 472). Once the questions above are clarified, the mechanism in all its aspects can be seen and all the traumas, dreams and interests underlying it can be identified.

7 This fact was noted before by Wolff (1994) and Skórczewski (2009).

TI PROBLEMATIČNI SLOVANI. ŠLEZIJA V OČEH GERMANSKEGA POTNIKA
(ANALIZA PRIMERA)

Michał KOPCZYK

Univerza v Bielsku-Biali, Willowa 2, 43-309 Bielsko-Biała, Pojska

e-mail: mkopczyk@ath.bielsko.pl

POVZETEK

Prispevek predstavlja analizo potopisa pruskega avtorja (njegov priimek ni naveden; popotnik sam sebe imenuje "Svetovljan"), ki je pri koncu 18. stoletja potoval po Šleziji. Način pripovedovanja je v članku na osnovi dveh dejavnikov opredeljen kot imperialna naracija. Prvi dejavnik je popotnikov občutek, da zastopa kulturo, ki je nadrejena v odnosu do opisovanega ljudstva. Drugi dejavnik predstavlja njegov namig, četudi ni izražen neposredno, da bi morala opisovana dežela priti pod germansko kuratelo, kar bi bistveno izboljšalo njen položaj. Predstavljena analiza se uvršča med osnovne naloge postkolonialne kritike. Ugotovljeno je, da kljub skeptičnemu kriticismu potopisec uporablja miselne kategorije, ki jih je uporabljal pruski politični diskurz v drugi polovici 18. stoletja. Gre za poistovetenje stika Prusja – Šlezija (oz. germanskost – slovanskost) z razmerjem civilizacija – barbarstvo. Opisana Šlezija se v potopisu predstavlja kot invariant "Vzhoda", torej "divje", kulturno, gospodarsko in civilizacijsko zaostalo območje brez natančnih meja, ki leži nekje med Rusijo in Nemčijo. V tem smislu analizirano besedilo uporablja sistem retoričnih sredstev, ki jih po Edvardu Saidu lahko opredelimo kot "tehnologija oblasti nad Vzhodom" ali kot imperialna naracija.

Ključne besede: Šlezija, potopis, stereotipi, Slovani, kolonialna pripoved

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Cegielski, T. & Ł. Kądziała (1990):** Rozbiory Polski 1772–1793–1795. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa, 142–148.
- Eberhardt, P. (2005):** Geneza niemieckiej koncepcji »Mitteleuropy«. *Przegląd Geograficzny*, 77, 4, 463–483.
- Gawrycki, M. F. (2011):** Podglądając Innego. Polscy trawelebrycy w Ameryce Łacińskiej. Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Hahn, H. H. & Hahn E. (2002):** Nationale Stereotypen. Plädoyer für eine historische Stereotypenforschung. In: Hahn, H. H. & S. Scholz: Stereotyp, Identität und Geschichte. Die Funktion von Stereotypen in gesellschaftlichen Diskursen. Frankfurt/M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien.
- Jezernik, B. (1998):** Dežela, kjer je vse narobe: prispevki k etnologiji Balkana. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Joachimsthaler, J. (2006):** Obraz Górnego Śląska w niemieckojęzycznej literaturze i publicystyce XVIII i XIX wieku. Transl. Szybkowski L. In: Trzy relacje z podróży po Śląsku w XVIII i XIX wieku. Gliwice–Katowice, Dom Współpracy Polsko-Niemieckiej, Fundacja »Zamek Chudów«, 203–215.
- Kosmopolita, (2006):** Opowiadania albo podróże jednego Kosmopolity. Podróż po Polsce i Śląsku w latach 1792 i 1793. In: Trzy relacje z podróży po Śląsku w XVIII i XIX wieku, Dom Współpracy Polsko-Niemieckiej, Fundacja »Zamek Chudów«, Gliwice–Katowice, 22–152.
- Moore, D. C. (2011):** Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique. *Methis, Studia Humaniora Estonica*, 111–128.
- Neuger, L (2005):** Europa Środkowa jako źródło cierpień. *Zwoje (Scrolls)*, 42, 1, 66.
- Nijakowski, L. M. (2014):** O przydatności studiów postkolonialnych w badaniach Śląska. *Przegląd Humanistyczny*, 5, 83–95.
- Orłowski, H. (1998):** »Polnische Wirthschaft«. Nowoczesny niemiecki dyskurs o Polsce. Transl. Sellm I. S.. Olsztyn, Wspólnota Kulturowa »Borussia«.
- Pratt, M. L. (2008):** Imperial eyes: travel writing and transculturation. London, Routledge.
- Said, E. (2005):** *Orientalizm*. (Transl.) Wyrwas-Wiśniewska M.. Warszawa, Zysk i S-ka.
- Scheibner, T. (2009):** Okres postkolonialny czy postkolonialna Europa Wschodnia i Środkowa?. *Porównania*, 6, 65–73.
- Skórczewski, D. (2007):** Dlaczego Polska powinna się upomnieć o swoją postkolonialność. *Znak*, 9, 145–153.
- Skórczewski, D. (2009):** Polska skolonizowana, Polska zorientalizowana. Teoria postkolonialna wobec »innej Europy«. *Porównania*, 6, 95–105.
- Śląsk w XVIII i XIX wieku. Gliwice–Katowice, Dom Współpracy Polsko-Niemieckiej, Fundacja »Zamek Chudów«, 203–215.
- Sowa, J. (2011):** Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą. Kraków Universitas, 472.
- Surynt, I. (2006):** Postęp, kultura i kolonializm. Polska a niemiecki projekt europejskiego »Wschodu« w dyskursach publicznych XIX wieku. Wrocław, Oficyna Wydawnicza »Atut«.
- Surynt, I. (2007):** Badania postkolonialne a »Drugi Świat«. *Niemieckie konstrukcje narodowo-kolonialne XIX wieku. Teksty Drugie*, 4, 25–46.
- Sztumski, J. (1995):** Wstęp do metod i technik badań społecznych. Katowice, Wydawnictwo Śląsk.
- Szymański, J. (2006):** Wstęp. In: Śląsk w XVIII i XIX wieku. Gliwice–Katowice, Dom Współpracy Polsko-Niemieckiej, Fundacja »Zamek Chudów«, 7–16.
- Wąs, G. (2002):** Śląsk pod panowaniem pruskim. In: Czapliński, M. (ed.): *Historia Śląska*. Wrocław, Uniwersytet Wrocławski.
- Wolff, L. (1994):** *Inventing Eastern Europe: the map of civilization on the mind of the enlightenment*. Stanford, Calif, Stanford University Press.
- Ziemer, K. (1996):** Dwa stereotypy. Polska w oczach Niemców – wczoraj i dziś. Transl. Dominiczak J., *Więź* No 5, http://laboratorium.wiez.pl/teksty.php?dwa_stereotypy&p=1 (12. 10. 2015).

DJELOVANJE KOTARSKOG AGRONOMA VINKA ANZULOVIĆA U EDUKACIJI PUKA ŠIBENSKOG KOTARA IZ BILJNE PROIZVODNJE U RAZDOBLJU 1921–1940.

Boris DORBIĆ

Veleučilište "Marko Marulić" u Kninu, Odjel poljoprivreda krša, Petra Krešimira IV. 30, 22 300 Knin, Hrvatska
e-mail: bdorbic@veleknin.hr

Anita PAMUKOVIĆ

Veleučilište "Marko Marulić" u Kninu, Odjel poljoprivreda krša, Petra Krešimira IV. 30, 22 300 Knin, Hrvatska
e-mail: apamukovic@veleknin.hr

Milivoj BLAŽEVIĆ

8. dalmatinske udarne brigade 20, 22 000 Šibenik, Hrvatska
e-mail: milivoj.blazevic@gmail.com

IZVLEČEK

Kmetijstvo je bilo v obdobju 1921–1940 najpomembnejša industrijska panoga velikega števila prebivalstva Šibenika in okolice. Na področju tega okraja je bilo najbolj razvito vinogradništvo in vinarstvo. Urbano in posamično izven mestno kmetijstvo je temeljilo na pridelavi zelenjave. Glavni okrajni agronom za območje Šibenika je v bil tem obdobju Vinko Anzulović, kmetijski inženir, ki je pomembno prispeval k razvoju in izobraževanju prebivalstva skozi izvajanje kmetijskih tečajev. Pri svojem delu je Anzulović pokazal inovativnost in pripravljenost za znanstveno delo. Zanj lahko povsem odločno rečemo, da je bil najbolj ploden in najpomembnejši agronomski delavec za izboljšanje zaostalega šibeniškega in dalmatinskega kmetijstva.

Ključne besede: Vinko Anzulović, rastlinska pridelava, izobraževanje, razvoj, okraj Šibenik, Dalmacija

LE ATTIVITÀ DELL'AGRONOMO PRINCIPALE DEL DISTRETTO VINKO ANZULOVIC NELL'EDUCAZIONE DELLE MASSE NEL DISTRETTO DI SEBENICO SULLA PRODUZIONE DELLE PIANTE DURANTE IL PERIODO TRA 1921 E 1940

SINTESI

Durante il periodo tra 1921 e 1940 l'agricoltura era il ramo economico principale per un grande numero dei cittadini di Sebenico ed i suoi dintorni. La viticoltura e la produzione di vino erano le più importanti attività nel territorio di questo distretto. L'agricoltura urbana e quella fuori città erano basate sulla produzione degli ortaggi. L'agronomo principale del distretto in quel periodo era Vinko Anzulović, ingegnere in agronomia, il quale ha contribuito significativamente nel campo dello sviluppo professionale e nell'educazione delle masse tramite corsi agricoli. Nel suo lavoro Anzulović ha dimostrato l'innovazione e l'inclinazione verso il lavoro scientifico. Può sicuramente essere considerato come l'agronomo più produttivo e più importante per quanto concerne lo sviluppo dell'agricoltura arretrata di Sebenico e della Dalmazia.

Parole chiave: Vinko Anzulović, produzione delle piante, educazione, sviluppo, distretto di Sebenico, Dalmazia

UVOD

Tijekom druge polovice 18. stoljeća i prvih decenija 19. stoljeća o uzgoju bilja i hortikulturi najviše se raspravljalo u obrazovnim krugovima poljodjelskih akademija u Zadru i Splitu. Radilo se o europskim odrazima u dalmatinskoj zatvorenoj sredini onog pokreta koji je promovirao ideje fiziokratizma pod utjecajem francuskih enciklopedista i tadašnje recentne prirodne znanosti u osvit novog ere. Juraj Parčić, svećenik i šibenski plemić, dao je vlastima prijedlog o osnivanju poljodjelske škole u Šibeniku. Želio je da to bude škola ratarskoga tipa, namijenjena običnim težacima na hrvatskom jeziku (Božić-Buzančić, 1993).

Parčićeva podloga za Poljoprivrednu školu u Šibeniku pada u vrijeme Sjeverno-talijanskog fiziokratskog pokreta i probudene svijesti dijela dalmatinskog plemstva i građanske klase u gospodarskom usponu. Za napomenuti je da se u razdoblju od 1780–1806. godine ponajviše u Veneciji i Padovi objavljuju kratki gospodarski traktati više lokalnih radova iz Zadra, Trogira, Splita i Dubrovnika. Većina tih radova odnose se na razmatranja o unapređenju uzgoja poljodjelskog bilja u cilju intenziviranja biljne proizvodnje i proizvodnje hrane uopće. Edukacija neobrazovanog domaćeg težaka i gradskog pučanstva bila je temeljna vodilja ovog kruga koji započinje s Ferićem u Splitu, sve do Bajamontija i Garagnina u Splitu i Trogiru. Rajčica, krumpir, murva itd., neke su od kultura za čiji je uzgoj trebalo educirati nepismeni puk šibenskog i dalmatinskog područja. U svrhu navedenog svećenstvo je trebalo odigrati najvažniju ulogu.

Savjetodavstvo u poljoprivredi ima dugu povijest, koja se temeljila na obrazovanju odraslih, komunikacijskim znanostima, ruralnom te internacionalnom razvoju s uskom povezanošću s poljoprivrednim istraživanjima i praksom (Karbasioun i sur., 2007, prema, Žutinić i Dekanić, 2010).

U spisima zadarskog i šibenskog arhiva, kako Namjestništva, tako i općinske vlasti javljaju se od vremena francuske uprave u Dalmaciji (1806–1813.) razne obavijesti (aviso i notificazione) kao oglasi za pojedina područja poljodjelstva, vrtlarstva i vrtne kulture. Za napomenuti je da se u Šibeniku 1816. godine javlja oglas vezan za „kalemljenje bajama“ (cijepljenje) sa Sicilije (vezano uz promet napolitanske trgovačke flote) kao i uputa za novi način uzgoja jednog kultivara kukuruza u narodu zvanog „Cikvantin“, koji se tada uzgajao u šibenskom priobalju. Najpoznatiji promotori edukacije pučanstva bili su civilno-vojni upravitelji u Dalmaciji toga vremena među kojima se ističu Vincenzo Dandolo i Veter Von Lilienberg. Kao prilog toj edukaciji ističe se tehnologija proizvodnje crnog vina po principima slavnog Bordoauxa (Bordo), potom izvedba i primjena

novog poljskog „vozila“ (Kara) po talijanskoj tehnologiji iz razdoblja 1823–1825. godine, kao i edukacije primjene poljskog alata koji se usavršavao do sredine 19. stoljeća. Taj je pokret u tadašnjim teškim uvjetima pratila i lokalna filantropija većinom iz redova bogatijih trgovaca, brodovlasnika i djelatnika javno-sudske i državne uprave: Roberto Visiani, botaničar, Antonio Fenzi, općinski vještak, Vincenzo Drago, pretor, Vincenzo Giadorou, liječnik, Giovanni Bovan, trgovac i dobrotvor, Carlo de Revere, teatrolog iz Imole u Italiji i šibenski kulturni organizator, Luka Giovalino, svećenik i djelatnik Nahodišta za siromašnu djecu, Danijel Difić (Divnić) bili su istaknutiji filantropi i edukatori na šibenskom području. Divnić je 1857. godine napisao (isto je sačuvano u rukopisu) jedan traktat operat od preko 100 stranica o educiranju u poljoprivredi posebno u tehnologiji proizvodnje vina.

Značajno je napomenuti da su se za poljoprivredne izložbe u Beču, Trstu, Milanu, Parizu, Londonu i drugim europskim centrima šibenčani slali ogledne primjerke svog tehnološkog umijeća, koji su po kvaliteti u to vrijeme slovali kao jedni od najboljih europskih proizvoda iz poljodjelstva (vrhunska vina¹, Maraštinu, liker od višnje Maraske, Maraskino, razna mediteranska ulja, suho voće, obrtni proizvodi od drva i kovine itd.).

Sredinom 19. stoljeća je bilo vrijeme primjene novih propisa i zakona vezanih uz poljoprivredu i educiranje te se može kazati da je tada došlo do napuštanja mnogih odredbi koje su kroz lokalne gradske statute posebno diljem Mediterana regulirale razne aspekte u vezi različitih djelatnosti vezano za opći gospodarski napredak. Od 1869. godine u Dalmaciji je to pojačano po uređenju novog komunalnog sustava koji je kroz novu administraciju općina i kotara omogućio postojanje čitavog niza novih službi kako za civilno-gradske, vojne, lokalno komunalne poslove i službe za unapređenje te praćenje primjena novih recentnih poljodjelskih i drugih otkrića. Osnivanje Vinarskog društva 1872. godine. u Šibeniku i rad Kotarskih službi u proizvodnji omogućuje ubrzani razvoj biljne proizvodnje.

Od 1882. godine bilježe se pokušaji osnivanja poljoprivrednog lista kotarskog agronoma inženjera Petra Biankinija Mastličevića. U dobi od svega 26 godina Biankini je osnovao „*Napredno gospodarsko glasilo-Gospodarski poučnik*“ koji je izlazio dva puta mjesečno na četiri stranice (Dorbić i Temim, 2016, prema Matković, 1993).

Početak 20. stoljeća uslijedila je propast vinogradarstva i masovno iseljavanje stanovništva (Defilippis, 2006).

Štetnik vinove loze (filoksera) je uvjetovao da dio vinograda bude zapušten sve do početka obnove istih, 1904. godine, kada je austrijska vlast podržavala kredit-

¹ Pedo-ekološke prilike pogodovale su vinogradarskoj proizvodnji, a jednostavan transport morem toj proizvodnji je davao tržišni karakter (Defilippis, 1997).

nu dugoročnu obnovu u vinogradarstvu. To je potrajalo sve do 1910. godine. U tom razdoblju kotarski agronom Štrekelj je također radio na edukaciji u maslinarstvu, uzgoju mediteranskog voća i povrća. Tada se javlja i mladi agronom inženjer Vinko Anzulović, koji je djelovao na području općina Sjeverne Dalmacije, a radio je kao općinski i kotarski agronom. Edukacija i savjetodavstvo u poljoprivredi² je dakle rezultat oko „opstanka“ poljoprivredne proizvodnje u više mjesta šibenskog kotara³ iako je društvena situacija bila preteška zbog početka iseljeničkog pitanja koje je u Dalmaciji bilo od prevelikog tereta, naročito siromašenjem prigradskih sela i sve prisutnijom industrijalizacijom. U tom pogledu Šibenik je s tvornicom Sufid od 1903. godine i gotovo s 1000 tvorničkih radnika bio prvo dalmatinsko središte i značajna izvozna luka.

Gospodarski razvoj u poljoprivredi kao rezultat dobre sinergije u edukaciji osjetio se u razdoblju 1897–1912. godine. kao rezultat osnivanja Kotarske poljoprivredne zadruge u lipnju 1897. godine. Zadruga je posjedovala zajmovnu blagajnu koja je 1913. godine imala promet od značajnih 1.500.000 austrijskih kruna (Blažević, 2009).

Služba kotarskog agronoma ustanovljena je odlukama Namjestništva u Zadru nakon 1890. godine. Osnovna zadaća te službe ogledala se u praćenju stručne pomoći i konkretnih prijedloga za edukaciju poljoprivrednog pučanstva u Dalmaciji, posebno u razvoju šibenskog maslinarstva i vinogradarstva. U Šibeniku je do kraja druge austrijske uprave djelovao agronom Štrekelj koji je bio posebno aktivan nakon perioda vinske krize i obnove vinograda, poslije 1945. godine.

EDUKACIJA I STANJE U BILJNOJ PROIZVODNJI NA PODRUČJU ŠIBENSKOG KOTARA U RAZDOBLJU 1921–1929.

Poljoprivreda je bila značajno zanimanje velikog broja građana Šibenika i njegove okolice u međuratnom razdoblju od 1918–1941. godine.⁴ U razdoblju kada se razvija industrija ova je proizvodnja bila utemeljena pretežno na uzgoju vinove loze i masline, a dijelom i na povrćarstvu. Problemi slabo educirano stanovništva za moderni način poljoprivredne proizvodnje nisu dopuštali da se ova grana gospodarstva bolje razvije (Blažević, 2007).

*Veličina posjeda i naslijeđeni kolonatski odnosi limitirali su primjenu suvremenog načina obrade zemljišta, budući da je poljoprivrednik teško mijenjao primitivne oblike obrade tla i nije uvijek rado prihvaćao modernu tehnologiju u toj privrednoj grani (Blažević, 2007, 645).*⁵

No unatoč svemu navedenom ondašnje kotarske vlasti su poticale razvoj poljoprivredne edukacije u okviru svojih mogućnosti. Glavni kotarski agronom za šibensko područje u tom razdoblju je bio Vinko Anzulović, inženjer poljoprivrede, koji je organizirao i vodio tadašnju savjetodavnu službu (Slika 1).

Kotarski agronom inženjer Vinko Anzulović poslove agronoma-savjetodavca obavljao je u Šibeniku od 1904. godine. Rođen je u Jelsi na otoku Braču, dana 05. travnja. 1883. godine. Od oca Jurja i majke Vjekoslave, rođene Jamik. Pučku je školu pohađao u

2 Van Crowder i sur. (1999) analiziraju poljoprivredno obrazovanje s primjerima zemalja u razvoju. Zaključili su da poljoprivredno savjetodavstvo kao put neformalnog obrazovanja, može snažno utjecati na održivi ruralni razvoj tih područja. I u domaćoj literaturi nalazimo radove o razvoju i ulozi poljoprivredne savjetodavne službe (Levaković, 1992; Žimbek i sur. 1993; Žimbek, 1997; Žimbek i Žutinić, 1999, prema Žutinić i Dekanić, 2010).

3 Od 1925. godine uspostavljena je nova teritorijalna organizacija mjesne općinske i kotarske vlasti u Dalmaciji. A do 1929. godine centralna vlast u Dalmaciji bila je u funkciji Velikog župana splitske oblasti. Nakon što je formirana Primorska banovina u Splitu koja je djelovala do 26. 08. 1939. godine kada je formirana Banovina Hrvatska. U sastav šibenskog kotara ulazila su sljedeća mjesta: Skradin, Lozovac, Dubravice, Bribir, Piramatovci, Rupe, Vodice, Tijesno, Murter, Pirovac, Betina, Zaton, Raslina, Bilice, Zablacé, Krpanj, Grebaštica, Primošten, Rogoznica, Vrpolje, Boraja-Vrsno, Perković, Dubrava, Rakovo selo, Konjevrate, Goriš-Brnjica Danilo Biranj, Danilo Kraljice, Zlarin, Prvić Luka, Prvić Šepurine, Kaprije, Žirije, Zlarin itd. Kotarska organizacija vlasti u istom razdoblju imala su i obližnja područja kao npr. Drniš i Knin.

4 Usporedbom popisa u Dalmaciji iz 1910. g. s onim iz 1931. g. uočava se postupno povećanja pučanstva od 17,5% u navedenom razdoblju. U tu statistiku ne ulaze prigradska i seoska mjesta te težački dijelovi grada. 1910. godine aktivnog pučanstva koje se bavilo poljoprivredom je bilo 25. 197 i uzdržavanog 22.382. 1931. godine bilo je 24. 574 aktivnog i 26. 870 uzdržavanog pučanstva koje se bavilo s poljoprivredom. Izvor: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. III. 1931., sv. IV; Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju, Sarajevo, 1940.

5 Kolonatsvo je postojalo na širem području Šibenika, konkretno površine Donjeg polja, Vrpolja, Jadrtovca, Grebaštica, Bilica i pojedinih mjesta u zagorskom dijelu kotara prema rubnog dijela kotara Drniš. Kolonatsvo se također djelomično zadržalo na šibenskim otocima te u općini Tijesno. Likvidaciju obveza i dugova u provođenju agrarne reforme Šibenika mogao je očekivati težak čije su obveze u odnosu na cijelu isplatu mogle trajati i do 50. godina. Tada je registrirano 1157 kmetova, koji su imali manje vlastite a više zemlje u kolonatsko-zakupnom odnosu. Kolona-kmetova iz podataka u 1902. godini bilo je samo 99, a približno je isto ostalo do objave Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa Kraljevine Jugoslavije iz 1930. godine (Blažević, 2007).

6 “U novijoj literaturi ‘poljoprivredno savjetodavstvo’ se determinira kao sustav koji ‘ima svoju primjenu među ruralnim stanovništvom na dobrovoljnoj osnovi i čija je funkcija: (a) prijenos tehnologija u više smjerova za preustroj i razvoj održive poljoprivredne proizvodnje; (b) prijenos upravljačkih vještina za mobilizaciju i organiziranje poljoprivrednih, ruralnih skupina i zajednica; i (c) izgradnja i jačanje sposobnosti lokalnih ljudskih potencijala za upravljanje i primjenu primjerenih strategija poslovanja i pregovaranja-na tržištu kapitala, inputa, marketinških usluga i dr.” (Ponniah i sur. 2008, 65, prema Žutinić i Dekanić, 2010).

rodnom mjestu, a srednju i višu naobrazbu stekao je završivši za inženjera poljoprivrede na Visokoj školi za kulturu tla u Beču (Hochschule für bodenkultur).⁷ Prema usmenim kazivanjima bliže rodbine u obliku sjećanja gđe. Marije Anzulović iz Jelse na otoku Braču bio je osobito nadaren učenik i educiran za obavljanje odgovornih dužnosti.⁸

Također je radio i na kninskom i splitskom području, te se specijalizirao za vinarstvo, ali je postizao i značajne rezultate u unapređenju maslinarstva i voćarstva. Znatno je doprinio u usavršavanju i edukaciji šibenskog težaka održavanjem raznih tečajeva te brojnim predavanjima i terenskim obilascima kao i obukom o vinarstvu, maslinarstvu, voćarstvu i vrtlarstvu na području Murtera, Vodica, Tijesna, Skradina, Primoštena i Rogoznice, kao i šireg šibenskog kraja.⁹

Da se i u prošlosti ovog područja razmišljalo o obrazovanju „poljoprivrednog puka“, potvrđuju i podaci kotarskog agronoma iz Šibenika gdje se navodi da je Ministar poljoprivrede voda 1924. godine donio rješenje o pozivu na poljoprivrednu konferenciju u Splitu. Konferencija se sazivala iz razloga što je stanje poljoprivrede bilo nesređeno u splitskoj, dubrovačkoj i cetinskoj oblasti, koji su sa istim područjem činile Primorsku banovinu. Veliki župani ovih oblasti su morali organizirati konferenciju u Splitu, Dubrovniku i Cetinju. Na konferenciju su se ciljano pozivali stručnjaci iz raznih grana poljoprivredne struke koji su trebali raspraviti o svim važnijim poljoprivrednim pitanjima te izraditi točan program rada za unapređenje poljoprivrede u ovim područjima. Na skup su bili pozvani poljoprivredni, oblasni i stručni referenti, poljoprivredni tajnici, kotarski ekonomi, upravitelji svih poljoprivrednih škola i državnih rasadnika. Svaki sudionik je morao unaprijed pripremiti elaborat o kojem se raspravljalo i donijelo rješenje. Nadalje, na konferenciju su bili pozvani i narodni predstavnici iz određene oblasti koji u to vrijeme nisu bili odsutni, zatim zastupnike zadružnih saveza, poljoprivrednih udruženja i ribarskih zadruga.¹⁰

U arhivskim spisima, pretežno šibenskog općinskog arhiva kao i u zabilježkama kotarskog agronoma Vinka Anzulovića pronađeni su i spisi koji bilježe terenske obilaskе, prikupljanje podataka i edukaciju o poljoprivredi s raznim uputama korisnim poljoprivredi i konkretnim prijedlozima u poljoprivrednom poduzetništvu.

Stanje u gradu i okolici 1921. godine bilo je teško budući da je opća nestašica prijetila gradskoj prehrani, a nedostatak svih vrsta namirnica nije se mogao nadoknaditi niti raznim trgovačkim transakcijama. Opću sliku tog očajnog stanja na širem gradskom prostoru karakterizira hitna akcija oko formiranja "Suda"¹¹ za suzbijanje skupoće". Zadaća je te građanske inicijative bila da se utvrde najviše cijene najvažnijim vrstama namirnica, odjeće, obuće, ogrjeva i drugih osnovnih potrepština. Zabrana se proglasila kako bi se spriječila špekulacija i trgovina na dug. Predviđene su i stroge kaznene odredbe u slučaju nepoštovanja ovih odredbi (Blažević, 2007, 651).¹²

Uspoređujući podatke iz 1921. godine s podacima iz 1939. godine u Poljoprivrednoj godišnjoj statistici u izdanju Ministarstva poljoprivrede u Beogradu. Podatci za Šibenik pokazuju da je godine 1921, pod žitaricama 5.428 ha, a 1939. godine 7.810 ha, što je bilo vidno povećanje veće od 40%. Ono se većinom odnosilo na šire područje kotara Drniš i Knin. S obzirom na pedološke uvjete ni to povećanje ha pod žitaricama u naravi nije bitno utjecalo na povećanje ukupnih prinosa ratarskih kultura. Vinogradi su povećani neznatno za samo 52 ha u tom razdoblju. Broj stabala maslina 1921. godine iznosio je 508.000. Šibenik je u to vrijeme bio najznačajniji proizvođač ulja s godišnjom proizvodnjom od 930 tona. Godine 1939. ta je proizvodnja značajno rasla i dosegla je 1.552 tone ulja, a to je bilo povećanje od 50% s obzirom na 1921. godinu.¹³

U svom redovitom mjesečnom izvještaju iz 1922. godine, kotarski agronom navodi stanje usjeva šibenskog kotara. Prema njegovim navodima tada nije bilo kiše, većinom su puhali sjeverni i zapadni suhi vjetrovi te je vegetacija bila u laganom zastoju. Žetva ozimina je bila završena, prinos je bio ispod očekivanja ali statistički podaci nisu bili gotovi za žitarice iz razloga što je jedan dio žita u snopovima ostao na oranicama. Također agronom navodi i problematiku rješavanja putnih troškova. Naime šibenski kotar je imao pet velikih općina s više od 70 sela i 40 zaselaka, a udaljenost od središta Šibenika bila je i 40 kilometara te je putni predujam bio neophodan.¹⁴ Nedostatak novčanih sredstava limitirao je uspješniji rad, ali je evidentno da je ažurni agronom Anzulović uvijek bio na usluzi.

7 Matični ured Jelsa-otok Brač, Matična knjiga rođenih., 09. kolovoza. 2016. godine

8 Kazivanje Ivana Anzulovića, Jelsa-otok Brač. 09. kolovoza. 2016. godine.

9 DAŠI, Zbirka poljoprivrede (dalje: ZP), Izvješće V. Anzulovića Velikom županu splitske oblasti 1924.

10 DAŠI, ZP, *Veliki župan splitske oblasti-Split odio poljoprivrede, Broj 4011/24. Poziv na poljoprivrednu konferenciju u Splitu.*

11 To je bio Sud koji je osnovala talijanska privremena civilna uprava u Šibeniku u kojemu su vojne postrojbe boravile u razdoblju od studenoga 1918. do 16. lipnja 1921. godine. Navedeni sud je bilo više neko građansko tijelo od lokalnih dužnosnika iz trgovačko-industrijskog staleža, a nikako klasična sudska uprava s izvršnim ovlastima iz domene krivičnih djela.

12 Blažević, M. (2007): Poznato je da je Šibenik do sredine 1921. godine bio okupiran od strane talijanske vojske, te zbog toga nije ni mogao biti obuhvaćen prvim statistikama Kraljevine SHS sve do kraja iste godine.

13 Anonymous (1940): Poljoprivredna godišnja statistika 1939. Ministarstvo poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije, Beograd.

14 DAŠI, ZP, *Ministarstvu poljoprivrede i voda (odelenje za poljoprivredu) Beograd, Izvještaj o stanju useva područj kotara Šibenika, Br: 9758, Br: 4612/III. 27/III. 1922., Šibenik, 20 VII 1922.*

Tablica 1: Podjela zemljišta kotara Šibenik po vrstama za 1925. godinu (DAŠI, Zbirka poljoprivrede, Arhivski fond: Općinsko upraviteljstvo/Kotarsko poglavarstvo Šibenik)

Vrsta zemlje	Površina (ha)	Površina (a)
Oranice	7.625	17
Vrtovi	574	-
Livade	218	-
Pašnjaci	51.101	10
Vinogradi	6.509	-
Voćnjaci	5.257	33
Šume	17.480	-
Ribnjaci	5	-
Plodna zemlja	88.769	60
Neplodna zemlja	7.460	-
Ukupna površina kotara	96.229	60

Redovno se slao izvještaj i Ministarstvu poljoprivrede i voda u Beogradu. Kako se navodi u izvještaju iz 1922. godine u šibenskom kotaru je u travnju bilo kišovito s jakim južnim vjetrovima, bilo je i mjestimice tuče i to bez većih posljedica na uzgajano bilje. Vegetacija je dobro napredovala te nije bilo značajnih bolesti i štetnika. Višnje su stradale tijekom cvatnje od vjetra, no usprkos tome urod je bio povoljan.¹⁵

Za 1923. godinu navodimo podatke gdje kotarski agronom Anzulović bilježi da je stanje usjeva u šibenskom kotaru tijekom navedene godine bilo povoljno. Očekivala se kiša radi poboljšanja prinosa, obzirom na sušu tog ljeta. Na području šibenskog kotara zasijalo se malo zobi, svega 162 ha i to na malim poljoprivrednim parcelama u svrhu ishrane životinja. Sijena je također bilo malo. Livada je shodno statistici bilo 218 ha od čega su najviše bile zasijane djeteline i 'ljekarica' na 20 ha. Na cijeloj površini očekivani prinos u sijenu je bio oko 100- 120 vagona. Također se očekivao i prinos slame od ječma koji je trebao biti dosta dobar.¹⁶

Prema podacima koje za šibensko kotarsko područje 1923. godine donosi Stanko Ožanić, Šibenik je 1922. godine imao 8.234 ha zemljišta pod vinogradima. Pod žitaricama je bilo 5.428 ha zemljišta, a pod pašnjacima 51.100 ha. Podatci o poljoprivrednoj djelatnosti pokazuju izuzetno loš prinos na većini zasadenih kultura. Prevladava

Tablica 2: Prinos voćnjaka u općini Šibenik u 1923. godini (DAŠI, Zbirka poljoprivrede, Arhivski fond: Općinsko upraviteljstvo / Kotarsko poglavarstvo Šibenik, Poljoprivredna statistika (Obrazac 5) za 1923. godinu)

Voćne kulture	Broj stabala	Prinos metr. Centi (100 kg)
Šljive	1.880	169,99
Jabuke	4.510	97,20
Kruške	3.500	109,59
Orasi	3.570	132
Smokve	277.800	13.742,50
Višnje	105.000	-
Bademi	133.320	6.019

pšenica i ječam s malim udjelom zasadenog kukuruza. Nešto bolji je prinos mahunarki, a prihodi od vina su na prvom mjestu prihoda šibenskog seljaka i težaka.¹⁷

Radi usporedbe s gore navedenim daje se Podjela zemljišta kotara Šibenik po vrstama zemljišta za 1925. godinu (Tablica 1).

Premda je međuostalim iz tablice vidljiva dominacija pašnjačkih površina na razini Šibenskog kotara, stočarska proizvodnja nije bila organizirana. Vinogradi, voćnjaci i oranične površine su zauzimale značajnih 19.391 ha. Površine pod vinogradima su smanjene u odnosu na statistiku iz 1923. godine.

U voćarskoj proizvodnji na području tadašnjeg kotara najzastupljenija su bila stabla smokava, višanja i badema (Tablica 2.).

U razdoblju od 25. rujna do 16. listopada 1924. godine kako izvještava agronom Anzulović prinos kukuruza u šibenskom kotaru bio je ispod osrednjeg. Naime, ispod prosječni prinos kukuruza je bio zbog dugotrajne suše tijekom ljeta. Nadalje u izvješću stoji da se počelo sa sjetvom ozimina, a među ostalim započela je i sjetva boba te ozimog graška. Berba grožđa je bila u to vrijeme pri kraju, a općenito je urod bio dobar, grožđe zdravo i gradacija povoljna. Pašnjaci su bili također u dobrom stanju. Urod maslina je također bio dobar.¹⁸ Ta se godina na šibenskom području uzima kao prva uspješna od kada je agronomska služba proradila.

Godine 1924. kotarski agronom je izvještavao o stanju vinogradarstva šibenskog kotarskog područja. Naime, kako se navodi u spisima urod vinograda je bio dobar u količini i kvaliteti ali prodaja vina nije bila zado-

15 DAŠI, ZP, *Ministarstvo poljoprivrede i voda (odelenje za poljoprivredu) Beograd, Izvještaj o stanju useva kotara Šibenika*, Br. 5975, Br. 4612/III. 27/III 1922.

16 DAŠI, ZP, *Komandantu šibenskog vojnog okruga*, Br. 223.

17 OU/KPŠ, br. 811, kut. 397, 8. XI. 1921, *Statistika zemljorada, Žetveni prinos u 1921.*

18 DAŠI, ZP, *Poljoprivredno odjeljenje (Pokrajinske uprave) Split, Izvještaj o stanju usjeva područja Šibenik*, Br. 13668.

Tablica 3: Proizvodnja Vina u Dalmaciji u 1924. godini (Anonymous, 1925)

Područje	Crno vino Proizvodnja hl	Bijelo vino Proizvodnja hl
Šibenik	158.875	54.000
Korčula	90.000	48.600
Split	74.000	18.000
Dubrovnik	57.819	18.000
Benkovac	38.007	15.250
Knin	32.200	10.710
Sinj	13.480	4.000
Kotor	11.750	600

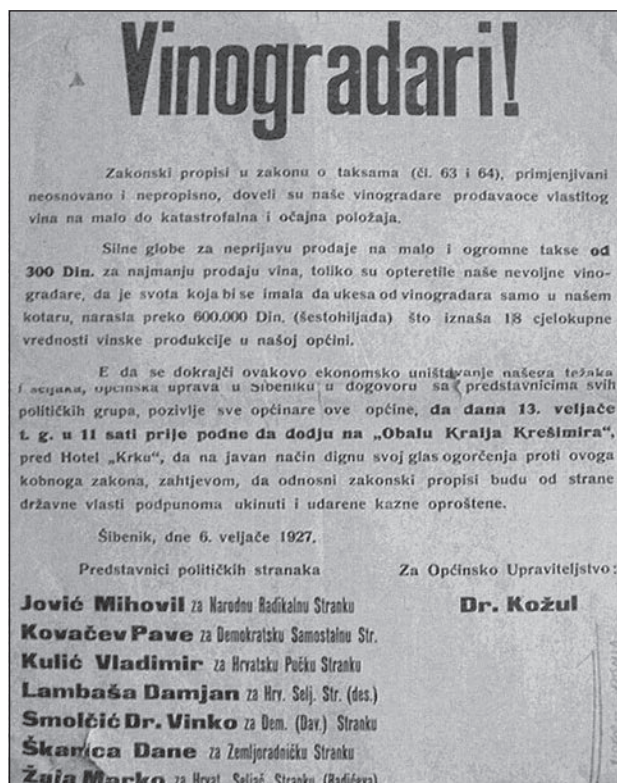
voljavajuća. Vinom se slabo trgovalo, kako se navodi, a nije bilo vinskih trgovaca tako da se nije ništa vina kupovalo. Vinogradari su bili zaduženi a konobe su bile pune vina. Proizvođači nisu imali više sredstava za nabavu mineralnog gnojiva i sredstava za zaštitu bilja. U cijelom kotaru u siječnju je bilo 522 kvintala vina.¹⁹ Šibenik je u pogledu vinskih količina od blizu 27% u Dalmaciji bio centralno područje, jednako tako i u maslinarstvu.

Vinska kriza imala je svoj nastavak kroz jesen 1924. godine. Porezi na vino iznosili su 800-850 dinara. Težaci su najveću nadu za rješavanje teškog socijalnog položaja polagali u organizaciju većeg izvoza bijelog vina u Čehoslovačku, a prvenstveno iz razloga konjunktura na tržištu, koje je bilo povoljnije nego u doba Austro-Ugarske (Blažević, 2007).

U 1926. godini bilježe se prvi podatci o slabljenju vinogradarske djelatnosti i smanjenju proizvodnje vina. Te je godine ostvarena proizvodnja od 135.600 hl vina za područje čitavog šibenskog kotara. S obzirom na ukupnu proizvodnju u Dalmaciji, koja je tada iznosila 565.000 hl vina, šibensko područje je davalo 24%. Nešto manji udjel, u iznosu od 23% ukupne proizvodnje u Dalmaciji, Šibenik je bilježio 1924. godine, ali na razini veće proizvodnje od 211.556 hl (Tambača, 1998, 251).²⁰

Iz tablice 3. je razvidno da je najveća proizvodnja vina ostvarena na šibenskom području, iza kojeg slijede Korčula i Split.

U izvještaju za vinogradarstvo šibenskog kotara za mjesec rujan 1925. godine stoji kako je grožđe bilo zdravo a urod osrednji tamo gdje nije bilo tuče. Pod-

Slika 1: Oglas vinogradarima Šibenika iz 1927. godine (DAŠI, Zbirka poljoprivreda)

ručja koja su bila pogodena tučom nisu dala nikakav urod grožđa. Slador je varirao od 18% do 29% ovisno o mjestu i položaju. Cijene vina su bile umjerene s tim da je bilo par tisuća hl vina u zalihama proizvođača od prošle godine. Štete od peronospore su bile mjestimice u općini Skradin.²¹

Godine 1925., kako stoji u arhivskim spisima organizirana je velika izložba vina u prostorijama šibenske Težačke zadruge na šibenskoj poljani:

Propagirajući kvalitetu dalmatinskih vina, u gradu se organizira velika Jadranska izložba vina. U prostorijama zemljoradničko vinarske zadruge priredena je javna izložba najboljih vina Dalmacije, kao posebni odjel jadranske izložbe sa 100 izlagača i 175 uzornih vina i likera (Slika 1.). Tom prigodom podijeljeno je 13 zlatnih, 20 srebrnih i 30 brončanih medalja, kao i 14 posebnih priznanja. Centralni odbor Jadranske straže objavio je u svom mjesečniku širi prikaz ove značajne vinske manifestacije (Blažević, 2007, 661).²²

19 DAŠI, ZP, Velikom županu splitske oblasti (odio poljoprivrede) Split, Stanje vinske trgovine područja sreza Šibenika, Br. 2053, Šibenik, 25 II 1924.

20 Tablica 39. Površine vinograda i proizvodnja vina

21 DAŠI, ZP, Velikom županu split. oblasti (odio poljoprivrede) Split, Stanje vinogradarstva područja sreza Šibenika, Br. 7257. Šibenik 8 IX 1925.

22 Jadranska straža, Split-Beograd, 1925.

Slika 2: Naljepnica na bocama vrhunskog vina Maraštine (Iz razdoblja između dva svjetska rata) (Tambača, 1998, 265)²³

Ovo je bila najznačajnija propagandno-prodajna izložba u Dalmaciji od poslijeratnog vremena nakon 1918. godine.

O poljoprivrednoj edukaciji nalazimo podatke i u dokumentima gdje je doneseno rješenje da se najboljim polaznicima šestotjednog tečaja u Zatonu, mjestu u šibenskom zaljevu dodijele prigodne nagrade kao što su: jedna sumporača, jedna špricaljka, četiri noža za navrtanje, troje škare za rezanje vinove loze, šest knjiga „Radnje oko vina“ i četiri gospodarska kalendara. Evidentirano je 16 polaznika ovog tečaja, a kako su svi bili uspješni predlaže se da se umjesto skupih sumporača i špricaljki dodijele škare i noževi za navrtanje svim polaznicima tečaja kako ne bi bilo negodovanja.²⁴

U jesensko-zimskom razdoblju 1923. godine održavani su i voćarski tečajevi na području Dalmacije. U Dubrovačkoj oblasti bio je održan i jedan tečaj na državnom voćnom rasadniku u Čibači. U spisu se navodi da ukoliko ne budu popunjena mjesta, primat će se polaznici iz Boke Kotorske te iz Splitske oblasti.²⁵

Drugi tečaj će se održati na državnom voćnom rasadniku u Sokoluši za područje Splitske oblasti

23 "Najviše Maraštine je bilo u Šibeniku gdje su između dva svjetska rata brojne težačke obitelji proizvodile to desertno vino pretežito za posebne prigode-svadb, božićne blagdane, poklone i okrjepu bolesnika. Postupak za dobivanje desertne Maraštine bio je dosta složen jer je zahtijevao enološko znanje, početni kapital i dosta rada, pa nije bilo puno obitelji koje su Maraštinu prodavali. Najpoznatije obitelji koje su proizvodile Maraštine bile su Tambača i Matiazi. Šibenska Maraština spada među desertna vina koja su u Dalmaciji općenito poznata pod imenom prošek, a dobivaju se od prosušenog grožđa crnih ili bijelih sorti" (Tambača, 1998, 264-265).

24 DAŠI, ZP, Kraljevskoj banskoj upravi primor. Banovine-Poljoprivredno odeljenje III u Splitu, Predmet: Nagrade pohadaocima šestonedjeljnog tečaja u Zatonu kod Šibenika.

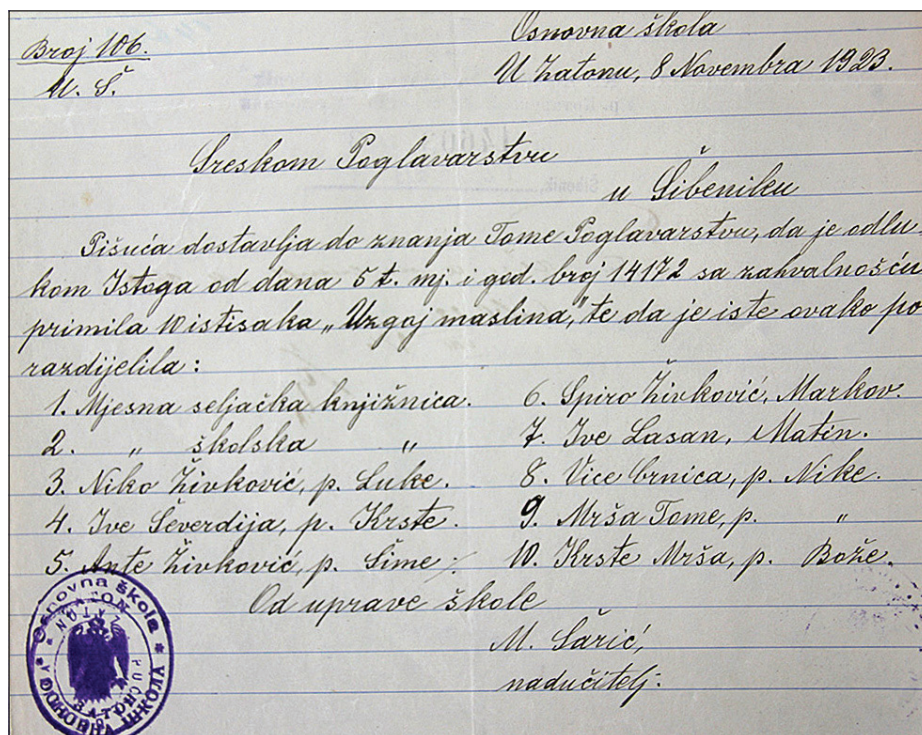
25 DAŠI, ZP.

26 DAŠI, ZP, Poljoprivredno odjeljenje pokrajinske uprave, Prepis. Br: 5914/23. Split, 12. septembra 1923. Kr. Sreskom poglavarstvu, Šibenik.

27 DAŠI, ZP, Izvještaj djelatnosti obil. uč. polj. sreza Šibenika za djelovanje u mjesecu kolovozu 1924.

te će se naknadno objaviti vrijeme održavanja. Svim polaznicima će biti omogućen smještaj i hrana u menzi rasadnika. "Polaznicima će biti plaćeni putni troškovi parobroda i željezničke karte trećeg razreda od njemu najbliže parobrodne ili željezničke postaje pa do Gruža ili Dubrovnika i natrag. Polaznici koji pokažu najviše truda dobiti će besplatno najpotrebniji voćarski alat."²⁶

U mjesecu kolovozu 1924. godine šibenski poljoprivredni učitelj prezentirao je izvještaj o obilasku, edukaciji i raspodjeli sjemena u ovim mjestima: Dubrava, Bilice, Trtar, Lozovac, Konjevrate, Radonić, Čvrljevo, Gradine, Zablacé i Raslina. Prema izvještaju, razdijelilo se sjeme postrne repe u mjestima pogodnim tučom. Bilo je preko 100 primitaka sjemena postrne repe. Tom prigodom vršena je edukacija o sjetvi i koristi postrne repe. Također se govorilo i o selekciji sjemena žitarica, dubokoj obradi, uređenju gnojišta i upotrebi mineralnih gnojiva. Obzirom da su mnoga mjesta bila pogodna krupom, naglasak je stavljen i na postupanje s groždem oštećenim tijekom krupе.²⁷

Slika 3: Dopis Osnovne škole u Zatonu o raspodijeli knjige „Uzgoj maslina“ (DAŠI, Zbirka poljoprivreda)

O edukaciji o maslinarstvu putem stručnih djela svjedoče spisi gdje je Poljoprivredno odjeljenje pokrajinske uprave u Splitu dodijelilo učitelju poljoprivrede Vinku Anzuloviću, 200 primjeraka knjige „Uzgoj maslina“ autora Nike Morovića. Također je određeno da se te knjige podijele među zainteresiranim poljoprivrednicima te da se jedan primjerak knjige uvrsti u uredsku knjižnicu.²⁸

Uprava osnovne škole u Zatonu je poslala dopis kotarskom poglavarstvu u Šibeniku u kojem navodi kome su podijelili deset primjeraka knjiga „Uzgoj maslina“ (Slika 3). Dva primjerka su dodijeljena mjesnoj i školskoj knjižnici a ostali primjerci su se dodijelili poljoprivrednicima (Slika 4).²⁹

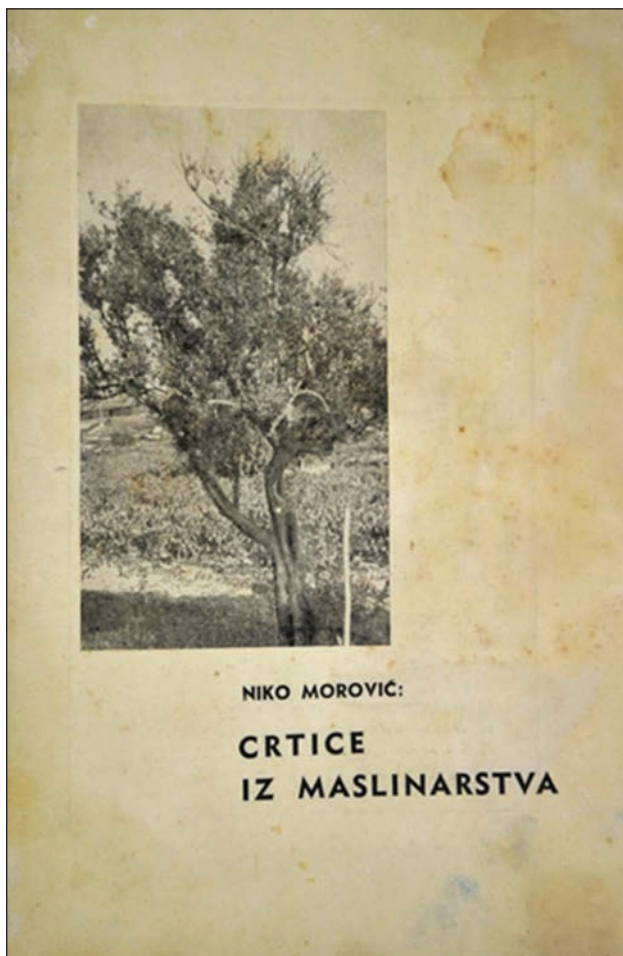
Iz inventurnih zapisnika, kotarskog agronoma može se vidjeti s kojom se opremom i literaturom tada isti koristio. U dokumentu stoji da agronom Vinko Anzulović zaprima od kr. Kotarskog Poglavarstva u Šibeniku sljedeće predmete kako je navedeno dolje:

1. Jedan Ebullioscop sistem A. Contassot. 2. Jedan aparat za istraživanje kiseline u vinu. 3. Sljedeće uredovne knjige: 5. istisaka knjiga: Statistische Jahrbuch, 10. istisaka knjiga: Land und Porstwirtschaftliche Unterrichtszeitung, 2 istisaka knjige: Bericht

über die Verbreitung der Reblaus, 1 istisak knjige: Vertreiben veredelten Schnittreben. Zatim redom sljedeće knjige po jedan istisak: 1. Zadrugar/gos. z. saveza/, 2. Praktična sušnica, 3. M. Medini „O postanku i razvitku odnošaja Dalmacije“. 4. Gradja Dalm. Elajografija, 5. Izvještaj polj. Saveta 1922. 6. Uputa za pripremu pšeničnog semena, 7. Odgajanje teladi, 8. Pravila i uputa za polj. statistiku, 9. Obradjena zemlja i žetveni prinos, 10. Pravila o kont. semena, 11. Neke južne kulture, 12. Zakon o obnavljanju i unapredj. vinogradarstva, 13. Šumarstvo, 14. Zadrugar /glas. s. saveza/ i istisak lista, 15. Zakon o kontroli semena, 16. Zakon o poljopriv. i kontrol. stanicama, 17. Zakon o organizaciji polj. držav. dobara, 18. Zakon o poljoprivrednim stanicama, 19. Izvještaj škole u Bukovu, 20. Uredba o ustrojstvu Ministarstva Poljoprivrede, 21. Pravila o uredjenju oblas. poljop. inspektorata, 22. Zakon o uredjenju drž. klas. lutrije, 23. Zakon o držav. ekonomima, 24. Uredba o držav. ekonomima, 25. Službeni glasnik /god. 1923/, 26. Popravljanje mošta, 27. Bolesti i mane vina, 28. Borba protiv suše, 29. Glasnik Ministar. polj. voda svezak 4. god. 1924, 30. Glasnik Ministar. polj. voda svezak 5.

28 DAŠI, ZP, Poljoprivredno odjeljenje pokrajinske uprave – Split, Broj 7107/23. Gospodinu učitelju poljoprivrede Vinku Anzuloviću, Šibenik. Kr. Kotarsko Poglavarstvo – Šibenik. Br. 14237, 1923.

29 DAŠI, ZP, Sreskom Poglavarstvu u Šibeniku, Osnovna škola u Zatonu, Broj 106.

Slika 4: Naslovna stranica knjige *Crtice iz maslinarstva*, autora Nike Morovića (Morović, 1937)

god. 1924, 31. Pravila iz škol. stanice, 32. Pravilnik o izvršenju zakona o obnovi vinograda, 33. Medonosno bilje, 34. Glasnik Minist. polj. i voda 1924.-6 i 7, 35. Obradjena zemlja i žetveni prinos /1924/, 36. Poljoprivredni XXXX 1925, 37. Glasnik Minist. polj. i voda od 1925, 38. Glasnik Minist. polj. i voda II. dio 1925, 39. Ogladi djubrenja buhača, 40. Glasnik Ministar. polj. i voda od 1926, 41. Glasnik Ministar. polj. i voda II. dio 1926, 42. Opažanja o grozdovom, 43. Kako se osnivaju zemlj. zadruge, 44. Os. Gajenje peradi, 45. Staro i novo pčelarstvo, 46. Gajenje ljekovitog bilja.³⁰

30 DAŠI, ZP, *Zapisnik*, 23. IV. 1928. Šibenik.

31 DAŠI, ZP, *Oblasni odbor splitske oblasti, broj 17209/2335, N. G. Predmet: Letci proti korova. SPLIT, 23. oktobra 1928., Putujućem učitelju poljodjelstva, Šibenik, Putujućem učitelju poljodjelstva, splitske samoupravne oblasti, Prikazano dne 26. X. 1928., br. 946, Priloga 8, Šibenik.*

32 DAŠI, ZP, *Komesar oblasne samouprave oblasti splitske, Br. 19869/3139 N. G. Predmet: Statistički podaci po obrascu br. 4. Split, dne 16. oktobra 1929. Sreskom agronomu Šibenik.*

33 Izvor: Poljoprivredna godišnja statistika za 1929., Ministarstvo poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1930, 25, 29–30, 33–35, 38–39, 43–44, 47.

34 DAŠI, ZP, *Velikom županu splitske oblasti (odio poljoprivreda) Split, Stanje vinogradarstva i vinarstva područja sreza Šibenika, Br: 7588 abl, 7470-6674.*

Na koji način su se suzbijali korovi kroz edukaciju svjedoče nam arhivski podatci u nastavku. S ciljem suzbijanja korova, putujućem učitelju poljodjelstva Oblasni odbor splitske oblasti dostavio je osam letaka „Borba proti korova“. Naglašena je važnost podjele ovih letaka poljoprivrednim ustanovama kao i educiranim, upućenijim poljoprivrednicima. S obzirom na važnost ove teme dan je naputak da ovi učitelji prilikom svojih periodičnih putovanja objasne narodu i poljoprivrednicima važnost uništavanja korova na obradivim površinama.³¹

Kotarskom agronomu u Šibeniku je bio dostavljen i određen broj statističkih obrazaca za poljoprivredne kulture koje su morale popuniti općine šibenskog kotara radi kompletne slike stanja u poljoprivredi određenog područja. Način na koji su se ispunjavali obrasci je bio također opisan. Na primjer pod rubriku krumpir se morao posebno navesti prinos za ranu i kasnu sortu krumpira. Na kraju je on morao poslati popunjene obrasce Oblasnoj samoupravi u Splitu. Uz popunjene obrasce također je bilo potrebno napisati i kratak izvještaj o utjecaju vremena na žetvu, da li je bilo šteta od elementarnih nepogoda, da li je bilo šteta od štetočina i u kojoj mjeri.³²

Ratarske kulture, unutar kojih spadaju raž, ovas i napolica, nije bilo zastupljeno u šibenskom kotaru, koji je u tom pogledu, promatrajući pšenicu od svega 286 tona 1929. godine, znatno zaostajao za područjima Imotskog, Sinja, Knina i Splita. Prinos ječma iznosio je 1.547 tona, a kukuruza 2.011 tona.³³

U šibenskom kotaru kako navodi agronom Anzulović, stanje u vinogradarstvu je kroz mjesec srpanj 1929. godine bilo povoljno. Zbog dovoljno vlage i topline vegetacija je dobro napredovala a što je najvažnije, grožđe je bilo potpuno zdravo. Vinogradi su ostali zaštićeni od napada peronospora jer su se na vrijeme prskali bordoškom juhom. Što se tiče same trgovine vina, u šibenskom kotaru, prema izvješću kotarskog agronoma kroz srpanj se izvezlo 3150 hl crnog vina i 1700 hl bijelog vina.³⁴

Po podacima iz 1928. godine na području kotara Šibenik primjetno je znatnije povećanje broja maslina s obzirom na stanje iz 1921. godine. Njihov se broj u razdoblju od 7 godina povećao za 1.243.928 stabala, od čega na šire područje općine Šibenik i općine Vanjski otpada 164.241 stablo masline. Najveći broj maslina zabilježen je u općini Tijesno s 542.652 stabla, što je bio naj-

Tablica 4: Brojno stanje stabala maslina i voćaka u 1928. Godini (DAŠI, Arhivski fond: Kotarski narodni odbor Šibenik, Statistički pregled kotara Šibenik, Statistički pregled kotara Šibenik, Šibenik, listopad 1953., 20–21)

Općine	Masline	Smokve	Bademi	Jabuke	Kruške
Šibenik Grad	49.929	19.290	-	118	329
Šibenik Vanjski	114.312	49.431	-	293	628
Kotar Ukupno	1.243.928	244.106	-	2.246	3.178

veći broj u Dalmaciji na općinskoj razini (Tablica 2) (Blažević, 2007, 663).

Povećanje broja maslina, u odnosu na druge mediteranske voćke na šibenskom području je rezultat edukacije o dohodovnom uzgoju maslina među pučanstvom, koje se zbog nedostatka poslova u industriji i trgovini orijentiralo na ovu granu biljne proizvodnje.

Shodno tablici 4. uočava se brojnije stanje stabala maslina u odnosu na druge kulture, što je bio rezultat povećanog interesa pučanstva uzrokovanog potražnjom odnosno konjunkturu (povoljna cijena) na domaćem i inozemnom tržištu maslinovog ulja.

Korelirajući statističke podatke o brojnosti stabala maslina šibenskog kotara s ostalim dalmatinskim mjestima iz tablice 5. je vidljivo da je u navedenim vremenskim razdobljima najbrojnije stanje stabala maslina na području općina Dubrovnik, Brač i Šibenik s razlogom što su ta područja i ranije prednjačila u uzgoju i preradi maslina, za razliku od Splita kod kojeg se najviše smanjio prinos radi prenamjene poljoprivrednih površina i prigradske urbanizacije u arealu od Kaštela prema Solinu i Splitu.

Komesar Oblasne samouprave splitske oblasti 1929. godine, uputio je poziv svim kotarskim agronomima da na svom području prikupe od svih općina podatke o stanju u poljoprivredi pomoću statističkih obrazaca. Općine su morale prikupiti što točnije podatke koje su slale kotarskom agronomu. Primjerice, u tablici „voćnjaci“ u redove su bile upisane različite voćne vrste kao što su: smokve, višnje, bademi, pitomi kesteni i trešnje.³⁵

Prema izvješću kotarskog agronoma za područje Šibenika, kroz mjesec srpanj 1929. godine vrijeme je većinom bilo suho. Po danu su uglavnom puhali suhi zapadni vjetrovi a po noći sjeverni, bilo je i nešto južnih vjetrova ali bez kiše. Mjestimice je padala krupa i to u

općinama Tisno i Skradin, međutim procjene od šteta u srpnju još nisu tada bile gotove. Kako je trajala suša, postojala je opasnost od smanjenja uroda, naročito vinograda zasnovanih na plitkom kršu. Prilikom redovnih pregleda vinograda kotarski agronom nije tada opazio značajnu prisutnost peronospori i pepelnice. Što se tiče vina, u srpnju je vino postiglo dobru cijenu zbog manje količine istog na tržištu.³⁶

Većina izvješća agronoma ima i statistički značaj, budući se u dužem kontinuitetu kroz razdoblje 1921-1930. godine iznose podaci, količine vina, maslina i grožđa te stanje tržišta poljoprivrednih proizvoda.

EDUKACIJA I STANJE U BILJNOJ PROIZVODNJI NA PODRUČJU ŠIBENSKOG KOTARA U RAZDOBLJU 1930-1940.

Svjetska gospodarska kriza koja je započela 1929. godine još se više odrazila na teško stanje u poljoprivredi Šibenika. Nezaposlenost, nedostatak novca i gubitak tržišta prouzročila je znatni pad cijena poljoprivrednih proizvoda. Vinogradarstvo je i dalje glavno zanimanje šibenskog težaka, te i onog na području cijelog kotara. S ciljem unapređenja poljoprivredne proizvodnje (vinove loze, maslina, voćaka, žitarica, povrća i ostalog bilja), organizirani su u Šibeniku različiti poljoprivredni tečajevi (Dorbić, Pamuković i Blažević, 2014, 275).

Zakon o unapređenju poljoprivrede imao je od dana usvajanja, 6. rujna 1929. godine, za cilj uspostavu novih odnosa u poljoprivredi osnivanjem agronomske, veterinarske i šumske službe u primorskim kotarevima. Na širem planu podizanje rasadnika,³⁷ uzornih maslinika, vinograda i održavanje tečajeva trebalo je pomoći ovu akciju koju je za Dalmaciju i Šibenik poticalo je Ministarstvo poljoprivrede. Ministar dr. ing. Oto Frangeš, Stanko Ožanić i kotarski agronom za šire

35 DAŠI, ZP, Komesar oblasne samouprave oblasti splitske, Br. 19868/3138 N. G. Predmet: Statistički podaci po obrascu br. 5. Split, dne 17. oktobra 1929. Svim sreskim agronomima u Oblasti.

36 DAŠI, ZP, Velikom županu splitske oblasti (odio poljoprivrede) Split, Stanje vinogradarstva i vinarstva područja sreza Šibenika, za jul, Br. 5927.

37 DAŠI, Zbirka šumarstvo (dalje ZŠ), Odjel poljoprivrede i šumarstva Šibenik, 1945, O. Bezbradica., prema Dorbić i Temim (2015, 639): U arhivskim spisima i nakon 1945. godine se, „naglašava da rasadničku proizvodnju treba povećati, osobito onu dendroloških vrsta (parkovnih i šumsko-voćnih vrsta)“.

Tablica 5: Brojno stanje stabala maslina na području Dalmacije (Defilipis, 1997)

Kotari	1922. god.	1931. god.
Benkovac	40. 000	33.094
Biograd	320.160	320.400
Brač	500.000	470.000
Dubrovnik	797.000	870.026
Imotski	1.250	1.300
Knin	2.000	1.800
Makarska	332.000	330.350
Split	442.200	213.700
Šibenik	517.700	670.300

Slika 5: Šibenska konoba, duborez majstora Ante Belamarića (Tambača, 1998)

šibensko područje Vinko Anzulović bili su najzaslužniji za provođenje ove akcije. Kao rezultat te inicijative bilo je osnivanje Općinskog i kotarskog poljoprivrednog odbora u Šibeniku, koji je trebao riješiti osuvremenjavanje tada zaostale poljoprivrede.³⁸

Kotar Šibenik 1931. godine obuhvaćao je 942,12 km² na kojem je obitavalo 68.136 stanovnika.³⁹

Šibenik je 1931. godine imao 8.468 ha pod oranica, dosta manje od Knina, Benkovca, Sinja i Splita. Od 135.146 ha oranica u Primorskoj banovini, na šibenski kotar otpadalo je samo 6,2% (Budući da na ovom poljoprivrednom području s obzirom na pedoekološke uvjete nije bilo kvalitetnog zemljišta u I i II kategoriji). Vinogradi su sačinjavali 7.685 ha od 37.090 ha na razini Primorske banovine, što je iznosilo 20,7% od ukupne vinogradarske površine. Voćnjaci su zauzimali 4.473 ha

od 29.302 ha, što je činilo 15,2% od ukupne površine, po čemu je Šibenik bio na drugom mjestu u Dalmaciji.⁴⁰

Godine 1930. na području šibenskog kotara djelovalo je 27 zadruga i to uglavnom u općinama Šibenik, Tijesno, Vodice, Zlarin i Skradin. U Šibeniku je bilo 7 zadruga, u Tijesnom također 7, Vodicama 4, Zlarinu 5 i Skradinu 3, od kojih je iste godine 6 u stečaju ili likvidirano.⁴¹

Tridesetih godina 20. stoljeća i na širem području Dalmacije održavani su različiti voćarsko-vinogradarsko-vinarski tečajevi. U spisima arhiva nađeno je rješenje o održavanju vinarsko-vinogradarskih tečajeva u svrhu poboljšane proizvodnje vina⁴² odnosno radi racionalnijeg pravljenja i njege vina, a onda i u svrhu osuvremenjavanja vinogradarstva i voćarstva. Navo-

*Svrika je za crno, maslina za bilo,
borić je za opol da ti liči tilo!*

Slika 6: Oslikani dio zidnog grafita pokraj zgrade Športske dvorane „Partizan“ u šibenskom predjelu Miminac, 2016. godine (Photo: Boris Dorbić, 2016)⁴⁵

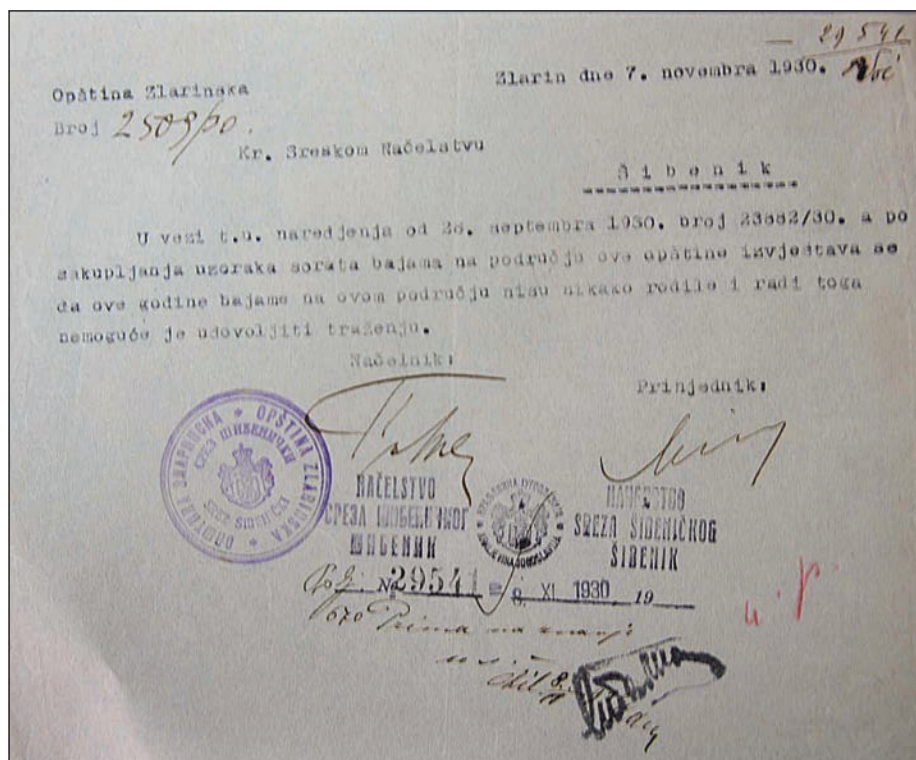
38 Kolar-Dimitrijević, M. (1990): HZ, god XLIII (1), 73.

39 Foretić, D. (1973-1974): Opća razmatranja o zanimanju šibenskog stanovništva s analizom stanja u poljoprivredi u vremenu od 1921. do 1941., *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 12, Zadar 1973–1974., 143; Prema: Upravno sudsko i crkvene razdjeljenje i imenik prebivališta Primorske Banovine po stanju od 1. svibnja 1938., Zagreb, 1938.

40 Poljoprivredna godišnja statistika za 1930., Ministarstvo poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije, Obradeno zemljište i žetveni prinosi, Beograd, 1931.

41 OU/GPŠ, br. 32269, Iskaz o stanju zadugarstva na području sreza Šibenika.

42 DAŠI, ZP, *Kraljevska banska uprava Primorske banovine-Split, Poljoprivredno Odeljenje, K III. Broj: 4197/36, Split, 25. maja 1936. Predmet: Održavanje vinarsko-vinogradarskih tečajeva, Sreskom Načelstvu. Šibenik. Na osnovi čl. 17 zakona o obnavljanju i unapređenju vinogradarstva, riješeno je III. Broj 4197 od 28. IV. 1936.*

Slika 7: Dopis Općine Zlarin Kraljevskom kotarskom načelništvu o urodu badema iz 1930 (DAŠI, Zbirka poljoprivrede)

dimo neke primjere održanih vinarskih tečajeva: “Za vinogradare kotareva: Preko, Biograd n/m, Benkovac, Knin, Šibenik, Sinj, Split, Supetar, Hvar i Korčula tečaj će se održati u Poljoprivrednoj školi u Kninu”.⁴³

Na području općine Šibenik su održavani različiti „zimski“ poljoprivredni tečajevi, 1930., 1931. i 1932. godine. U popisu nastavnika među ostalima nalazi se i agronom Vinko Anzulović. Od 1930. do 1932. godine kotarski agronom Vinko Anzulović je ukupno održao 168 tematskih sati iz različitih grana poljoprivrede: povrćarstva, ratarstva, stočarstva, vinogradarstva, vinarstva i voćarstva.⁴⁴

Ovaj način pučkog poljoprivrednog obrazovanja bio je jedini mogući oblik obrazovanja u

uvjetima tadašnje gospodarske krize i znatno je doprinio poljoprivrednoj pismenosti pučanstva u tim vremenima. Bio je to prvi konkretni rezultat akcije Oblasnog komesara u vezi prijedloga oko unapređenja poljoprivrede u Dalmaciji nakon uvođenja kraljeve diktature 6. siječnja 1929. godine (Blažević, 2007, 670).

U kotaru Šibenik nije bilo stručne škole za poljoprivredu, iako je do 1918. godine bilo organizirano educiranje po različitim tečajevima.

I na području Općine Tisno, tijekom 1930. godine poljoprivredni referent Anzulović⁴⁶ je održavao razne tečajeve iz poljoprivrede. Predavanja su bila predviđena za mjesec prosinac te su se trebala održati u nekoliko

43 DAŠI, ZP, Kraljevska banska uprava Primorske banovine-Split, Poljoprivredno Odeljenje, K III. Broj: 4197/36, Split, 25. maja 1936. Predmet: Održavanje vinarsko-vinogradarskih tečajeva, Sreskom Načelstvu. Šibenik. Na osnovi čl. 17 zakona o obnavljanju i unapređenju vinogradarstva, riješeno je III. broj 4197 od 28. IV. 1936.

44 DAŠI, ZP, Srez Šibenik, Zimski poljoprivredni tečajevi u god. 1930-1931 i 1932.

45 Koliko je Šibenik tradicijski i kulturološki vezan za Vinogradarstvo i vinarstvo svjedoči i oslikani dio grafita na zidu pored Športskog centra „Ex. Partizan“ u šibenskom predjelu Miminac: “Kada se želi što god popit nikog se ne pita, već se lipo uz Miminac prati svoja kita! Smrika je za crno, maslina za bilo, boric je za opol, da ti liči tilo. Vidija sam svitska čuda, sva sam mora proša, ali nigdi nije bilo kita iz Varoša”. Navedeni oslikani stih je osvanuo u drugoj polovini 2015. godine, u povodu sjećanja na preminulog šibenskog i hrvatskog glazbenika Arsena Dedića, koji je 1938. godine rođen u ovom težačkom šibenskom predjelu. Angažman za navedeno obavila je Gradska četvrt Varoš koja je angažirala gradske mladiće za izradu navedenog. Šibenski skladatelj Dušan Šarac predložio je da na zidu budu ispisane riječi Arsenove pjesme “Kita”.

46 DAŠI, Kraljevska banska uprava primorske banovine Split. No. 26306/30. Predmet: Program rada sreskog agronoma za decembar 1930. Sreskom načelstvu Šibenik. Načelstvo sreza šibeničkog, Šibenik, No. 32182, 25. XI. 1930. Kraljevska banska uprava primorske banovine je odobrila u cijelosti podneseni program sreskog agronoma u Šibeniku. Program se sastojao od predavanja koja su se održala u nekoliko

mjesta kako slijedi: u Pirovcu, Putičanjima, Dubravi, Murteru te u Betini. Vrijeme predavanja se dogovaralo s mjesnim poglavarom, čiji je zadatak bio da okupi što veći broj polaznika. Teme predavanja su bile bolesti i štetnici na biljkama, upotreba mineralnih gnojiva, gnojidba krmnog bilja te voćarstvo.⁴⁷

Kako se tada brinulo i o unapređenju voćarstva potvrđuje spis gdje je kotarsko načelništvo u Šibeniku iz 1930. godine. uputilo poziv općinskoj upravi u Tisnom da preko poljoprivrednog odbora, odnosno seljaka, prikupe i što prije dostave po ¼ kg svih sorata bajama što se na tom području uzgajalo. Također su trebali napisati područje uzgoja kao i narodni naziv istog.⁴⁸

U vezi naredenja broj 23882/30 iz 1930. godine, naredbodavci iz Općine Zlarin izvještavaju Kotarsko načelništvo u Šibeniku da nisu bili u mogućnosti prikupiti uzorke sorata bajama iz razloga što te godine nisu donijeli rod (Slika 7.).⁴⁹

U vezi dopisa sreskog načelništva u Šibeniku, Općina Skradin dostavila je bajame raznih sorata: ¼. kg. vrstih gorki meki, ¼. kg. vrstih tvrdi, ¼. kg. vrstih slatki meki, ¼. kg. vrstih slatki meki.

Navedene vrste su se uzgajale na cijelom području skradinske općine, iako ne u velikoj mjeri, ponajviše u selu Ostrovici.⁵⁰

Kraljevskoj banskoj upravi Primorske banovine, poljoprivredno odjeljenje u Splitu dostavili su se uzorci plodova sljedećih sorata bajama iz šibenskog sreza: *Obični polumeki slatki bajam, Obični mekušac slatki (mekica); Žuki mekušac; Meki tvrdi slatki bajam; Žuki tvrdi bajam (dvonjka žukica)*“.

Za područje šibenskog kotara navode se bajami koji su uobičajeni po svojim karakteristikama i to oni čiji je plod sitniji, sladak te polutvrd i tvrd, te oni koji imaju mekani slatki plod. Manje su bili rasprostranjeni bajami koji su imali plod gorkog okusa. U narodu su različite sorte bajama dobivale imena prema veličini, obliku i okusu ploda. Primjerice sorte bajama koje su imale okrugli plod s dvije sjemenke nazvane su “dvonjke”.⁵¹

Seljaci su na temelju davnih iskustava utvrdili da su najrodnije one sorte bajama koje kasno cvjetaju i postepeno otvaraju cvijet.

mjesta, od 6. prosinca do 23. prosinca 1930. godine, i to: u Pirovcu, Putičanjima, Dubravi, Murteru, Betini i Mokirinama. Cilj predavanja je bio uz redovitu poduku iz poljoprivrede i općih informacija o stanju poljoprivrede, priprema tla i sadnja voćaka.

47 DAŠI, ZP, Općinskom upraviteljstvu u Tijesno, Br. 32182, Šibenik 2. XII. 1930.

48 DAŠI, ZP, Sresko načelstvo, Br. 23882. 28. IX 1930. Šibenik. Predmet: sakupljanje uzoraka plodova sorata bajama. Općinskom Upraviteljstvu Tijesno.

49 DAŠI, Opština Zlarin, Broj 2509/30, dne 7. novembra 1930. Kr. Sreskom Načelstvu Šibenik. Načelstvo sreza šibeničkog, Šibenik, No. 29541, 8. XI 1930.50 DAŠI, Opština-Skradin, Br. 3729/30. Predmet: sakupljanje uzoraka plodova sorata bajama. Sreskom načelstvu Šibenik. Načelstvo sreza šibeničkog, Šibenik, No. 29457, 7. XI 1930.

51 DAŠI, ZP, Kraljevskoj banskoj upravi primorske banovine- poljoprivredno-odjeljenje u Splitu, Br. 23882, Polj. 660, Šibenik 8. XI. 1930.

52 DAŠI, Kraljevska banska uprava Primorske banovine u Splitu, III, No. 2131/31. Split, dne 28. Januara 1931, Predmet: Selekcija bajama, Sreskom načelstvu Šibenik, Načelstvo sreza šibeničkog Šibenik. No. 4341, 4. II 1931.

53 DAŠI, Kraljevska banska uprava Primorske banovine u Splitu, III, No. 2131/31. Split, dne 28. Januara 1931, Predmet: Selekcija bajama, Sreskom načelstvu Šibenik, Načelstvo sreza šibeničkog Šibenik. No. 4341, 4. II 1931.

54 DAŠI, ZP, Kraljevina Jugoslavija Ministarstvo Poljoprivrede, Broj 57650/II. 10. oktobra 1930. god. u Beogradu. (Prepis). Kraljevskoj Banskoj Upravi Primorske Banovine-Poljoprivredno Odjeljenje-Split. Kraljevska Banska Uprava Primorske Banovine-Split, III. No. 25642/30. Split, 18. oktobra 1930. Sreskom Načelstvu Šibenik.

55 DAŠI, ZP, Općina Šibenik, Prik: 20. listopada 1924, Br. 12722/1428.

Obzirom na sve navedeno potrebno je da kotarski poljoprivredni referenti i upravitelji voćnih rasadnika tijekom službenih putovanja, zajedno sa naprednijim seljacima i posjednicima, pokušaju doznati gdje ima ovih sorti badema koje kasno cvjetaju te rađaju li dobro i redovno. Izvještaj se treba podnijeti najkasnije do kraja srpnja.⁵²

Zanimljiva je i narodna prognoza: “Poznate tri martovske bure, koje dolaze u razmaku od Sv. Grgura /12/3./ do Sv. Benedikta /21/3./ koje svetce zove “trgovcima bajama” pa ako te bure ne naškode seljaci se vesele dobru rodu.”⁵³

Ministarstvo poljoprivrede odnosno Trgovačka komora u Beogradu je 1930. godine poslala dopis Kraljevskoj banskoj upravi Primorske banovine u Splitu, u kojem se traži uzorak najbolje sorte oraha toga područja. Naime, trebalo je poslati 1-2 kilograma uzorka oraha te bi se kasnije otkupila količina od 3 do 4 000 kilograma tog istog oraha u svrhu razmnožavanja u cijeloj zemlji radi poboljšavanja kvalitete izvoza. Nadalje, ovaj isti dopis je prosljeđen Kotarskom načelništvo u Šibeniku.⁵⁴

Ministarstvo trgovine i industrije, Odjeljenje za industriju i obrt šalje zamolbu Gradskom poglavarstvu u Šibeniku da odgovori na sljedeća pitanja:

- 1) Koliko je bilo godišnje proizvodnja višanja od 1919-1924 godine?
- 2) Koja sela proizvode suve višnje u kojoj godišnjoj količini?
- 3) Koliko se gde proda suvih višanja u zemlji i na strani?
- 4) Kolika je bila cena k.grama sirovih višanja i suvih višanja od 1919-1924. godine?
- 5) Koliko se od 100 k. grama sirovih višanja dobija suvih višanja?
- 6) Postoji li kod koga veštačka sušnica višanja ili se sve suši na suncu? Je li potrebna veštačka sušnica višanja?
- 7) Zašto se upotrebljava višanja u zemlji i na strani?
- 8) Sta bi trebalo učiniti, pa da se unapredi proizvodnja višanja i izvoz njen?⁵⁵

Slika 8: Sušenje smokava na tradicionalan način (na otvorenom) i danas je u uporabi (Photo: Boris Dorbić, 2013)⁵⁹

Gradsko poglavarstvo u Šibeniku šalje odgovore na dopis broj 15730 iz 1924. godine u vezi proizvodnje višanja i njihovog otkupa, tako su npr. neki odgovori:

1. Proizvodnja višanja u području ove općine bilo je u godini 1919 četiri vagona u 1920 jedanaest u 1921 deset vagona u 1923 šest vagona a u 1924 dva vagona.
2. U ovoj općini proizvodi Šibenik 3 vagona, Zaton 4 a Primošten 3 vagona višanja.
3. U zemlji se ne prodaju suhe višnje a na strani skoro sav proizvod.⁵⁶

U dopisu Ministarstva poljoprivrede tada se tražilo od Kraljevske banske uprave primorske banovine, poljoprivrednog odjela u Splitu, podatke o berbi i izvozu voća i grožđa. Pošto je stanje o proizvedenoj količini i kvaliteti voća i grožđa posebno zanimalo trgovce, posrednike, neposredne potrošače i uvoznike, trebalo je dostaviti Ministarstvu poljoprivrede ove podatke:

1. Prinos i kvalitetu ljetnih sorata jabuka i šljiva.
2. Koliki se prinos i kvaliteta očekivala od jesenskih sorata šljiva, jabuka, oraha i grožđa?

3. Prinos i kvaliteta boljih sorata šljiva, jabuka, oraha i grožđa namijenjene za stolnu potrošnju domaćeg tržišta kao i za izvoz.
4. U kojim se srezovima očekivala povoljna i nepovoljna berba za sorte šljiva, jabuka, oraha i grožđa?
5. Koja su glavna prodajna mjesta za pojedine sorte voća?
6. Voćarske i vinogradarske zadruge pojedinog sreza.
7. Očekivane količine vina.
8. Količina vina u rezervama iz prethodnih godina i koji proizvođači.
9. U kojoj mjeri su nastale štete od bolesti, štetnika, parazita i vremenskih nepogoda na voćkama?
10. Da li su proizvođači imali dovoljno materijala i/ili sredstava u suzbijanju bolesti kao i prihrana gnojivima u nasadima?
11. Navesti mjesta u kojima se nalazi komisija za pregled voća.
12. Usporedba ovogodišnjih prinosa voća i grožđa sa prošlogodišnjima.
13. Koje su bile specijalne mjere i olakšice u toku godine.⁵⁷

⁵⁶ DAŠI, ZP, Ministarstvo Trgovine i Industrije, Odeljenje za industriju i zanatstvo u Beogradu, Br. 12722/1428.

⁵⁷ DAŠI, Kraljevska banska uprava primorske banovine-poljoprivredno odeljenje Split, Sreskom načelstvu Šibenik, III Broj: 11688/32, Predmet: Podaci o berbi izvozu voća i grožđa. Načelstvo sreza šibeničkog Šibenik, No. 24205, 31. VIII. 1932.

Tablica 6: Žetveni prinos na šibenskom području u 1934. godini (DAŠI, Arhivski fond: Općinsko upraviteljstvo / Gradsko poglavarstvo Šibenik, kut. 437, 1935. (Obrazac 4))

Vrsta usjeva	Zasijano	Požeto	Prinos (mtc) Na 1 ha	Prinos (mtc) Ukupno
Kukuruz	397	397	10	3.970
Grah	29	6	3	18
Bob	279	279	-	-
Grahorica	61	61	2	122
Krumpir	46	46	60	2.220
Stočna repa	16	16	100	1.600
Lucerna	48	48	45	2.160
Djetelina	7	7	40	280
Luk	8	8	30	240
Kupus	44	44	120	5.280
Rajčice	21	21	60	4.320
Povrčarsko Bilje	54	54	80	4.320
Buhač	254	254	25	635

Sokolsko društvo u Betini je bilo uputilo dopis Ministarstvu poljoprivrede u Beogradu u kojem navodi osnovnu problematiku poljoprivrede toga mjesta na otoku Murteru. Naime, društvo je tada osnovalo poljoprivrednu sekciju preko koje su željeli pomoći mjestu u unaprjeđenju poljoprivrede kao i pomoći u pošumljavanju okolice Betine. Lokalno Sokolsko društvo navodi i posebnu problematiku uzgoja i prerade smokava. Naime, u Betini i okolici smokve su davale pristojne urode. Prihod od smokava samo u Betini i Murteru je bio 40 vagona na godinu. Problem je bio u tome što je velika većina uroda smokava propadala zbog loše pripreme, tako da su većinu uroda poljoprivrednici davali stoci, a ostatak smokava se jeo svjež ili osušen. Problem je bio u sušenju smokava. Smokve su se sušile na suncu na otvorenom i tako su bile izložene muhama i drugim kukcima te je dolazilo do njihovog kvarenja i neupotrebljivosti za širu konzumaciju (Slika 8).⁵⁸

Povrčarstvom se najviše bavio puk u zaleđu, zbog plodnih njiva i obilja vode. Tako je npr. Pokrajinskoj up-

ravi u Splitu, poljoprivrednom odjeljenju bio dostavljen popis polaznika tečaja iz povrčarstva. Rang lista polaznika se sastavljala prema veličini i uređenosti posjeda te prema marljivosti samih polaznika. Na prva tri mjesta su se našli poljoprivrednici iz zaleđa šibenskog kotara, Đevrsaka, Skradinskog polja, Žažvića i Bribira.⁶⁰

Zimski poljoprivredni tečajevi su se održavali početkom siječnja 1932. godine u Murteru i Betini. Kako navodi kotarski agronom Anzulović zbog velikog odaziva pučana predavanja su bila održana u školskoj dvorani. Gradivo za pojedine grane poljoprivrede je bilo raspoređeno prema problematici mjesta. Nadalje, kotarski agronom navodi da su se predavanja zakazivala u večernjim satima, po tri sata, jer su seljaci nakon cijelog dana rada u polju bili umorni. Zanimljivo je istaknuti i to da se tražila dozvola i za predavanja nedjeljom od Banovinskog prosvjetnog odjeljenja da se ne bi remetila redovna nastava u školi.⁶¹

Kotarskom načelništvu u Šibeniku 1932. godine je poslana obavijest u kojoj se traži ubuduće pravovreme-

58 DAŠI, ZP, Sokolsko Društvo Betina, 17 novembra 1930. Sreskom Načelstvu u Šibeniku za Ministarstvo Poljoprivrede u Beogradu. 31465/Voć.

59 Kako se smokve suše na tradicionalan način kaziva nam 2013. godine g. din. Mile Bogdanović iz predjela Bogdanovići pokraj šibenske Srime. "Smokve bi ti se ubrale kroz rano jutro u pletene korpe i lipo rasporedile na drvene sušilice (granziole), neko bi ih i sumpora pod bačvom da ne budu crvljive, a neko to nije tija, jer kažu u narodu da to nije zdravo? Onda bi se dnevno dva puta na suncu privrčale kroz otprilike sedam dana dok se ne osuše. Nakon toga bi ih spremili u sanduke s lišćen od lovora da se one lipo ucukre, pobile i dobiju svoju aromu. Moji mater i čača bi ih znali u zimi oprati i u slanom moru da se ubiju još više muve. Sada ti ih neki umisto u more stave malo u škrinju da se smrznu te sve klice i drugi bakterije".

60 DAŠI, ZP, Pokrajinskoj upravi (poljoprivredno odjeljenje) Split, Tečaj za povrtljarstvo, Br. 9630.

61 DAŠI, ZP, Kraljevskoj banskoj upravi primorske banovine-Poljoprivredno odeljenje III u Splitu, Predmet: Program za zimski poljoprivredni tečaj, Br. 35569; DAŠI, Kraljevina Jugoslavija, Ministarstvo poljoprivrede, Br. 19363/V. Kraljevskoj banskoj upravi, poljoprivrednom odeljenju, Split. Načelstvo sreza šibeničkog, Šibenik, No. 12475-17. IV. 1932. Kraljevska banska uprava, poljoprivrednog odjeljenja u Split,

no priopćenje o dodijeli nagrada boljim pohađačima poljoprivrednog tečaja prije nego isti tečaj završi. Također se davalo do znanja da je Banska uprava primorske banovine-poljoprivredno odjeljenje u Splitu bila upoznata s održavanjem šestotjednog poljoprivrednog tečaja u Zatonu.⁶²

Kotarsko načelništvo u Šibeniku je 1930. godine trebalo podnijeti izvještaj Banskoj upravi u Splitu o poljoprivrednicima koji su završili poljoprivrednu školu i koji borave na području šibenskoga kotara. Prema naputku Ministarstva poljoprivrede br. 11625 u spisku uz redni broj trebalo je navesti: "prezime i ime, odakle je (mjesto i općina) godinu rođenja, kakovu je školu svršio i gdje, treba još navesti čime se u glavnom bavi, koliki mu je posjed i kako je uređen te da li je oženjen ili ne i da li posjed obrađuje sam ili u zajednici sa otcem, braćom itd. U rubrici napomena treba naznačiti i mišljenje sreskog agronoma, da li je dotični vrijedan pripomoći i kakove". Ovaj iscrpan izvještaj je služio svrsi da navedeni učenici posluže kao uzor ratarima odnosno poljoprivrednicima te da se na njihovim imanjima vrše različiti ogledi u vezi gnojidbe, sjemena i sjetve što je bilo najkonkretniji oblik napredne edukacije.⁶³

Tečajevi su tijekom 1930. godine održavali i u drugim primorskim mjestima Šibenika, a program se sastojao od predavanja koja su se održala u nekoliko mjesta, kroz mjesec svibanj i to: Zlarin-Prvić luka i Šepurine, Zablacé, Zaton-Dazline i Dubrava, kojeg je odobrila Kraljevska banska uprava Primorske banovine. Uz redovitu poduku iz poljoprivrede i općih informacija o stanju poljodjelstva, naglasak predavanja stavljen je na: "pobijanje bolesti i štetočinja na kulturnom bilju (maslinove mušice i grizlica, grozdov crv i t. d.)".⁶⁴

S ciljem poboljšanja stanja poljoprivrede priređena je propagandna pokretna poljoprivredna izložba paviljonsko vagonskog tipa. Šibenik je zastupao predsjednik Kotarskog odbora Marko Bačinić, uz predstavnike općina Skradin, Tijesno, Vodice i Zlarin. Grad je predstavljen specijalitetima ovog podneblja: spužvama i koraljima (Zlarin), brodovima (Betina) te kvalitetnim vinima, maraštinom i prošekom iz Šibenika. Izložba je organizirana početkom ožujka 1934. godine i svečano dočekana u Šibeniku. Odborom za doček predsjedavao je Ante Tambača, član šibenske Težačko-seljačke zadruge, koji je izrazio zadovoljstvo što Šibenik

ima čast pokroviteljstva izložbe. Izložbu je posjetilo oko 3.000 građana i seljaka okolnih sela. Priredivači izložbe preporučili su šibenskim poljoprivrednicima uzgoj peradi i kunića, obnovu sadnje buhača i uzgoj dudovog svilca⁶⁵ (Dorbić, Pamuković i Blažević, 2014, 283).

Treba istaknuti i to da je Šibenik još od 18. stoljeća bio poznat na mediteranskom području i diljem Europe po kvalitetnim i desertnim vinima (Maraština).

U 1934. godini podbacile su gotovo sve poljoprivredne kulture, a osobito voćnjaci. Sa 178.070 stabala smokava, višnje i badema ostvaren je prinos od svega 83,2 tona ploda. Opću sliku pogoršavali su i loši prinosi žitarica te sve prisutnija tendencija slabljenja vinogradarstva (Blažević, 2007).

Žetveni prinos na šibenskom području u 1934. godini bio je podosta slabiji od prosjeka u Primorskoj Banovini (Tablica 6). Ulje je čak bilo jeftinije za 50%, dok se gubitak težaka po hektaru obrađenog vinograda u Šibeniku kretao i do 15.000 dinara, pošto su troškovi uzgoja i trošarine bili visoki, pa ih cijene vina nisu mogle pokriti (Foretić, 1973–1974, 153).

U kotarima Primorske banovine su se tijekom 1938. godine održavali Zimski domaćinski tečajevi za seoske domaćice. Radilo se o četveromjesečnim tečajevima. Na tečajeve su se primale učenice iz različitih kotara i to iz: Benkovca, Imotskog, Knina, Sinja i Tomislav grada. Troškovi tečajeve bili su stavljeni na račun banovine. Osposobljavalo se dvadeset učenica, a uz školovanje im je besplatno pruženo i stanovanje. U obzir su se uzimale samo kćeri čiji su očevi bili poljoprivrednici, međutim morale su zadovoljiti i ostale kriterije koji se navode: „1) koje su navršile 16, a nisu prekoračile 30 godinu života, što će dokazati krštenicom; 2) koje su duševno i tjelesno zdrave što će potvrditi liječničkim uvjerenjem. 3) koje su pismene t. j. da su svršile četiri razreda osnovne škole ili da su inače naučile dobro čitati ili pisati što će dokazati školskom svjedožbom ili pak uvjerenjem koje škole ili općina; 4) koje su dobrog moralnog ponašanja šta će dokazati uvjerenjem nadležne općinske vlasti.“ Učenice su morale ručno napisati molbe koje su kasnije predavale nadležnom načelništvu, zajedno s pet taksenih maraka. Od pristiglih molbi biralo se njih tri do pet najbolje prijavljenih. Ovdje se radilo o predmetu koji je imao kratak rok za prikupljanje i slanje molbi pa su se sve uprave dotičnih kotareva molile da u relativno kratkom roku, načelništvo obavijesti pučan-

šalje odobrenje Ministarstva prosvjete svim sreskim poljoprivrednim referentima. U odobrenju stoji da sreski poljoprivredni referenti mogu održati poljoprivredne tečajeve iz područja ratarstva, u učionicama osnovnih škola kad škole nisu imale redovnu nastavu. Vrijeme nastave se dogovaralo sa upraviteljima škola kao i dužnost održavanja nastavnih prostorija.

62 DAŠI, Kr. Banska uprava primorske banovine-poljoprivredno odjeljenje, III Br. 7379/32. Predmet: Ispad održavanja poljoprivred. tečaja. Split, dne 3. juna 1932. Sreskom načelstvu u Šibeniku. Načelstvo sreza šibeničkog, Šibenik, No. 17584- 9. VI. 1932.

63 DAŠI, Predmet: Popis učenika poljopr. škola i popis činovnika poljopr. struke. Sreskom Načelstvu Šibenik. Kraljevska banska uprava primorske banovine Split. 8281/30. 28. IV. 1930.

64 DAŠI, Kraljevska banska uprava primorske banovine Split. No. 13.356. Predmet: Program rada sreskog agronoma za mjesec maj. Sreskom načelstvu Šibenik. Načelstvo sreza šibeničkog, Šibenik, No. 11765, 5. VI. 1930.

65 DAŠI, NT, br. 71, 9. 3. 1934.

stva preko općina, župskih ureda i škola. Također su i kotarski agronomi dobili upute da na svojim službenim putovanjima educiraju o važnosti ovakvih tečajeva za društveni, socijalni i gospodarski razvoj pučanstva na dalmatinskom području.⁶⁶

Od osnivanja Banovine Hrvatske 26. kolovoza 1939. godine preko stručnih službi Poglavarstva i Općine Šibenik vodi se veća briga oko unapređenja vinogradarstva akcijama sadnje, gospodarskim tečajevima i tzv. danima grožđa kako u gradu Šibeniku tako i u većini prigradskih općina.

Kako se honorirao rad kotarskih agronoma može se pronaći u spisima kotarskog agronoma iz 1940. godine, gdje je zapisano da je Ispostava banske vlasti u Splitu, Poljoprivredni odjel donio rješenje da se isplati kotarskim poljoprivrednim referentima u Preku, Biogradu n/m, Šibeniku, Splitu, Makarskoj, Supetru, Hvaru i Korčuli po 650 dinara a kotarskom poljoprivrednom referentu u Dubrovniku 1300 dinara. Ove isplate su se vršile za podmirenje troškova predradnika, popravke alata tijekom održavanja maslinarskih tečajeva.⁶⁷

Ispostava banske vlasti u Splitu je također poslala dopis svim kotarskim načelnostima, uključujući i ispostavu u Šibeniku, da se zimski poljoprivredni tečajevi neće održati. Dalje se navodi da tijekom zime 1939/40. godine u prosincu, siječnju i veljači kotarski agronomi i njihovi pomoćnici neće održati trojedne i šestotjedne zimske poljoprivredne tečajeve. Umjesto njih održati će stručna predavanja važna za određeni kraj i to u mjestima u kojima postoji najveći interes. Kotarski agronomi su morali podnijeti izvještaj o temi predavanja, broju polaznika kao i o samom uspjehu predavanja. Ova predavanja se nisu posebno isplaćivala kao honorar.⁶⁸

Poljoprivredni referent Anzulović je održavao predavanja i iz područja vinarstva kroz deseti mjesec 1939. godine u nekoliko sela: u Primoštenu, Vodicama, Tribunju, Sonkoviću, Bićinama i u Đevrskama. Tom prigodom je kotarski referent prikupljao statističke podatke o berbi grožđa i ispitivao je šećer u moštu.⁶⁹

Prema spisu Ispostave banske vlasti, poljoprivrednog odjela u Splitu, koja je zaprimila program rada kotarskog poljoprivrednog referenta za siječanj 1940. godine, Anzulović je održao predavanja i o različitim temama u nekoliko sela: u Betini je održao predavanja o povrcarstvu, u Vodicama i u Tribunju o maslinarstvu

Tablica 7: Brojno stanje stabala maslina na području Dalmacije 1939. godine (Defilippis, 1997)

Kotari	Broj stabala
Benkovac	35.285
Biograd	322.000
Brač	519.650
Dubrovnik	897.164
Imotski	1.596
Knin	1.850
Makarska	331.640
Split	240.900
Šibenik	670.000

te u Konjevratama je održao predavanja na temu voćarstva.⁷⁰ Budući da je taj predio šibenske Zagore imao sve uvjete za razvoj sadnje bajama, trešanja, oraha i višanja.

Razlozi interesa za maslinarstvo leži u novoj agrarnoj politici provedenoj na razini Banovine Hrvatske, a pedo-klimatski uvjeti šireg šibenskog područja išli su tome u prilog.

Kako je u Šibenskom kraju tijekom 1940. godine zabilježen veliki interes za maslinarstvo tako je Kotarski agronom poslao dopis u kojem traži da se umjesto jednog maslinarskog tečaja održe još dva. Prema Anzulovićevim navodima u šibenskom kotaru je posađeno najviše stabala maslina. Opće podatke o sadnji maslina Anzulović navodi u *"Izvešču banskoj vlasti u Splitu od 20. siječnja. 1940. godine"*. Cijelo područje kotara obuhvaćalo je 169 sela i zaselaka. Nadalje, dotadašnji maslinarski tečajevi su imali veći uspjeh nego što se postiglo na zimskim poljoprivrednim tečajevima. Kotarski agronom je prilikom tečajeva iz maslinarstva stavljao naglasak na sadnju maslina naročito na plitkim krškim terenima.⁷¹ Prilikom dopisa je navedena potreba za održavanjem još dva tečaja, u Zlarinu i otoku Kapriju pored predviđenog u Bribirskim mostinama.⁷² Korelacije tečajeva sa visinom prinosa u to vrijeme nije evidentirano, budući u izvještajima o urodu za razdoblje 1939.–1941. nema navedenih podataka.

66 DAŠI, ZP, *Kraljevska banska uprava primorske banovine-poljoprivredno odeljenje*, broj: 13383/32. Split, 1938. Predmet: *Zimski domaćinski tečajevi za seoske domaćice. Sreskom načelstvu Šibenik. Načelstvo sreza šibeničkog, Šibenik, No. 30693-9. XI. 1932.*

67 DAŠI, ZP, *Ispostava banske vlasti u Splitu, Poljoprivredni odjel*, Broj: 478/40. Predmet: *Maslinarski tečajevi.*

68 DAŠI, ZP, *Ispostava banske vlasti u Splitu, III. Broj: 17059/39, Predmet: Zimskih gospodarskih tečajeva u zimi 1939/40- obustava održavanja. Split, 13. XII. 1939. Svim sreskim načelstvima u Ispostavi Šibenik.*

69 DAŠI, ZP, *Ispostavi banske vlasti poljopr. odel. III Split, Predmet: Program vanjskog rada sr. polj. referenta za oktobar 1939, Br. 18551.*

70 DAŠI, *Ispostavi banske vlasti poljopriv. odeljenje Split, Predmet: Program vanjskog rada sreskog agronoma kroz siječanj 1940 god. Načelstvo sreza šibeničkog, Šibenik, No. 23916, 15. XII. 1939.*

71 Peričić, Š. (2010, 271): *Maslina je u dmiškom kraju uzgajana kako slijedi u nastavku: "Do sredine XIX. st. ona je uzgajana jedino na obroncima brda: u selu Kos, u dolini Brištane nedaleko Roškog slapa, te na padinama Promine, u Badnju i Siveriću. Dotle su ondje maslinici pokrivali tek 10 kampa zemlje, koji su godišnje znali davati do 60 barila maslinova ulja."*

72 DAŠI, *Ispostavi banske vlasti, poljopr. Odjel. Split, Predmet: maslinarski tečajevi, potreba održavanja barem još jednog tečaja. Načelstvo sreza šibeničkog Šibenik, 20. I. 1940, Br. 1705.*

Stavljajući šibenski kotar u korelaciju s drugim dalmatinskim mjestima po uzgoju maslina, iz tablice 7. je vidljivo da je u navedenim vremenskim razdobljima najbrojnije stanje stabala maslina na području općina Dubrovnik, Šibenik i Brač.

Do travnja 1941. godine nije se mogla pratiti daljnja djelatnost Vinka Anzulovića iako je kroz čitavo vrijeme postojanja Banovine Hrvatske on ostao i dalje kotarski agronom. Budući da nije nađeno da bi u razdoblju 1941-1944. godine obavljao svoje dužnosti, za vjerovati je da je kroz vrijeme talijanskih okupacijskih vlasti i uprave NDH već bio u mirovini. Po matičnim podacima⁷³ Anzulović je umro 22. siječnja. 1945. godine u Šibeniku.

ZAKLJUČAK

Poljoprivreda je u ondašnje vrijeme (1921-1940.) bila značajna gospodarska grana velikog broja građana Šibenika i njegove okolice. Tadašnje kotarske vlasti su poticale razvoj poljoprivredne edukacije u okviru vlastitih mogućnosti. Glavni kotarski agronom za šibensko područje u tom razdoblju je bio inženjer poljoprivrede Vinko Anzulović. Znatno je doprinio u usavršavanju i edukaciji šibenskog teškaka održavanjem poljoprivrednih tečajeva, kao i brojnim predavanjima i terenskim obilascima te obukom o vinarstvu, maslinarstvu, voćarstvu i vrtlarstvu na području Murtera, Vodica, Tijesna, Skradina, Primoštena i Rogoznice, kao i šireg šibenskog kraja. S prvim suvremenijim i organiziranim poljodjelskim tečajevima s ciljem unapređenja zaostale

poljoprivrede započelo se poslije 1921. godine, po dolasku talijanske okupacijske vojske.

I nakon 1929. godine te usvajanja Zakona o unapređenju poljoprivrede radio je na podizanje rasadnika, uzornih maslinika, vinograda i održavanju tečajeva trebalo je pomoći ovu akciju koju je za Dalmaciju i Šibenik poticalo Ministarstvo poljoprivrede. Ministar dr. ing. Oto Frangeš, Stanko Ožanić i kotarski agronom za šire šibensko područje ing. Vinko Anzulović bili su najzaslužniji za provođenje ove akcije. Diljem države održane su poljoprivredne izložbe koje su imale edukativnu i poticajnu svrhu u poljoprivrednoj proizvodnji. Važno je istaknuti da je po proizvodnji vina i ulja Šibenski kotar zauzimao jedno od vodećih mjesta u Dalmaciji. U svom radu Anzulović je pokazao inovativnost i sklonost prema znanstvenom radu koju je primjenjivao direktno na terenu približivši ju najobičnijem puku. Većina izvješća Anzulovića ima i statistički značaj, budući se u dužem kontinuitetu kroz razdoblje 1921-1930. godine iznose podaci, količine vina, maslina i grožđa te stanje tržišta poljoprivrednih proizvoda. Za njega se sa sigurnošću može utvrditi da je bio najplodonosniji i najvažniji agronomski djelatnik (savjetodavac) u razvoju šibenske i dalmatinske poljoprivrede te biljne proizvodnje u ondašnjem vremenskom razdoblju. Širinom prezentacije i obuhvata ovaj je prikaz prvi primjereni ogled o edukativnoj povijesti Šibenika i Dalmacije na području biljne proizvodnje, koji se javlja kao predložak za buduća znanstvena istraživanja iz povijesti poljoprivrede.

73 Matični ured Jelsa-otok Brač, Matična knjiga rođenih., 09. kolovoza. 2016. godine

THE ACTIVITIES OF THE DISTRICT AGRONOMIST VINKO ANZULOVIĆ IN THE EDUCATION OF THE MASSES IN ŠIBENIK DISTRICT ON THE TOPIC OF PLANT PRODUCTION DURING THE PERIOD FROM 1921 TO 1940

Boris DORBIĆ

University of Applied Sciences "Marko Marulić" in Knin, Department of agriculture karst, Petra Krešimira IV. 30, 22 300 Knin, Croatia
e-mail: bdorbic@veleknin.hr

Anita PAMUKOVIĆ

University of Applied Sciences "Marko Marulić" in Knin, Department of agriculture karst, Petra Krešimira IV. 30, 22 300 Knin, Croatia
e-mail: apamukovic@veleknin.hr

Milivoj BLAŽEVIĆ

8. dalmatinske udarne brigade 20, 22 000 Šibenik, Croatia
e-mail: milivoj.blazevic@gmail.com

SUMMARY

Agriculture was the most important branch of economy for a large number of inhabitants of Šibenik and its outskirts during the period between 1921 and 1940. Viticulture and wine production were the most developed branches on the territory of this district. Urban and individually out-of-town agriculture were based on vegetable growing. At the time the chief district agronomist for Šibenik district was Vinko Anzulović, an agricultural engineer, who had significantly contributed to professional development and education of the masses through holding agriculture courses. In his work Anzulović showed innovativeness and preference for scientific work. He can certainly be considered as the most productive and the most important agronomist concerning the enhancement of the backward agriculture in both Šibenik and Dalmatia.

Keywords: Vinko Anzulović, plant production, education, development, Šibenik district, Dalmatia

IZVORI I LITERATURA

DAŠI, ZF – Državni arhiv u Šibeniku, Zbirka fotografija.

DAŠI, ZP – Državni arhiv u Šibeniku, Zbirka poljoprivreda.

DAŠI, ZŠ – Državni arhiv u Šibeniku, Zbirka šumarstvo.

Anonymous (1925): Narodna straža. Šibenik, br. 26, 25. VII. 1925.

Anonymous (1940): Poljoprivredna godišnja statistika 1939. Ministarstvo poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije, Beograd.

Blažević, M. (2007): Prilog povijesti poljoprivrede šibenskog područja od 1921. do 1941. Godine. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 49, 645–689.

Blažević, M. (2009): Šibensko gospodarstvo od sredine 19. stoljeća do 1921. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 51, 161.

Božić-Buzančić, D. (1993): Južna Hrvatska u europskom fiziokratskom pokretu: pokret za obnovu gospodarstva, gospodarske akademije, ogledni vrtovi i poljodjelske škole druge polovice XVIII. i početka XIX. stoljeća. Split, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta.

Defilippis, J. (1997): Dalmatinsko selo u promjenama. Split, Avium.

Defilippis, J. (2006): Promjene u poljoprivredi i selu Dalmacije u posljednjih stotinjak godina. Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, 15, 6 (86), 1047.

Dorbić, B. & E. Temim (2015): Povijesni pregled razvoja vrtlarstva i krajobraznog uređenja Šibenika i okolice u razdoblju 1945–1985. godine. Annales, ser. hist. et sociol., 25, 3, 639.

Dorbić, B. & E. Temim (2016): Povijesni pregled razvoja vrtlarstva i krajobraznog uređenja Šibenika i okolice u razdoblju 1880–1945. godine. Annales, ser. hist. et sociol., 26, 2, 227–246.

Dorbić, B., Pamuković, A. & M. Blažević (2014): Prilog poznavanju povijesti hortikulture i bilnogojstvene edukacije stanovništva šibenskog kotara u razdoblju 1920.–1939. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 263–287.

Foretić, D. (1973–1974): Opća razmatranja o zanimanju šibenskog stanovništva s analizom stanja u poljoprivredi u vremenu od 1921. do 1941. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 12, 143.

Levaković, F. (1992): Poljoprivredna savjetodavna služba u funkciji razvitka sela i seljačkih gospodarstava Republike Hrvatske. Poljoprivredne aktualnosti, 31, 1/2, 1–20.

Matković, P. (1993): Petar Biankini Mastličević–pionir našeg Vrtlarstva-O 60. Obljetnici smrti. Hortikultura, 1–2, 17.

Morović, N. (1937): Crtice iz maslinarstva. Zagreb.

Peričić, Š. (2010): Prinos poznavanju gospodarskih prilika drniškog kraja u XIX. stoljeću. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 42, 271.

Tambača, A. (1998): Vinogradarstvo i vinarstvo šibenskog kraja kroz stoljeća, Šibenik.

Van Crowder, L., Lindley, W. I., Bruening, T. H. & N. Doron (1999): Agricultural Education for Sustainable Rural Development: Challenges for Developing Countries in the 21st Century. FAO Research, Extension and Training Division.

Žimbrek, T., Grgić, I. & R. Franić (1993): Poljoprivredna savjetodavna služba Republike Hrvatske: stanje i moguće promjene. Agronomski glasnik, 55, 3, 205–220.

Žimbrek, T. (1997): Consultancy Services in Croatian Agriculture. Agriculturae Conspectus scientificus, 62, 3/4, 267–274.

Žimbrek, T. & Đ. Žutinić (1999): Agricultural Consultancy Services and Agricultural Education for Family Farms – View in the Future, IX European Congress of Agricultural Economists, EAAE, Warsaw, 8.

Žutinić, Đ. & M. Dekanić (2010): Uloga poljoprivredne savjetodavne službe u ruralnom razvoju Vukovarsko-Srijemske županije. Agronomski glasnik., 4–5, 239–260.

NORMAN MAILER IN YUGOSLAVIA

*Jasna POTOČNIK TOPLER*University of Maribor, Faculty of Tourism, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenia
e-mail: jasna.potocnik1@um.si

ABSTRACT

Norman Mailer (1923–2007) was a prominent American author who, with his works and public criticism, reached far beyond the United States of America. By analysing Mailer's writings and newspaper articles on Mailer, this article examines the role of Norman Mailer in Yugoslavia after WWII. In 1999, Mailer wrote of the attempts by Slobodan Milošević's army to exterminate the Albanians living in Kosovo, and he also criticised President Clinton's decision not to send American ground troops into Kosovo. The role of Mailer in the literary sphere of post-war Yugoslavia was in introducing a new literary movement to Yugoslavia, i. e. literary journalism or, more precisely, new and participatory journalism.

Keywords: Norman Mailer, American literature, translations, post-war Yugoslavia, history

NORMAN MAILER IN JUGOSLAVIA

SINTESI

Norman Mailer (1923–2007) è stato un importante scrittore americano, le cui opere e azioni al servizio della società hanno superato i confini degli Stati Uniti d'America. Basandosi su un'analisi delle opere di Mailer e di alcuni articoli sull'autore, il seguente articolo illustra il ruolo di Mailer in Jugoslavia dopo la seconda guerra mondiale. Oltre al ruolo di Mailer, che nell'ambito della letteratura in Jugoslavia consistette soprattutto nel far conoscere il giornalismo letterario ossia nuovo e partecipativo, è da evidenziare la reazione critica dell'autore nei confronti della situazione della Serbia alla svolta del millennio. Nel 1999 Mailer scrisse riguardo i tentativi dell'esercito di Milošević di sterminare gli albanesi in Kosovo. Inoltre criticò la decisione del presidente americano Clinton di non inviare le truppe americane a Kosovo.

Parole chiave: Norman Mailer, letteratura americana, traduzioni, Jugoslavia del dopoguerra, storia

INTRODUCTION

This article is based on the content and discourse analyses of Mailer's writings and of articles on Norman Mailer published in the territory of the former Yugoslavia (the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, which lasted until 1991). Research work in libraries and a study of the relevant existent literature have been combined with textual analyses of some of Mailer's works and their translations. In the United States and in Europe Norman Mailer is considered as one of the most significant American authors of the 20th century (Poirier, 1972; Bufithis, 1978; Wenke, 1987; Leeds, 2002; Bloom, 2003; Lennon, 2013). Also, in the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia, Mailer has been known since at least 1955, when his first novel the *Naked and the Dead*, portraying the lives of soldiers in the Pacific during WWII, was translated as *Goli i mrtvi* into Serbo-Croatian by Dušan Čurčija. As were the majority of the new American literary names after WWII, Mailer was introduced to Yugoslav literary scenes with the war novel (Stanonik, 1988, 332–333). Further on, it will be shown that the role of Mailer in the literary sphere of the post-war Yugoslavia was mainly in introducing a new literary movement to Yugoslavia, the so-called literary journalism or, more precisely, new and participatory journalism. Potočnik Topler (2013, 79) argues that the American author of Slovene descent, Louis Adamic, already employed literary journalism techniques, but Mailer was the one who mastered them with his exquisite style. However, it should also be observed that Mailer was a well known public figure and critic of the contemporary reality of the United States and their foreign affairs. In 1999, he criticised the States' (non-)intervention in Serbia. He wrote on the attempts by Slobodan Milošević's army to exterminate the Albanians living in Kosovo, and on President Clinton's decision not to send American ground troops into Kosovo.

YUGOSLAVIA AFTER THE SECOND WORLD WAR

For understanding the reception of the American literature and Norman Mailer in Yugoslavia after WWII, it is necessary to understand some basic characteristics of Yugoslavia's foreign affairs, and Yugoslavia's relations with the Soviet Union and the United States at the time. Obviously, the contemporary socio-political situation in the second half of the 20th century in the United States of America, and in Yugoslavia, influenced the reception of Mailer in Yugoslavia; thus, it is necessary to outline some significant historical circumstances.

The first circumstance that should be observed is that, at the end of WWII, the United States of America gained a dominant economic position in the world (Zinn, 2003, 425). According to the historian Lawrence Wittner, "the war rejuvenated American capitalism" (Zinn, 2005, 425) since there was no destruction on the States' grounds. In Yugoslavia, however, immediately after the war, the economic situation was difficult and, for the majority of the population, there was a scarcity of almost everything (Potočnik Topler, 2014, 234) as was practically the case all across Europe.

Immediately after the war, in politics, Yugoslavia tried to imitate the Soviet Union system in many areas (Pirjevec, 1987; Režek, 2005), even the first Yugoslav Constitution of 1946 did not differentiate much from the 1936 Soviet exemplary Constitution (Režek, 2005, 9). The second significant circumstance in the post-war Yugoslavia was the Tito-Stalin split. When the Yugoslav ruler Tito found himself in dispute with the Soviet Union in 1947 and 1948, he looked for protection in the West (Bekić, 1988, 45–159; Pirjevec, 2014, 763–764; Pirjevec, 2015, 259–281, 628; Ramšak, 2015, 767). According to Pirjevec, in May, 1948 (when Mailer's first novel was published in the States), it became clear in Yugoslavia that all the bridges with Stalin had been demolished – ("so s Stalinom porušeni vsi mostovi") (Pirjevec, 2015, 296). However, that was, as Pirjevec argues, not the end of Yugoslavia:

After the exciting diplomatic contacts between the peaks of the Communist League of Yugoslavia and the Communist Party of the Soviet Union which marked the beginning of 1948, in which Kardelj played a central role next to Tito, in the following months secret correspondence occurred, in which the question was, whether the dogma of "democratic centralism", the arbiter of which was said to be Stalin, was true or not. Since Tito and his supporters claimed to have the right to their own path to socialism because of their struggle for liberation and the related revolution, Stalin banished them from the Cominform in the belief that they would collapse easily if they could be isolated economically and politically. Here begins the story which marked the European socialist movement in the coming decades. Tito did not retreat but, with the help of the West, he "stayed afloat", if we use the words of the British Foreign Minister Ernest Bevin. Moreover, he let his employees, Edvard Kardelj, Boris Kidrič, Milovan Đilas and others continue developing thoughts about the independent path to socialism (Pirjevec, 2014, 264).¹

1 Translation: "Po razburljivih diplomatskih kontaktih med vrhoma KPJ in KPSZ, ki so zaznamovali začetek leta 1948 in v katerih je Kardelj poleg Tita odigral osrednjo vlogo, je prišlo v naslednjih mesecih do tajne korespondence, v kateri je bilo zastavljeno vprašanje, ali dogma "demokracijskega centralizma", katerega arbiter naj bi bil Stalin, drži ali ne. Ker so Tito in njegovi trdili, da imajo pravico zaradi svojega osvobodilnega boja in z njim povezane revolucije do lastne poti v socializem, jih je Stalin izobčil iz Informbiroja v prepričanju, da jih bo brez težav zrušil, če jih bo gospodarsko in politično osamil. Tu pa se začne zgodba, ki je dala pečat evropskemu socialističnemu gibanju v naslednjih desetletjih. Tito namreč ni klonil, ampak je s pomočjo Zahoda "ostal na površju", če uporabimo besede britanskega

The United States provided support, and were important for Yugoslavia after the Tito-Stalin split in the so-called Informbiro period. Also, later, in 1968, when the Soviets tried to put political pressure on Yugoslavia, the United States remained important (Pirjevec, 2015, 628).

It should be emphasised, however, that, since the second half of the 1950s, and especially since the year 1960, when Yugoslavia founded the Non-Aligned Movement together with Egypt and India, Yugoslavia tried to maintain independence from both superpowers, the United States and the Soviet Union and, at the same time, maintain friendly relations with both of them too (Bekić, 1988). Yugoslavia was a country with its own so-called “third path” – a system that differed from Western capitalism on the one hand, and from Soviet-bloc socialism on the other, which was also reflected in the cultural politics (Crnkovic, 2012, 8).

The 1960s was also the period when the art scene in Yugoslavia gained new opportunities, and Crnkovic describes the Yugoslav art scene as “cosmopolitan, curious, and open” (2012, 8). Tomc (2014, 306) even speaks of the americanization of the developed world. In the field of literature in Yugoslavia, this “americanization” was seen mainly in the translation politics – more American and less Russian authors were translated into the so-called Yugoslav languages (Pokorn, 2016). It needs to be emphasised that the majority of inhabitants in Yugoslavia had the opportunity to broaden their horizons and be in contact with new trends in science, culture and economy. “In Yugoslavia, the Slovenes expanded their horizons, stepped out of their underdeveloped province and began looking around the world”,² said the historian Pirjevec in an interview for the *Mladina* journal (23. 12. 2011).

THE RECEPTION OF THE AMERICAN POST-WAR LITERATURE IN POST-WAR YUGOSLAVIA

In Yugoslavia, after WWII and especially at the beginning of the 1950s, several works of American authors were translated into Croatian, Serbian and Slovene. In this period, American influence in Serbia (particularly in the Serbian and Yugoslav capital Belgrade), in Slovenia, and also in Bosnian Sarajevo, grew continuously. Pokorn's research³ (2016) shows that, immediately after the Second World War, there was a greater interest in translations of Russian literature while, after the Tito-Stalin split in 1948, there began an increased interest in translations of literary works in English. Also, Stanovnik's research (2005) on translation politics in Slovenia in the

period between 1945 and 1965 showed similar trends, and the number of translations from English into Slovene increased after 1948.

Official politics in Belgrade, which was the centre of decision making for the whole of Yugoslavia, encouraged, and also funded, the translations of certain American authors. In foreign affairs, good relations with the United States of America were significant and, therefore, translating American authors was encouraged. Translated works were monitored in Yugoslavia and, according to Pokorn (2012, 156), even adapted. Pokorn describes the decision making on translations as follows:

.../ the general editors and the chair persons of the publishing councils of all major publishing houses were party members who monitored the proposed yearly lists of publications carefully. The editors then selected the translators they trusted, and the translator did their job without any direct intervention being necessary (Pokorn, 2012, 155).

According to my knowledge, Mailer's translations into the languages of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia were not censored. Pokorn (2012, 156), states that only children's literature was adapted in Yugoslavia, while translations of literature for adult audiences were not censored. The situation of (self-)censorship, however, was more complex – at least in Slovenia. Censorship in terms of translator's interventions in literary texts was really most typical of children's literature but, in translating the racist discourse, interventions can also be observed in the translation of works for adult readers, for example in the Slovene translation of the Margaret Mitchell's novel *Gone with the Wind* (Trupej, 2014, 94–103). Especially in the first post-war years, there were also lists of controversial literature, which the Agitprop requested not to be included in the translation programmes (Gabrič, 2008, 67) or in the programmes of theatres (Gabrič, 2010, 171–187). Poniž (2010, 190), also mentions the so-called “invisible censorship” and “self-censorship” (191–195) as characteristics of the regime, and enumerates several authors who underwent some type of censorship (i. e. Vitomil Zupan, Marjan Rožanc, Igor Torkar). Also, Dovič (2010, 293) elaborates on the “invisible totalitarian censorship” and on “self-censorship” – mechanisms that were difficult to prove, but they existed. In the post-war Yugoslavia, there is one very well known example of censorship in adult literature that needs mentioning, i. e. Louis Adamic's *Eagle and the Roots*, which was published in 1952 (after

zunanjega ministra Ernesta Bevina. Še več, dovolil je svojim sodelavcem, Edvardu Kardelju, Borisu Kidriču, Milovanu Đilasu in drugim, da nadaljujejo z razvojem misli o samostojni poti v socializem.”

2 Mladina, 23. 12. 2011: Dr. Jože Pirjevec, zgodovinar. Mladina, 51, <http://www.mladina.si/107894/dr-joze-pirjevec/>. Translation: “V Jugoslaviji smo Slovenci razširili svoje obzorje, stopili iz zapečarske province in se razgledali po svetu”.

3 In the period from 1945 to 1950 there were 144 published translations from Russian and only 31 from English. After the conflict with Stalin in 1948, the trend was reversed: In a very short period from 1951 to 1955 109 translations in English appeared, and only 42 from the Russian language (Pokorn, 2016).

Adamic's death) and was forbidden in Yugoslavia, and translated into Slovene as late as in 1970 and 1981 (Žitnik, 2016). The history of censorship in Yugoslavia after the Second World War has not yet been researched fully, but was definitely complex (Režek, 2010, 9–11). In addition to that, it should be mentioned that, in the 1960s, Yugoslavia signed the Berne and the World Conventions on Copyright, and the publishing houses in Yugoslavia were allowed to keep direct contact with publishers in the West (Pokorn, 2012, 156).

As far as language politics in Yugoslavia is concerned, it needs to be taken into consideration that, after WWII, the dominant language was Serbo-Croatian, which was also taught in primary schools all over Yugoslavia, while today, differences are encouraged between Serbian, Croatian, Bosnian, and Montenegrin (in the past Montenegrin was considered a Serbian dialect). One of the objectives of the leading structures was to familiarize the Yugoslavs with American culture in general. Among the means of achieving this was supporting publishing houses and Faculty Departments. One of the leading publishing houses in the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia specialising in foreign titles was the publisher Zora in Zagreb. In Slovenia, the leading publishers after WWII were Mladinska knjiga, Cankarjeva založba and Državna založba Slovenije (headquartered in Ljubljana, the capital of Slovenia) (Potočnik, 2016, 79), not to mention that the University of Zagreb (English Department of the Faculty of Arts) already had American Studies scholars after WWII and, in the 1950s, the University of Ljubljana was also starting to develop English and American Studies. At the Ljubljana University (at the Faculty of Arts), for the first time, lectures on American Literature were held in 1961 by the Slovene Professor of English and American literature Janez Stanonik (Bucik et al., 2009, 23). All the above-mentioned reasons and circumstances have resulted in the fact that, twenty-five years after the dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, there are 21 translated books by Mailer available in Croatian, Macedonian, Serbian, and Slovene (in the so-called Yugoslav languages), including different translations and retranslations.

THE RECEPTION OF MAILER IN POST-WAR YUGOSLAVIA

Mailer's books in the United States were published in the period when the translation politics in Yugoslavia encouraged positive discrimination towards American authors. Since Mailer was among the best-selling and most (un)popular authors in the United States of America, his works had a good predisposition for being translated into Serbo-Croatian, which was intelligible by the majority of the nations of Yugoslavia, and also into Slovene.

From today's perspective, it is obvious that Mailer, as an artist with an extraordinary career, was interesting and challenging for translating. He authored more than 40 fiction and non-fiction books, received two Pulitzer Prizes (for *The Armies of the Night* in 1969 and *The Executioner's Song* in 1980), was a member of the American Academy of Arts and Letters from 1984 until his death in 2007. Among many activities, he was engaged actively in politics (he ran for the Mayor of New York City in 1969). However, when Mailer's first novel was published in 1948, he was a married Harvard graduate with war experience and the published book *The Naked and the Dead*, which became available to the Yugoslav readers seven years after originally being published in the United States – in 1955, and to the small Slovene public in 1958 – ten years after the book's first publication in the States, which seems quite late from today's perspective, but was relatively early at the time considering the development of the means of communication.

The reception of Mailer in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia can be divided into three phases: The first phase was in the 1950s and is characterised by the introduction of Mailer in Yugoslavia; the second phase was in the 1960s, 1970s, and 1980s – this was the golden age of translating Mailer's works into the Yugoslav languages, when the majority of Mailer's works had been translated into Serbo-Croatian and Slovene; the third phase of Mailer's reception was after the year 1990, when the Yugoslav media reported on Mailer, but the translations of Mailer's works into the Yugoslav languages were on the decrease.

According to *Cobiss.Net*, which is a Library Information System of Slovenia, Serbia, Bosnia and Herzegovina, Macedonia, Montenegro, Bulgaria and Albania, and catalogues of the national libraries of the former Yugoslav Republics, Mailer's translations into some Yugoslav languages were early. In 1955, the novel *The Naked and the Dead* was the first of Mailer's novels translated into one of the Yugoslav languages. Dušan Ćurčija translated the book as *Goli i mrtvi*, and it was published by Zora in Zagreb, Croatia. In the years 1955 and 1956, the Yugoslav newspapers and journals *Književnost*, *Republika*, and *Letopis*⁴ reported on the first translation of the first Mailer novel in Yugoslavia at length. *The Naked and the Dead* was re-translated into Croatian in 2003 under the same title. Besides *The Naked and the Dead*, the following Mailer titles are available in Serbian and Croatian:

- *The Deer Park* (*Park jelena*, translated by Ivan Slamnig, published in 1958 in Zagreb, Croatia by Zora),
- *An American Dream* (*Američki san*, translated by Antun Šoljan, published in Zagreb, Croatia in 1967 by Matica Hrvatska),
- *Why are We in Vietnam?* (*Zašto smo u Vijetnamu?* translated by Tomislav Ladan, published in Za-

4 Data from Literary History Collection of the University of Maribor Library.

- greb in 1969 by the publisher Naprijed),
- The Armies of the Night (*Vojske noći: povijest kao roman, roman kao povijest*, translated by Gordana Bunčić, published in Zagreb in 1971 by Zora),
 - *Marilyn: A Biography* (*Marilyn: biografija*, translated by Branko Bucalo, published in Zagreb in 1974 by Prosvjeta),
 - *Essay Genius and Lust* (*Genije i požuda*, translated by Zlatko Crnković, published in Zagreb in 1980 by Prosvjeta),
 - *The Executioner's Song* (*Krvnikova pjesma 1, Krvnikova pjesma 2*, translated by Branko Bucalo, published in Zagreb in 1982 by Globus),
 - *Tough Guys Don't Dance* (*Muškarčine ne plešu*, translated by Milica Babić, published in Sarajevo in 1986 by Svjetlost; and in 2009 a new translation into Croatian was made by Milena Benini and published in Zagreb by Zagrebačka naklada),
 - *Ancient Evenings* (*Drevne večeri 1, Drevne večeri 2*, translated by Zoran Mutić, published in 1988 in Sarajevo and Ljubljana by Svjetlost),
 - *The Gospel according to the Son* (*Evandjelje po sinu*, translated into Croatian by Stjepan A. Szabo, published by Izvori in Zagreb in 1997 and *Jevandjelje po Sinu Božjem*, translated into Serbian by Nada Čušić, published in Belgrade in 1998 by Čigoja štampa) and
 - *The Castle in the Forest* (*Dvorac u šumi*, translated into Croatian by Saša Stančin, published by Vuković & Runjić in Zagreb in 2008 and *Zamak u šumi*, translated into Serbian by Magdalena Reljić and published in Belgrade in 2008 by Alnari).

Earlier Mailer's translations into Croatian and Serbian were prompt, never censored, and often ignored the difference between the Croatian and Serbian languages. Translators of Mailer's works were well-educated men and women of letters, often writers, critics or poets themselves. Thus, Mailer was well known in the Serbian, Croatian, and Bosnian literary environments. Mailer's first novel *The Naked and the Dead* was re-translated into Croatian in 2003 as *Goli i mrtvi* (the same title as in 1955) by Marko Maras. The novel was published by Alfa in Zagreb.

Usually, following Serbian and Croatian translations in the 1960s and 1980s, Slovene translators produced Slovene translations of the following Mailer's novels:

- *An American Dream*, *The Executioner's Song* and *Tough Guys Don't Dance*;
- *The Naked and the Dead* (*Goli in mrtvi*, translated by Boris Verbič, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1958);
- *An American Dream* (*Ameriški sen*, translated by Mira Mihelič, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1966);
- *The Executioner's Song* (*Krvnikova pesem*, translated by Ana Padovan, Koper: Lipa, 1982);

and *Tough Guys Don't Dance* (*Nepremagljivi ne plešejo*, translated by Bojan Rambaher, Maribor: Založba Obzorja, 1986).

Considering the number, quality and popularity of Mailer's works this is very little, but it needs to be observed that, on the other hand, it is a respectful number considering there are only two million speakers of Slovene, and the fact that a lot of Mailer's works were available in Serbian and Croatian, which were understood by the majority of people living in Yugoslavia (Potočnik Topler, 2016, 81). However, it should be emphasised that Mailer's translations into Serbo-Croatian, Croatian, Serbian and Slovene were quite up to date. Mailer's fourth novel, *An American Dream* (1965), was translated into Slovene in 1966 by Mira Mihelič, who was the most trusted woman translator of English at the time; and Antun Šoljan, also a writer himself, translated this novel into Serbo-Croatian in 1967.

Apart from being an American author, Mailer was of interest for translating into the Yugoslav languages because he wrote about the important dilemmas of the contemporary America (he spoke of political power, the dangerous power of capital, violence, perverted sexuality, the phenomenon of Hitler, terrorism, religion, and corruption). He also pointed out continually that democracy was threatened and that individuals were also in constant danger of losing freedom and dignity in the United States. Collins (2014, 94), called him "the quintessential American chronicler and critic". Later, Mailer was challenging for translating because he was a literary journalist (this type of literature combines reporting based on facts with the narrative techniques characteristic of literature) and, more precisely, a news journalist (he reported about real-life events in complex-styled stories; this type of literary journalism emerged in the 1960s) (Potočnik Topler, 2016, 31). In the literary sphere, nowadays, Mailer is credited for introducing a new literary movement to Yugoslavia, the so-called new and participatory journalism.

The legacy of Mailer continues in the territory of the former Yugoslavia. In 2013, Mailer's first novel *The Naked and the Dead* was also translated into the Macedonian language by Kalina Janeva under the title *Goli i mrtvi* and was published in Skopje by the publishing house Makavej. Kalina Janeva (1981) belongs to the younger generation of Macedonian translators.

MAILER IN THE YUGOSLAV MEDIA AND MAILER ON YUGOSLAVIA

Also in post-war Yugoslavia, the media had a significant role in introducing new literary names and new novels published in Yugoslav translations (Serbo-Croatian, Croatian, Serbian, Slovene) to the wider public. Newspapers and journals in the territory of Yugoslavia reported on Mailer when his new novels were publis-

hed, when he received some prize or found himself in prison. The excesses of the author's private life and his public and political activism attracted as much attention as his literary works. In 1960, when the translation of *The Naked and the Dead* into Serbo-Croatian had been available for five years and the translation into Slovene for two years, the Slovene newspaper *Večer* (8. 12. 1960, 6) published the following short piece of news about Mailer being in prison:

*The famous American writer Norman Mailer, the author of the novel "The Naked and the Dead", was arrested a few days ago in New York. It is suspected that he stabbed his wife. Mailer's wife is lying in hospital with severe injuries. Her condition is critical. When she was transported to the hospital she first stated that she had slipped and was hurt on broken glass. Later, in the police interrogation, she changed her statement. She said that her husband attacked her and stabbed her in the chest and back. "He said nothing, he just looked at me wildly and stabbed me," said the wife.*⁵

Similar pieces of news – often translated from *Newsweek* or foreign press agencies – also appeared in many other newspapers across the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. It should, by all means, be mentioned that Mailer, as a well-known author and political figure, commented on political circumstances in Yugoslavia. There is an article by Mailer which was published in 1999 – after the breakup of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, when the United States of America interfered in the Yugoslav War (Johnson, 1999, 932–939), but it is worth mentioning especially because, in it, Mailer commented on Milosevic's regime, stating that "Milosevic had to be one of the wildest, toughest, most treacherous, canny, tricky, ruthless, and resourceful human beings Madeleine Albright had ever encountered".⁶

In the same article (Washington Post, 24. 5. 1999, A25), Mailer criticised President Clinton's decision to bomb Serbia and not to send American ground troops into Kosovo:

NATO stepped into a trap whose depth is best plumbed by the weight of the malevolent tricks Milosevic had collected in his career. Did no one anticipate that an all-out ethnic cleansing would

now begin immediately? Within 24 hours, columns of refugees were in motion and the houses, towns and cities of Kosovo were ablaze. "Genocide" had begun. If Clinton and NATO have done nothing else, they have certainly leached out the power of that word. The Holocaust is the foundation of its meaning, so the word should be used with caution. Cambodia gave us genocide, as did Rwanda, but ethnic cleansing, with its loss of homes, passports, town and country, its random rage and slaughter, is still not equal to the murder of millions. Ethnic cleansing is better seen as psychic genocide. For the majority who undergo its travail, the past is amputated from the present.

During Clinton's presidency, the United States and NATO interfered in Yugoslavia in 1995 and then helped to end the war in Bosnia and Herzegovina with the Dayton Agreement (December 1995) and, in 1999, with the bombing of the Serbian Army and infrastructure (Johnson, 1999, 934–939). Zinn (2003, 643–674), argues that Clinton's presidential mandate was marked by several bad decisions because Clinton tried to redirect the attention of the American people from the internal to foreign politics. In the 1999 article (Washington Post, 24. 5. 1999, A25) Mailer, further on, commented very critically on the decisions made by the United States of America and NATO:

*Bombing, in turn, is another form of psychic genocide. Except that now it is your future which is amputated from your present. You no longer know that you have a future. Your present sense of expectation – what you will do tomorrow, or next week, next year – is as crippled as a house with one wall sheared off. What, then, have we accomplished? So, as soon as the bombing commenced, Milosevic's atrocities increased probably by 50 or 100 times over what he had perpetrated before it all began. Yet such horror was magnified further by the horror of what NATO was doing to the Serbs. The average Serb, after all, had no more to do with this war than the average Kosovan. Chaos, therefore, was being laid upon chaos, and there was no military plan for a conclusion to the war, just hopes, plus unconscionable arrogance in NATO's exposition of its good motive.*⁷

5 *Večer*, 8. 12. 1960, 6 (a short notice, author not given). Translation: "Znanega ameriškega pisatelja Normana Mailerja, avtorja romana "Goli in mrtvi", so pred nekaj dnevi aretirali v New Yorku. Sumijo, da je zabodel svojo ženo. Mailerjeva žena leži s hudimi poškodbami v bolnišnici. Njeno stanje je kritično. Ko so jo prepeljali v bolnišnico, je najprej izjavila, da se ji je spodrsnilo in se je ranila na črepinjah. Pri policijskem zaslišanju pa je svojo izjavo spremenila. Izjavila je, da jo je njen mož napadel in jo zabodel v prsa in hrbet. "Nič ni rekel, samo divje me je pogledal in me zabodel," je izjavila žena".

6 Washington Post, 24. 5. 1999: Milosevic and Clinton, A25.

7 Washington Post, 24. 5. 1999: Milosevic and Clinton, A25.

CONCLUSION

Depending on the socio-political situation, it can be assumed that the situation with Mailer's presence and his translations in the post-war Yugoslavia could have been completely different than it is today. After WWII, the majority of areas were controlled, or at least monitored, by the representatives of the State, including translations of American authors. Very few works by Mailer could have been translated or, perhaps, none of them, if the leading structures in Yugoslavia had encouraged and supported translations of other literature instead of American. Thus, it can be seen clearly from the Yugoslav example that the translation politics of a State plays a significant role. The fact is also that a literary work is not only a piece of artistic work, but can be given additional meanings and, thus, additional significance, depending on the reception, especially since it is known that different readings of a certain text in different cultural environments are conditioned also by different expectations. In Yugoslavia, Mailer has been present since the translations of his first novel *The Naked and the Dead*. The golden age of his reception was in the 1960s, 1970s and 1980s, but he was present – if not by his literary works, then by his critical texts or by media reporting on him – also in the 1990s, after the breakup of Yugoslavia, and during the Yugoslav Wars. Thus, his role is not only in the literary sphere of post-war Yugoslavia, where he is credited for introducing a new literary movement to Yugoslavia, the so-called literary journalism or, more precisely, new and

Slika 1: Norman Mailer
(Vir: Wikipedia)

participatory journalism, but he was – as a well known public figure and world-famous author – also a critic of political circumstances during the Yugoslav Wars in the 1990s. In 1999, he criticised the States' bombing and their (non-)intervention in Serbia. He wrote on the attempts by Slobodan Milošević's army to exterminate the Albanians living in Kosovo, and on President Clinton's (according to Mailer) bad decision not to send American ground troops into Kosovo. With Mailer, considering also the themes of his works, the Yugoslav audiences were familiarized with American culture in the broadest sense.

NORMAN MAILER V JUGOSLAVIJI

Jasna POTOČNIK TOPLER

Univerza v Mariboru, Fakulteta za turizem, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice
e-mail: jasna.potocnik1@um.si

POVZETEK

*Norman Mailer (1923–2007) je bil pomemben ameriški avtor, čigar delo in javno delovanje sta presegala meje Združenih držav Amerike. S svojim prvencem *The Naked and the Dead* (Goli in mrtvi), ki je izšel leta 1948, se je mednarodno uveljavil, novica o ameriškem obetajočem piscu pa je kmalu dosegla tudi srbski, slovenski in hrvaški književni prostor nekdanje SFRJ. V 1950-ih, 1960-ih letih in pozneje so bila nekatera Mailerjeva dela prevedena v srbsščino, hrvaščino, slovenščino in pozneje, leta 2013 še v makedonščino. Članek osvetljuje vlogo Mailerja v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni, in sicer na osnovi analize vsebine in diskurzivne analize nekaterih Mailerjevih del in člankov o avtorju, objavljenih na območju nekdanje SFRJ. V Združenih državah Amerike je bil Mailer znana javna osebnost in kritik družbeno-aktualnih razmer v Združenih državah Amerike, tudi ameriške zunanje politike. Leta 1999 je pisal o poskusih Miloševićeve vojske iztreti Albance na Kosovu. Prav tako je kritiziral odločitev ameriškega predsednika Clintona, da 1999. na Kosovo ne pošlje kopenskih enot ameriške vojske. Na književnem področju povojne Jugoslavije pa je bila Mailerjeva vloga predvsem v seznanitvi z novo književno smerjo, to je literarnim oz. natančnejše, novim in participatornim žurnalizmom.*

Ključne besede: Norman Mailer, ameriška književnost, prevodi, povojna Jugoslavija, zgodovina

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Cobiss.net.** 2016. <http://www.cobiss.net> (April 2016).
- Mladina.** Ljubljana, Mladina časopisno podjetje d. d., 1943–.
- Večer.** Maribor, Večer, 1945–.
- Washington Post.** Washington, Washington Post, 1877–.
- Bekić, D. (1988):** Jugoslavija u hladnom ratu. Zagreb, Globus.
- Bloom, H. (ed.) (2003):** Bloom's Modern Critical Views: Norman Mailer. Broomall, Chelsea House Publishers.
- Bucik, V. et al. (2009):** Oddelek za anglistiko in amerikanistiko. Zbornik Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani: 1909 – 2009. Ljubljana, FF, 20–43.
- Bufithis, P. H. (1978):** Norman Mailer. New York, Frederick Ungar Publishing Co.
- Collins, K. L. R. (2014):** Mailer's Resistance – A Little Lesson in Free Speech. *The Mailer Review*, 8, 1, 52–58.
- Crnkovic, G. P. (2012):** Post-Yugoslav Literature and Film: Fires, Foundations, Flourishes. London and New York, Continuum.
- Dovič, M. (2010):** Literatura v primežu cenzure? In: M. Režek (ed.): *Cenzurirano: Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana, Nova revija, 291–305.
- Gabrič, A. (2008):** Cenzura v Sloveniji po drugi svetovni vojni: od komunističnega Index librorum prohibitorum do ukinitve »verbalnega delikta. In: M. Dovič (ed.): *Primerjalna književnost*, Vol. 31, *Literatura in cenzura: Kdo se boji resnice literature?* Ljubljana, Slovensko društvo za primerjalno književnost, 63–77.
- Gabrič, A. (2010):** Cenzura gledališkega repertoarja v prvi in drugi Jugoslaviji. In: M. Režek (ed.): *Cenzurirano: Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana, Nova revija, 171–187.
- Johnson, P. (1999):** *A History of American People*. New York, HarperCollins Publishers.
- Leeds, B. H. (2002):** *The Enduring Vision of Norman Mailer*. Bainbridge Island, Pleasure Boat Studio.
- Lennon, J. M. (2013):** *A Double Life*. New York, Simon & Schuster.
- Pirjevec, J. (1987):** *Tito, Stalin in Zahod*. Ljubljana, Delavska enotnost.
- Pirjevec, J. (2014):** *Iskanje socializma s človeškim obrazom*. *Annales Ser. Hist. Sociol.*, 24, 4, 763–778.
- Pirjevec, J. (2015):** *Tito in tovariši*. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Poirier, R. (1972):** *Mailer*. Fontana, Collins Sons & Co. Ltd.
- Pokorn, N. K. (2012):** *Post-socialist translation practices: ideological struggle in children's literature*. Amsterdam and Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Pokorn, N. K. (2016):** *Prevodna izmenjava med slovensko kulturo in kulturo ZDA*. [Http://prev-sl-us2015.ff.uni-lj.si/sl/Rezultati_la.html](http://prev-sl-us2015.ff.uni-lj.si/sl/Rezultati_la.html) (30. 4. 2016).
- Poniž, D. (2010):** *Nekaj vprašanj in ugotovitev v zvezi s cenzuro in samocenzuro v slovenski dramatik (1945–1990)*. In: M. Režek (ed.): *Cenzurirano: Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana, Nova revija, 189–196.
- Potočnik Topler, J. (2013):** *Kaj družijo Normana Mailerja in Louisa Adamiča?* *Dialogi*, 49, 5/6, 56–84.
- Potočnik Topler, J. (2014):** *Norman Mailer and his Reception in Slovenia*. *The Mailer Review*, 8, 1, 233–242.
- Potočnik Topler, J. (2016):** *Literary Tourism: The Case of Norman Mailer*. Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH.
- Ramšak, J. (2015):** *Poskus drugačne globalizacije: slovensko gospodarstvo in dežele v razvoju 1970–1990*. *Acta Histriae*, 23, 4, 765–782.
- Režek, M. (2005):** *Med resničnostjo in iluzijo: slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem (1948–1958)*. Ljubljana, Modrijan.
- Režek, M. (2010):** *Predgovor*. In: M. Režek (ed.): *Cenzurirano: Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana, Nova revija, 9–11.
- Stanonik, J. (1988):** *The Reception of American and Canadian Literatures in Slovenia*. *Cross-Cultural Studies: American, Canadian and European Literatures: 1945–1985*, 329–335.
- Stanovnik, M. (2005):** *Slovenski literarni prevod: 1550–2000*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Tomc, G. (2014):** *Pop mladina: Primerjava kulturnih študij mladinskih subkultur v Veliki Britaniji in Sloveniji v 20. stoletju*. *Teorija in Praksa*, 51, 2-3, 306–323.
- Trupej, J. (2014):** *Prevajanje rasističnega diskurza o temnopoltih v slovenščino*. *Primerjalna književnost*, 37, 3, 89–109.
- Wenke, J. (1987):** *Mailer's America*. Hanover, London, University Press of New England.
- Zinn, H. (2003):** *A People's History of the United States of America 1492 – Present*. New York, HarperCollins Publishers.
- Zinn, H. (2005):** *A People's History of the United States of America 1492 – Present*. New York, HarperCollins Publishers.
- Žitnik, S. J. (2016):** *Adamič, Louis*. [Http://www.slovenska-biografija.si/](http://www.slovenska-biografija.si/) (3. 5. 2016).

RAZVOJ INFORMACIJSKE INFRASTRUKTURE V LETIH 1960–1991
S PRIMERI IZ SLOVENSKE TEKSTILNE INDUSTRIJE*Estera CERAR*Tehniški muzej Slovenije, Tržaška cesta 2, 1000 Ljubljana
e-mail: estera.cerar@tms.si*Raša URBAS*Univerza v Ljubljani, Naravoslovnotehniška fakulteta, Oddelek za tekstilstvo, grafiko in oblikovanje, Snežniška 5, 1000 Ljubljana
e-mail: rasa.urbas@ntf.uni-lj.si*Urška STANKOVIČ ELESINI*Univerza v Ljubljani, Naravoslovnotehniška fakulteta, Oddelek za tekstilstvo, grafiko in oblikovanje, Snežniška 5, 1000 Ljubljana
e-mail: urska.stankovic@ntf.uni-lj.si

IZVLEČEK

V času velikega tehničnega napredka in vedno večje konkurence so se podjetja začela zavedati, da so dobra informiranost, hitra obdelava podatkov in pravočasno ukrepanje ključnega pomena za uspešno poslovanje. Cilj prispevka je predstaviti ugotovitve, kako je temu razvoju sledila slovenska tekstilna industrija, kako hitro se je začela opremljati z računalniško opremo in kako so na te spremembe vplivale politične odločitve. Avtorice na podlagi objavljenih arhivskih in časopisnih virov, zakonodaje ter literature o tekstilni industriji od leta 1960 do razpada Jugoslavije predstavijo razvoj informatizacije v tekstilnih podjetjih v kontekstu političnih, socialnih in gospodarskih procesov.

Ključne besede: informacijska infrastruktura, računalniki, slovenska tekstilna industrija

SVILUPPO DELL'INFRASTRUTTURA INFORMATICA NEGLI ANNI 1960–1991
CON ESEMPI DELL'INDUSTRIA TESSILE SLOVENA

SINTESI

Durante il grande progresso tecnico e la crescente concorrenza, le aziende cominciarono a rendersi conto che l'essere ben informati, l'elaborazione rapida dei dati e gli interventi tempestivi erano di fondamentale importanza per il successo. Lo scopo della presente pubblicazione è di presentare le constatazioni su come questo sviluppo sia stato seguito dall'industria tessile slovena, a che velocità ha iniziato a fornirsi di attrezzature informatiche e quale è stato l'effetto di questi cambiamenti sulle decisioni politiche. Le autrici, in base alle fonti d'archivio e dai giornali, dalla legislazione e letteratura riguardante l'industria tessile dal 1960 alla disgregazione della Jugoslavia, presentano lo sviluppo dell'informatizzazione nelle imprese tessili nel contesto di processi politici, sociali e economici.

Parole chiave: infrastruttura informatica, computer, industria tessile slovena

UVOD

Raziskavo vzpostavitev informacijske infrastrukture v tekstilni industriji začnemo v letu 1960, ko je bil v Jugoslaviji izdelan prvi digitalni elektronski računalnik CER-10, kot produkt sodelovanja med hrvaškim Inštitutom BK-Vinča in srbskim Inštitutom Mihajlo Pupin. Računalnik je uporabljala tiskovna agencija Tanjug. Leta 1964 je bil v slovenskih časopisih objavljen podatek, da se v Jugoslaviji vsako leto plača več milijonov dinarjev za najem elektronskih računalnikov, ki so jih potrebovali za obdelavo podatkov. Istega leta so v Zavodu za avtomatizacijo, razvojnih laboratorijih podjetja Iskra, izdelali prvi elektronski digitalni računalnik, z oznako ISKRA-Z-23. Izdelan je bil po licenci zahodnonemške tovarne Zuse¹ (Rode, 1969). Vanj je bilo vgrajenega več kot 75 % »domačega materiala«. Računalnik je imel 2700 tranzistorjev in nad 6000 diod ter za tiste čase zelo obsežen elektronski spomin – pomnilnik s kapaciteto 11 milijonov števil. Iskra je za omenjeno nemško tovarno izdelovala določene računalniške dele, v zameno pa dobila že izdelane programske aplikacije. Sledila je prva serija Iskrinih industrijskih računalnikov, ki so bili namenjeni tako industrijskim podjetjem kot znanstvenim ustanovam, inštitutom in statističnim uradom. V želji po čim večji izkoriščenosti računalnikov je Iskra organizirala posebne centre, kjer so zainteresirani za ustrezno odškodnino uporabljali računalnike in tečaje za programerje, ki so delali na računalnikih.² Prav slednje je izhajalo iz spoznanja, da investicija v računalnik zahteva istočasno tudi investicijo v kadre, katerim bi morali dati celo prednost, saj je bil trg kadrov, ki so znali upravljati z računalniki, v tem času bistveno podhranjen.³

ELEKTRONSKI RAČUNSKI CENTRI

Leta 1968 je bil ustanovljen *Republiški računski center* (v nadaljevanju RRC), ki naj bi nudil zmogljiv sistem tudi manjšim uporabnikom, za katere nakup lastnega elektronskega računalnika ekonomsko ni bil upravičen. RRC so ustanovili Izvršni svet Socialistične republike Slovenije (SRS), Združeno podjetje Iskra in Univerza v Ljubljani z inštituti. Prostore je imel v Iskrini tovarni v ljubljanskih Stegnah, v njem je bilo zaposlenih

9 strokovnjakov. Ob odprtju so se porajali dvomi o smiselnosti naložbe v računalnik CDC 3300, ki je stal 10 milijonov dinarjev.⁴ V prvem letu delovanja zmogljivosti računalnika dejansko niso bile izkoriščene, saj je delal le 1500 do 2000 ur, medtem ko je bila njegova polna zmogljivost 6000 ur. Zaradi omenjenega je bila urna postavka računalnika precej visoka in sicer 1950 dinarjev (približno 156 dolarjev). Upravičenost nakupa se je izkazala že tri leta kasneje, ko so se pri 35 % povečanju kapacitet uporabnikovi stroški povečali le za 19,6 %.⁵ Zaradi preobremenjenosti so začeli razmišljati o nakupu računalniškega sistema tretje generacije. Pridobili so nove partnerje in leta 1972 z združenimi sredstvi financirali uvoz računalnika CYBER 70, s čimer smo Slovenci vstopili v drugo fazo uvajanja računalniške tehnologije v gospodarstvo, znanost in raziskovalno dejavnost.⁶

V intervjuju z dr. Ernestom Petričem leta 1970, takratnim članom slovenskega Izvršnega sveta, je bilo poudarjeno, da uporaba računalnikov zahteva nov način mišljenja, na nek način filozofijo računalnikov ter da se bodo morali v Jugoslaviji usmeriti v proučevanje vprašanj in problemov »kompjuterizacije« sodobnega življenja. Le tako naj bi se izognili tehničnemu zaostajanju, obenem pa naj bi se izognili tudi nevarnosti, da bi stroj in ne človekova hotenja diktiral družbeno organizacijo. Poudaril je tudi, da delo s pomočjo računalnikov ni cenejše, a je hitrejšo, bolj kakovostno ter primerno za dela/analize, ki se prej niso mogla izvesti oz. so zanje potrebovali veliko časa. Jugoslavija v tem obdobju ni imela resne informacijske mreže, računalniki so bili slabo izkoriščeni, uporabljali pa so jih le enodimenzionalno, zato je bilo mnenje ameriških strokovnjakov, da ima Jugoslavija računalnikov preveč kot premalo, upravičeno. Za kvaliteten preskok je bila potrebna organizirana informacijska mreža z ustrezno računalniško opremo.⁷

V tržiški tovarni Peko so se leta 1969 odločili kupiti modernejši elektronski računalnik IBM 360-20,⁸ s katerim naj bi bolje organizirali proizvodnjo ter učinkoviteje spremljali gibanja prodaje in zalog. Poleg omenjenega, so ga uporabljali tudi za operativno planiranje proizvodnje s sestavljanjem materialnih bilanc ter za stroškovni obračun posameznih delovnih enot. Cena opreme je znašala 135.000 dolarjev, na njej pa naj bi delalo okoli 10 ljudi. Na specializacijo so poslali štiri delavce.⁹ Prvi

1 V Železarni Ravne so tak računalnik začeli uporabljati na Republiškem računskem centru v Ljubljani za reševanje linearnih regresij. Kasneje so ga nadomestili s standardnim programom analize regresije na računalniku Elliot 803 v Metalurškem inštitutu Zenica. Leta 1967 so začeli intenzivno delati na programiranju in širjenju računalnikov v raziskovalnem delu, uporabljali so računalnik ZUSE Z-23. CDC, IBM 360/30 in IBM 1130.

2 Panorama, 18. 7. 1964: Domači elektronski računalnik, 5; Celjski tednik: glasilo SZDL, 7. 8. 1964, letnik 17, številka 31, 12.

3 Tekstilni obveščevalci 1969, 12, 2: Nekaj misli o računalnikih, 6–9.

4 Približno 800.000,00 USD, po preračunu po uradnem tečaju Narodne banke Jugoslavije, za leto 1966.

5 Glasilo delovnega kolektiva Lip Bled, 15. 5. in 14. 6. 1975: Računalništvo v Sloveniji in vloga Republiškega računskega centra, 8.

6 Dolenjski list, 9. 10. 1969: Sodoben stroj sodobnemu človeku, 4; Glas, 1. 4. 1975: Elektronske pošasti v službi človeka, 5.

7 Glas, 28. 3. 1970: Računalniki, 22.

8 Enak računalnik so leta 1972 nabavili v tovarni Elan, ki je obsegal centralno enoto z 12 KB spomina, več funkcijsko kartično enoto, printer in dve diskovni enoti za shranjevanje podatkov. Namenjen je bil obdelavi podatkov iz skladišč gotovih izdelkov, spremljanju naročil, fakturiranju, obdelavi saldakov in osebnih dohodkov (Naša smučina, 15. 4. 1972: Računalnik IBM 360-20, 4.).

9 Glas, 22. 2. 1969: Peko dobi elektronski računalnik, 5.

dve leti je bil računalnik slabo izkoriščen, saj jim je, kljub vsemu, primanjkovalo strokovno usposobljenih kadrov za elektronsko obdelavo podatkov. Kasneje se je stanje izboljšalo. Smatrali so, da bi bilo za občino Tržič bolj smotno vzeti v zakup računalnik, ki bi zadoščal za vse tržiške delovne organizacije in vse negospodarske dejavnosti. Podobno so bili organizirani v Škofji Loki, kjer so imeli na nivoju občin drugi največji računalnik v Sloveniji (poleg manjših računalnikov v posameznih podjetjih).¹⁰ Leta 1970 so na Trati odprli nov elektronski računski center firme IBM, ki je stal približno 300.000 dolarjev in ga je uporabljalo šest domačih podjetij, med njimi tudi **Gorenjska predilnica Škofja Loka** (Eržen, 1970). S tem so se pridružili približno 40 slovenskim podjetjem, ki so podatke obdelovali z elektronskimi računalniki. Podjetja so se vedno bolj zavedala, da so v času velikega tehničnega napredka, novih tehnologij, visoke produktivnosti in močne konkurence na tržišču dobra informiranost, hitra obdelava podatkov in pravočasno ukrepanje na podlagi dobljenih rezultatov ključnega pomena za uspešno poslovanje. O ustanovitvi skupnega elektronskega računskega centra, s sedežem v Izoli, so razmišljali v podjetjih Delamaris Izola in Slavnik Koper. V Delamarisu so začeli šolati kadre za obdelavo podatkov, kasneje pa so se priključili na elektronski računski center v inštitutu Tomos. Ker se je izkazalo, da je vključevanje v drug center precej nepraktično in drago, so leta 1973 kupili lasten računalnik IBM - S 3.¹¹ Leta 1973 so v podjetju Sava Kranj na Laborah odprli elektronski računski center, ki je imel elektronski računalnik IBM s 96 enotami internega spomina, kar je bilo takrat med največjimi tovrstnimi računalniki v Sloveniji. Sava in še štiri druga škofjeloška podjetja so začeli delati na elektronskem sistemu že leta 1970. V dobrih dveh letih so z dokaj skromnimi stroški usposobili svoj štab strokovnjakov za elektronsko obdelavo podatkov. Štab storitev obdelave podatkov omogočila tudi drugim. Pogodbe so sklenili s **Tekstilindusom**, KŽK Kranj, Jelovico Škofja Loka in kranjsko občinsko skupščino.¹²

Leta 1972 je bilo v Jugoslaviji približno 300 računalnikov, od tega 30 % v Sloveniji. Razvoj uporabe računalnikov je sledil srednje razvitim državam, večina računalnikov je bila srednje velikosti različnih proizvajalcev. V začetku je bilo značilno nekoordinirano nabavljanje manj zmogljivih računalnikov različnih tipov, za kar so podjetja odštela precej denarja, nakup pa ni vselej opravičil pričakovanj, tj. da bodo z nakupom računalniške opreme rešili problem posodobitve poslovanja. Organizacijsko kadrovska vprašanja in potrebe po strokovnjakih z znanjem elektronske obdelave podatkov so bile velike. Po ocenah naj bi sredi 70. tih let v Sloveniji primanjkovalo okoli 1500 do

2000 izšolanih organizatorjev in programerjev, kar se je odražalo v relativno slabem izkoristku računalnikov. Začeli so razmišljati o združitvi denarnih sredstev in visokokvalificiranih strokovnjakov, ki bi pokazali pravo pot »slovenskemu računalništvu«.¹³

INFORMATIZACIJA – DEJAVNOST POSEBNEGA DRUŽBENEGA POMENA

V Ustavi Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ) (75. člen) in Ustavi SRS (92. člen) iz leta 1974 je bil družbeni sistem informiranja definiran kot dejavnost posebnega družbenega pomena. Z njim naj bi zagotavljali usklajeno evidentiranje, zbiranje, obdelavo in izkazovanje podatkov in dejstev, ki so bili pomembni za spremljanje, planiranje in usmerjanje družbenega razvoja, ter dostopnost informacij o teh podatkih in dejstvih. V SFRJ koncept informatike in pomen računalništva v upravi do takrat še ni bil dodelan, saj je vsaka republika imela svoje rešitve. Zato so temeljna vprašanja računalništva, kot obliko avtomatizacije, skušali urediti z družbenim dogovorom na ravni države, medtem ko je leta 1975 za ta vprašanja na področju gospodarstva Gospodarska zbornica Jugoslavije (GZJ) pripravila načrt družbenega dogovora o skupnem razvoju informatike in družbenega informativnega sistema ter avtomatske obdelave podatkov. Načrt ni bil sprejet, koncept pa so na različne načine še nekajkrat neuspešno poskušali uveljaviti.¹⁴

V Sloveniji so se od konca 70. let dalje trudili doseči sporazum o informatizaciji v okviru republike. Družbeni plan SRS za obdobje 1976–1980 je predvidel izgradnjo družbenega informacijskega sistema, katerega področni, območni in drugi informacijski sistemi naj bi bili izrednega pomena za uresničevanje in spremljanje družbenega in drugih planov ter za kontinuirano in hkratno planiranje, upoštevajoč povečevanje učinkovitosti družbenega dela in družbene produktivnosti. Pri tem naj bi pospešili delo na izgradnji nekaterih ključnih podsistemov družbenega informacijskega sistema. Organizacije združenega dela naj bi na področju gospodarstva s samoupravnim sporazumom o vzpostavljanju, organiziranju in povezovanju računalniško zasnovanih informacijskih sistemov (teze je pripravila Gospodarska zbornica Slovenije, GZS) uskladile najpomembnejše naloge. Vzpostavljena računalniška mreža naj bi bila povezana z jugoslovansko računalniško mrežo, s čimer bi bila omogočena izmenjava podatkov med republikami in federacijo.

Načrt je predvideval modernizacijo gospodarstva in prestrukturiranje predelovalnih dejavnosti. Pomembno vlogo pri posodabljanju proizvodnje in širjenju avtoma-

10 Čevljar, februar 1974: Pogovor z Edvardom Bedino, 2.

11 Naš glas, maj 1974: Elektronska obdelava podatkov, 3.

12 Glas, 19. 5. 1973: Elektronski računski center, 1.

13 Tržiški tekstilec, junij 1975: Nekaj misli iz osnovne informacije o RRC, 4.

14 Sejni zapiski Skupščine Socialistične republike Slovenije, 13, 1977: 42. seja Zbora združenega dela, 23. 2. 1977, 87.

tizacije je igrala elektroindustrija. Ob usklajevanju proizvodnih programov naj bi v okviru celotne Jugoslavije uvajala nekatere ključne tehnologije (mikroelektroniko, računalništvo) ter se usmerila k izdelkom z višjo dodano vrednostjo ter h kompleksnejšim napravam, sistemom in ponudbam. SOZD Iskra naj bi v povezavi z drugimi proizvajalci tovrstnih proizvodov modernizirala in razširila proizvodne zmogljivosti, pri tem pa dala velik poudarek izvozu. V novembru 1979 je bilo na seji izvršnega odbora GZS odločeno, da morajo Iskra, Elektrotehna in Gorenje doseči sporazum o usklajenem razvoju računalniške proizvodnje v naslednjem srednjeročnem obdobju. Dve leti kasneje so izdelali predlog za pripravo zakona o ustanovitvi delovne organizacije za razvoj, proizvodnjo in promet z računalniškimi sistemi. Izvršni svet skupščine SRS je nato predlagal ostalim republiškim skupščinam, da se pripravi predlog za izdelavo zakona o postopku obveznega dogovarjanja o zadevah posebnega družbenega interesa na področju računalništva.

Družbeni plan SRS je za obdobje 1976–1980 tudi tekstilni industriji narekoval pomembne specifične naloge, ki naj bi pogojevale njen nadaljnji uspešen razvoj. Predvideno je bilo nadaljevanje modernizacije in avtomatizacije proizvodnje, pri čemer naj bi tekstilna industrija postala »*industrija visokih investicijskih vlaganj in tehnologije*«. ¹⁵

O nabavah uvožene opreme je odločala država oz. komisije za investicije, ki so delovale v okviru gospodarskih zbornic. Za področje informatike so bile odgovorne komisije za računalništvo in informatiko. Leta 1975 so oblikovali medobčinske odbore GZS za posamezna področja Slovenije, ki so tudi imeli svoje komisije za računalništvo in informatiko. ¹⁶

V Sloveniji je bilo nato sklenjenih več družbenih dogovorov o skupnem razvoju informatike na območjih posameznih občin, širših območij ali republike. ¹⁷ V občini Novo mesto so sprejeli dogovor o temeljih družbenega plana za obdobje 1976–1980, ki je v 32. členu določal, da bodo za zagotovitev opravljanja zadev posebnega družbenega pomena na področju avtomatske obdelave gospodarskih, statističnih in drugih podatkov ter za usklajevanje dela s potrebami in interesi na tem področju formirali računalniški center. Pri njegovem snovanju naj bi aktivno sodelovali uporabniki računalniških storitev na podlagi sklenitve posebnega samoupravnega sporazuma o združevanju dela in sredstev za uvajanje in razvoj računalništva. ¹⁸

Vsa Dolenjska se je začela pospešeno opremljati z računalniki. Komisija za računalništvo in informacijski sistem je pripravila poročilo o uvajanju računalnikov v dolenjsko gospodarstvo in predlog razvoja za prihodnje srednjeročno obdobje. Računski center so že uporabljali v tovarni zdravil Krka, Beti Metlika in Iskri Semič, v vseh ostalih večjih delovnih organizacijah pa so se za strojno avtomatsko obdelavo podatkov šele zanimali. V Beli krajini so sprejeli osnutek razvoja računalništva, ki je predvidel investicijo v višini 5 do 10 milijonov din za povečanje zmogljivosti računskega centra v Beti, ki bi ga preko terminalov povezali z zainteresiranimi uporabniki. V javni razpravi je bil tudi načrt razvoja računalništva do leta 1980, v skladu s katerim naj bi razvili računalniške centre v večjih podjetjih Dolenjske (Beti, IMV, Krka, Novoles in Pionir), po letu 1980 pa bi zgradili skupen računalniški center, zaradi česar bi morali predhodno poenotiti informacijske sisteme in tokove. ¹⁹ Konec leta 1976 je tovarna Pionir iz Novega mesta nadomestila dva manjša računalnika Philips DATA (na magnetne kartice) z računalnikom IBM 370/115, ki so ga dajali v uporabo tudi drugim dolenjskim podjetjem. ²⁰

Tudi v brežiški občini so menili, da so sprotne in dobre informacije ključnega pomena pri sprejemanju odločitev v delovnih kolektivih. Zato so pripravili koncept dolgoročnega razvoja informacijskih sistemov in računalništva v Posavski regiji, ki naj bi se uresničil z ustanovitvijo skupnega računalniškega centra v začetku leta 1978. Edina organizacija v Posavju s svojim računalnikom je bila Lisca, medtem ko jih je še veliko podatke obdelovalo ročno oz. delno mehanizirano. Denar za ustanovitev centra naj bi prispevali vsi sodelujoči na podlagi sklenjenega sporazuma. ²¹ V sevniški Jutranjki ideje o ustanovitvi regionalnega centra niso v naprej zavračali, niso se pa strinjali, da uporabniki ne morejo soodločati o njegovi vsebini. Jutranjka je leta 1977 načrtovala uvoz računalnika Univac 90/30, ki ga je potrebovala za obdelavo 15.000 variant artiklov, zaprosila pa je za sredstva v višini 376.135 dolarjev. Komisija za računalništvo in informacijski sistem pri GZS je njihovo prošnjo zavrnila kot tehnološko in ekonomsko neupravičeno, medtem ko je Lisci odobrila nakup računalnika IBM 370/138 za 1.283.428 dolarjev. ²² Jutranjka je istega leta kupila računalnik vzhodnonemške izdelave Robotron ter vztrajala pri tem, da je bolje imeti dva manjša računalnika kot enega velikega, ki bi bil nameščen v Lisci. ²³

15 ARS-1165, 1101, Tekstilna industrija, 21. 4. 1977.

16 Glas, 29. 4. 1977: Korak k večji enotnosti, 3.

17 Savinjske novice, junij 1976: Enoten pristop, 4.

18 Skupščinski Dolenjski list, 17. 2. 1977: Dogovor o temeljih družbenega plana občine Novo mesto za obdobje 1976-1980, 4.

19 Dolenjski list, 25. 11. 1976: Izziv Dolenjski, 3.

20 Glas, 29. 4. 1977: Korak k večji enotnosti, 3.

21 Dolenjski list, 29. 9. 1977: Hitro, zato nikar ne peš!, 14.

22 ARS-1165, 1101, Jutranjka – Urgenca na pritožbo, 16. 8. 1977.

23 Dolenjski list, 3. 11. 1977: Računalniški zapleti, 17.

Zaradi vse večje potrebe po računalnikih so leta 1978 delovne organizacije Iskra Kranj, El Niš in Rudi Čajevec, ki so tedaj predstavljale več kot dve tretjini zmogljivosti jugoslovanske elektronske industrije, podpisale skupen načrt o osvojitvi domače proizvodnje računalniške opreme in ga poslale v obravnavo Zveznemu izvršnemu svetu, zvezni gospodarski zbornici in drugim organom. Skupna zasnova jugoslovanske računalniške proizvodnje je bila v veliki meri zasluga Iskre, ki je bila povezana tudi z Inštitutom Jožef Stefan. Z ameriškim podjetjem Control Data Corporation je leto prej sklenila pogodbo o poslovno tehničnem sodelovanju, ki je bila osnova za uvajanje proizvodnje računalništva v Iskri. Ker so se zavedali zahtevnosti proizvodnje in obsežnosti te naloge, so ugotovili, da en sam proizvajalec temu ne more biti kos, zato so se povezali v zgoraj omenjeni dogovor. Podprla ga je tudi GZS, ki je poudarila, da se mora zagotoviti zaščita domačega tržišča, ter poskrbeti, da bodo proizvajalci izbrali pravi del računalniške proizvodnje in da se bodo vključili v mednarodno gospodarsko sodelovanje, torej da bodo računalniško opremo tudi izvažali.²⁴

RAZVOJ RAČUNALNIŠKE INFRASTRUKTURE V TEKSTILNI INDUSTRIJI

V 60. in začetku 70. let je slovenska tekstilna industrija le delno avtomatizirala proizvodnjo. Investicijska vlaganja v avtomatizacijo so bila zaradi velikih stroškov ekonomsko vprašljiva. Avtomatizirani postopki so zaradi rentabilnosti zahtevali velike serije in združevanje proizvodnje, medtem ko naj bi manjši proizvajalci izdelovali le ozko specializirane izdelke. Problem jugoslovanske tekstilne industrije je bil v njeni razpršenosti na številna majhna podjetja, kar je bila posledica tako zgodovinskega razvoja pred drugo svetovno vojno kot tudi po njej, ko so zaradi vsesplošnega pomanjkanja tekstilnega blaga gradili tovarne brez načrtovanja racionalizacije proizvodnje in predhodne analize tržišča. Mnoge tovarne so izdelovale široko paleto zelo podobnih proizvodov, kar je dražilo proizvodnjo, nižalo osebne dohodke in sredstva za razširjeno reprodukcijo ter zmanjševalo njihovo konkurenčnost na mednarodnih trgih. Investicije v slovenski in jugoslovanski tekstilni industriji so bile v tem času namenjene predvsem izgradnji novih kapacitet, sorazmerno malo pa v rekonstrukcijo in modernizacijo proizvodnje. Amortizacija je bila pod industrijskim povprečjem, kar je bilo v času pospešenega razvoja znanosti in tehnike popolnoma neracionalno (Kolarič, 1964).

Slovenska tekstilna industrija se je začela opremljati z računalniki v poznih 60. in zgodnjih 70. letih ter jih, kot je razvidno v nadaljevanju, uporabljala tudi za

planiranje proizvodnih resursov. Tekstilni strokovnjaki so svoja mnenja o vlogi sodobnih elektronskih računalnikov delili preko slovenskega tekstilnega časopisja, predvsem Tekstilnega obveščevalca (kasneje Tekstilca) z ostalimi slovenskimi tekstilci. Savnik je leta 1969 opisal vlogo elektronskih računalnikov pri planiranju in spremljanju proizvodnje v konfekcijskih obratih ter pomembnost hitrega posredovanja informacij o ukrepih za pravočasno dobavo, količini uporabljenih surovin ter optimalnem izkoriščanju strojev. Pri tem je poudaril, da razvoj elektronskih računalnikov posega v vodenje podjetja z nujno vpeljavo sodobne organizacije dela, katere osnova naj bi bilo hitro, točno in podrobno zbiranje podatkov iz vseh sektorjev (Savnik, 1969). Leto kasneje je še dodal, da čim bolj je integrirana obdelava podatkov, tem globlji so posegi pri reorganizaciji dela oddelkov, pri čemer mora biti program prilagojen specifičnosti podjetja. Pomembna ugotovitev je bila tudi ta, da gospodarnost računalnika ni toliko v možnosti zniževanja števila zaposlenih, kot v tem, da pri enakem osebju rešujejo čisto nove in obsežnejše organizacijske probleme (Savnik, 1970). Jerovec je v 70. letih opozarjal na probleme pri nabavi računalnikov, ki so nastajali pri izbiri načina nabave (lastni računalnik, računalnik v najem ali priključitev k elektronskemu centru), izbiri sistema ter organizaciji elektronsko – računskih oddelkov. Ti so se postopno razvili do samostojnih oddelkov, direktno podrejenih glavnemu direktorju ali njegovemu namestniku. Pri tem naj bilo delo organizirano timsko, oddelek pa naj bi sodeloval z vsemi sektorji (Jerovec, 1970).

V novomeškem **Novoteksu** so leta 1969 nabavili mali računalnik Philips Data 8000, svoje izkušnje pa so, skupaj z uvoznim podjetjem Commerce, na seminarju posredovali tudi ostalim tekstilcem.²⁵ V tovarni **Pletenina** Ljubljana so uvedli nov način planiranja in izračunavanja potreb po surovinah in pomožnem materialu. Posebnost je bilo šifriranje materiala, medtem ko so izračune prenesli na računalnike IBM 4341 (Kobe Arzenšek, 1971, 52). Istega leta so tudi v **Muri** opremili elektronski računski center z nakupom računalnika IBM (Fikfak in Prinčič, 2008). Leta 1982 je bil v Muri zabeležen kompleksni informacijski sistem na računalniku IBM 4341 (Hleb, 1985). V tovarni **Lisca** so se leta 1970 odločili za nakup elektronskih računalnikov IBM prek zastopnika Intertrade (slika 1). V ta namen so na tečaj računalništva v izobraževalni center IBM v Radovljico poslali 111 delavcev. Računalnike so sprva uporabljali za spremljanje prodaje izdelkov, nato za planiranje nabave surovin in tudi v proizvodnji.²⁶ Leta 1977 so jih nadgradili v kompleksen informacijski sistem z računalnikom IBM 370/138 (Hleb, 1983).

Leta 1971 so v podjetju **Jugotextil-impex** nabavili računalnik IBM 360/25 za obdelavo podatkov. 16 let

24 Glas, 27. 6. 1978: Računalniki iz domačih tovarn, 4.

25 Dolenjski list, 27. 08. 1970: Seminar o računalnikih, 3.

26 Dolenjski list, 27. 08. 1970: Odslej z napravami, ki znajo misliti, 11.

Slika 1: Računalnik IBM 370/138 v Lisci (Maver, 1978, 38)
Figure 1: Computer IBM 370/138 in the company Lisca (Maver, 1978, 38)

Slika 2: Računalnik Iskra Delta V/4850 v podjetju Jugotekstil-impex (Jugotekstil Impex, 1978, 4–5)
Figure 2: Computer Iskra Delta V/4850 in the company Jugotekstil-impex (Jugotekstil Impex, 1978, 4–5)

kasneje so sistem modernizirali z novim računalnikom Iskra Delta V/4850 (slika 2).²⁷ Istega leta so v **Induplati Jarše** za nabavo, prodajo, knjigovodstvo in finance, osebne dohodke (v nadaljevanju OD), maloprodajo itd. kupili IBM-ov S3. Enak računalnik so dve leti kasneje kupili tudi v **Dekorativni**. V **Svili Maribor** (1971) in **IBI Kranj** (1972) so uporabljali Philips P359. V **Beti Metlika** pa so leta 1972 nabavila Honeywell G 118 (Hleb, 1983).

Tovarna nogavic Polzela je od leta 1973 za obračunavanje osebnega dohodka koristila usluge zavoda za napredek gospodarstva v Celju. V Novem tedniku so ob tem zapisali, da ne gre le za tehniko, temveč je pomembnejši človeški faktor, kajti delavec je s pomočjo računalnika dobil natančen vpogled v ustvarjeni dohodek, strukturo svojega OD in njegovo delitev z vsemi odtegljaji in prispevki. Avtomatski stroj naj bi mu omogočil, da v večji meri uveljavi svoje samoupravljaljske pravice in dolžnosti. S pomočjo avtomatske obdelave podatkov naj bi tako okrepili samoupravni položaj slehernega delavca.²⁸ Že leta 1975 pa so se odločili za nakup računalnika Sperry Univac 90/30 (Novak, 1988, 184).

Poleg velikih elektronskih računalnikov so uporabljali tudi t. i. »mini računalnike«, ki so manjšim in srednje velikim podjetjem omogočali ekonomično avtomatizacijo poslovanja oz. vključitev v elektronsko obdelavo podatkov (Jerovec, 1973a; Jerovec, 1973b). Ker se je predvidevalo, da bo v prihodnosti prodanih precej več malih in srednjih računalnikov kot pa velikih, je bila možnost vgradnje velikih količin podatkov v »mini računalnike« izredno pomembna. Računalniška tehnika naj bi zahtevala za 2530 % več kadra z visoko tehniško izobrazbo, zaradi česar je Jerovec predlagal obširnejše in hitrejše šolanje. Tehnični strokovnjaki, inženirji so izkoristili le 50 % znanja, ki so ga pridobili na fakultetah, zato je bilo priporočljivo, da bi svoje šolanje nadaljevali na podiplomskem študiju, ki bi vključeval delo z računalniki. V šolskem letu 1971/72

je strojna fakulteta v Novem Sadu izšolala prve strokovnjake na področju računalništva v Jugoslaviji (Jerovec, 1973c).

V 60. letih je bila ključna funkcija podjetij proizvodnja (kako izdelek narediti), medtem ko je v 70. letih to postala prodaja (kako izdelek, ki ga znamo narediti, tudi prodati). Jerovec zato poudari pomen elektronske obdelave podatkov v marketingu ter poda povezavo marketinga z operativnim planom (Jerovec, 1974).

Leta 1974 sta Stupica in Žiberna ugotavljala, da je Jugoslavija v splošnem razvoju računalništva še vedno v zaostanku za industrijsko razvitimi državami. Računalnike so uporabljali pretežno za fakturiranje, obračun plač, vodenje stanja zalog itd. Kljub temu, da je v začetku 70. let produktivnost v tekstilni industriji zrasla za dobrih 40 %, je v uporabi računalnikov zaostajala za ostalo slovensko industrijo (Stupica in Žiberna, 1974; Hleb, 1983). Poleg neizkoriščenosti računalnikov so bili vzroki tudi v nesmotrni računalniških naložbah, nefunkcionalno organiziranih računalniških centrih ter v pomanjkanju ustreznih kadrov (Žiberna in Stupica, 1975).

RRC je leta 1975, z namenom širitve svoje mreže, načrtoval nakup super računalnika tretje generacije, zato je pošiljal možnim interesentom, med drugim tudi **tekstilnim podjetjem**, osnovne informacije o delu in perspektivnih možnostih RRC. Predvidevali so postopen razvoj računalniških mrež, s povezavo večjih in manjših računalnikov. Spremljali so razvoj avtomatske obdelave podatkov v svetu in prenašali izkušnje v Slovenijo. Prednost velikih računalniških sistemov pred manjšimi je bila v tem, da so bile storitve precej cenejše, zastarali so kasneje kot manjši modeli, hkrtna obdelava več programov ter uvajanje terminalov pa so odpravljali prostorske ovire in omogočali uporabo kjerkoli po državi.²⁹ Na računalnik v RRC je bilo v tem času priključenih 25 terminalov, ki so jih predstavljali

²⁷ Jugotekstil Impex, marec 1987: Sveži podatki kot pogoj za kakovostno delo, 4–5.

²⁸ Novi tednik, 27. 3. 1975: Pogled v delitev, 1.

²⁹ Dolenjski list, 9. 10. 1969: Sodoben stroj sodobnemu človeku. 4; Glas, 1. 4. 1975: Elektronske pošasti v službi človeka, 5.

Slika 3: Elektronski računski center v tovarni Rašica (foto: Stane Jerko, 1978)

Figure 3: Computing Centre in the Rašica factory (photo: Stane Jerko, 1978)

manjši oziroma srednje veliki računalniki (PDP 11, HP 2000, IBM 1139) in so bili nameščeni poleg krajev v Sloveniji tudi v Zagrebu, Sarajevu in Skopju.³⁰ Oprema centra je bila prilagojena potrebam in strukturi uporabnikov (v letu 1975 so obdelovali 70 % komercialnih in 30 % znanstvenih nalog). RRC je predlagal sklenitev ustreznih sporazumov med interesenti, kar bi bila osnova za ustanovitev interesne skupnosti za računalništvo in informatiko. S tem bi dosegli racionalizacijo, standardizacijo, izmenjavo programov, usklajeno zajemanje podatkov, skupna vlaganja in skupno reševanje problema, kako pridobiti in vzgojiti primerne strokovnjake.³¹ RRC je bil pri pridobivanju novih uporabnikov uspešen in leta 1977 je 20 ustanoviteljev financiralo nakup dodatnega računalnika CYBER 172. Od konca leta 1979 je RRC posloval kot enovita delovna organizacija in bil med največjimi v Jugoslaviji.³² Leta 1977 je **Tekstilna tovarna Prebold** zaprosila za soglasje za nakup računalniškega terminala, s katerim bi se povezali s procesno enoto v RRC. Na ta način bi lahko povezali ne le podatke o osebnih dohodkih in skladiščnem poslovanju, temveč tudi z ostalih področij. V IO združenja TOZD tekstilne industrije so nakup (15 % lastnih sredstev ter kredit) šteli za ekonomsko utemeljen.³³ Leta 1980 so za kadrovske evidence, osebne dohodke, prodajo in blagovne evidence, osnovna sredstva in saldakonti kupili Iskrin računalnik Data C 18-20 (Hleb, 1983).

30 Leta 1974 so v tovarni Glin Nazarje kupili termina firme CDC in se priključili na RRC. V začetku so obdelovali podatke svojega podjetja, računali pa so, da bi terminal postal center za celo Gornjo Savinjsko dolino in da bi se nanj z dokaj majhnimi sredstvi priključila še ostala podjetja s tega področja, s čimer bi rešili tudi pomanjkanja prepotrebnih ustreznih kadrov. Za dolino je bila to tudi najbolj smotrna oblika vključitve v sistem avtomatske obdelave podatkov in pot, da se pride do večjega računalnika in se ga polno izkoristi (Savinjske novice, april 1975: Gornjesavinjski možgani, 2).

31 Tržiški tekstilec, junij 1975: Nekaj misli iz osnovne informacije o RRC, 4.

32 Naša komuna - delegatska priloga, 26.05.1981: Računalniške storitve, 2. <http://www.dlib.si> (21. 5. 2016)

33 ARS-1165, 1096, TT Prebold, Uvoz investicijske opreme.

34 Rašica, januar 1978: Elektronski računski center Rašice, 17.

35 Rašica, januar 1987: Računalnik – veliko pričakovanje, 4–5.

Slika 4: Oddelek za računalniško informatiko v Predilnici Litija (Kresal, 1986)

Figure 4: Computer information department in the Litija Spinnery (Kresal, 1986)

V Elektronskem računalniškem centru (v nadaljevanju ERC) v podjetju **Rašica** so leta 1976 namestili računalnik Univac, s pomočjo katerega so obdelovali celotno materialno poslovanje, osebno evidenco, fakturiranje domače prodaje, podatke o kupcih, mrežno planiranje, planiranje proizvodnje, kosovnice, optimalizacija in evidenca proizvodnje (slika 3). Ob tem so v tovarniškem glasilu zapisali »ERC nam ni preveč všeč in po godu, pa vendar brez njega ne moremo več shajati« in zaključili z mislijo, da se je »ERC krepko usidral v delo Rašice, da ga bodo imeli vsako leto rajši in da bo vedno več tistih, ki bodo pri svojem delu uporabljali njegove usluge«. ³⁴ Deset let kasneje je Rašica dobila nov računalnik UNISYS 1100/71 zaradi dotrajanosti starega in vedno večje potrebe po obdelavi poslovnih podatkov.³⁵

V **Predilnici Litija** so leta 1977 za modernizacijo upravnih služb kupili računalnik v vrednosti 1 milijona dinarjev, šest let kasneje so za potrebe računovodstva nabavili računalnik Iskra Delta v vrednosti 1.880.000 din, ki so ga leto kasneje zaradi razširitev dela na področju informatike nadgradili z novo enoto, vredno več kot 5.000.000 din. Zaposlili so tudi vodjo oddelka za avtomatsko obdelavo podatkov (krajše AOP) (slika 4) (Kresal, 1986).

Po letu 1975 se je stanje v tekstilni industriji spremenilo. Poleg poslovnih računalnikov so začeli uporabljati procesne računalnike za nadzor »open-end« predilnih strojev, sukalnih strojev, statev, za nadzor krojenja ter

izbire in evidence receptur za barvanje, tiskanje itd. (Hleb, 1983). Vodstvo je lahko iz podatkov pridobilo celotno sliko dogajanja v proizvodnji, primerni pa so bili tudi za določanje optimalne zasedbe strojev z najboljšimi artikli, izračun osebnih dohodkov, določanje dejanske cene artiklov ter izvedbo statistike produkcije (Čerič, 1976). V Muri so se leta 1979 odločili za nabavo procesnega računalnika za razmnoževanje krojev in izdelavo krojnih slik ameriške firme CAMSCO, ki so jim ga dobavili in montirali decembra naslednje leto. Organizirali so tudi šolanje. Sistem Merkamatic 5000 je obsegal računalniške programe, specializirane naprave za vlaganje, razmnoževanje (gradiranje), spreminjanje in oblikovanje modelov ter naprave za izdelovanje in shranjevanje krojnih slik. Omogočal je realizacijo izvajanja raznih nalog, od gradacije modelov do izdelave krojnih slik in je pomenil velik prihranek stroškov (tako pri materialu kot številu delavcev) in časa pri optimiranju krojnih slik (Plemenitaš-Torkar, 1983).

ZAOSTAJANJE ZA RAZVITEJŠIMI DRŽAVAMI

Oktober 1981 je gorenjski Glas poročal, da je stanje na področju uporabe računalniških sistemov neurejeno. V Sloveniji je bilo takrat v uporabi 315 računalniških sistemov, od tega 225 majhnih in srednjih ter 22 velikih. Naraščalo je predvsem število majhnih računalnikov, ki so bili pretežno domače proizvodnje (Iskra Delta), med srednjimi je bilo 20 % domačih, medtem ko so bili veliki sistemi vsi tuje izdelave. Glede na pomembnost informatike za uresničevanje temeljnih razvojnih interesov družbe so smatrali, da je nujno potrebno pospešiti hitrejšo organiziranje programa proizvodnje in razvoja domačih računalniških sistemov, skladno s pomenom računalniške dejavnosti. V družbenem planu Slovenije za obdobje 1981–1985 je bila ena pomembnih nalog opredelitev skupnega programa razvoja in proizvodnje enotnega računalniškega sistema.³⁶

Oktober 1982 je bila izvedena analiza stanja računalniške informatike v tekstilni industriji v razvitem svetu in v Sloveniji. V Sloveniji so do leta 1975 nabavili večinoma enouporabniške sisteme, zaostanek za razvitemi državami pa je bil ocenjen na približno 7 let. V letih 1975 do 1980 so v svetu staro opremo večinoma nadomestili z interaktivno (terminali), medtem ko je bilo zaradi uvoznih omejitev v Sloveniji to oteženo, zato je zaostanek za razvitem svetom presegel več kot desetletje (Hleb, 1983).

Pri uvajanju informacijske tehnologije so poleg ekonomskih vidikov razpravljali tudi o družbenih vidikih. Leta 1980 so pri pripravi projekta Slovenija 2000, katerega del je bil tudi razvoj informacijske tehnologije, naleteli na opozorila izpostavljenosti družbe raznim nevarnostim zaradi uvajanja računalnikov in zaradi

vdora tujih ideologij. Taka razmišljanja so bila sicer presežena, vendar je Slovenija deset let kasneje, glede na obseg računalniške opreme, precej zaostajala za razvitemi državami. Krisper je leta 1990 primerjal število računalnikov na milijardo dolarjev družbenega proizvoda in ugotovil, da imajo razvite države 10–15 krat več opreme glede na število prebivalcev in več kot osemkrat na milijardo dolarjev družbenega proizvoda kot v SFRJ. Poudaril je, da je država namenjala manj kot odstotek bruto domačega proizvoda (BDP) za opremljanje z računalniki, telekomunikacije itd., vendar se je stanje začelo izboljševati. Vprašanje je bilo tudi, koliko računalniške opreme je država sposobna absorbirati. V letih, ko je bil uvoz opreme administrativno omejen, se to ni čutilo, ko pa so uvoz sprostiti, se je izkazalo, da se oprema ni vedno racionalno nabavljala. V Sloveniji je bil položaj drugačen od ostale Jugoslavije, imela je več kot 40 % vseh računalnikov in boljše kazalce kakovosti njihove uporabe. Poleg uporabe za rutinska dela so jih vedno bolj uporabljali za podporo pri odločanju, v proizvodnji itd. Ob pripravi dolgoročnega razvoja Slovenije so opozarjali tudi na to, da uvajanje informacijske tehnologije povzroča tehnološke spremembe in posledično zahteva prekvalificiranje delovne sile. Zavest o teh spremembah se je oblikovala zelo počasi, zato se niso pravočasno pripravili na spremembe. Ko so konec 90. let končno začeli razmišljati, kaj bodo storili z delavci, je bila industrija že nekonkurenčna (Krisper, 1990).

Leta 1984 so časopisi pisali, da Jugoslaviji grozi računalniška nepismenost. V gospodarsko razvitih državah je že polovica zaposlenih delala v računalniško informacijski mreži, pri čemer sta med državami prednjačili predvsem ZDA in Japonska. Jugoslavija je zelo zaostajala, kajti uvoz računalniške opreme so zavirale uvozne omejitve, kar je bilo zaradi velikega gospodarskega pomena razvoja računalništva in informacijske tehnologije zelo nerazumno. Uvoz modernega računalnika je bil za delovne organizacije praktično nemogoč, čeprav bi z njim v veliki meri poenostavile, izboljšale oz. pocenile svoje poslovanje. Zaradi zakonskih omejitev pri nakupu osebnih računalnikov je trpelo tudi izobraževanje mladih, ki so imeli s tem manjše možnosti za pridobivanje računalniških znanj. V razvitih državah so se z računalniki igrali že otroci, v Jugoslaviji pa so se s preprostimi programi prvič seznanili šele učenci v srednjih šolah računalniške usmeritve. Šole so imele premalo sredstev za opremo računalniških učilnic. Zato so menili, da bi morala jugoslovanska vlada sprostiti uvoz računalnikov. Z uvozom računalnikov zvezna vlada ne bi bila prikrajšana, temveč bi ne samo pobrala carinske dajatve, ampak bi na dolgi rok imela računalniško izobražene ljudi.³⁷ Perko je pri tem ugotavljal, da intenzivnost opremljanja z računalniško opremo glede na stopnjo rasti v Sloveniji ni slaba, v primerjavi

36 Glas, 20. 10. 1981: Predlog za izdajo zakona, 2.

37 Glas, 6. 4. 1984: Grozi nam računalniška nepismenost, 2.

z razvitim svetom oz. vzhodnoevropskimi državami. V tedanjih razmerah tudi ob večjem številu računalnikov ne bi bilo ustreznega povečanja učinka, saj število ter strokovna usposobljenost zaposlenih v računalniških centrih in tudi pri uporabnikih nista bila usklajena s hitrim porastom računalniških zmogljivosti (Perko, 1985). Sredi 80. let je SFRJ pripravila Strategijo tehnološkega razvoja 1985–1986, v kateri je imela pomembno vlogo informatika. Ob tem so se razvile različne debate, tako v strokovnih kot tudi publicističnih krogih. Škrubej iz Iskre Delte je menil, da bi morali informatiki nameniti ustrezno pozornost že dvajset let prej, ko so začeli izvajati prve resne poskuse v tovarnah Mihajlo Pupin in Iskra. Takrat so v svetu nekaj pomenili, zaostajati se je začelo v 70. letih, ko strokovnjaki niso imeli prave podpore za delo na raziskovalnem področju, kar je bila ena glavnih napak. To so želeli s strategijo popraviti, a v njej ni bilo govora o kadrih, ki so ključni za vsak razvoj. Tudi izobraževanje je bilo precej zanemarjeno. Za pripravljeni program je menil, da je napisan preveč utopistično, kajti naloge so bile zastavljene tako, kot da bi že od samega začetka to področje obravnavali prednostno. V resnici pa je bilo v začetku politično mnenje, »da bodo tako ali tako tuje firme to pokrile« (Škrubej, 1987, 915). Za razvoj bi bilo potrebno združiti vse znanje strokovnjakov iz celotne Jugoslavije. Napredek pa je možen le v povezavi s tujino in v tekmovanju z najrazvitejšimi (Škrubej, 1987).

ZAČETKI INTEGRALNIH INFORMACIJSKIH SISTEMOV (IIS)

Konec 80. let so obravnavali idejni projekt integralnega informacijskega sistema (IIS) zborničnega delovanja v okviru GZJ. Sekretariat GZS je zbiral mnenja, pripombe in vprašanja glede IIS, na katere so odgovarjali člani projektne skupine oziroma informatiki GZS. Od IIS so si obetali neposredne koristi za gospodarstvo, npr. Informacijski sistem (v nadaljevanju IS) »Poslovanje OZD«³⁸ naj bi zainteresiranim podjetjem nudil podatke o poslovanju partnerjev, IS »Pogoji poslovanja« podatke o elementih pogojev gospodarjenja, IS »Raziskovanje tujih trgov« podatke o zunanje trgovinski menjavi po posameznih državah, njihovih razvojnih usmeritvah itd. Projekt je bil zelo obsežen, zato so predvideli fazni pristop k izgradnji IIS, to je smiselno razgradnjo celote na IS oz. podsisteme. V prvi fazi naj bi realizirali tiste, od katerih bi imele OZD hitro in neposredno korist.³⁹

V obdobju do leta 1985 je bilo napisanih precej sestavkov na temo integracije proizvodnje z IS. Žižek je podal primer integriranja proizvodnje z IS v konfekcijski industriji **Mura – Tovarna oblačil in perila**, Murska Sobota. Leta 1983 so s centraliziranim strojnimi zajemanjem podatkov in ustrezno računalniško podporo skoraj v

celoti dosegli željene cilje, t.j. zasledovanje posameznega naloga po operacijah v vsakem trenutku, poraba materiala po nalogih in izdelkih, obračun proizvodnje po dejanskih stroških, dejanske obračunske kalkulacije, izračun časa izdelave izdelka, izračun OD po delavcih, nalogih in izdelkih itd. Integracija je bila izvedena na podlagi lastnega razvoja (Žižek, 1983). Venchiarutti je ugotavljal, da je integracija v predilnicah od podjetja do podjetja različna ter da je za njeno realizacijo potrebno dobro vnaprej pripraviti projekt, v katerem se definira tako strojna oprema kot »logični« del, t.j. organizacijo podatkov in programov (Venchiarutti, 1985).

Leta 1985 in 1987 opravljeni analizi stanja računalniške in programske opreme v slovenski tekstilni industriji sta pokazali, da je slovenska tekstilna in konfekcijska industrija na področju računalništva in modernizacije sicer napredovala, pa vendar ne dovolj. V večini primerov so se še vedno uporabljale ekonomsko-komercialne aplikacije, v nekaterih (preredkih) primerih tudi procesne (barvna metrika, krmiljenje pletilnih strojev, dozirnih in tehtalnih naprav itd.) in tehniške aplikacije (avtomatizirana priprava krojnih slik, računalniško vodene skladišča, računalniško projektiranje in modeliranje itd.). Le redka večja podjetja pa so začela z izgradnjo kompleksnejših »poslovnih« IS (Živec in Stjepanovič, 1986). Ti sistemi so bili za večino še vedno predragi in posledično dostopni le velikim podjetjem (**Labod, Lisca, Pik, Mura, Svila, Novoteks, MTT, Gorenjska predilnica, Svilanit** itd.) (Stjepanovič, 1988). V tem obdobju je bilo procesno računalništvo v tekstilni in oblačilni industriji v svetovnem merilu v vzponu (Stjepanovič in Golob, 1988). Računalniško integrirana proizvodnja (ang. *Computer Integrated Manufacturing*, CIM) je postala z razvojem in cenitvijo računalniške tehnologije možna in ekonomsko upravičena tudi v primeru nepopolno avtomatizirane proizvodnje (Gradišar in Resinovič, 2000).

V začetku 90. let se v slovenskem tekstilnem tisku pojavijo prvi sestavki na temo upravljanja poslovnih procesov v tekstilni in oblačilni industriji. Čulahović je leta 1990 opozarjal na spremembe v tekstilni industriji (alokacija proizvodnje, tehnološki razvoj, tržni model ter spremenjena poslovna in razvojna strategija proizvajalcev tekstila). Pri tem navaja, da je bil prodor rezultatov tehnološkega razvoja v tekstilno industrijo zelo velik, največji pomen in vpliv pa je imela hitro razvijajoča se računalniška in informacijska tehnologija (čas, denar, človeško delo itd.). Opozoril je na pomembnost pravočasnega sprejemanja informacij ter posledično na sprejemanje dobrih poslovnih odločitev, katerih posledice so lahko velike, tako kot so velike tudi posledice slabih odločitev. V sestavku je zaslediti tudi opis IIS: »Za upravljanje celotnih procesov je poleg računalniške opreme nujno potrebno zgraditi tudi sistem zbiranja, obdelave in distribucije informacij o posameznih poslovnih funkcijah«

38 OZD – organizacija združenega dela

39 ARS-1165, 1084, Integralni informacijski sistem.

(Ćulahović, 1990). Glede na izkušnje nekaterih podjetij so tako posamezni IS kot tudi celotni IIS vplivali na kadrovske in poslovodne organe (predvsem pri pridobivanju integriranih »instant« informacij o celotnih poslovnih procesih), da so se z vpeljavo zmanjšali stroški in obseg dela, da se je povečala konkurenčna sposobnost podjetja, predvsem na mednarodni ravni na relaciji razvite države – države v razvoju. Učinek IIS je lahko različen glede na velikost podjetja, tip proizvodnje, opremljenost, nivo tehnologije in avtomatizacije, nivo opremljenosti z računalniško opremo ter sestavo že obstoječega IS itd. (Ćulahović, 1990). Delne rešitve računalniško podprtega spremljanja in krmiljenja proizvodnje so začeli združevati v skupno množico z »bazeni« informacij, ki so se polnili z informacijami drugih poslovnih funkcij ter skupno sestavljali integriran sistem, katerega prednosti so bile našete predhodno. Nekatera slovenska podjetja so začela sama ali v sodelovanju z ustreznimi strokovnjaki graditi in povezovati delne sisteme v celoto. Primer je bilo podjetje **MTT – Tovarna tkanin Melje**, kjer so v sodelovanju z Laboratorijem za informacijske sisteme zgradili idejno zasnovo za IIS (Rozman, 1995). Prav tako so IS s pomočjo lastnih izkušenih programerjev po meri izdelali v **Lisci** (Oder, 2008) in v **Predilnici Litija** (Trentelj, 2012). Kasneje so licenčne poslovno informacijske sisteme uvedli v podjetju **Prevent** Slovenj Gradec (SAP R/3), **Svilanit** Kamnik (Kopa), **Filc** (Microsoft BI4Dynamics NAV in Dynamics CRM) itd.

SKLEP

Analiza uvajanja informatizacije in računalništva v tekstilno industrijo je pokazala, da so se računalniki relativno zgodaj pojavili v jugoslovanskem prostoru, največ jih je bilo v Sloveniji. Podjetja, ki so hotela biti konkurenčna, so se kmalu začela zavedati pomena dobre informiranosti, pomembnosti hitre obdelave podatkov in pravočasnega ukrepanja pri poslovnih odločitvah. V razvojnih laboratorijih in inštitutih so izdelali tudi prve elektronske računalnike v Jugoslaviji, ki so bili podjetjem lažje dostopni. V zgodnjem obdobju uvajanja računalniške tehnologije v podjetja je država sledila razvoju srednje razvitih držav, zaostajala pa pri izobraževanju za to potrebnih strokovnjakov. V Sloveniji so to težavo delno rešili z ustanovitvijo Republiškega računskega centra, ki je ob manjših stroških (kot če bi

nabavili lastni računalnik) uporabnikom nudil računalniške storitve, izobraževalne seminarje in tehnično podporo.

V sredini 70. let preteklega stoletja se je pomena informatizacije začela zavedati tudi država, ki je v ustavi definirala družbeni sistem informiranja kot dejavnost posebnega družbenega pomena. V praksi se ta poseben pomen ni takoj izkazal, kajti številni predpisi in uvozne omejitve so zavirale uvoz računalniške opreme. Je pa družbeni načrt predvidel uvajanje ključnih tehnologij (mikroelektronike, računalništva), pri čemer je imel podjetje Iskra Delta v proizvodnji računalnikov pomembno vlogo.

Zaradi uvajanja računalnikov se število zaposlenih v podjetjih v glavnem ni znižalo, zahtevalo pa je predhodne analize, spremembo in posodobitev poslovnih procesov, da so pri enakem številu zaposlenih dosegli večjo ekonomičnost in izboljšanje poslovanja.

V 80. letih je Jugoslavija glede računalniške opreme vedno bolj zaostajala za razvitim svetom, v ta namen so namenjali manj kot odstotek družbenega proizvoda. V Sloveniji je bil položaj boljši, imela je skoraj polovico več računalnikov in jih je učinkoviteje koristila. Še vedno pa je zaostajala pri strokovni usposobljenosti zaposlenih v računalniških centrih in pri uporabnikih.

V tekstilni industriji so računalnike uporabljali za kontroliranje in vodenje proizvodnje ter za organizacijo in vodenje poslovanja. Podjetja so do sredine 70. let preteklega stoletja le delno avtomatizirala proizvodnjo. Za to je bilo več vzrokov. Tekstilna industrija je v Sloveniji veljala za neperspektivno, delovno intenzivno panogo, zato se je njena akumulacija prelivala drugam. Modernizirati se je morala pretežno z lastnimi sredstvi in dražjimi krediti v nasprotju s panogami, ki so imele status posebnega družbenega pomena in so imele prednost pri uvozu opreme, pridobivanju ugodnejših kreditov itd. Le v 15 % tekstilnih podjetij so v tem času imeli računalnik. Stanje se je začelo izboljševati po letu 1975, ko so poleg poslovnih začeli uporabljati tudi procesne računalnike.

Analiza opremljenosti tekstilne industrije z računalniško opremo v drugi polovici 80. let je pokazala napredek predvsem pri uporabi ekonomsko-komercialnih aplikacij, medtem ko so še vedno precej zaostajali v izgradnji kompleksnih poslovnih informacijskih sistemov. Ti so bili za večino podjetij predragi.

DEVELOPMENT OF INFORMATION INFRASTRUCTURE BETWEEN 1960 AND 1991
IN SLOVENIAN TEXTILE INDUSTRY

Estera CERAR

Technical museum of Slovenia, Tržaška cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: estera.cerar@tms.si

Raša URBAS

University of Ljubljana, Faculty of Natural Sciences and Engineering, Snežniška 5, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: rasa.urbas@ntf.uni-lj.si

Urška STANKOVIČ ELESINI

University of Ljubljana, Faculty of Natural Sciences and Engineering, Snežniška 5, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: urska.stankovic@ntf.uni-lj.si

SUMMARY

After the Second World War, the textile industry in Slovenia did not belong to long-term perspective branches. It was regarded as a labour-intensive industry which was more appropriate for the less developed Yugoslavian areas. Therefore, the profit accumulated from Slovenian companies was transferred into more promising branches. In the meantime, the textile industry in the industrially developed countries became highly capital-intensive due to the new technologies and innovations. In the following years, the Slovenian industry began to modernise, mostly with their own funds. Slovenian companies started to use modern electronic computers at the end of the 1960s, primarily for data processing, wherein the textile industry was substantially slower. In 1971, only five (out of 95) computers in Slovenia were used in the textile industry. The situation improved after 1975, when the number of computers in textile companies caught up with other branches. Only a few large companies, e.g. Mura and Lisca, started building more complex information systems. The situation analysis in the second half of the 1980s revealed that the textile and garment industry progressed in the field of computerisation and production modernisation. Despite its substantial development, this was not enough. The industry was still lagging behind in the introduction of integrated information systems that was too expensive for most of them. In the 1990s, some companies developed their own information systems (e.g. MTT, Lisca and Predilnica Litija), whereas others bought the licenced systems that were adapted to their needs.

Keywords: information infrastructure, computers, slovenian textile industry

VIRI IN LITERTURA

ARS-1165 – Arhiv republike Slovenije (ARS), GZS-SZ Tekstilne industrije (fond 1165).

Celjski tednik: glasilo SZDL. Celje, Okrajni odbor SZDL, 1955-1968.

Čevljar: glasilo Tovarne obutve Peko. Tržič, Peko, 1961–.

Dolenjski list. Novo mesto, Dolenjski list, 1950–.

Glas. Kranj, Glas, 1960–1984.

Glasilo delovnega kolektiva Lip Bled. Bled, LIP, 1971–1990.

Jugotekstil Impex. Ljubljana, Jugotekstil-impex, 1972–1992.

Naša komuna. Delegatska priloga. Ljubljana–Vič–Rudnik, Občinski odbor SZDL, 1975–1990. <http://www.dlib.si> (21. 5. 2016).

Naša smučina: glasilo delovnega kolektiva tovarne športnega orodja Elan. Begunje na Gorenjskem, Elan, 1962–1980.

Naš glas. Izola, Delamaris, 1959–1977.

Novi tednik: glasilo občinskih konferenc SZDL Celje, Laško, Mozirje, Slovenske konjice, Šentjur, Šmarje pri Jelšah in Žalec. Celje; Ljubljana, Delo, 1968–1989.

- Panorama.** Kranj, Glas, 1961–1965.
- Rašica.** Ljubljana, Rašica, 1963–ni podatka.
- Savinjske novice.** Nazarje, Franci Kotnik, 1969–.
- Sejni zapiski Skupščine Socialistične republike Slovenije,** 13, Seje od 1. I. 1977 do 31. III. 1977. <http://www.sistory.si/publikacije/?menu=673> (29. 5. 2016).
- Skupščinski Dolenjski list.** Novo mesto, Dolenjski list, 1967–1991.
- Tekstilni obveščevalec.** Maribor, Zveza inženirjev in tehnikov tekstilcev SR Slovenije, 1958–1972.
- Tržiški tekstilec.** Tržič, Tržiški tekstilec, 1957–.
- Čerič, F. (1976):** Procesni računalnik za nadzor proizvodnje. *Tekstilec*, 19, 2–3, 17–19.
- Čulahović, B. (1990):** Sodobne metode in tehnike upravljanja poslovnih procesov v tekstilni in oblačilni industriji. *Tekstilec*, 33, 4, 130–129.
- Eržen, J. (1970):** Prispevek h kroniki Škofje Loke. *Loški razgledi*, 17, 285.
- Fikfak, J & J. Princič (2008):** Biti direktor v času socializma. Med idejami in praksami. Ljubljana, Založba ZRC.
- Gradišar, M. & G. Resinovič (2000):** Informatika v organizaciji. Kranj, Deu.
- Hleb, M. (1983):** Stanje računalniške informatike v tekstilni industriji. *Tekstilec*, 26, 12, 11–14.
- Jerovec, L. (1970):** Elektronska obdelava podatkov v sodobnem podjetju. *Tekstilni obveščevalec*, 13, 5, 3–6.
- Jerovec, L. (1973a):** Pomen elektronskih računalnikov za vodenje podjetja. *Tekstilec*, 16, 2, 15–21.
- Jerovec, L. (1973b):** Pomen elektronskih računalnikov za vodenje podjetja (nadaljevanje). *Tekstilec*, 16, 3–4, 23–29.
- Jerovec, L. (1973c):** Pomen elektronskih računalnikov za vodenje podjetja (nadaljevanje in konec). *Tekstilec*, 16, 6, 17–26.
- Jerovec, L. (1974):** Marketing in elektronska obdelava podatkov. *Tekstilec*, 17, 10–11, 13–18.
- Kobe Arzenšek, K. (1971):** Pletenina, tovarna trikotažnega perila. Ljubljana, Pletenina.
- Kolarič, J. (1964):** Perspektive in razvoj tekstilne industrije. Maribor, Tekstilni inštitut Maribor.
- Kresal, F. (1986):** Zgodovina Predilnice Litija. Litija, Predilnica Litija.
- Krisper, M. (1990):** Uvajanje informacijske tehnologije kot kazalec razvoja. *Teorija in praksa*, 27, 1–2, 75–77.
- Maver, M. (1978):** 150 let slovenske tekstilne industrije. Ljubljana, Center za sodobno oblačenje in opremo Ljubljana.
- Novak, S. (1988):** 60 let tovarne nogavic Polzela. *Savinjski zbornik* 6.
- Oder, N. (2008):** Metodologija za izbiro informacijskega sistema : magistrsko delo. Celje, 42-71.
- Perko, L. (1985):** Možnosti za širšo uporabo sodobne informacijske tehnologije. *Tekstilec*, 28, 10, 335–340.
- Plemenitaš-Torkar, D. (1983):** Izkušnje pri delu s procesnim računalnikom za razmnoževanje krojev in izdelavo krojnih slik v DO Mura. *Tekstilec*, 26, 12, 19–23.
- Rode, B. (1969):** Statistična analiza regresije z uporabo elektronskih računalnikov. *Železarski zbornik*, 3, 3, 221–235.
- Rozman, I. L. (1995):** Računalniško podprto oblikovanje tehnološke dokumentacije za proizvodnjo tkanin. *Tekstilec*, 38, 9, 248–154.
- Savnik, V. (1969):** Uporaba computerjev v konfekcijskih obratih. *Tekstilni obveščevalec*, 12, 7, 1–4.
- Savnik, V. (1970):** Elektronska obdelava podatkov v pletilskih in konfekcijskih obratih. *Tekstilni obveščevalec*, 13, 6, 10–16.
- Stjepanovič, Z. (1988):** Opremljenost slovenske tekstilne in konfekcijske industrije z računalniško aparaturno in programsko opremo. *Tekstilec*, 31, 3, 79–89.
- Stjepanovič, Z. & D. Golob (1988):** ITMA 87 – procesno računalništvo v predilstvu in tkalstvu. *Tekstilec*, 31, 1–2, 69–73.
- Stupica, I. & V. Žiberna (1974):** Avtomatska obdelava podatkov kot sredstvo avtomatizacije in racionalizacije proizvodnje v tekstilni industriji. *Tekstilec*, 17, 12, 17–21.
- Škrubej, J. (1987):** Informatika je danes tisto, kar je bila nekoč elektrika. *Teorija in praksa*, 7, 914–916.
- Trentelj, T. (2012):** Sodelavci iz oddelka AOP, ki skrbijo za razvoj in nemoteno delovanje informacijskega sistema. *Litijski predilec*, 12, 4, 8–9.
- Venchiarrutti, V. (1985):** Uvajanje računalniške informatike v procesno in proizvodno kontrolo v predilnicah. *Tekstilec*, 28, 9, 313–315.
- Žiberna, V. & I. Stupica (1975):** Avtomatizacija in racionalizacija v tekstilni industriji s pomočjo elektronskega računalnika. *Tekstilec*, 18, 9, 3–8.
- Živec, Z. & Z. Stjepanovič (1986):** Stanje računalniške strojne in programske opreme v slovenski tekstilni industriji. *Tekstilec*, 29, 3, 94–100.
- Žižek, F. (1983):** Zasedovanje in obračun proizvodnje s pomočjo računalnika. *Tekstilec*, 26, 12, 15–16.

PHYLLOXERA REVISITED: THE SPREAD OF GRAPEVINE DISEASE IN DALMATIA AND ITS INFLUENCE ON SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT AND AGRICULTURAL LANDSCAPE

Anica ČUKA

University of Zadar, Department of Geography, Franje Tuđmana 24i, 23 000 Zadar, Croatia
e-mail: acuka@unizd.hr

Lena MIROŠEVIĆ

University of Zadar, Department of Geography, Franje Tuđmana 24i, 23 000 Zadar, Croatia
e-mail: lmirosev@unizd.hr

Josip FARIČIĆ

University of Zadar, Department of Geography, Franje Tuđmana 24i, 23 000 Zadar, Croatia
e-mail: jfaricic@unizd.hr

Vera GRAOVAC MATASSI

University of Zadar, Department of Geography, Franje Tuđmana 24i, 23 000 Zadar, Croatia
e-mail: vgraovac@unizd.hr

ABSTRACT

The paper discusses the influence of phylloxera on the socio-economic features and landscape of Dalmatia, a region of Croatia. The aim of the paper is to investigate the spread of phylloxera in Dalmatia and how it affected the landscape, economy and population of the area in question. The research is based on a comparative analysis of various spatial data sources. Phylloxera spread through Dalmatia in the late 19th and early 20th centuries, when the region belonged to the Austro-Hungarian Monarchy. Since agriculture, along with maritime activities and fishing, formed the heart of economic activities in Dalmatia, the crisis in viticulture caused by phylloxera had a particularly negative influence on social and economic circumstances. At the same time, changes occurred in the agrarian landscape, as many of the vineyards affected by phylloxera were never renewed; some arable areas were reassigned to other cultures, while others were completely abandoned.

Keywords: phylloxera, Dalmatia, agricultural landscape, depopulation, emigration

FILLOSSERA: LA DIFFUSIONE DELLA MALATTIA DELLA VITE IN DALMAZIA E IL SUO EFFETTO SULLO SVILUPPO SOCIO-ECONOMICO E SUL PAESAGGIO AGRICOLO

SINTESI

Il presente lavoro, basato sull'analisi comparativa delle diverse fonti di dati spaziali, esamina l'effetto della fillossera sulle caratteristiche socio-economiche e paesaggistiche della Dalmazia, la regione croata situata nella parte nord-orientale del mare Adriatico. Fillossera si diffuse in Dalmazia alla fine del XIX secolo e all'inizio del XX secolo, nel periodo in cui la regione apparteneva all'Impero Austro-ungarico. Dato che l'agricoltura, accanto agli affari marittimi e la pesca, rappresentava l'attività economica principale in Dalmazia, la crisi della viticoltura, condizionata tra l'altro anche dalla fillossera, ha avuto un impatto molto negativo sulle opportunità sociali ed economiche. Tra le conseguenze si distingue in particolare l'emigrazione intensiva della popolazione giovane, vitale e in età lavorativa, soprattutto verso Nord e Sud America. Allo stesso tempo c'è stato un cambiamento del paesaggio agrario, perché una gran parte dei vigneti devastati dalla fillossera non sono stati mai ripristinati: una parte di queste terre coltivabili è intesa per altre colture (olivo, ciliegia marasca ecc.), oppure completamente abbandonata.

Parole chiave: fillossera, Dalmazia, paesaggio agricolo, spopolamento, emigrazione

INTRODUCTION

Phylloxera is a grapevine disease, introduced from the USA, which gradually gained ground and then destroyed European vineyards in the latter half of the 19th and early 20th centuries. Since viticulture was extremely important in many parts of Europe, the arrival and spread of phylloxera had a profound effect on social and economic circumstances and on changes to the agrarian landscape. The phylloxera epidemic of the late 19th century affected the Croatian coast and islands in the northeast Adriatic.

The area discussed in this paper is the historical region of Dalmatia, which occupies the greatest part of the Croatian coastline. Although the region's borders changed several times, we will analyse it within the borders of Austrian Dalmatia, since those borders were the official ones during the period discussed in this paper. Today, most of the Austrian Dalmatia is a part of Croatia, and only a small part of it is in present-day Montenegro (the Bay of Kotor).

Since the economy of the Adriatic region largely depended on agriculture and maritime activities, changes to these were reflected in significant ways in the area, including the way in which the landscape changed. Of course, agriculture primarily affected the formation of the rural landscape, while maritime activities mostly had a direct impact on urban and rural settlements (the construction of harbour infrastructure, maritime signalisation, etc.). In the Dalmatian rural landscape, two types of karst landscapes dominated: pastureland and drywall areas (Ogrin, 2005). Four patterns could be distinguished in them: olive groves, vineyards, karst pasturelands for cattle breeding, and degraded Mediterranean forests and maquis. Since the greatest changes in the 19th century affected viticulture, as part of the particular changes in that branch of agriculture throughout Mediterranean Europe, huge changes became apparent in the mosaic of the Dalmatian landscape in a relatively short period of time.

The aim of this study is to discuss the influence of phylloxera on the socioeconomic features and rural landscape of Dalmatia from the geographic point of view. The research began with the hypothesis that in Dalmatia, as a peripheral region of the Austro-Hungarian Monarchy, in which agriculture formed the core of economic activities, grapevine disease and problems with the market placement of wines led to enormous changes in spatial organisation and the demographic structure of the population, and these had a consequential influence on changes to the rural landscape. Using the available archive sources, articles in the scientific and expert literature at the turn of the 20th century, and statistical and cartographic spatial data sources, the research attempted to establish the flow of the geographic spread of phylloxera in Dalmatia, its effect on the crisis in viticulture, and further, to gain an insight into the

traces left by phylloxera on the physiognomy of the Dalmatian area. The most useful archive sources were maps, published by the Austrian Military Geographic Institute and statistical yearbooks of the Austrian Monarchy. In reconstructing the spread and influence of phylloxera, very useful source of information were articles published in specialist agricultural journals such as *Bolletino Agrario della Dalmazia* and *La Dalmazia Agricola*, and articles written by Stanko Ožanić, were especially useful. In particular, Ožanić's data on phylloxera in Dalmatia should be regarded as a valuable eye-witness statement on the outbreak, as he was the vineyard commissioner for Dalmatia, and participated personally through his educational and expert work in curbing the disease and dealing with its consequences.

The intense transformation of the Croatian coastal landscape, including the Dalmatian part, after many long centuries in history during which there had been no marked change, was caused by increased grapevine cultivation and wine production in the latter half of the 19th century. However, the viticulture boom was halted by an outbreak of phylloxera which led to the collapse of the coastal vineyards. In the surrounding context of agrarian over-population, this prompted a huge wave of emigration between the end of the 19th century and the 1920s, mostly to North and South America and Australia (Tomasevich, 1955; Čizmić et al., 2005; Nejašmić, 2008). The same processes which had launched the spread of phylloxera in other European viticulture regions reached Dalmatia a little later, in the latter half of the 19th and early 20th centuries.

HISTORICAL BACKGROUND

In order to discuss the changes of the cultural landscape, it is necessary to understand the historical and social circumstances, since the cultural landscapes are the result of continuous reorganisation of space that meets the social demands in certain historical periods. Historical-geographic dynamics of north-eastern Adriatic coast from prehistoric times until today has influenced the formation of a specific cultural landscape, but also the political framework of the space, which has been the result of conflicts and compromises among great European powers (Mirošević, Faričić, 2011). Additionally, such processes have influenced the disintegration of the Croatian political space and contributed to the development of regional particularism. At the turn of the 20th century, the area discussed in this paper was faced with political changes that had strong economic and social implications.

Political integration of the majority of north-eastern Adriatic coast started under the rule of the Venetian Republic, which proclaimed its territory of Dalmatia. This political integration of the area can be divided into two periods. The first period lasted from 1409 to 1420 and was marked by the acquisition of the area by the

Venetian Republic, and the second period that followed could be called the period of *contraction and expansion* of the Venetian territories. Particularly important for the formation of these territories were the peace treaties of Karlowitz (1699) and Požarevac (1718), which granted the expansion of the *Venetian* Dalmatia up to Velebit and Dinara Mountains (Kruhek and Pavlović, 1991; Čoralić, 2003 and 2005). Such territorial organization was the foundation for the subsequent *Austrian* Dalmatia. Namely, after the several centuries long continuous rule of the Venetian Republic over the north-eastern Adriatic, that former Venetian territory became a part of the Austrian Empire (which was in 1867 renamed Austro-Hungarian Monarchy). At first, it was a short term administration (1797–1805), because according to the Treaty of Požun (1805), the Austrian territorial acquisitions on the Adriatic became French territories. However, after Napoleon was defeated, the Austrian Empire again ruled the whole north-eastern Adriatic coast (coastal and insular area from Soča to Budva), which was in accordance with the provisions of Congress of Vienna (1814–1815) (Šidak et al., 1990; Chaline, 2001; Kirchner Reill, 2012). This, so-called, second Austrian administration over the north-eastern Adriatic lasted until 1918. During this period, Dalmatia, which had had the status of a kingdom since 1817, was a peripheral province with many social and economic problems (Stockhammer, 1878).

In 1814, the Austrian Empire organised the newly-acquired territory as a separate region called Austrian Littoral with Trieste as the capital. The region was divided into four counties: Rijeka, Istria, Gorica and Trieste. In 1816, the Kingdom of Illyria was founded, and in the following year Dalmatia, which was a part of Illyria, became a separate region. In 1817, Dalmatia was granted the title of Kingdom. The capital of the Kingdom of Dalmatia was Zadar, and the Kingdom was organised into counties: Zadar, Split, Dubrovnik, Kotor and Makarska (but in 1818 the County of Makarska was abolished and annexed to Split). The counties were further divided into districts and municipalities (Pederin, 2004).

After the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy, the Croatian territories, including Dalmatia, were integrated into the newly-founded political unit – State of Croats, Serbs and Slovenes (1918). Only a month later, it united with Serbia into the first Yugoslav state – Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (in 1929, it was renamed the Kingdom of Yugoslavia). Consequently, the former state borders became administrative borders, and Croatian territories, excluding Baranja, were united. However, territorial integration of Croatian territories,

particularly the coastal area, was interrupted when Italy, according to the provisions of the Treaty of Rapallo, annexed Trieste, Gorica, Gradiška, western Kranj, Istria (excluding Kastav), Zadar and its surroundings, as well as the islands of Lastovo, Sušac and Palagruža in 1920. Additionally, according to the Treaty of Rome¹, Italy annexed Rijeka in 1924. When the former capital of Dalmatia, Zadar, and the islands were annexed, Dalmatia ceased to exist as an administrative unit and as a while. Similar territorial changes continued within the Kingdom of Yugoslavia through various territorial and administrative changes when the north-eastern Adriatic coast was divided into different administrative units (called *Banovine*). In the context of this paper, it is important to emphasise that only a small portion of the territory annexed by Italy in 1920 was located in Dalmatia (the town of Zadar and the islands of Lastovo, Sušac and Palagruža), so this territorial change did not influence significantly the surface of the area investigated in this paper.

In the 19th century, three types of land ownership could be distinguished: land owned by the farmers, land owned by the noblemen or the Church, and land owned by the community (municipality). Most of the land was in the hands of the noblemen or the Church with various private and legal variants of the agreement between the landowners and the farmers: colonate, *livei* and serfdom. Colonate was mostly present in central Dalmatia and on the islands, and it was defined by the agreement between the landowner and the lessee, who worked the land. The land owner would get between a half and a fifth of the yearly income off the land (rent) and a number of other previously determined benefits. *Livei* was mostly present in northern Dalmatia. The labourer would always give the same, i. e. fixed, amount of products or money to the landowner. Serfdom was the most frequent in Dubrovnik area. The serf would get the land (and the house) from the landowner, and in exchange, he would pay the rent by giving a part of the produce to the landowner and by working a certain number of days at the landowner's estate. Such relations were interrupted by the regulations from 1930 and 1931, when the land labourers became the land owners, and the previous owners were reimbursed. Complete settlement of the agrarian relations in Dalmatia occurred after the Second World War (Defilippis, 1997).

According to the size, most of the estates in Dalmatia in 1902 were small and extremely small. The estates sized less than 0.5 hectare comprised 16,2 % of all estates, those between 0,5 and 1 ha comprised 18,1 %, and those between 1 and 2 ha comprised 12,1 %.

1 Italian territorial claims of the north-eastern Adriatic coast were the result of the agreement between the Great Britain and France. Namely, these countries signed the secret Treaty of London (1915) and urged Italy to join the Triple Entente, and in return they granted Italy the following territories: Trentino, Tirol, Istria, a part of Dalmatia stretching from Lisarica in the north to Planka Cape in the south, including the islands ranging from Premuda and Silba in the north to Mljet and Palagruža in the south (excluding the islands of Veliki and Mali Drvenik, Čiovo and Šolta) (Peričić, 1973). The remaining part of Dalmatia would become a part of Croatia, Serbia (from Krka River to Ston, including the Pelješac Peninsula and the Island of Brač) and Montenegro (coastal area from Ston to Budva, and Albanian coast up to the port of Shenghin) (Diklić, 1990 and 1998).

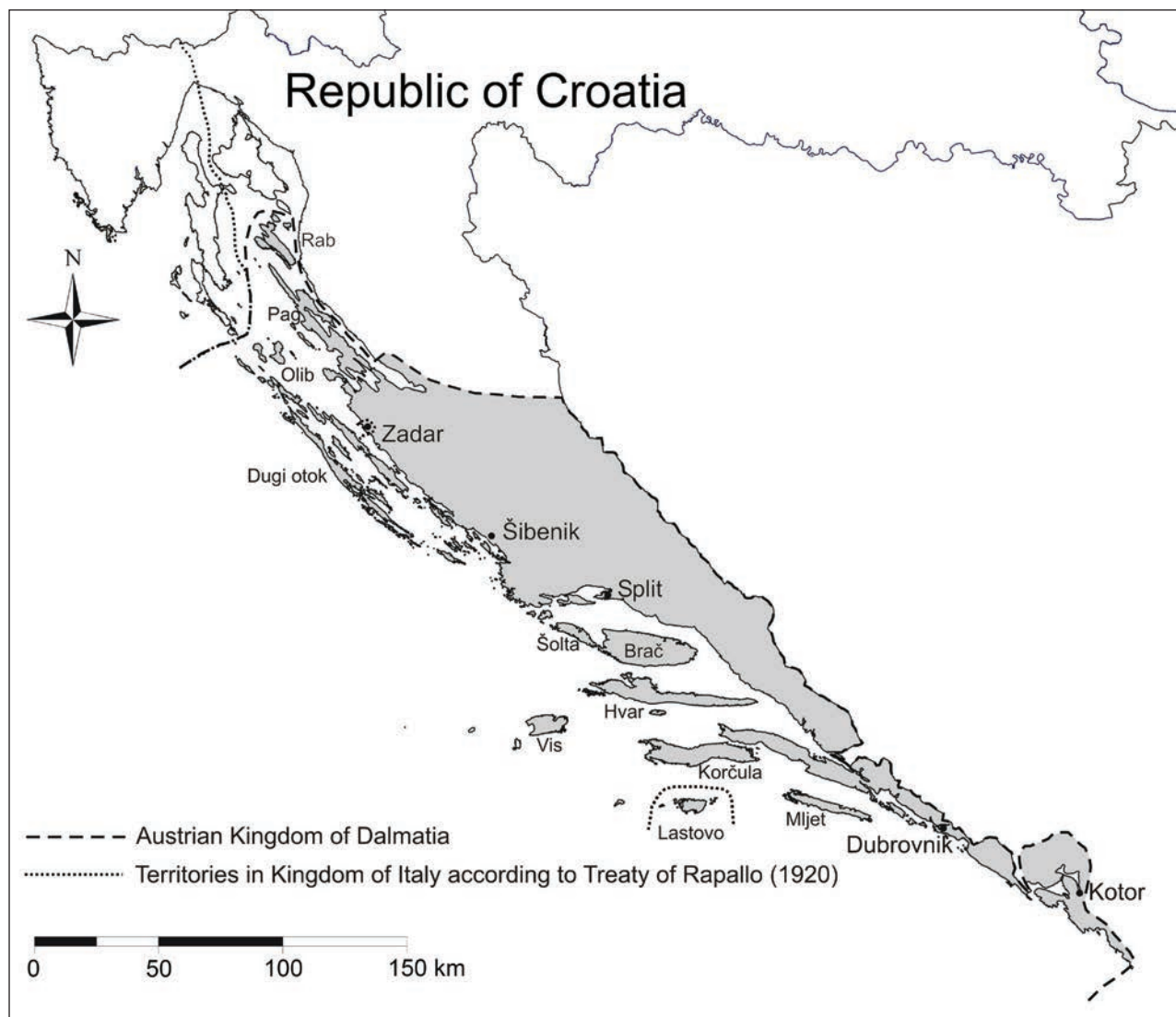

Figure 1: Territory of Austrian Dalmatia (Source: authors)

1 to 2 ha 24,9 %, 2 to 5 ha 27,0 %, 5 to 10 ha 9,5 %, 10 to 20 ha 3 %, and only 1,3 % had more than 20 ha (Šimončić-Bobetko, 1989).

SPREAD OF PHYLLOXERA IN EUROPE AND ECONOMIC SITUATION IN DALMATIA BEFORE THE PHYLLOXERA OUTBREAK

Although the grapevine had been the most widespread agricultural culture in the island and coastal part of Dalmatia since classical times, a real viniculture boom in this part of the Adriatic region only began in the mid-19th century. The golden age of Dalmatian viniculture lasted from 1875 to 1894 (Ožanić, 1955; Kraljević, 1994). The intense growth of viniculture in Dalmatia was directly linked to the crisis in the trade in other European co-

untries, at first due to the appearance of mildew and peronospora, followed by phylloxera. The misfortunes of the western and southern European vineyard regions facilitated the expansion of exports from the Dalmatian vineyards, accompanied by a rise in the price of wines, particularly on the French market, but also in the receiving regions of Italy, Austro-Hungary and Germany. So, phylloxera in France, Spain, Portugal and Italy led to economic prosperity for the coastal and insular population of Dalmatia. However, when phylloxera reached the Croatian coast, it resulted in economic crisis and emigration. The consequences of phylloxera were catastrophic, as the Dalmatian economy at the turn of the 20th century was emphatically oriented towards the monoculture production of grapevines (Kraljević, 1994).

Although Dalmatia was a predominantly agricul-

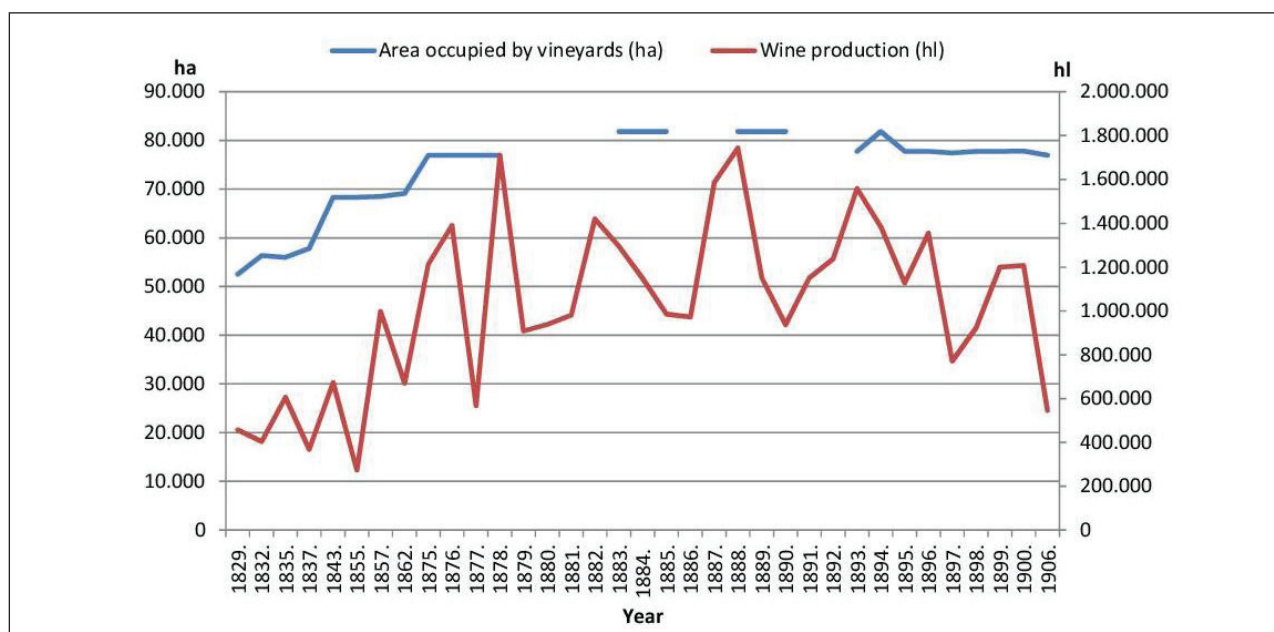

Chart 1: Areas occupied by vineyards and wine production in Dalmatia, 1829–1906²

tural area, its agrarian production did not meet the population's requirements in terms of food. There were many reasons for this, including outdated feudal proprietary relations and extensive agriculture, with the application of primitive working resources. The greatest problem was the lack of cereals, while the main agricultural products were olive oil and wines. The short-lived French administration (1806–1813) attempted to implement modernisation measures in terms of agricultural development, and was responsible, among other things, for the introduction of potato growing, which went some way towards offsetting the lack of cereals in the local diet. Tense agrarian and proprietary relations during the second Austrian administration (1813–1918) did little to improve the situation up to the end of the 19th century. The outdated land-property system, high taxes, usury and the economic crisis which affected the entire country were the main factors hindering the economic development of Dalmatia (Obad, 1990; Diklić, 2010). The Dalmatian villages were affected most, where over 80 % of the total population of this Croatian coast region lived. Therefore, landowners and peasants reacted spontaneously to any market incentives to improve their difficult socioeconomic status.

By the early years of the second Austrian administration, the rising price of wine had led to increased

interest in viticulture in Dalmatia. Therefore, from the 1830s onwards, the Austrian authorities recorded a gradual increase in the surface area being cultivated for grape-growing (Chart 1, Table 1). Statistical data for the area covered by vineyards up to the second half of the 19th century showed the wide extent of vineyard acreage, from over 100,000 hectares (e.g. the data for 1828, the first year covered by official statistics), to 68,000 hectares (in the mid-19th century). The range of statistics did not so much reflect the actual situation, as the consequence of the fact that in Dalmatia, a comprehensive cadastre land survey was not carried out until the period 1823–1838, so data on categories of land use for agricultural cultures were not available for mutual comparison until the mid-19th century. However, even then, there was no continuous monitoring of viticulture which would have included the entire Dalmatian area, which explains some chronological gaps and repeated data. This means it is impossible to produce a comprehensive reconstruction of changes to areas where grapevines were grown and an assessment of the quantities of wines produced.

The statistical cadastre data was accompanied by economic descriptions of cadastral municipalities written in the mid-19th century. In these descriptions, it is mentioned that wines and olive oil are often the

2 Chart made by authors by using data from: HR-DAZD, Versuch einer Darstellung der oesterreichischen Monarchie in Statistischen tafeln, 1828–1844, Per A-10; Uebersichtstafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie für die Jahre 1862–1872; K.K. Statistischen Central-Commission, Wien 1863–1873; Statistisches Jahrbuch für 1875–1906; K. K. Statistischen Central-Commission, Wien 1876–1908; Peričić, 1998; Kraljević, 1994; Općinski rječnik za Dalmaciju, C. Kr. Središnja statistička komisija, Beč, 1908.

Table 1: Areas under viticulture and wine production in Dalmatia, 1829–1906³

Year	Area occupied by vineyards (ha)	Wine production (hl)
1829	52,519	456,579
1832	56,389	403,620
1835	55,972	605,560
1837	57,850	367,221
1843	68,358	672,000
1855	68,362	273,840
1857	68,480	996,600
1862	69,092	670,000
1875	76,974	1,212,254
1876	76,974	1,389,823
1877	76,974	566,754
1878	76,974	1,710,800
1879	-	907,960
1880	-	937,800
1881	-	980,400
1882	-	1,420,250
1883	81,853	1,295,000
1884	81,853	1,148,000
1885	81,853	985,270
1886	-	972,000
1887	-	1,585,000
1888	81,853	1,743,584
1889	81,853	1,150,640
1890	81,853	937,000
1891	-	1,150,000
1892	-	1,237,530
1893	77,794	1,557,930
1894	81,853	1,383,320
1895	77,765	1,126,750
1896	77,765	1,354,980
1897	77,445	770,134
1898	77,799	922,176
1899	77,799	1,200,000
1900	77,812	1,206,494
1906	76,974	545,086

only products traded by the islanders, as they produced surpluses of these products, while the basic trading good is most often mentioned as wine, rather than olive oil. However, wine production was conducted in very modest conditions. The rural population was hard-working, but insufficiently educated and suspicious of innovations, i.e. anything which might conflict with the knowledge they had acquired from their ancestors, or based on personal experience. This is abundantly evident in the eleventh chapter of the economic description of the Žirje cadastral municipality, covering the islands of Žirje and Kaprije in the Šibenik archipelago:

There is little that can be said about the hard-working nature of the growers, since they all, without exception, work their land unstintingly, yet their efforts produce sparse yields from the dry ground, strewn with boulders and pits. In general, they are all more or less badly off, to the extent that they need loans and assistance from others on many occasions. They lack fertilisers, the earth is shallow at the foot of the hills and on the peaks and promontories, and the prejudices they have inherited from their forebears are the main hindrances to improving the state of cultivation (HR-DAST-152, Operato Dell'estimo censuario del commune di Zuri, 1844).

In spite of these adverse circumstances, the area under grapevine cultivation in Dalmatia gradually increased, as did wine production, particularly in the 1850s. This was the era in which vineyards planted in earlier times reached the peak of production (with the exception of 1854, which was a particularly bad year).

An outbreak of mildew in the Dalmatian vineyards (1857–1867) slowed the further development of viticulture. However, a resolution to the crisis appeared in the form of the unexpected boom triggered by the collapse of European vineyards. In fact, the newest, most important success of the Dalmatian vintners occurred when the potential for exporting Dalmatian wines in large quantities arose, due to an outbreak of phylloxera in France, which had until then been the dominant wine-producing country on the European market. In Europe, phylloxera was actually first noted in England, as early as 1859 (Stevenson, 1980), although the first description of the disease there is dated 1863 (Hancock, Williams, 2012). But the appearance of phylloxera, its spread and means of combating it were only written about in more detail when it appeared in France, the country with the most significant wine-producing regions in Europe. Gale (2003) says that as early as 1866, about five hectares of vineyards had succumbed to the disease in the lower

3 Table made by authors by using data from: Versuch einer Darstellung der oesterreichischen Monarchie in Statistischen tafeln, 1828–1844 (HR-DAZD, Per A-10); Uebersichtstafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie für die Jahre 1862–1872; K.K. Statistischen Central-Commission, Wien 1863–1873; Statistisches Jahrbuch für 1875–1906; K. K. Statistischen Central-Commission, Wien 1876–1908; Peričić, 1998.; Kraljević, 1994.; Općinski rječnik za Dalmaciju, C. Kr. Središnja statistička komisija, Beč, 1908.

Rhône area, while Carton et al. (2007) claim that the new disease on the European continent was first discovered in the Lagoy area (south of Avignon, in the Rhône valley), on 15 July 1868. In 1868, the French botanist Jules Emile Planchon named the vine disease *phylloxera* (Planchon, 1868; Macedo, 2011). It was known earlier in North America, but French experts were unfamiliar with it. During the next decade, it spread swiftly to all the important vine-growing regions of Europe and further, to other continents⁴. By 1871, it was found in Portugal (Colomé Ferrer and Valls-Junyent, 2012), and became epidemic in that country from 1872 on (Morrow, 1973). In 1878 and 1879, the disease spread to Spain (Colomé Ferrer and Valls-Junyent, 2012). In the Malaga area alone, which was one of the most important Spanish wine regions, and the first in the country to be affected, phylloxera destroyed 80% of the area occupied by vineyards. This resulted in agricultural diversification, which later led to a significant decrease in the vineyard area, the reassignment of land for other purposes, and thus changes to the landscape (Barke, 1997). Since viticulture had been one of the main activities, the spread of phylloxera and collapse of the vineyards brought about a swift economic downfall, mostly among small vine-growers, and led to emigration from Spain (Harrison, 1973; Oestreicher, 1996; Colomé Ferrer and Valls-Junyent, 2012). In the early 20th century, only a very few regions, such as Catalonia, succeeded in increasing the area cultivated for grape-growing in comparison to the period before the onslaught of phylloxera (Badia-Miró et al., 2010). Allowing for such exceptions, landscape changes and depopulation in the areas blighted were the main features of the wine-growing regions in Spain, and similar situations were recorded in other European regions affected by phylloxera (Roudié, 1985; Gale, 2011).

While the Spanish vineyards were being devastated by phylloxera, the disease was also noted in Italy. By 1879, it had encroached upon three Italian municipalities, covering 24 hectares, but in the next decade, spread throughout the country⁵. It started on Sicily, and then moved through Lombardy and Liguria⁶.

The vineyard crisis, first in the French regions, then in Portuguese, Spanish and Italian areas, provided an incentive for the strong development of Croatian wine production on the coast. It was then that the use of agrarian land in the entire coastal and insular area, and even in the Dalmatian hinterland belt, began to spread, in conditions which were quite unfavourable in terms of the geomorphological and pedological features of the karst terrain. The spatial expansion of vines in the Dalmatian area can be traced statistically from 1873, and particularly from 1883 onwards. It was the beginning

of the golden age, a great boom period in Dalmatian viticulture. In the entire area under consideration, the vine played a key role in agriculture and in the overall economy, and occupied a third of the arable land in Dalmatia (Ožanić, 1955; Kraljević, 1994).

However, the prosperity of Dalmatian viticulture was not exploited to advance agrarian production through innovations in terms of cultivation techniques, soil improvement, vine strains, and in particular, the quality of wine-making and wine cellars. The Dalmatian vintners produced large quantities of mediocre wines. These were mostly purchased by French vintners, who then improved them using advanced oenological procedures (Kraljević, 1994). Dalmatian agriculturalists were considered excellent grape-growers, but poor wine-makers (Kraljević, 1994).

As the areas under vine cultivation increased, so did the quantities of wine produced, but not its quality. In the period leading up to the 'golden age' of viticulture, the average annual yield in Dalmatia was about 600.000 hl, while in the boom period, it exceeded 1.000.000 hl. In 1888, a record year was achieved, when 1.743.584 hl of wine was produced (Kraljević, 1994).

Commercial grape-growing led to the intensive cultivation of new areas, even rocky terrain with very shallow fertile soil structures. Sometimes, when suitable land was lacking, vineyards were planted in former olive groves. Along with great changes to the landscape, changes in agrarian production began to be reflected in a special way in the collective memory of the local inhabitants. For example, on the Zadar island of Ist, the present population tends to think that their forebears were never involved in olive growing, but only grape-growing (and animal husbandry), in terms of farming activities. This is borne out by the fact that only a few olive trees, mostly planted in gardens attached to houses, are found on the island today. However, in the mid-18th century, there were still about 300 olive trees on this small island (surface area 9,7 km²) (HR-DAZD-359, vol. 28, pos. 2), and olive oil production is mentioned in the economic description of the Municipality of Ist for 1844 (HR-DAST-152, Operato dell'estimo censuario del commune di Isto, 1844).

Most of the grape-growing capacity was in the insular and coastal belt of Dalmatia. By the mid-19th century, and particularly during the boom period, although the spatial dispersion of grape-growing areas had spread to the hinterland, the hub of production in Dalmatia had not changed. The main focal points on the mainland remained Zadar and Šibenik, while Brač, Hvar, Vis and Korčula formed the island belt. The southern part of the region and the hinterland were much more modest in terms of wine production.

4 Its outbreak in Austro-Hungary will be discussed in the following chapter.

5 Bolletino Agrario della Dalmazia, 16. 7. 1892, 176.

6 Bolletino Agrario della Dalmazia, 16. 2. 1882.

Figure 2: Spread of phylloxera in Dalmatia, according to maps published by the Military Geographic Institute in Vienna: a) 1889, b) 1896, c) 1901, d) 1909. The red areas are those affected by phylloxera (HR-DAZD-383, Sign. 125)

SPREAD OF PHYLLOXERA IN DALMATIA
AND ITS IMPACT ON DALMATIAN VITICULTURE
AND ECONOMY

Economic growth in Dalmatia was hindered by peronospora (1889) and the Wine Clause (1891), while viticulture and the entire economy of Dalmatia ground to a halt

with the arrival of phylloxera (1894). The consequences of the almost simultaneous entry into force of the Wine Clause (regarding the trade agreement between Austro-Hungary and Italy) and the phylloxera epidemic were catastrophic in Dalmatia. The Wine Clause, which was a concession made by Austro-Hungary towards Italy during the rearrangement of military and political alliances in

Europe, allowed Italian wines to be placed on the Austro-Hungarian market without customs protection for domestic producers (Perić, 1978), including those in Dalmatia. In spite of protests by local vintners and demands for the Wine Clause to be rescinded, higher quality, competitively priced Italian wines flooded the Austro-Hungarian market. At the same time, phylloxera devastated thousands of hectares of Austro-Hungarian vineyards.

Phylloxera was first noted in Austro-Hungary in the early 1870s, in the vicinity of Kosterneuburg⁷. It spread from the northwest to the Dalmatian area, affecting the Dalmatian vineyards almost three decades after the first outbreaks in continental Europe. It appeared in Istria in 1880, and by 1891 had affected 14 municipalities⁸. It was probably observed on the Kvarner Islands in the same year, in the area adjoining Dalmatia along its northwest

7 Bolletino Agrario della Dalmazia, 1. 12. 1892, 359.

8 Bolletino Agrario della Dalmazia, 12. 6. 1893, 17.

border. By 1 February 1892, reports of phylloxera in Kvarner were appearing in Dalmatian journals specialising in agricultural news⁹. In addition to these journals, the *Bolletino Agrario della Dalmazia* (1882–1893) and *La Dalmazia Agricola* (1907–1910) also reported the spread of phylloxera in Dalmatia, and its progress can be traced based on thematic maps published in 1909 by the Military Geographic Institute in Vienna.¹⁰

On 1 February 1892, the *Bolletino Agrario della Dalmazia* printed an important announcement (*Notificazione*) stating that phylloxera was moving nearer to Dalmatia, i.e. spreading to the neighbouring Kvarner Islands, and prohibiting the import of grapes or plants from the area. Anyone ignoring this prohibition would be fined or imprisoned¹¹. Nonetheless, the disease continued to spread and quickly reached Dalmatia, moving northwest to southeast. According to an 1894 report by Mate Dudan, a teacher, it affected the vineyards on the Zadar islands of Silba, Olib and Pag (Ožanić, 1955), and then continued to spread to several parts of the north Dalmatian coastline and hinterland. In only five years, it covered the entire Zadar hinterland, i.e. north Dalmatia. Central Dalmatia was affected between 1901 and 1909 (Figure 1). The central Dalmatian islands and south Dalmatia were affected by phylloxera later, between 1912 and 1925 (Ožanić, 1926).

In spite of the calamities which plagued the Dalmatian farmers, in the early years of the crisis (1888–1894), average production was more or less maintained, but the unstoppable progress of phylloxera led to a fall in production in the following years, particularly from 1897 onwards.

Statistical data on wine production in individual parts of Dalmatia in the three census years (1890, 1989 and 1906) clearly indicate the spatial spread of phylloxera and its consequences (Chart 2, Table 1). So, in 1898, compared to 1890, there was a significant fall in wine production, confirmed in the northern Dalmatian islands, i.e. Rab and Pag, which coincided with the area in question being affected by phylloxera. At the same time, other parts of Dalmatia generally noted growth in wine production. However, in 1906, by which time most of Dalmatia was affected by the disease, statistical data reflect a significant fall in wine production.

The vineyard collapse (1892–1904) meant economic collapse which affected most of Dalmatia. There is a testament to the kind of panic which took hold in Dalmatia due to phylloxera in the form of a prayer engraved in

the little church in Ivan Dolac on Hvar, an island where viniculture was the main economic activity:

*To the glory of the Mother of God, this church
was raised by
Ivan Carić, of the Juraj family
Mildew and peronospora destroyed the grapes
from the year 1852
It was a time of terrible hardship
The sap-sucker*¹² reached Zadar
The vines failed, and in fear the downfall of the
people is awaited.
O people! The hard of heart offend God
Turn to the Blessed Virgin Mary, and may God
Almighty preserve you from these three creatures
(Politeo, 1978).*

Given the role and dominance of the grapevine over other agricultural cultures, the future depended on reviving the vineyards by grafting onto various American rootstocks which were resistant to the causes of phylloxera. The provincial authorities in Dalmatia responded swiftly to the outbreak of phylloxera by raising parent plantations of American rootstock (40 different varieties at first, later reduced to four, brought from France, which had proved most suited to the pedological and climate conditions in Dalmatia). Experimental vineyards were established in Arbanasi, Vrana, Glavica near Knin, Šibenik, Kaštela, Čibača near Dubrovnik, Zavala on the Island of Hvar, and elsewhere (Ožanić, 1955; Politeo, 1978), while instructions were printed for vineyard owners (Pučka knjiga 3, 1894; Ožanić, 1904 and 1906) and the *National Phylloxera Commission for Dalmatia* was established. The response, however, was inadequate. Though Dalmatian agricultural workers were aware of the impending catastrophe, prevention measures failed, and a lack of financial resources meant that reviving the vineyards using American rootstock was too slow and ineffective. The ratio of revived areas to those devastated by phylloxera was defeating (Kraljević, 1994). There was a reduction in the area cultivated for vines which, during the first years after the disease appeared were left uncultivated or used for grazing, and then were partially restored as vineyards, grafted onto American rootstock. Advice given at the time regarding how to treat areas infected by phylloxera insisted they should be left fallow for at least a year, then planted with vetch which should be ploughed in after flowering, followed by potatoes.

9 *Bolletino Agrario della Dalmazia*, 1. 2. 1892, 33.

10 K. u. K. Milit.-geographischen Institutes, Wien: *Übersichts-Karte Weinbau-Gebiete Oesterreich's und der in denselben von der Reblaus befallenen Flächen nach dem Stande vom Jahre 1889.*, *Übersichts-Karte Weinbau-Gebiete Oesterreich's und der in denselben von der Reblaus befallenen Flächen nach dem Stande vom Jahre 1896.*, *Übersichts-Karte Weinbau-Gebiete Oesterreich's und der in denselben von der Reblaus verseuchten und der seuchenverdächtigten Flächen nach dem Stande Ende 1901.* and *Übersichts-Karte Weinbau-Gebiete Oesterreich's und der in denselben von der Reblaus verseuchten und der seuchenverdächtigten Flächen nach dem Stande Ende 1909* (HR-DAZD-383, Sign. 125).

11 *Bolletino Agrario della Dalmazia*, 1. 2. 1892, 295–296.

12 Colloquial name for phylloxera.

Table 2: Areas under viniculture and wine production in Dalmatia, 1921–1925¹⁴

Vineyards and wine production	Year				
	1921	1922	1923	1924	1925
Vineyards on American rootstock (ha)	19,246	-	25,690	27,629	30,725
Vineyards using domestic stock (ha)	10,160	-	8,457	7,612	5,590
Total vineyard area (ha)	29,407	30,839	34,148	34,702	36,316
Wine production (hl)	638,750	535,359	856,600	842,200	760,650

Only in the second year after infection by phylloxera was it recommended that domestic strains be grafted onto American rootstock¹³. It is interesting that, in the period when phylloxera was rampant, more and more articles appeared in the agricultural journals analysed encouraging the development of olive growing and often stressing the need to increase olive oil production.

After the First World War, changes occurred in the political framework within which the socioeconomic development of Dalmatia unfolded. In 1918, the Austro-Hungarian Monarchy collapsed, and most of Dalmatia became part of the newly established Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes. The town of Zadar and the islands of Lastovo, Sušac and Palagruža, according to the provisions of the 1920 Treaty of Rapallo, were assigned to the Kingdom of Italy. However, these political-geographic changes did not promote any significant economic recovery. By the outbreak of the First World War, phylloxera had affected most Dalmatian vineyards, and renewal, though it had begun, was slow, due to unresolved proprietary relations and the tardy implementation of agrarian reform. According to statistical data from the Kingdom of Yugoslavia (Table 2), although the vineyard area gradually increased in size, it represented less than half of the area under vine cultivation in the boom period during the 19th century¹⁵. These statistics are the best evidence of the catastrophic proportions of the phylloxera epidemic. And all these factors influenced the revival of waves of emigration of the Dalmatian population.

IMPACT OF PHYLLOXERA ON POPULATION AND EMIGRATION

During two decades spent fighting the spread of phylloxera and renewing the vineyards, both the coastal and insular populations began to engage in waves of

emigration. As phylloxera advanced, the embarkation points for emigrants moved from northwest towards southeast Dalmatia. Emigration had a dual effect on landscape change. In the first place, there was no longer a strong enough workforce to cultivate agricultural land, so uncultivated plots were abandoned to the endemic plant cover. In the second place, as the younger generation emigrated, biological reproduction dwindled and the birth rate fell, causing a natural decrease and inflicting long-term effects on population ageing and the rural exodus. These processes were accompanied by the desertion of arable land.

The depopulation of the vineyard areas devastated by phylloxera can be traced in authentic citations in publications of the day, and in a basic form in official demographic statistical data. In 1907, *La Dalmazia Agricola* published an article on the drastic level of emigration due in large part to the phylloxera epidemic, but also to other unfavourable factors in agriculture and the overall economy (*La Dalmazia Agricola*, 15. 9. 1907, 5). It claimed that in 1906 alone, 62,000 Croats, of whom 20,800 (one-third) were Dalmatians, had emigrated to America. Since the population had decreased and lost many young, active workers, the areas under vine cultivation were being renewed very slowly, and viniculture never regained the level it had reached before the first appearance of phylloxera. In the same journal, it was claimed that only 6 % of the areas affected by phylloxera in Dalmatia had been renewed¹⁶. It should be remembered that at this time, not all of Dalmatia had been affected, and some of the important grape-growing regions had been spared, primarily the Pelješac peninsula and the islands of Brač, Hvar, Korčula and Vis.

In 1908, it was recorded that phylloxera had reached several areas in the Split District, seriously threatening the livelihood of the rural settlements and resulting in

13 *La Dalmazia Agricola*, 1. 4. 1910, 77–78

14 Table made by authors by using data from: Land cultivated and harvests in 1921 and 1920, Ministry of Agriculture and Water of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes, 1922; Land cultivated and harvests in 1923 and 1922, Ministry of Agriculture and Water of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes, 1924; Land cultivated and harvests in 1925 and 1924, Ministry of Agriculture and Water of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes, 1926.

15 However, it is important to mention that a part of the reduction in the vineyard area was caused by the territorial changes that occurred at the beginning of 1920s (Zadar and the islands of Lastovo, Sušac and Palagruža were annexed by Italy, and the Bay of Kotor became a part of Montenegro), but the surface of the excluded areas (and their vineyards) was extremely small in comparison to the surface of the whole Dalmatia.

16 *La Dalmazia Agricola*, 15. 10. 1907, 6.

intensified emigration¹⁷. In order to demonstrate the extent of emigration, the magazine editors provided the information that in 1908, there were more than 3,000 Dalmatians living in New Zealand, exploiting kauri gum north of Auckland¹⁸. Another detail which provides clear evidence of the extent of emigration and the poor economic picture of the insular area was given in an article printed in 1910, in which it was expressly stated that due to debt, taxes, phylloxera (preceded by peronospora) and the falling price of wine, 300 men from the village of Grohote on the Island of Šolta (pop. 1,500) had left for America. This had left the village with an inadequate workforce, as most émigrés were between the ages of 18 and 50¹⁹.

It should be mentioned that among the agricultural announcements that often accompanied articles about difficult economic circumstances resulting from poor conditions in agriculture, phylloxera was not always identified as the sole culprit. There are frequent references to the disadvantages caused by debt, rents, and the low price of wine. Thus, for example, in 1909, it was reported that many people in Dalmatia had been unable to produce any wine at all (due to phylloxera), while those who could, had been unable to sell it due to poor market conditions²⁰, obviously alluding to the unfavourable provisions of the Wine Clause (for the Dalmatian vintners). The role of phylloxera in the context of economic and demographic development was back in the news in June 1910, when the disease arrived on the Island of Vis, then famous for the quality of its wines, where most of the arable land was under vine cultivation. The press described it as “terrible news”²¹. There were no tracts of land on the island suitable for growing cereals, and the article claimed that the spread of phylloxera might result in the negative socioeconomic conditions already noted on Brač, Šolta and other affected islands²². In 1925, *Novo doba* newspaper stated that 1,200 people (8,6% of the population) had emigrated from Blato and Vela Luka municipalities on the Island of Korčula in a single day (21. April 1925). By the end of 1928, 3,000 people had left (Mirošević, 1988).

The available official demographic data reveal population reductions in many rural settlements during the phylloxera epidemic. The Austrian authorities did not record information about emigration or the motives which led people to leave. Some of this information was indirectly available, through analysing general trends in population numbers. The demographic ‘skeleton’, however important it was, based on officially verified

statistics, could not be interpreted without the ‘musculature’ provided by the information in contemporary news articles. However, even having assembled a demographic ‘anatomy’, we cannot answer all questions, as it is difficult to link phylloxera and depopulation unequivocally. Among other things, depopulation was also prompted by poor proprietary and legal relations, debts incurred when peasants were allowed to buy land as the feudal system ended, the low price of wine, and other vine diseases. In any case, depopulation was not only the result of a negative net migration, since natural population trends also need to be taken into account as motivating factors. In fact, in the early 1880s, the demographic transition started in Croatia, during which the death rate decreased while the birth rate remained high, resulting in strong natural increase. In line with such natural trends, the population growth rate increased (Nejašmić, 2008). However, in Dalmatia, particularly on the islands, population growth was not as marked, due to the unenviable economic situation which resulted in emigration. In spite of this, it should be emphasised that of the total population of Dalmatia in 1890, 86 % was engaged in agriculture (Antić, 1995). While there was a high natural growth rate and the population increased, agrarian overpopulation led to people moving away. The viniculture crisis, the end of the sailing ship era, the inauspicious political situation, the crisis in fishing and household divisions, all exacerbated the economic situation and spurred the younger generations even more to emigrate (Nejašmić, 2008), particularly from the islands. Overseas emigration (primarily to the USA) depended largely on the information available to them about opportunities and life abroad (Nejašmić, 2008). The Dalmatian population, in comparison to those in other parts of the country, became involved early on in overseas emigration, primarily thanks to the accessibility of travel. Overseas migration from Dalmatia at the turn of the 20th century became part of a huge wave which carried off part of the excess European agricultural population, and which, for many, meant a permanent departure from this Croatian region (Nejašmić, 2008; Klemenčič, 1993).

Migration did not begin at the same time in all parts of Dalmatia. Since phylloxera appeared first in the vineyards of the north Dalmatian islands, this area was affected first by depopulation. Up to the end of the 19th century, numbers rose markedly, but in the 1910 census, a significant loss was recorded in comparison with the previous period, and this trend continued, particularly in the Dalmatian insular area (Chart 2, Tables 3 and 4). Thus, in the insular area, the population growth rate was

17 La Dalmazia Agricola, 1. 9. 1908, 200.

18 La Dalmazia Agricola, 15. 9. 1908, 213.

19 La Dalmazia Agricola, 15. 3. 1910, 68.

19 La Dalmazia Agricola, 15. 3. 1910, 68.

20 La Dalmazia Agricola, 15. 4. 1909, 90.

21 La Dalmazia Agricola, 1. 6. 1910, 129.

22 La Dalmazia Agricola, 15. 6. 1910, 140–141.

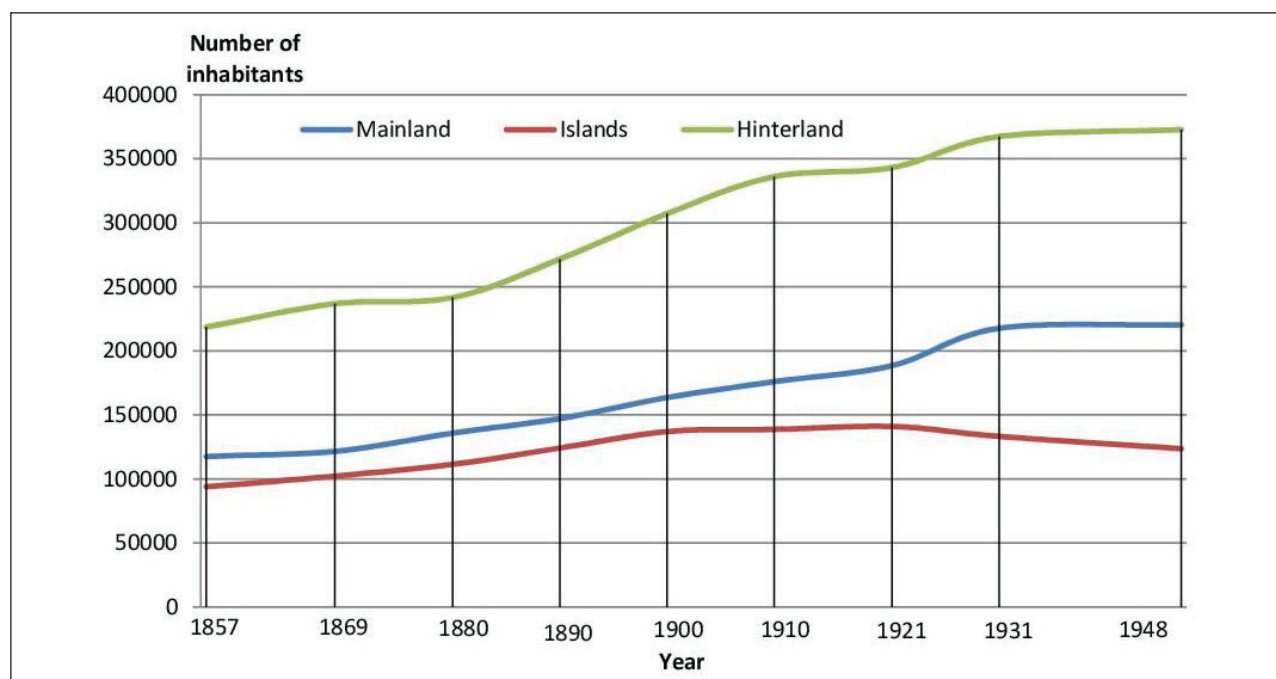

Chart 2: Population of Dalmatia, by regions, 1857–1948²³

only 1,3 %, due to difficult economic circumstances and living conditions, while the situation on the mainland and in the hinterland was only a little better, as the local economies were not dependent exclusively on agriculture. The coastal area, particular the towns, had developed various types of economic activity (primarily industrial and maritime), and this attracted island dwellers, while cattle-breeding had developed in the hinterland. Certainly, some islanders moved to the mainland, i.e. the nearest urban centre, as a result of the viticulture and general economic crisis. A similar trend was noted in France, when thousands of workers left the vineyards and moved into the towns. In Marseille, for example, the population doubled in a short time, while the department recorded a decline in the population overall. Some emigrated to Tunisia and Algeria, in the hope of starting over in areas unaffected by phylloxera (Gale, 2003). The Dalmatian islands reached peak population levels in 1921, after which a long period of depopulation followed (and is still continuing). Emigration had both short-term and long-term effects. This was because most émigrés were young, of working and child-bearing age, and this had an immediate effect on population numbers. In the long term, it had a negative effect on the future fertility of the population and the size of the work force.

Since no official records were kept on emigration from Dalmatia, some demographers have attempted to provide estimates based on archive research. According to Nejašmić (2008), for example, about 100.000 people left Dalmatia between 1880 and the outbreak of the First World War, while Holjevac (1967) estimates that about 350.000 people left the islands and mainland areas of coastal Croatia (Istra, the Kvarner islands and Dalmatia) by the First World War (about 44 % of the population according to the 1910 census). The intensity of emigration, particularly to the USA, is also evident from the database of the Ellis Island Foundation (EIF, 2009). There was a reception centre on Ellis Island, in New York harbour, through which millions of European immigrants passed into the USA. Using the criterion of 'ethnicity' in searching the database, about 25.000 persons who declared themselves to be Dalmatians were found. However, it is important to emphasise that this was by no means the final number of Dalmatians who emigrated to the USA between 1892 (when the harbour was opened) and 1924 (when the Immigration Act imposing quotas was passed). In fact, many people did not declare themselves to be Dalmatians, but Croats, Yugoslavs (after 1918), Italians, Austrians or Hungarians, as can be seen from documents recording their places of birth and domiciles before arrival on Ellis Island. And,

²³ Chart made by authors by using data from: Settlements and population in the Republic of Croatia, 1857–2001, CD-ROM, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb, 2005; Special-Orts-Repertorium von Dalmatien, K.U.K. Hof und Universitäts-Buchhandler, Wien, 1894; Ljubić, 1885.

Table 3: Population of Dalmatia, 1857–1948²⁴

Region	1857	1869	1880	1890	1900	1910	1921	1931	1948
Mainland	117,535	121,508	135,746	147,056	163,478	175,917	188,396	217,584	220,316
Islands	93,813	102,179	111,340	124,105	136,905	138,684	140,955	133,199	123,615
Hinterland	218,543	236,763	241,600	271,557	307,103	335,933	343,060	367,240	372,722
Dalmatia	429,891	460,450	488,686	542,718	607,486	650,534	672,411	718,023	716,653

Table 4: Population change in Dalmatia, by periods (in %)²⁵

Region	1857 - 1869	1869 - 1880	1880 - 1890	1890 - 1900	1900 - 1910	1910 - 1921	1921 - 1931	1931 - 1948	1857 – 1880	1880 – 1910	1910 – 1948
Mainland	3,4	11,7	8,3	11,2	7,6	7,1	15,5	1,3	15,5	29,6	25,2
Islands	8,9	9,0	11,5	10,3	1,3	1,6	-5,5	-7,2	18,7	24,6	-10,9
Hinterland	8,3	2,0	12,4	13,1	9,4	2,1	7,0	1,5	10,6	39,0	11,0
Dalmatia	7,1	6,1	11,1	11,9	7,1	3,4	6,8	-0,2	13,7	33,1	10,2

of course, not all immigrants to the USA passed through Ellis Island.

An analysis of the Dalmatians registered on Ellis Island shows that their average age was 25,8. Almost a quarter of them were aged 15 to 19. They were mostly males. The Island of Olib is a good illustration of emigration and subsequent depopulation. The island was affected by phylloxera in 1894, and its population peaked in 1900 at 1495 inhabitants. From then on, numbers fell steadily. The Ellis Island database contains the names of 414 people who declared themselves as Dalmatians from the Island of Olib. However, the actual number of émigrés from the island was probably higher, as they did not all declare themselves as Dalmatians.

CONCLUSION

Given the great importance of agriculture in the Dalmatian economic system in the second half of the 19th and first half of the 20th centuries, any changes which affected this activity left perceptible traces in the rural landscape of this historical Croatian Adriatic region. In this sense, the sweeping changes in that period which occurred in viticulture took on dramatic dimensions. Alongside olive-growing, grape-growing formed the basis of Dalmatian agriculture. In the latter half of the 19th century, the exceptional variability of vineyard production, and therefore viticulture, was caused by the appearance of vine diseases, first mildew

and peronospora, then another, which was resistant to all treatment – phylloxera (colloquially known as ‘sap-sucker’). Since the disease first affected the Western European Mediterranean vineyard region, where the largest European (and global) producers and consumers of wine were located, the Dalmatian vineyards initially experienced a period of flourishing as they strove to meet the demand to offset the wine deficit on the European market. This boom period in viticulture, among other things, was evident in the cultural landscape of rural Dalmatia, where vineyards became the dominant agricultural feature. Vines were planted in places where other Mediterranean cultures had previously been grown, but also on new cultivatable plots acquired by clearing the rocky karst tracts and terracing the slopes. However, when phylloxera arrived in Dalmatia in 1894 and began to spread, the archaic agricultural system virtually collapsed, and the worst effects were seen in the rural settlements where grapevines were the only culture. Although the Austrian authorities responded swiftly, attempts to renew the devastated vineyards proved organisationally and financially inadequate, and did not produce the expected results. In addition, the appearance of phylloxera corresponded with the renewal of the vineyards in France, Portugal, Spain and Italy, the introduction of high customs tariffs which made it harder to place Dalmatian wines on the previously ‘thirsty’ French market, and in particular, the application of the unfavourable customs agreement known as the Wine

24 Table made by authors by using data from: Settlements and population in the Republic of Croatia, 1857–2001, CD-ROM, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb, 2005.; Special-Orts-Repertorium von Dalmatien, K.U.K. Hof und Universitäts-Buchhandler, Wien, 1894.; Statistika pučanstva u Dalmaciji, ed. Kažimir Ljubić, Zemaljski odbor dalmatinski, Zadar, 1885.

25 Calculated according to the data in Table 3.

Clause, according to which Austro-Hungary allowed Italy to place its wines on the Austro-Hungarian market for a minimum customs tariff. Not only did these events almost paralyse the placement of Dalmatian wines on the foreign market, but they also had highly negative effects on the sales of Dalmatian wines in Austro-Hungary. Phylloxera exacerbated existing problems in the Dalmatian vineyards, primarily agrarian overcrowding, old-fashioned agricultural techniques, the poor level of viticulture and wine cellars, and the fragmentation of land parcels which occurred as a result of the end of feudalism (in other respects a modernising process!). Due to the viticulture crisis, farmers turned to olive-growing, and to a lesser extent, to other fruit cultures (maraschino cherries, almonds and figs), maritime activities, fishing, etc. A large number of vineyard workers and their families emigrated, mostly to distant destinations in the Americas, Australia and New Zealand. Emigration and deagrarianisation, for which phylloxera was the ca-

talyst, were the causes of sweeping changes to various spatial structures in Dalmatia, and also had an effect on changes to the landscape in two major ways: some vineyards were turned into olive groves or orchards, and some were completely abandoned to be taken over by a succession of Mediterranean vegetation. Research carried out during the phylloxera epidemic, its effects on the Dalmatian economy, and traces in the rural landscape, based on various sources of geographic data (cartographic sources, official statistics, and contemporary newspaper reports and expert interpretations), allows us to establish the spatial extent of this grapevine disease. However, the lack of data of the same type, source, precision and spatial range for the entire area of the Austrian crown land of Dalmatia, along with the fact that the viticulture crisis was caused and deepened by various problems simultaneously, does not permit a total areal reconstruction of the effects of phylloxera on changes to the Dalmatian rural landscape.

FILOKSERA (TRTNA UŠ): ŠIRJENJE TRTNE BOLEZNI V DALMACIJI IN NJEN VPLIV NA DRUŽBENO-GOSPODARSKI RAZVOJ TER KMETIJSKO KRAJINO

*Anica ČUKA*Univerza v Zadru, Oddelek za geografijo, Franje Tuđmana 24i, 23 000 Zadar, Hrvaška
e-mail: acuka@unizd.hr*Lena MIROŠEVIĆ*Univerza v Zadru, Oddelek za geografijo, Franje Tuđmana 24i, 23 000 Zadar, Hrvaška
e-mail: lmirosev@unizd.hr*Josip FARIČIĆ*Univerza v Zadru, Oddelek za geografijo, Franje Tuđmana 24i, 23 000 Zadar, Hrvaška
e-mail: jfaricic@unizd.hr*Vera GRAOVAC MATASSI*Univerza v Zadru, Oddelek za geografijo, Franje Tuđmana 24i, 23 000 Zadar, Hrvaška
e-mail: vgraovac@unizd.hr

POVZETEK

Namen tega prispevka je, z geografskega vidika, preučiti vpliv trtne uši na dalmatinski podeželski okoliš. Študija temelji na primerjalni analizi različnih geografskih in statističnih podatkov in zgodovinskih virov. Ko je leta 1894 trtna uš prispela v Dalmacijo in se začela širiti, je arhaični kmetijski sistem skoraj propadel. Najhuje je bilo na podeželskih območjih, kjer je bilo vinogradništvo monokultura.

Trtna uš je poudarila obstoječe probleme v dalmatinskem vinogradništvu, predvsem agrarno prenaseljenost, zastarele agrotehnikе, slabo vinarstvo in kletarjenje, vendar tudi razdrobljenost zemljišč (čestic), ki so se pojavile kot posledica (ali posodobitev!) procesa defeudalizacije. Zaradi krize v vinogradništvu so se kmetje preusmerili na gojenje oljk, redkeje na vzgojo drugih sadnih pridelkov (višnje, mandlji in fige), pomorstvo, ribištvo in druge dejavnosti. Veliko število pridelovalcev in njihovih družin se je preselilo, predvsem v določene oddaljene destinacije v Ameriki, Avstraliji in Novi Zelandiji.

Izseljevanje in deagrarizacija območji prizadetih s trtno ušjo, sta povzročila velike spremembe različnih prostorskih struktur Dalmacije. Med drugim je to vplivalo na pokrajinske spremembe, ki so se zgodile v dveh glavnih smereh: del vinogradov so nadomestili z oljčnimi nasadi in drugimi sadovnjaki, na drugi del, ki je bil popolnoma opustošen, pa se je uspešno naselila mediteranska vegetacija.

Ključne besede: filoksera, Dalmacija, kmetijska krajina, depopulacija, odseljevanje

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Bolletino Agrario della Dalmazia. Zadar, Comizio agrario di Zara, 1872–1893.

HR-DAZD – Državni arhiv u Zadru, Zadar (DAZD), Versuch einer Darstellung der Oesterreichischen Monarchie in Statistischen tafeln, 1828–1844, Per A-10.

HR-DAST-152 – Državni arhiv u Splitu, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju, Split (HR-DAST), Operato dell'estimo censuario del comune di Isto, 1844.

HR-DAZD-359 – Državni arhiv u Zadru, Zadar (DAZD), Fond obitelji Lantana, anagraph tables from 1759.

HR-DAZD-383 – Državni arhiv u Zadru, Zadar (DAZD), Geographic and topographic maps of Dalmatia and neighbouring districts, Sign. 125.

K. K. Statistischen Central-Commission, Wien 1876–1908.

K.K. Statistischen Central-Commission, Wien 1863–1873.

La Dalmazia Agricola: giornale di agricoltura e di economia. Zadar, 1907–1913.

Općinski rječnik za Dalmaciju. C. Kr. Središnja statistička komisija, Beč, 1908.

Pučka knjiga 3 (1894). Filoksera ili Trsni ušenac Zadar, Društvo Pučka knjiga.

Special-Orts-Repertorium von Dalmatien, K.U.K. Hof und Universitäts-Buchhandler, Wien, 1894.

Ljubić, K. (ed) (1885): Statistika pučanstva u Dalmaciji. Zadar, Zemaljski odbor dalmatinski.

Statistisches Jahrbuch für 1875–1906.

Uebersichtstafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie für die Jahre 1862–1872.

Antić, L. (1995): The Economic Causes of Emigration from Croatia in the Period from the 1880s to the First World War. *Povijesni prilozi*, 14, 291–300.

Badia-Miró, M., Tello, E., Valls, F. & R. Garrabou (2010): The grape phylloxera plague as a natural experiment: the upkeep of vineyards in Catalonia (Spain), 1858–1935. *Australian Economic History Review*, 50, 1, 39–61.

Barke, M. (1997): Lo Que ha de ser no puede faltar ('What has to be cannot be avoided'): Phylloxera and the demise of the Malaga wine industry. *Journal of Wine Research*, 8, 3, 139–158.

Carton, Y., Sorensen, C., Smith, J. & E. Smith (2007): Une coopération exemplaire entre entomologistes français et américains pendant la crise du Phylloxera en France (1868–1895). *Annales de la Société entomologique de France*, 43, 1, 103–125.

Chaline, O. (2001): L'Adriatique, de la Guerre de Candie à la fin des Empires (1645–1918) – Les dépouilles de Venise (1797–1866). In: Cabanes, P. (ed.): *Histoire de L'Adriatique*. Paris, Seuil, 397–436.

Čizmić, I., Sopta M. & V. Šakić (2005): Iseljena Hrvatska. Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga.

Colomé Ferrer, J. & F. Valls-Junyent (2012): En torno a las consecuencias demográficas de la crisis filoxérica en la región vitícola del Penedès (Cataluna). *Historia Agraria*, 57, 41–76.

Čoralić, L. (2003): Kraljica mora s lagunarnih sprudova – Povijest Mletačke Republike. Samobor, Meridijani.

Čoralić, L. (2005): Dalmacija i Boka kotorska u 18. stoljeću. In: Valentić, M. & L. Čoralić (eds.): *Povijest Hrvata*, II. Zagreb, Školska knjiga.

Defilippis, J. (1997): Dalmatinsko selo u promjenama. Dva stoljeća sela i poljoprivrede Dalmacije. Split, Avium.

Diklić, M. (1990): Pojava pravaštva i nastanak Stranke prava u Dalmaciji. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti u Zadru*, 32, 5–107.

Diklić, M. (1998): Pravaštvo u Dalmaciji do kraja Prvog svjetskog rata. *Matica hrvatska i Zavod za povijesne znanosti HAZU*, 101–243.

Diklić, M. (2010): Dalmacija u XIX. stoljeću. Zadar, Matica hrvatska – Ogranak u Zadru.

EIF (2009): Ellis Island Foundation. [Http://www.libertyellisfoundation.org](http://www.libertyellisfoundation.org) (12.5.2012).

Gale, G. (2003): Saving the vine from Phylloxera: A never-ending battle. In: Sander, M. & R. Pinder (eds.): *Wine: A scientific Exploration*. London and New York, Taylor and Francis, 70–91.

Gale, G. (2011): Dying on the Vine: How phylloxera transformed wine. Berkley and Los Angeles, University of California Press.

Hancock, G. & P. Williams (2012): An early preserved example of Phylloxera infesting British grape vines. *Archives of Natural History*, 39, 2, 351–354.

Harrison, J. (1973): The Spanish Famine of 1904–1906. *Agricultural History*, 47, 4, 300–307.

Kirchner Reill, D. (2012): Nationalists Who Feared the Nation: Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste, and Venice. Stanford, Stanford University Press, Stanford Studies on Central and Eastern Europe.

Klemenčič, M. (1993): Images of America among Slovene and Other Yugoslav Migrants. In: Hoerder, D. & H. Rössler (eds.): *Distant Magnets: expectations and realities in the immigrant experience, 1840-1930*. Ellis Island series. New York, Holmes, Meier, 199–221.

Kraljević, R. (1994): Vinogradarski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvit 20. stoljeća. Split, Književni krug.

Kruhek, M. & A. Pavlović (1991): Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699) i Požarevačkog (1718) mira. *Povijesni prilozi*, 10, 105–115.

Macedo, M. (2011): Port Wine Landscape: Railroads, Phylloxera and Agricultural Science. *Agricultural History*, 85, 2, 157–173.

Mirošević, F. (1988): Iseljavanje iz Dalmacije u razdoblju od 1921. do 1929. *Radovi*, 20, 107–119.

Mirošević, L. & J. Faričić (2011): Perception of Dalmatia in Selected Foreign Lexicographic Publications. *Geoadria*, 16, 1, 119–140.

- Morrow, D. W. (1973):** Phylloxera in Portugal. *Agricultural History*, 47, 3, 235–247.
- Nejašmić, I. (2008):** Stanovništvo Hrvatske: demografske studije i analize. Zagreb, Hrvatsko geografsko društvo.
- Obad, S. (1990):** Dalmatinsko selo u prošlosti. Split, Logos.
- Oestreicher, A. (1996):** La crisis filoxerica en España (Estudio comparativo sobre las consecuencias socio-económicas de la filoxera en algunas regiones vitivinícolas Españolas). *Hispania*, LVI, 2, 193, 587–622.
- Ogrin, D. (2005):** Mediterranean Landscapes – Contribution to a better management, A report commissioned by Priority Actions Programme. Split, UNEP Mediterranean Action Plan – Priority Actions Programme Regional Activity Centre, 11–21.
- Ožanić, S. (1904):** Sadimo američansku lozu. Split, Narodna tiskara.
- Ožanić, S. (1906):** Žiloždera ne škodi američanskoj lozi. *Pučki list*, 16, 16, 166–167.
- Ožanić, S. (1926):** Vinogradarstvo na našem primorju. Split, Almanah Jadranska straža.
- Ožanić, S. (1955):** Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti. Split, Društva agronoma NR Hrvatske – Podružnica Split.
- Pederin, I. (2004):** Dalmacija u djelu Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 46, 395–424.
- Perić, I. (1978):** Wine Clause in the penultimate trade contract between Austria-Hungary and Italy and the consequences it caused in Dalmatia. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti – Razred za društvene znanosti*, 18, 257–296.
- Peričić, Š. (1973):** Prilog poznavanju talijanske okupacije Dalmacije od 1918. do 1923. godine. *Radovi instituta JAZU u Zadru*, 20, 7–48.
- Peričić, Š. (1998):** Gospodarska povijest Dalmacije od 18. do 20. stoljeća. Zadar, Matica hrvatska – Zadar.
- Planchon, J-E. (1868):** Nouvelles observations sur le puceron de la vigne (Phylloxera vastatrix nuper Rhizaphis, Planch). Montpellier, Typographie de Pierre Grollier.
- Politeo, I. (1978):** Vinogradarstvo otoka Hvara. *Prilozi povijesti otoka Hvara*, 1, 123–127.
- Roudié, P. (1985):** Long-distance emigration from the port of Bordeaux 1865-1920. *Journal of Historical Geography*, 11, 3, 268–279.
- Šidak, J., Foretić, V., Grabovac, J., Karaman, I., Strčić P. & M. Valentić (1990):** Hrvatski narodni preporod – Ilirski pokret. Zagreb, Školska knjiga.
- Šimončič-Bobetko, Z. (1989):** Agrarno pitanje u Dalmaciji između dva rata 1918–1941, *Povijesni prilozi*, 8, 1, 93–141.
- Stevenson, I. (1980):** The diffusion of disaster: The phylloxera outbreak in the département of the Hérault, 1862–80. *Journal of Historical Geography*, 6, 1, 47–63.
- Stockhammer, L. (1878):** Relazione sulle condizioni economiche della Dalmazia. Zadar, Camera di commercio di Zadar.
- Tomasevich, J. (1955):** Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia. Stanford, Stanford University Press.

DEMOGRAFSKA DINAMIKA NA OTOKU RABU OD SREDINE 19. ST. DO DANAS

Vera GRAOVAC MATASSI

Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju, Franje Tuđmana 24i, 23 000 Zadar, Hrvatska
e-mail: vgraovac@unizd.hr

Davor RELJA

Obrtničko-industrijska škola Županja, Veliki kraj 42, 32 270 Županja, Hrvatska
e-mail: relja.davor@yahoo.com

IZVLEČEK

Članek obravnava vlogo naravnega gibanja in migracije prebivalstva otoka Raba. Od leta 1920 je za hrvaško otočje značilna depopulacija, tu pa se otok Rab razlikuje od preostalih hrvaških otokov. Analiza je pokazala, da je od sredine 19. stoletja do leta 2001 otok Rab v vseh obdobjih popisa, z eno samo izjemo, beležil porast prebivalstva. Povečanje je predvsem posledica pozitivnih naravnih sprememb, medtem ko je bil selitveni prirast v večini obdobja negativen. V zadnjem obdobju popisa se beleži zmanjšanje števila prebivalstva, kar je posledica negativnih naravnih sprememb in negativni selitveni prirast.

Ključne besede: Rab, depopulacija, populacija, hrvaški otoki, migracije, pozitivna naravna sprememba

DINAMICA DEMOGRAFICA NELL'ISOLA DI RAB DALLA METÀ DEL XIX SECOLO AD OGGI

SINTESI

Il presente lavoro esamina il ruolo dei movimenti naturali e migrazione nel movimento del numero di abitanti dell'isola di Rab. Dal 1920 lo spazio insulare croato è caratterizzato dallo spopolamento, e, a questo proposito, Rab è diverso dalla maggior parte delle altre isole croate. L'analisi ha mostrato che dalla metà del XIX secolo al 2001 Rab, con una sola eccezione, in tutti i periodi intercensuari ha avuto un aumento del numero di abitanti. L'aumento è principalmente il risultato di un saldo naturale positivo, mentre il saldo migratorio nella maggior parte dei periodi era negativo. Nell'ultimo periodo intercensuario, lo spopolamento fu il risultato del saldo naturale negativo e del saldo migratorio negativo.

Parole chiave: Rab, spopolamento, popolazione, isole croate, migrazione, saldo naturale

UVOD

Otok Rab je kvarnerski otok površine 86,16 km² (Duplančić Leder, Ujević, Čala, 2004)¹ koji je prema rezultatima popisa 2011. godine imao 9 328 stanovnika. S obzirom na površinu, Rab zauzima deseto² mjesto među hrvatskim otocima, dok se po broju stanovnika nalazi na petom mjestu. Brojem stanovnika Rab je drugi najveći kvarnerski otok (nakon Krka) te na njemu živi četvrtina ukupnog broja stanovnika kvarnerskih otoka. Gustoćom naseljenosti od 102,7 st./km² otok Rab može se svrstati u kategoriju gusto naseljenih područja Republike Hrvatske, posebice ukoliko se u obzir uzme činjenica da je gustoća naseljenosti otoka znatno iznad državnog prosjeka (75,8 st./km²). U administrativno-teritorijalnom pogledu otok Rab je dio Primorsko-goranske županije, a podijeljen je na dvije jedinice lokalne samouprave – Grad Rab i Općinu Lopar.³ Na otoku ima osam naselja od kojih se sedam nalazi u sastavu Grada Raba (Banjol, Barbat, Kampur, Mundanije, Palit, Rab i Supetarska Draga), a jedno u Općini Lopar (Lopar).⁴

Najveći dio hrvatskih otoka karakteriziraju dva demografska procesa – snažna depopulacija i intenzivno starenje stanovništva. Depopulacija je na hrvatskim otocima prisutna već stotinjak godina, a njen temeljni uzrok je dugotrajno iseljavanje stanovništva. Od sredine 20. st. negativnim trendovima na hrvatskim otocima pridružilo se i negativno prirodno kretanje uzrokovano odgođenim učinkom iseljavanja te općom tranzicijom rodnosti (Nejašmić i Mišetić, 2006). Međutim, demografski razvoj otoka Raba dosta je specifičan u usporedbi s ostalim hrvatskim otocima, a osnovna razlika jest ta što je Rab u gotovo svim međupopisnim razdobljima imao porast broja stanovnika (iznimka su bila međupopisna razdoblja 1890.-1900. i 2001.-2011.). Velik dio hrvatskih otoka, posebice manjih, najveći broj stanovnika imali su 1921. i 1931. godine, dok je Rab vrhunac naseljenosti imao 2001. godine. Dakle, za razliku od drugih hrvatskih otoka, depopulacija nije karakteristična za otok Rab štoviše, u razdoblju od prvoga sveobuhvatnog državnog popisa 1857. godine pa do posljednjeg, 2011. godine, otok je imao znatno povećanje broja stanovnika, prvenstveno zahvaljujući pozitivnom prirodnom kretanju.

Problematika demografskog razvoja otoka Raba relativno je dobro istražena i u hrvatskoj znanstvenoj literaturi postoji nekoliko radova koji s različitih aspekata analiziraju navedenu problematiku međutim, radovi su uglavnom starijeg datuma. J. Deželjin (1987.) je analizirao strukturne promjene stanovništva, zaposlenost i društveno-geospodarski razvoj otoka i Općine Rab.

Značajan prilog istraživanju demografskih obilježja otoka Raba u razdoblju od 1948. do 1981. godine dao je A. Kalogjera (1987.). D. Feletar (1987.) istražio je unutarnju i vanjsku migraciju stanovništva Općine Rab do 1981. godine. Noviju analizu stanovništva i demografskih struktura na otoku Rabu napravio je J. Deželjin (2010.). Demografski razvoj otoka Raba analiziran je također u sklopu sveobuhvatnih istraživanja demografskog razvoja hrvatskoga i kvarnerskog otočja. I. Lajić (2006.) je u svojoj monografiji *Kvarnerski otoci* analizirao demografski razvoj i povijesne mijene na Kvarnerskim otocima, uključujući i otok Rab. Od ostalih radova koji se bave istraživanjem demografske problematike hrvatskih otoka, uključujući i otok Rab, treba spomenuti radove M. Smoljanovića, A. Smoljanović i I. Nejašmića (1999.), M. Smoljanovića, A. Smoljanović i I. Rudana (2008.) te I. Lajića i R. Mišetića (2006.).

Temeljni cilj ovoga rada jest analizirati kretanje broja stanovnika otoka Raba od 1857. do 2011. godine s posebnim naglaskom na ulogu prirodnog i mehaničkog kretanja u ukupnom demografskom razvoju otoka te utvrditi njihov intenzitet i dinamiku. Osim toga, jedan od ciljeva rada jest i ukazati na uzroke i posljedice demografskih promjena. Rasprava i zaključci u ovom radu temelje se na analizi i interpretaciji službenih podataka popisa stanovništva i vitalne statistike te na temelju postojeće literature.

METODOLOŠKE NAPOMENE

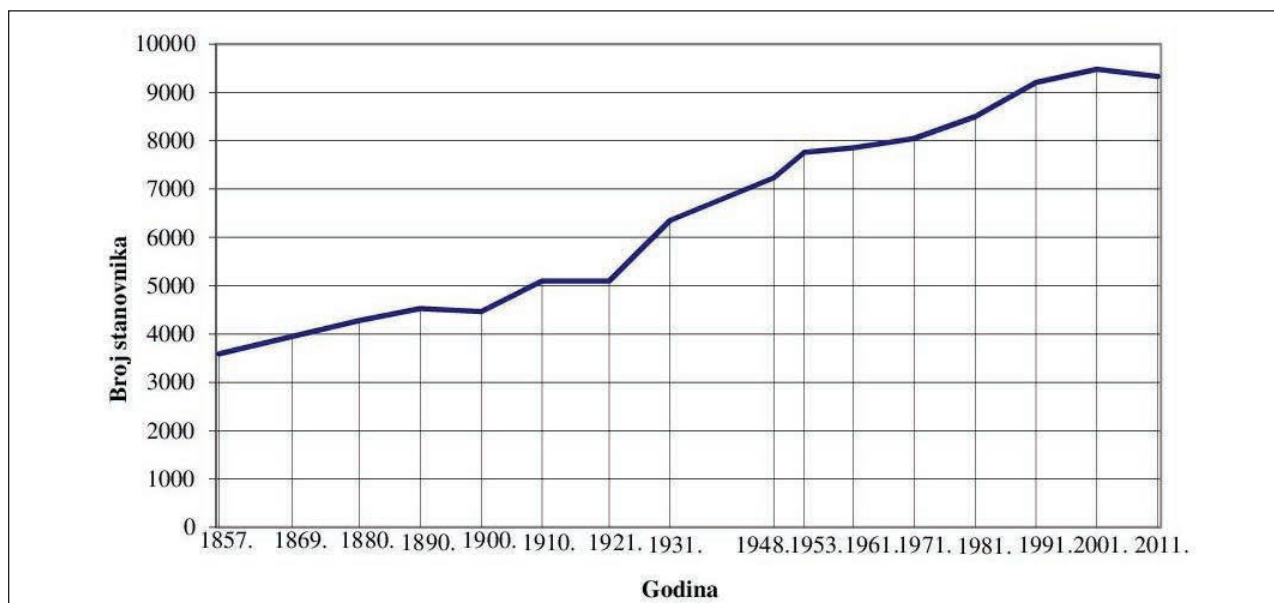
Kao poseban problem pri demografskim analizama u Hrvatskoj ističe se neujednačenost popisnih metodologija, čime popisni podaci nisu međusobno u potpunosti usporedivi. Jedan od problema vezan je uz koncept definiranja ukupnog stanovništva. Naime, u popisima stanovništva 1857., 1948., 1953., 1961., 1971., 1981. i 1991. godine primjenjivalo se načelo stalnog stanovništva (*de iure*) – stalnim stanovnikom smatrane su sve osobe koje su izjavile da imaju prebivalište na području Republike Hrvatske bez obzira jesu li u kritičnom trenutku popisa bile kraće ili duže odsutne. S druge strane, u popisima 1869., 1880., 1890., 1900., 1910., 1921. i 1931. godine primjenjivalo se načelo prisutnog stanovništva (*de facto*) – u stalno stanovništvo uključene su sve osobe fizički prisutne u kritičnom trenutku popisa, bez obzira jesu li imale prebivalište ili su privremeno boravile u zemlji (Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.–2001.). Posljednja dva popisa (2001. i 2011.) temeljila su se na konceptu “uobičajenog mjesta stanovanja” međutim, ni podaci ovih dvaju popisa nisu u potpunosti međusobno usporedivi. U popisu 2001.

1 Prema podacima iz Statističkog ljetopisa iz 2015. godine površina otoka iznosi 90,84 km².

2 Prema istraživanju Duplančić Leder, Ujević, Čala (2004) Cres je za otprilike 0,5 km² veći od Krka te je Rab deseti otok po površini, dok prema Statističkom ljetopisu iz 2015. godine Cres i Krk imaju istu površinu te je Rab deveti otok po površini.

3 Općina Lopar izdvojila se iz Grada Raba 2006. godine.

4 Sve do 1992. godine Općini Rab pripadalo je i naselje Lun smješteno na susjednom otoku Pagu.

Sl. 1: Kretanje broja stanovnika otoka Raba 1857.–2011. godine (Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske – Retrospekt 1857. –2001; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011.)

Fig. 1: Population of Rab Island from 1857 to 2011 (Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske – Retrospekt 1857. –2001; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011.)

godine u ukupan broj stanovnika uključene su osobe koje imaju prebivalište u Republici Hrvatskoj, a bile su odsutne iz zemlje do godinu dana, ali i osobe koje "imaju tijesnu gospodarsku, prometnu i učestalu vezu s kućanstvom i obitelji u Republici Hrvatskoj (češći ili rjeđi posjeti, uzdržavanje članova obitelji, stalna komunikacija itd.)" (Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001.). Međutim, u popisu 2011. godine te osobe nisu uključene u ukupan broj stanovnika.

Drugi problem u demografskim analizama vezan je uz proučavanje migracije. Naime, u Hrvatskoj ne postoji registar migracija te je djelomične podatke o migracijama moguće dobiti iz popisa stanovništva i godišnjih izvješća Državnog zavoda za statistiku (DZS) o migraciji. Međutim, navedeni podaci ne daju uvid u stvarni obujam i smjer migracija. Podaci popisa stanovništva odnose se na mjesto stanovanja u vrijeme popisa, mjesto i državu rođenja, prijašnje naselje stanovanja i godinu doseljenja, ali podaci se odnose samo na posljednje preseljenje i često nisu dostupni na razini naselja. S druge strane, u godišnjem izvješću DZS-a prikazani su podaci Ministarstva unutarnjih poslova, koji se temelje na obvezi pojedinaca da prijave, odnosno odjave svoje prebivalište. Međutim, promjene prebivališta se ne prijavljuju uvijek, ponekad se iz različitih razloga prebivalište prijavljuje na adresu nekretnine u kojoj se ne živi (npr. u vikendicama), a prilikom iseljavanja iz Hrvatske prebivalište se često ne odjavljuje (Klempić Bogadi, Lajić, 2014). S obzirom na navedeno, za proučavanje migracije često se koristi vitalno-statistička metoda koja

se temelji na analizi međupopisne i prirodne promjene i daje podatke o migracijskom saldu, ali s obzirom na promjene popisne metodologije vezane uz definiranje ukupnog stanovništva, podaci dobiveni ovom metodom nisu u potpunosti pouzdani.

Podaci o prirodnom kretanju stanovništva Raba prije početka vođenja službene vitalne statistike u Hrvatskoj (prije 1963.) preuzeti su iz Feletar (1987), a prikupljeni su iz matica matičnih i župnih ureda. Međutim, potrebno je naglasiti da se u to vrijeme možda nisu ažurno zabilježila sva rođenja i smrti, ali ovi izvori predstavljaju važan arhivski izvor za historijsko-demografska istraživanja i mogu se smatrati relevantnima.

KRETANJE BROJA STANOVNIKA

Temeljne odrednice razvoja stanovništva su prirodno i mehaničko kretanje (Nejašmić, 2005), a njihov učinak na demografski razvoj može biti dvojak – pozitivan i negativan. Pozitivne odrednice su rodost i doseljavanje, a negativne smrtnost i iseljavanje. Međutim, na kretanje razine rodosti i smrtnosti te na obujam doseljavanja i odseljavanja stanovništva često utječu različiti vanjski čimbenici poput ratova, epidemija, prirodnih katastrofa, gospodarske situacije i sl. Od 1857. godine pa do posljednjeg popisa stanovništva 2011. godine broj stanovnika na otoku Rabu se gotovo konstantno povećavao. Iznimku čine razdoblje 1890.–1900. godine kada je zbog intenzivnog iseljavanja došlo do smanjenja broja stanovnika za 1,3% te posljednje međupopisno razdo-

Tab. 1 Kretanje broja stanovnika otoka Raba po naseljima 1857.–2001. godine (Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske – Retrospekt 1857.–2001.; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011.)**Tab. 1 Population of the settlements on Rab Island from 1857 to 2011 (Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske – Retrospekt 1857.–2001.; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011.)**

Naselje	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	Promjena 1857. – 1931. (u %)
Banjol	421	468	487	444	398	537	537	946	124,7
Barbat na Rabu	424	598	669	711	719	820	820	1019	140,3
Kampor	386	442	474	475	454	566	566	682	76,7
Lopar	474	516	651	687	664	708	708	712	50,2
Mundanije	256	0 (309)*	357	417	537	459	459	984	284,4
Palit	117	0 (134)*	150	153	29	192	192	0 (173)*	47,9
Rab	964	1359	811	952	986	1008	1008	1076	11,6
Supetarska Draga	547	569	680	686	678	809	809	933	70,6
OTOK RAB	3589	3952	4279	4525	4465	5099	5099	6352	77,0
Medupopisna promjena (u %)	-	10,1	8,3	5,7	-1,3	14,2	0,0	24,6	

Naselje	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	Promjena 1948. – 2011 (u %)
Banjol	941	1217	1239	1530	1677	1945	1971	1907	102,7
Barbat na Rabu	1128	1238	920	952	980	1055	1205	1242	10,1
Kampor	951	966	1186	1011	1109	1178	1293	1173	23,3
Lopar	921	978	1259	1229	1056	1215	1191	1263	37,1
Mundanije	1072	805	650	620	543	539	509	520	-51,5
Palit	158	446	507	754	1348	1567	1593	1687	967,7
Rab	1005	1022	1041	932	731	592	554	437	-56,5
Supetarska Draga	1054	1085	1047	1013	1052	1114	1164	1099	4,3
OTOK RAB	7230	7757	7849	8041	8496	9205	9480	9328	29,0
Medupopisna promjena (u %)	13,8	7,3	1,2	2,4	5,7	8,3	3,0	-1,6	

*Podaci o broju stanovnika za naselje Mundanije 1869. te za naselje Palit 1869. i 1931. godine sadržani su u naselju Rab stoga je u zagradama naveden procijenjeni broj stanovnika koji je dobiven metodom interpolacije.

blje 2001.–2011. kada je do smanjenja od 1,6% došlo zbog zajedničkog učinka negativne prirodne promjene i negativnoga migracijskog salda (Sl. 1). Osnovno obilježje demografskog razvoja Raba do kraja Prvoga svjetskog rata bio je blagi porast broja stanovnika uvjetovan prirodnom prirastom stanovništva. Također, u tom su se razdoblju javile inicijalne naznake demografske tranzicije, a u mehaničkom kretanju stanovništva prevladavalo je prekomorsko iseljavanje (Lajić, 2006). Iseljavanje otoč-

nog stanovništva bilo je potaknuto lošim gospodarskim prilikama, prvenstveno propašću vinogradarstva, jer se većina stanovništva bavila poljoprivredom koja je bila primarni izvor prihoda.

Na prijelazu iz 19. st. u 20. st. vinogradarstvo je počelo intenzivnije napuštati zbog filoksera i vinske klauzule pa su se vinogradi počeli pretvarati u maslinike te u polja buhača i duhana (Lajić, 2006, prema Günter, 1912). Značajan razvoj početkom 20. st.

doživio je turizam koji je postao značajan gospodarski čimbenik na otoku. Osim u gospodarskom smislu, turizam je bio važan i za demografska kretanja na otoku. Naime, lokalno se stanovništvo sve više počelo baviti turističkim djelatnostima (npr. iznajmljivanjem smještajnih kapaciteta, zapošljavanjem u hotelima), ali je izvor zarade također nalazio u prodaji zemljišta za izgradnju turističkih objekata te u prodaji vlastitih poljoprivrednih proizvoda na lokalnom turističkom tržištu. Na taj način razvoj turizma imao je pozitivan utjecaj na lokalne gospodarske prilike te je stanovništvo, u uvjetima intenzivne emigracije, moglo naći posao u toj prosperitetnoj djelatnosti i ostati na otoku. Posebice je važno naglasiti da su demografske prilike na hrvatskim otocima krajem 19. st. i početkom 20. st. bile određene intenzivnim iseljavanjem stanovništva u zemlje Novoga svijeta, posebice u SAD (Puljiz, 1977; Nejašmić, 1991 i 2008.).

Unatoč negativnome migracijskom saldu u razdoblju 1869.–1931. godine, broj stanovnika na Rabu je rastao zahvaljujući visokom prirodnom prirastu. Naime, iseljavanjem je izgubljena trećina prirodnog prirasta ostvarenog u navedenom razdoblju, ali unatoč tome, broj stanovnika se povećao za 77,0% (Tab. 1). Sva naselja na otoku zabilježila su povećanje, posebice Banjol, Barbat i Mundanije u kojima se broj stanovnika više nego udvostručio.

Razdoblje najintenzivnijeg porasta broja stanovnika na Rabu bilo je 1900.–1948. godine, kada je zabilježeno povećanje od 61,9% i to isključivo zahvaljujući visokom prirodnom prirastu. Naime, u navedenom razdoblju prosječni godišnji prirodni prirast iznosio je gotovo 82 osobe, dok je zbog negativnoga migracijskog salda otok godišnje u prosjeku gubio oko 26 stanovnika. Demografsko ekspanziji u prvoj polovini 20. st. zasigurno je pogodovao razvoj turizma,⁵ koji je osim izravnih financijskih učinaka imao i posredan utjecaj na druge gospodarske djelatnosti poput obrta, građevinarstva, prometa i uslužnih djelatnosti (Lajić, 2006). Na intenzivni razvoj turizma ukazuju i podaci o turističkom prometu koji je bilježio konstantan porast.⁶ U razdoblju 1948.–1953. godine povećanje broja stanovnika je najvećim dijelom bilo rezultat visoke prirodne promjene međutim, tada je po prvi put zabilježen i pozitivni migracijski saldo.

Tijekom 1960-ih i 1970-ih, razvoj turizma, ali i potrebe lokalnog stanovništva uvjetovali su poboljšanje komunalne, privredne i prometne infrastrukture te razvoj uslužnih djelatnosti. U navedenom razdoblju otok

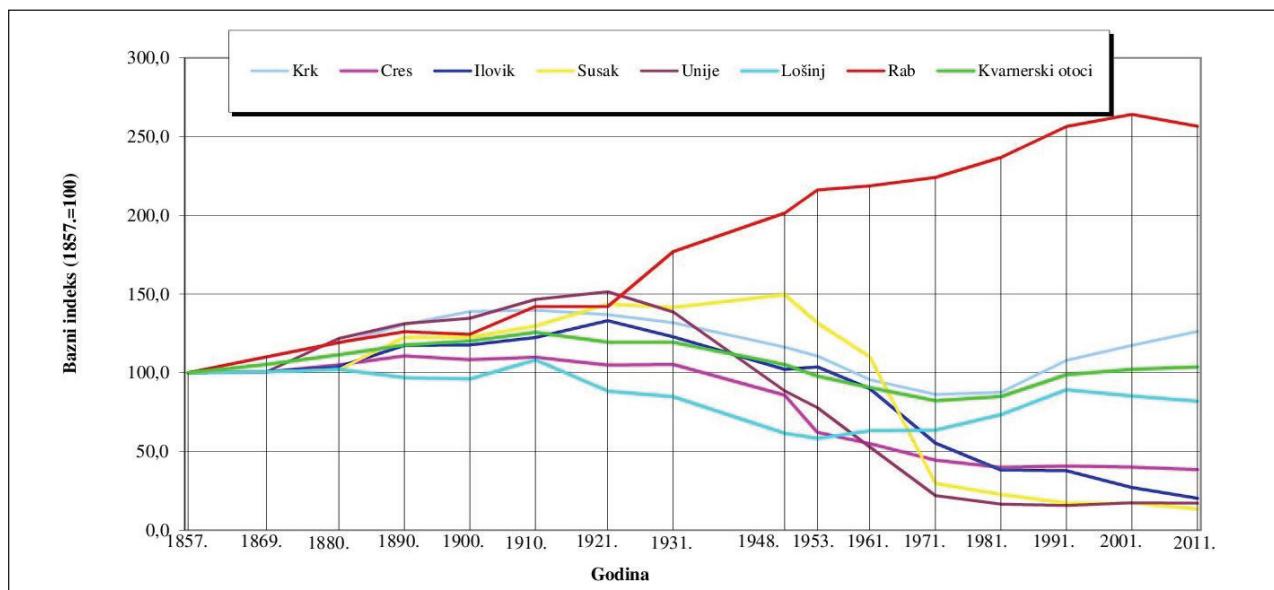
je priključen na elektroenergetsku mrežu, izgrađena je vodovodna mreža, trajektne pruge i lokalna pristaništa su poboljšana, unutarotočna prometna infrastruktura je također modernizirana, društveni proizvod, dohodak i životni standard stanovništva znatno su porasli (Lajić, 2006). Unatoč poboljšanim životnim uvjetima na otoku, iseljavanje je i dalje bilo prisutno, posebice u inozemstvo na tzv. privremeni rad. Međutim, doseljavanje na otok također je bilo prisutno i to prvenstveno zahvaljujući potražnji za sezonskim radnicima u turizmu i ugostiteljstvu. Naime, u pojedinim slučajevima neki od sezonskih radnika su se s vremenom trajno nastanili na otoku, pogotovo žene.

Sve do 1981. godine povećanje broja stanovnika bilo je isključivo rezultat pozitivne prirodne promjene. U naredna dva desetljeća uzroci povećanja broja stanovnika su se izmijenili – od 1981. do 1991. godine povećanje je bilo rezultat pozitivnih rezultata obiju sastavnica općeg kretanja, dok je u prethodnjem međupopisju prirodno kretanje bilo negativno, a migracijski saldo pozitivan. Dakle, negativna prirodna promjena je na otoku Rabu nastupila puno kasnije nego na većini ostalih hrvatskih otoka, ali svakako treba istaknuti da se njena vrijednost uglavnom kreće oko nulte razine te stoga nema izraziti utjecaj na opće kretanje kao što je to slučaj na većini ostalih hrvatskih otoka. Razdoblje 1981.–2001. je karakteristično po intenzivnom doseljavanju stanovništva na otok Rab. Naime, u navedenom razdoblju doseljeno je 53,5% od ukupnog broja doseljenika zabilježenog 2001. godine.

U drugoj polovini 20. st. hrvatske otoke karakterizirale su demografska i gospodarska regresija koje su prvenstveno bile uzrokovane intenzivnim društveno-gospodarskim razvojem susjednog priobalja. Litoralizacijski procesi u priobalju znatno su utjecali na emigraciju mladoga otočnog stanovništva te na s njom povezane procese deruralizacije i deagrarizacije na otocima. Jedan od razloga zašto Rab unatoč navedenim negativnim trendovima ipak nije zabilježio demografsku regresiju svakako je činjenica da je transfer iz poljoprivrednih u nepoljoprivredne djelatnosti započeo ranije. Osim toga, lokalna su kućanstva često imala dvostruki izvor prihoda; iako su poljoprivreda i ribarstvo bili najznačajnije djelatnosti, stanovništvo se bavilo i drugim, nepoljoprivrednim djelatnostima (Lajić, 2006). U razdoblju 1948.–2001. samo su dva rapska naselja zabilježila pad broja stanovnika – Mundanije i Rab. Mundanije su jedino naselje smješteno unutrašnjosti otoka, bez izlaza

5 Turizam se na Rabu počeo razvijati krajem 19. st. Važnu ulogu u razvoju turizma na Rabu imalo je društvo *Seebad und Kuranstalten Insel Arbe* koje je iskazalo interes za otvaranje lječilišta i kupališta, a prekretnicu je označio prijedlog dugogodišnjih rapskih posjetitelja J. Fieschaufa i L. Schröttera o intenzivnijem razvoju turizma na otoku kojeg su 1889. uputili predsjedniku općine. Predstavnici društva *Seebad und Kuranstalten Insel Arbe*, kupili su palaču Dominis Nimira, i otvorili *Grand Hotel* 1909. godine. Iste godine u pogon je stavljena prva elektrana u Rabu te su ugostiteljski objekti dobili električnu rasvjetu, a i lokalnom stanovništvu to je uvelike olakšalo život na otoku (Turk, 1989 i 1994).

6 Godine 1914. na Rabu je zabilježeno 6 000 posjetitelja, a međuratno razdoblje obilježila je intenzivna obnova postojećih i izgradnja novih hotela i vila. Godine 1939. ugošćeno je 16 733 turista te je ostvareno 138 613 noćenja. U to je vrijeme Rab imao čak 11 hotela (Turk, 1989).

Sl. 2: Bazni indeks kretanja broja stanovnika Kvarnerskih otoka 1857.–2011. godine (Izračunato prema: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske – Retrospekt 1857.-2001.; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011.)
Fig. 2: Fixed base index of the population of Kvarner Islands from 1857–2011 (Calculated from: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske – Retrospekt 1857.-2001.; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011.)

na more, što se negativno odrazilo na njegov društveno-gospodarski razvoj. S druge strane, grad Rab je izgubio znatan broj stanovnika izdvajanjem naselja Palit, koje je do 1981. godine bilo sastavni dio grada Raba.

Vrhunac naseljenosti na otoku Rabu zabilježen je popisom stanovništva 2001. godine i upravo u tome se Rab razlikuje od ostalih Kvarnerskih otoka. U usporedbi s brojem stanovnika zabilježenog 1857. godine, na svim je otocima, osim na Rabu i Krku, došlo do depopulacije. Pri tome treba napomenuti da se broj stanovnika na Unijama, Susku, Iloviku i Cresu smanjio za više od 50,0%, dok je Krk zabilježio tek neznatno povećanje nakon dugotrajnog razdoblja depopulacije (Sl. 2). Nasuprot tomu, Rab je zabilježio povećanje od čak 164,1%.

Prema rezultatima popisa stanovništva 2011. godine Rab je u posljednjem međupopisnom razdoblju zabilježio smanjenje broja stanovnika od 1,6% (-152 stanovnika).⁷ Od ukupno osam naselja na otoku, smanjenje je zabilježeno u četiri naselja (Banjol, Kampor, Rab i Supetarska Draga), dok su ostala zabilježila povećanje. Depopulacija otoka u navedenom razdoblju bila je rezultat negativnog kretanja obiju komponenti općeg kretanja (prirodnog kretanja i migracije).

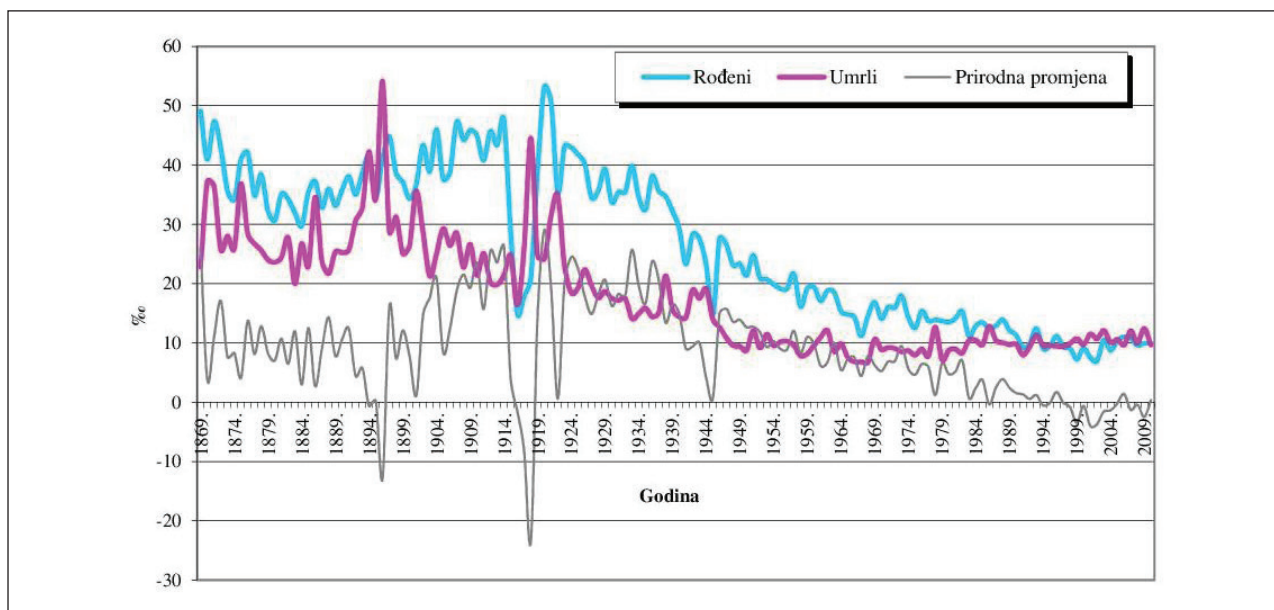
PRIRODNO KRETANJE

Na temelju podataka matice rođenih i umrlih te službenih podataka vitalne statistike, moguće je rekonstrui-

rati prirodno kretanje stanovništva otoka Raba od kraja 1860-ih. Osim po ukupnom kretanju stanovništva, otok Rab karakterističan je i po prirodnom kretanju stanovništva. Za razliku od većine hrvatskih otoka, posebice malih, koji su već sredinom 20. st. počeli bilježiti prirodnu depopulaciju (Nejašmić, 1991 i 2000; Graovac, 2004 i 2009; Faričić, Graovac, Čuka, 2010), Rab je tek u međupopisnom razdoblju od 1991. do 2001. zabilježio dugotrajnu negativnu prirodnu promjenu koja se nastavila i u narednom razdoblju. Sve do početka 1940-ih stopa rodosti na Rabu bila je na predtranzicijskoj razini, uglavnom iznad 30,0%. Nakon toga, otok je zabilježio tranziciju nataliteta, koji je početkom 21. st. dosegao najnižu razinu (Sl. 3).

U promatranom razdoblju zabilježena su dva izrazita pada rodosti i to tijekom Prvog i Drugog svjetskog rata. Sve do početka 1930-ih godina prosječan godišnji broj rođene djece se povećavao, a nakon toga je počeo opadati (ulazak u kasnu podetapu demografske tranzicije) i najnižu razinu dosegao je upravo u posljednja dva desetljeća (Tab. 2), što je u skladu s tranzicijom fertiliteta i modernizacijom društva. Naime, u razdoblju 1971.-2001. godine broj žena u fertilnoj dobi se povećao, što ukazuje na činjenicu da na smanjenje broja rođene djece i stope rodosti nije došlo pod utjecajem sužavanja fertilnog kontingenta već zbog promjene reproduktivnog ponašanja pa je tako primjerice 1971. godine opća stopa fertiliteta⁹ iznosila 65,0‰, 2001.

⁷ Smanjenje broja stanovnika u posljednjem međupopisnom razdoblju zabilježeno je na svim Kvarnerskim otocima osim na Krku.

Sl. 3: Prirodno kretanje stanovništva otoka Raba 1869.–2011. godine⁸
Fig. 3: Natural population change of Rab Island from 1868 to 2011

godine 32,2%, a 2011. godine 37,6%. Dakle, žene u pravilu rađaju manji broj djece što je usko povezano s njihovom većom obrazovanošću i većim sudjelovanjem na tržištu rada, jer obrazovane žene u pravilu kasnije stupaju u brak (Appleton, 1996; Čipin, 2011) čime se istodobno sužava reproduktivno razdoblje, jer se u Hrvatskoj više djece rađa u braku nego izvan njega. Istodobno, povećava se i dob majke pri rođenju prvog djeteta, a sve je češća i upotreba kontracepcijskih sredstava kojima se ograničava fertilitet i planira željeni broj djece (Graovac, 2009).

S druge strane, stopa smrtnosti već je početkom 1880-ih, osim u iznimnim slučajevima, u pravilu bila ispod razine od 30,0% što ukazuje na činjenicu da je na Rabu, kao i u Hrvatskoj općenito, započeo proces demografske tranzicije što je narednih desetljeća, posebice početkom 20. st., rezultiralo visokim i vrlo visokim stopama prirodne promjene. Od početka 20. st. pa do početka 1970-ih godina prosječan godišnji broj umrlih konstantno je opadao da bi u posljednja četiri međupopisna razdoblja počeo rasti pod utjecajem intenzivnog starenja stanovništva – od 1971.–2011. godine broj starih stanovnika povećao se za 115,5% (is-

todobno ukupno stanovništvo na otoku povećalo se za tek 16,7%). Posttranzicijska etapa razvoja stanovništva koju karakterizira niska ili negativna stopa prirodne promjene započela je već u prvoj polovini 1980-ih godina, a u posljednja dva desetljeća stopa prirodne promjene kretala se od 1,4% do -4,0%. S obzirom na intenziviranje procesa starenja stanovništva na otoku Rabu, može se pretpostaviti da će u narednim razdobljima negativna prirodna promjena imati sve veći utjecaj na kretanje broja stanovnika na otoku.

MIGRACIJA I TIPOVI OPĆEG KRETANJA STANOVNIŠTVA

Budući da u Hrvatskoj ne postoji registar stanovništva ili migranata, analiza migracijskih kretanja može se napraviti koristeći posredne metode, među kojima se ističe vitalno-statistička metoda, koja se temelji na usporedbi popisnih podataka o broju stanovnika i prirodnoj promjeni između dvaju popisa.¹⁰ Rezultat koji se dobije korištenjem ove metode jest migracijski saldo (razlika između broja doseljenih i broja odseljenih).¹¹ Dodatni problem koji otežava procjenu i analizu migracija jest

⁸ Izračunali autori na temelju podataka o rođenima i umrlima iz matičnih knjiga u Matičnom uredu Rab i rimokatoličkim župama na Rabu objavljenima u Feletar (1987.) (za razdoblje od 1869. do 1962.) te na temelju službenih podataka vitalne statistike (od 1963. do 2011.) i popisa stanovništva.

⁹ Broj živorođene djece na 1000 žena u fertilnoj dobi (15-49 godina).

¹⁰ Izračunava se po formuli $S = P_2 - (P_1 + Pp)$; P_2 = noviji popis stanovništva, P_1 = stariji popis stanovništva, Pp = prirodna promjena između tih dvaju popisa.

¹¹ Međutim, zbog promjene popisne metodologije u Hrvatskoj, ova metoda nije u potpunosti pouzdana, ali u nedostatku podataka o migracijskim kretanjima ipak daje određen uvid u migracijske trendove (vidi Metodološke napomene).

Tab. 2: Prirodno kretanje stanovništva otoka Raba od 1869. do 2011. Godine (Feletar, 1987 (za razdoblje od 1869. do 1962.); Rodeni i umrli, tabloграмi po naseljima (od 1963. do 2011.))

Tab. 2: Natural population change of Rab island from 1868 to 2011 (Feletar, 1987 (for the period from 1869 to 1962); Rodeni i umrli, tabloграмi po naseljima (from 1963 to 2011))

Međupopisno razdoblje	Ukupno			Prosječno godišnje		
	Rodeni	Umrli	Prirodna promjena	Rodeni	Umrli	Prirodna promjena
1869.–1880.	1794	1300	494	163	118	45
1880.–1890.	1476	1101	375	148	110	38
1890.–1900.	1733	1484	249	173	148	25
1900.–1910.	1967	1283	684	197	128	68
1910.–1921.	2026	1369	657	184	124	60
1921.–1931.	2238	1245	993	224	125	99
1931.–1948.	3490	1808	1682	205	106	99
1948.–1953.	844	364	480	169	73	96
1953.–1961.	1210	597	613	151	75	77
1961.–1971.	1233	704	529	123	70	53
1971.–1981.	1210	731	479	121	73	48
1981.–1991.	1140	886	254	114	89	25
1991.–2001.	893	903	-10	89	90	-1
2001.–2011.	891	1017	-126	89	102	-13

nepostojanje službenih podataka o rođenima i umrlima prije 1963. godine. Međutim, zahvaljujući podacima matice rođenih i umrlih koji postoje u matičnim i župnim uredima, moguće je rekonstruirati prirodno i mehaničko kretanje stanovništva i u razdobljima prije početka vođenja službene vitalne statistike.

Od 1869. do 1981. godine otok Rab je obilježavao konstantan negativan migracijski saldo (jedina iznimka bilo je razdoblje 1948.–1953. u kojem je bio zabilježen pozitivan saldo od 47 osoba) i u navedenom je razdoblju od 112 godina iznosio čak -2 691 osoba, odnosno u prosjeku -24 osobe godišnje (Tab. 3). Time je izgubljeno 37,2% prirodnog prirasta ostvarenog u istom razdoblju. Iseljavanje je bilo iznimno intenzivno u razdoblju 1910.–1948. godine, kada je migracijski saldo iznosio -1 201, odnosno -32 osobe u prosjeku godišnje. Navedeno iseljavanje može se povezati s ratnim i poratnim uvjetima života tijekom i nakon dva svjetska rata, ali i sa složenom političkom i administrativnom situacijom na otoku u navedenom razdoblju. Sve do 1921. godine Rab je *de facto* bio pod talijanskom upravom, a nakon pripojenja Kraljevini SHS otok je bio dodijeljen kotaru Benkovac te je praktično bio bez funkcionalnoga kotarskog središta. Nakon toga otok je bio pripojen kotaru Krk, da bi potom dobio vlastitu kotarsku ispostavu kojoj su također pripadale i dvije paške općine (Novalja i

Pag). Godine 1938. otok bio podijeljen na Općinu Rab i na Općinu Rapska sela (Lajić, 2006).

Drugo razdoblje izrazitog iseljavanja s otoka bilo je od 1953. do 1971. godine kada je migracijski saldo iznosio -858 osoba (prosječno oko -48 osoba godišnje). Međutim, unatoč intenzivnom iseljavanju stanovništva povezanog s razvojem industrije u tadašnjoj državi i otvaranjem brojnih radnih mjesta te s odlaskom na privremeni rad u inozemstvo, na Rabu je istovremeno bilo prisutno i doseljavanje stanovništva. Prema podacima popisa stanovništva 1961. godine 23,8% ukupnog stanovništva na Rabu činili su doseljenici i to najvećim dijelom doseljenici iz drugih dijelova Hrvatske (46,2% od ukupnog broja doseljenih) te iz drugih dijelova tadašnje općine (39,6%), iz čega proizlazi da je osim doseljavanja iz drugih dijelova Hrvatske, značajnu ulogu imala i unutarotočna migracija. Također, prema popisnim podacima, najveći dio doseljenika na otok je došao nakon 1953. godine i to uglavnom iz seoskih naselja.

Od 1981. od 2001. godine zabilježen je značajan pozitivan migracijski saldo od 740 osoba (prosječno 37 osoba godišnje). Prema podacima popisa stanovništva 2001. godine čak 44,1% svih stanovnika na Rabu bili su doseljenici i najveći dio ih se doselio upravo od 1981.–2001. godine (53,5%) (Tab. 4). Međutim, od ukupnog broja doseljenika, njih 45,4% bilo je doseljeno iz

Tab. 3: Opće kretanje stanovništva otoka Raba 1869.-2011. po međupopisnim razdobljima¹²

Tab. 3: General population trends on Rab Island from 1868 to 2011, by intercensal periods

Godina	Broj stanovnika	Prirodno kretanje između dvaju popisa	Međupopisna promjena broja stanovnika	Migracijski saldo	Tip općeg kretanja stanovništva ¹³
1869.	3952	-	-	-	-
1880.	4279	494	327	-167	E ₁
1890.	4525	375	246	-129	E ₁
1900.	4465	249	-60	-309	E ₂
1910.	5099	684	634	-50	E ₁
1931.	6352	1650	1253	-397	E ₁
1948.	7230	1682	878	-804	E ₁
1953.	7757	480	527	47	I ₁
1961.	7849	613	92	-521	E ₁
1971.	8041	529	192	-337	E ₁
1981.	8496	479	455	-24	E ₁
1991.	9205	254	709	455	I ₁
2001.	9480	-10	275	285	I ₂
2011.	9328	-126	-152	-26	E ₄
1869.-2011.		7353	5376	-1977	E ₁

drugog naselja na otoku Rabu (što ukazuje na intenzivnu unutarotočnu migraciju), dok su ostatak činili doseljenici iz drugih gradova i općina Primorsko-goranske županije (18,3%), iz drugih županija Republike Hrvatske (21,8%) te iz inozemstva (13,6%).

Analiza sastava doseljenika prema spolu pokazala je da su 59,5% doseljenika bile žene i to najvećim dijelom doseljene iz drugog naselja unutar Grada Raba. Najveći dio doseljenika iz drugih županija i iz inozemstva također su bile žene. Veće doseljavanje žena na otoka najvjerojatnije je povezano s zapošljavanjem u turizmu i pratećim uslužnim djelatnostima te s udajom za otočane (doseljavanje povezano s udajno-ženidbenim vezama).

Analiza rezultata popisa stanovništva 2011. godine i prirodnog kretanja u posljednjem međupopisnim razdoblju pokazuje da je otok nakon dva desetljeća pozitivnoga migracijskog salda ponovno zabilježio negativni migracijski saldo (-26 osoba), najvjerojatnije zbog višegodišnje gospodarske recesije. Također, prema

popisnim podacima iz 2011. godine, od ukupnog broja stanovnika njih 46,5% čine doseljenici. Najveći dio doseljenih osoba u svoje tadašnje mjesto prebivališta došao je iz drugog naselja istog grada ili općine (43,0%), što i dalje ukazuje na značajnu unutarotočnu migraciju. Nadalje, 29,3% doseljenih došli su iz drugog grada ili općine Primorsko-goranske županije, dok je daljnjih 27,6% došlo iz druge županije. Važno je naglasiti i da je 9,9% stanovnika doseljeno iz inozemstva i to najvećim dijelom iz Njemačke (34,7% svih doseljenih iz inozemstva). Većinu doseljenog stanovništva, kao i u prethodnom razdoblju činile su žene. Analiza promjene dobnog sastava stanovništva od 2001. do 2011. godine ukazuje da se u navedenom razdoblju znatno povećao udio starog stanovništva (za 3,2 postotna boda – sa 16,7% na 19,9%) dok se udio mladog stanovništva smanjio za 1,1 postotni bod (s 15,3% na 14,2%). Jedan od razloga ovako brzog povećanja udjela starog stanovništva zasigurno je doseljavanje stanovnika starije životne

12 Izračunali autori na temelju podataka o rođenima i umrlima iz matičnih knjiga u Matičnom uredu Rab i rimokatoličkim župama na Rabu objavljenima u Feletar (1987.) (za razdoblje od 1869. do 1962.) te na temelju službenih podataka vitalne statistike (od 1963. do 2011.) i popisa stanovništva.

13 E₁ = emigracija, E₄ = izumiranje, I₁ = porast imigracijom, I₂ = obnova imigracijom (za više o tipovima općeg kretanja stanovništva vidi Nejašmić, 2005.).

Tab. 4: Doseљeno stanovništvo na otok Rabu 2001. godine s obzirom na vrijeme doseljenja (Lajić, Mišetić, 2006)
Tab. 4: Immigrants on Rab Island in 2001 according to the period of immigration (Lajić, Mišetić, 2006)

Broj doseljenih	Udio doseljenih u ukupnom	Vrijeme doseljenja									
		1960. i ranije		1961.-1970.		1971.-1980.		1981.-1990.		1991.-2000.	
		Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%
4176	44,1	301	7,2	467	11,2	844	20,2	1114	26,7	1121	26,8

dobi na otok, prvenstveno onih koji su svoj radni vijek odradili izvan otoka te su se po umirovljenju vratili na svoj rodni otok. Na ovu činjenicu upućuje i znatan broj doseljenih iz drugih administrativno-teritorijalnih jedinica unutar Republike Hrvatske te iz inozemstva (posebice Njemačke, koja je tijekom 1960-ih i 1970-ih bila najznačajnije odredište hrvatskih radnika u inozemstvu). Sličan trend zabilježen je i na ostalim hrvatskim otocima. Međutim, potrebno je naglasiti da je na brojnim hrvatskim otocima bilo fiktivnog popisivanja stanovništva u vikendicama zbog ostvarenja poreznih olakšica i dobivanja određenih povlastica te je moguće da je takav trend bio i na Rabu.

ZAKLJUČAK

Demografski razvoj otoka Raba od sredine 19. st. odvijao se u specifičnim društveno-gospodarskim uvjetima te su zabilježeni trendovi bili nešto drugačiji nego na većini hrvatskih otoka. Naime, najveći dio hrvatskih otoka, posebice malih, od sredine 20. st. obilježavaju depopulacija i starenje stanovništva uzrokovani dugotrajnom negativnom prirodnom promjenom i iseljavanjem stanovništva. Međutim, Rab je sve do 2001. godine bilježio konstantan porast broja stanovnika (uz iznimku

razdoblja 1890.–1900. kada je zabilježen mali pad) i to uglavnom zahvaljujući pozitivnoj prirodnoj promjeni, a krajem 20. st. zahvaljujući i pozitivnome migracijskom saldu. Tek u posljednjem međupopisnom razdoblju otok je zahvatila depopulacija uzrokovana negativnom prirodnom promjenom i negativnim migracijskim saldonom.

Jedan od razloga zašto otok Rab nije doživio sudbinu brojnih drugih hrvatskih otoka jest svakako to što se lokalno stanovništvo prije preorijentalo na nepoljoprivredne djelatnosti te u vrijeme intenzivne deagrarizacije u Hrvatskoj nije u tolikoj mjeri imalo potrebu za iseljavanjem i zapošljavanjem u djelatnostima koje su se snažno razvijale u kopnenim urbanim središtima 1970-ih i 1980-ih i zahtijevale brojnu radnu snagu (industrija, turizam, ugostiteljstvo i sl.). Štoviše, zbog intenzivnoga gospodarskog razvoja, prvenstveno zahvaljujući razvoju turizma i komplementarnih djelatnosti, Rab je postao odredište brojnih doseljenika u razdoblju 1981.–2001. godine. To svakako potvrđuju migracijska bilanca u tom razdoblju te dominacija zaposlenosti u tercijarnom sektoru. Međutim, u posljednjem međupopisnom razdoblju uočeni su negativni demografski trendovi koji bi mogli ugroziti daljnji društveno-gospodarski razvoj otoka. Unatoč tome, otok Rab ima puno povoljnije demografske pokazatelje i resurse nego većina hrvatskih otoka.

POPULATION DYNAMICS ON RAB ISLAND FROM MID-19TH CENTURY TO THE PRESENT

Vera GRAOVAC MATASSI

University of Zadar, Department of Geography, Franje Tuđmana 24i, 23 000 Zadar, Croatia
e-mail: vgraovac@unizd.hr

Davor RELJA

Obrtničko-industrijska škola Županja, Veliki kraj 42, 32 270 Županja, Croatia
e-mail: relja.davor@yahoo.com

Rab Island is a part of Kvarner island group. Its surface equals 86.16 sq km and according to the 2011 Population Census it had 9,328 inhabitants. In view of its surface, Rab is the tenth largest Croatian island, and in view of its population size, it is the fifth most populated Croatian island. Additionally, it is the second most populated Kvarner island (after Krk Island) and approximately a quarter of total population of Kvarner Islands lives on Rab.

The paper discusses the role of natural population change and migration in total population change on Rab Island. Since 1920s, Croatian islands have been characterized by depopulation, and in that respect, Rab Island differs from most Croatian islands. The analysis has shown that from mid-19th century until 2001, Rab had constant population growth, with the exception of the short period from 1890 to 1900. The population growth was mostly caused by natural increase, while the net migration was negative in most intercensal periods. The most intensive immigration on the island was recorded in the period from 1981 to 2001, in which the island also had high positive net migration. On the other hand, until mid-1990s, Rab was characterized by natural increase, but since then it turned into natural decrease due to birth rate transition and increased mortality brought by population ageing. In the last intercensal period, from 2001 to 2011, Rab recorded population decrease (-152) for the second time, since mid-19th century due to natural decrease and negative net migration. Despite such population trends, Rab has much more favorable demographic indicators than most of Croatian islands.

Keywords: Rab Island, depopulation, population, Croatian islands, migrations, natural change

IZVORI I LITERATURA

Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske – Retrospekt 1857.–2001 (2005). DZS, Zagreb.

Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.–2001. <http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/retrospekt/predgovor.pdf> (9. 12. 2016).

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001. Metodološka objašnjenja, http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/census_met.htm (9. 12. 2015.)

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. www.dzs.hr (9. 12. 2015.)

Rođeni i umrli, tablogrami po naseljima. CD ROM, Državni zavod za statistiku, Zagreb.

Statistički ljetopis 2015. Zagreb, Državni zavod za statistiku.

Appleton, S. (1996): How does female education affect fertility? A structural model of the Côte d'Ivoire. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 58, 1, 139–166.

Čipin, I. (2011): Obrazovanje i fertilitet zaposlenih žena u Hrvatskoj. *Društvena istraživanja*, 20, 1 (111), 25–46.

Deželjin, J. (1987): Strukturalne promjene stanovništva i zaposlenost u društveno-ekonomskog razvoju otoka i općine Rab. U: A. Mohorovičić (ur.): *Rapski zbornik*. Zagreb, JAZU, Skupština općine Rab, 519–532.

Deželjin, J. (2010): Rab kroz stoljeća. Rijeka, Grad Rab, Povijesno društvo Rijeka, Glosa.

Duplančić Leder, T., Ujević, T. & M. Čala (2004): Coastline lengths and areas of islands in the Croatian part of the Adriatic Sea determined from the topographic mapst at the scale of 1 : 25 000. *Geoadria*, 9, 1, 5–32.

Faričić, J., Graovac, V. & A. Čuka (2010): Mali hrvatski otoci – radno-rezidencijalni prostor i/ili prostor odmora i rekreacije. *Geoadria*, 15, 1, 145–185.

Feletar, D. (1987): Migracije stanovništva općine Rab. U: A. Mohorovičić (ur.): *Rapski zbornik*. JAZU, Skupština općine Rab, Zagreb, 541–550.

Graovac, V. (2004): Islands on the verge of extinction – the example of Zadar Islands. *Geoadria*, 9, 2, 183–210.

Graovac, V. (2009): Demogeografske osnove razvoja zadarske regije, doktorska disertacija. Zagreb, Prirodoslovno-matematički fakultet.

Kalogjera, A. (1987): Suvremena demografska obilježja otoka Raba. U: A. Mohorovičić (ur.): *Rapski zbornik*. Zagreb, JAZU, Skupština općine Rab, 533–540.

Klempić Bogadi, S. & I. Lajić (2014): Suvremena migracijska obilježja statističkih jedinica Republike Hrvatske. *Migracijske i etničke teme*, 3, 437–477.

Lajić, I. & R. Mišetić (2006): Otočni logaritam: aktualno stanje i suvremeni demografski procesi na jadranskim otocima. Zagreb, Institut za migracije i narodnosti, Ministarstvo mora, turizma, prometa i razvitka.

Lajić, I. (2006): Kvarnerski otoci – demografski razvoj i povijesne mijene. Zagreb, Institut za migracije i narodnosti.

Nejašmić, I. & R. Mišetić (2006): Depopulacija otoka Visa. *Geoadria*, 11, 2, 283–309.

Nejašmić, I. (1991): Depopulacija u Hrvatskoj – korijeni, stanje izgledi. Zagreb, Globus nakladni zavod, Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu.

Nejašmić, I. (2000): Prirodno kretanje stanovništva hrvatskog otočja (1991.–1997.). U: D. Pejnović (ur.): *Zbornik radova 2. hrvatskog geografskog kongresa*. Zagreb, Hrvatsko geografsko društvo, 263–272.

Nejašmić, I. (2005): Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima. Zagreb, Školska knjiga.

Nejašmić, I. (2008): Stanovništvo Hrvatske: demogeografske studije i analize. Zagreb, Hrvatsko geografsko društvo.

Puljiz, V. (1977): Eksodus poljoprivrednika. Biblioteka Sociologije sela, knjiga 5, Zagreb, Centar za sociologiju sela, grada i prostora IDIS.

Smoljanović, M., Smoljanović, A. & I. Nejašmić (1999): Stanovništvo hrvatskih otoka. Zavod za javno zdravstvo Županije splitsko-dalmatinske, Split.

Smoljanović, M., Smoljanović, A. & I. Rudan (2008): Stanovništvo hrvatskih otoka 2001.: zdravstveno stanje, specifične bolesti i očekivano trajanje života stanovništva hrvatskih otoka. Zagreb, Laser Plus.

Turk, H. (1989): Otok Rab – uvjeti i rezultati turističke valorizacije. Rab, Skupština općine Rab.

Turk, H. (1994): Povijest turizma i ugostiteljstva na otoku Rabu. Rijeka, Hrvatsko geografsko društvo – ogranak Rijeka.

AN ARCHITECTURAL AND URBAN-PLANNING PERSPECTIVE
ON CULTIVATED TERRACES IN NORTHERN ISTRIADarko LIKARUniversity of Ljubljana, Faculty of Architecture, Zoisova 12, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: darko.likar@fa.uni-lj.si

ABSTRACT

Cultivated terraces in northern Istria are an ancient feature with millennia of continuity, and have never been thoroughly studied from the perspective of architecture and urban planning or with regard to their development. Terracing was not only carried out on slopes to prevent erosion and to mitigate the effects of droughts and flooding on farmland, but was also used in excavations for houses' foundations in settlements. This article reviews the APIS methodology, based on which a special architectural and urban-planning model was created for the lower part of the village of Glem and a model of the terraced land that belongs to this village. The traditional and modern assessments of terraced landscapes differ significantly. Modern urban-planning and architectural changes to such a valuable landscape must be carried out comprehensively, systematically, and thoroughly so that excessive demand for new land does not cause degradation of the area.

Key words: cultivated terraces, northern Istria, architecture, urban planning, spatial assessment

TERRAZZAMENTI COLTIVATI DELL'ISTRIA SETTENTRIONALE IN UNA PROSPETTIVA
ARCHITETTONICA E URBANISTICA

SINTESI

La coltivazione a terrazze nell'Istria settentrionale è un fenomeno di lunga data, con una continuità plurimillenaria, che però dal punto di vista architettonico-urbanistico e dello sviluppo non è stato ancora studiato a fondo. In passato, non si disponevano a terrazzamenti solo pendii, per prevenire l'erosione del suolo e ridurre gli effetti di siccità e allagamenti in terreni agricoli, ma anche gli scavi per le fondamenta delle case negli abitati. Il saggio presenta l'analisi della metodologia del sistema APIS, in base al quale si sono realizzati uno speciale modello architettonico-urbanistico del centro abitato Spodnji Glem e un modello dei terreni che vi appartengono, disposti a terrazze. La valutazione moderna di un paesaggio a terrazzamenti differisce considerevolmente da quella tradizionale. I moderni interventi urbanistici e architettonici in un paesaggio così prezioso devono essere intrapresi in maniera integrata, sistematica e approfondita per evitare la degradazione dello spazio conseguente a un'eccessiva richiesta di nuovi terreni.

Parole chiave: terrazzamenti coltivati, Istria settentrionale, architettura, urbanismo, valutazione dello spazio

INTRODUCTION

This study deals with the part of Istria that lies in Slovenia; that is, in the municipalities of Koper, Izola, and Piran. The name *northern Istria* is used here for this study area because from the geomorphological perspective it is part of hilly “Gray” Istria (a flysch area), in contrast to the other two parts of Istria — “White” Istria, which is a limestone karst area, and “Red” Istria, which is mostly a lowland area with typical red soil known as terra rossa. It is not known when terraces were first created in this area and this has not been studied in depth, but the terraces are ancient and have existed for millennia. The most recent archaeological studies have confirmed that terraces were found across Istria even before the arrival of the Romans in 177 BC.

Cultivated terraces in northern Istria arose as a response to the unique climate, terrain, soil, and agricultural practice. In the past — specifically, until the end of the nineteenth century — the terraces in northern Istria were the most important feature of the landscape overall, both in the countryside and in settled areas. Because of their millennia of continuity, the terraced landscape of northern Istria is a common phenomenon, and so, aside from individual residents, experts, and specialists that are engaged with terraces because of their work, most residents of northern Istria take note of them only occasionally, and they are not even noticed at an everyday level.

The typically warm, dry Mediterranean climate with its long, dry summers and mild damp winters alternates between being extremely favorable and destructively unfavorable. The people of northern Istria resisted such natural phenomena with great efforts through all periods of development. Destructive droughts and intensive rapid flooding or damaging high water were the reason for seeking a solution to preserve the balance between the exceptionally favorable and exceptionally poor natural conditions. Terraces are the main spatial instrument for solving these problems in Mediterranean areas that are favorable for settlement but demanding for agriculture because of the hilly terrain. Many generations invested great effort in constantly building and maintaining terraces and crops on them, and they gradually accumulated knowledge of how to use terraces to control the microclimate, and to create an surplus of food and an exceptionally well-organized distribution network for selling their produce at home and abroad. Past generations knew how to prevent erosion, how to mitigate floods and droughts and to reduce the damage they caused, how to ensure a sufficient supply of good water above and below ground necessary for sustainable and balanced water consumption, and how to regulate the microclimate for early and late crops.

Terraces were gradually being abandoned and even destroyed for various reasons by the end of the nineteenth century. It is interesting that one of the main reasons for abandoning terraces was newly established industry, which started recruiting its labor force from the countryside after the Second World War, but today has already largely collapsed. The process of people returning to the countryside because of the economic crisis is still not particularly prominent in the terraced landscape.

STUDIES OF CULTIVATED TERRACES IN NORTHERN ISTRIA AND THE LITTORAL TO DATE

Previous studies (Istria, like other parts of Slovenia, was mentioned in written sources from antiquity) merely mentioned the age and traditional character of the terraces, and then they ascribed the introduction of terraces to the Romans. In general, there are no early medieval written sources for Istria and there is little material evidence, and so the rare sources from that period are exceptionally valuable. The entire period of the Middle Ages and the five hundred years of Venetian rule — that is, from 1278 to 1797 — lack useful sources for studying terraces.

Sufficiently precise and useful historical sources for technical research and planning in Istria date back to the Napoleonic period (1811–1814), when the French carried out measurements using the graphic method, and to the period from 1818 to 1827, when the Habsburgs made measurements and produced cadastral plans in a survey under Emperor Francis I.¹

The Franciscan Cadaster was also used by Titl (1965), who studied cultivated terraces in Istria in thorough detail and prepared a topographic map of the area in 1963. Titl’s work is valuable because it was early enough to preserve knowledge of heritage that has already largely disappeared and is still disappearing. Titl also studied why terraces were being abandoned. The majority of causes for their abandonment still apply today.

Between the 1960s and 1990s, geographical studies of terraced landscapes were carried out mostly in other parts of Slovenia (Belec, 1968; Bračič, 1967; Plut, 1977; Drobňjak, 1990; Kladnik, 1990).

The interdisciplinary study titled “The Terraced Landscapes of the Alpine Arc” (or ALPTER), carried out by the University of Ljubljana’s Faculty of Architecture as part of Interreg Project III B Alpine Space from 2005 to 2008, is the most comprehensive Slovenian presentation of terraced landscapes in Slovenia to date. The basic goal of the project was to provide information about the spatial elements of terraced landscapes. An important part of the project was developing modern renewal techniques that influence the quality of carrying out renewal or the new

¹ This method was tested for the first time for the Milan cadastral survey of 1718–1760. It was established by the mathematician and astronomer Johann Jacob Marinoni (1676–1755). The cadaster for the town of Koper was created in 1819 by the Milanese geometer Luigi Strada.

construction of cultivated terraces. A pilot project to set up a terraced vineyard was carried out in the village of Medana in the Gorizia Hills. Based on the experience obtained in this project, recommendations were issued for growing perennial crops on terraces. In addition to the traveling exhibition intended to inform the general public and the professional community, the international conference “Living Terraced Landscapes” was held. Some of the results of the project have been presented in research and specialist publications (Ažman Momirski, Berčič, 2007; Ažman Momirski, 2008a, 2008b, 2014, 2015; Ažman Momirski, Kladnik, 2009). Helena Križaj Smrdel studied cultivated terraces in Slovenian landscapes in 2010. However, Slovenian spatial planning still has not recognized terraced regions as a landscape system *sui generis* (Ažman Momirski, Berčič, 2016).

The basic research questions connected with the terraced landscape are how to define terraces and the terraced landscape in terms of their development and how to define their values in the past and present.

METHODOLOGY

In architecture and urban planning, spatial studies are typically carried out using cognitive and physical geometric models. They are used for detailed study of the past and current situation, and to make reference comparisons in order to find solutions to problems that are discovered, to improve the situation, or to create projections for the future.

This research addresses the developmental and urban planning–architectural aspect of terraces, which has not been studied yet. Methodologically, the study is based on a system that was developed at the University of Ljubljana’s Faculty of Architecture for the renovation of old settlement cores. As part of this, a special methodology called APIS (standing for *architectural post-information system*) was created for studying spatial development (Likar, 2009); this instrument makes it possible to detect phenomena involving complex relations between space and time. It was developed by studying the development of historical tools (several millennia old) in architecture and findings regarding the deficiencies of modern instruments in solving issues of effective spatial development. The APIS tool replaces multiple models with a single *spatial integration model* that makes it possible to systematically and comprehensively examine spatial issues. The integration model is a kind of fractal geometric multi-layered and three-dimensional base framework of the existing situation in a particular location. The base model of the situation is used for content-related, comparative, and historical studies, as well as for seeking improvements, planning, and spatial management. Instead of carrying out testing at the actual location, it also makes it possible to test the effectiveness of solutions (in a model) by looking for problems and solutions in an integral model.

The APIS tool contains five systemic transparency model viewing concepts: integral (a view of the whole) and models for geometric-spatial, time, speed, and content-composition viewing. It forms a single uniform information system data bank for interdisciplinary work with five organizational units: basic, cognitive, planning, and managerial bases, and a base for checking effectiveness. The APIS tool designed in this way is intended to achieve uniformity across all disciplines in the joint project.

Even though the APIS tool is not yet established from the interdisciplinary perspective, it has been successfully tested in the field several times; for example, during fieldwork in the settlement of Glem or during desk research and sampling methods in the field at various levels of investigating locations and planning in northern Istria (Likar, 2009). As part of the research, a special spatial architectural and urban planning model of the lower part of the village of Glem was created along with a model of the terraced land belonging to the village. Architectural measurements were carried out in the entire village of Glem, and the structure of parcels of land was also examined. The terraces in Glem were studied in detail with architectural measurements (manual and laser distance meters and theodolites), whereas only sampling methods were used to study the earthen terraces inside the settlement because of the complexity of the issue. To compare and understand the terraces, the entire coastal area was also studied using various sampling methods (measurements, sketches, and photos). The cadastral district of Boršt in the Municipality of Koper was studied most thoroughly through fieldwork and measurements.

In addition to the geometric model, criteria connected with developmental history, content and function, art and aesthetics, and material technology are fundamental for architectural and urban planning assessment. In the study “An Architectural and Urban-Planning Perspective on Cultivated Terraces in Northern Istria”, it is of key importance to seek out the original value of the terraces, especially from the perspective of their functional, cultural, economic, and social significance.

CULTIVATED TERRACES IN NORTHERN ISTRIA

Cultivated terraces are manmade spatial phenomena that are influenced by various dynamic processes. After they are built, terraces are subject to the constant influence of natural forces and the effects of human activities, and so they are changed through constant maintenance and reworking for various reasons: new land use, improvement of their construction, abandonment of farming, and even their intentional destruction due to new spatial development. Even more exposed to dynamic processes are the terrace platforms, which contain a layer of fertile soil and cultivated crops. Until the end of the nineteenth century, terraces with

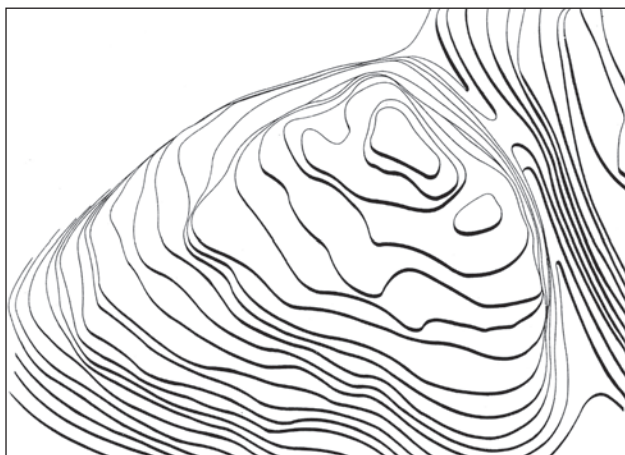

Figure 1: An axonometric hypothetical reconstruction of the original terrain of the promontory where the village of Glem stands clearly shows why it was urgent to solve the problem of settlements and landscapes in northern Istria with terraces (Pikel, 1993, 83)

stone embankments were a characteristic feature in the landscape studied. All of the labor in creating terraces was performed manually, which demanded a large labor force and organized society. Only a well-organized society could so comprehensively reshape the landscape and settlements. After the Second World War, terraces with less expensive grass-covered embankments instead of stone walls started being built. The upper and lower contact points of the slope are also where the terrace starts and ends, and these were always reinforced with sod. The embankments of terraces can be created only under suitable climate and soil conditions. The soil must be moist enough so that sufficiently thick sod can develop.

The characteristic landscape on soft carbonate rock (marls and sandstones) in northern Istria has a typical cross-section. To the north it consists of very steep and diagonal terrain, which ends in a slightly rounded and more or less broad ridge, from which it falls gently toward the south, where this typical cross-section terminates with a watercourse and a new cross-section begins. The very steep associated rim, which is even cliff-like in form, is mostly overgrown with forest. Many villages are located on ridge (e.g. Šmarje and Marezige), in the more gently inclined parts there are cultivated areas, and at the bottom of the gentle slope, transitioning into a new rise, is the border of the inversion layer (Stritar, 1990, 94, Fig. 13).

The first Austrian dominion over Istria (1797–1805) followed that of Venice, and during the second period of

Austrian rule (1813–1919) the administration carried out the Franciscan cadastral survey (in 1819) and started to determine the yield per cadastral hectare, which did not correspond to the yields in other parts of the province. It was almost twice as much as elsewhere. After inquiries and field investigations, they determined the reason for the deviation: under favorable conditions, northern Istria produced two annual crops, whereas other parts of the province produced only one. This illustration is a clear and instructive indication of why people invested such great effort into terracing the landscape in the past and protecting the slopes against major erosion, and what kind of contribution the favorable Mediterranean climate provides.²

Reasons for Creating Terraces

The reasons for creating the terraces that form the most important landscape characteristic of northern Istria are explained by Titl (1965) and Stritar (1990). The dynamic hilly terrain with a pedosequence on soft carbonate rock contains high-quality soil for agricultural and ecological conditions, with an exceptionally high-quality but sensitive Mediterranean climate, with variation between a dry period and frequent heavy rainfall, which can be especially calamitous in the summer, when it is possible for all of the dry layer of arable soil to be washed away from the flysch slope in only a few hours, causing catastrophic damage. “Man can fight such natural disasters only with great effort” (Titl, 1965, 47). A comparison with similar landscapes (dynamic hilly terrain with flysch slopes), such as in the Gorizia Hills, shows similar opportunities for modifying the landscape in slanting areas only by creating terrace platforms (Ažman Momirski, 2008, 99).

The exceptionally favorable climate and high-quality soil create good conditions for agriculture. Because there were few flat areas and the terrain was dynamic and hilly (Figure 1), the land had to be reworked into a terraced landscape suitable for cultivation in settlements’ functional rural area and into the terraced land of clustered settlements with platforms and connecting ramps where houses, gardens, streets, and squares are located today (Figure 2).

THE DEVELOPMENTAL DEFINITION OF TERRACES

The Ancient Beginnings of Creating Terraces in Northern Istria

Newer but nonetheless still sparse studies of Istria’s prehistoric hillforts indicate that already in pre-Roman times people were building platforms and terraces reinforced with stone walls in order to erect houses on

² The comparative advantage and attractiveness of the northern Istria region was illustrated well in a lecture by Albin Stritar, a Slovenian soil specialist.

Figure 2: The axonometry of terraces and terraced excavations for houses' foundations in the village of Glem shows that all old settlements in northern Istria were built in a terraced manner (Pikel, 1993, 112)

slopes. There are many prehistoric hillforts from Bronze Age and Iron Age fortified settlements on strategic hill-tops in Istria. Older researchers (e.g. Carlo Marchesetti) listed about 445 hillforts in Istria and the Soča Valley in 1903 (Mihovilić, 2009, 30). Building such fortified settlements, defending them, and producing a sufficient quantity of food demanded a sufficiently developed, organized, and unified community. Even though there has been little research on these hillforts, material finds and studies of the types of spatial changes that were made, together with the large number of such settlements, indicates that, in order to produce a sufficient quantity of food (for a relatively large population living in the specific conditions of a hilly Mediterranean environment), people were compelled to build terraces for agricultural production. Based on finds, more recent studies of the hillforts in Istria have shifted the boundary of features that were until recently ascribed to the Romans. One such example is the grapevine. At the Monkodonja hillfort near Rovinj (based on studies from 1953 and further studies in 1997), the material remains point to the skill and technique of creating stone walls and basic terraces for the village foundations (houses, platforms, and communication routes) and enclosure walls. At the beginning of the second millennium BC, around 1800 BC, a newly settled community began extensive work to

reshape the peak (Mihovilić, 2009, 55). The last excavations in the hillfort Monkodonja in 1997 revealed grape seeds, indicating that grapevines were already present before the arrival of the Romans.

At another partially studied hillfort at Albucan (269 m) above the village of Korte (excavations took place in 1956/57 with a probe led by the archaeologist Elica Boltin-Tome), the profile of the section studied and the entire shape of the area potentially delimiting the hillfort and the nearby surroundings also give indications that terraces existed (the steep shape of the terrain, which cannot be utilized without at least partial modification), both for the needs of the settlement as well as laying out the hillfort's functional area. The culture of the hillforts indicates a demanding form of social organization, upon which the creation of these fortified and well-protected settlements depended. Even though there have been few studies of ancient periods in Istria (the ones that were conducted largely focused on settlements only), the terraced basis of the settlement foundations makes it possible to also work out the type of spatial modifications made.

The technology for creating terraces inside settlements and in the landscape are the same; the difference is in their purpose. Terraces in settlements were excavated down to the bedrock for houses' foundations. The

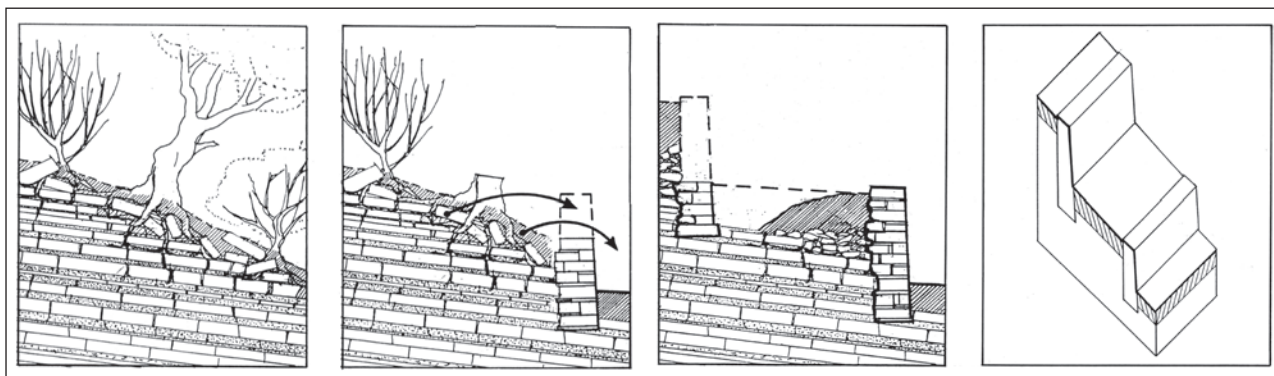

Figure 3: Four representations showing hypothetical stages of building traditional terraces in northern Istria. Three cross-sections and an axonometry of the terrace are shown (Pikel, 1993, 46)

excavated and broken-up stone was used to build stone houses, and the soil that was excavated was moved from the site and used for a garden around the house. For cultivated terraces the procedure was similar, only that the wall served to border the farmed area (Figure 3).

The soil was sorted and returned to the excavated area, which provided a high-quality area for growing various crops. Such an arable area was also higher-quality than the original area before excavation.

Old terraces were built using completely different methods than for new ones because the terrace wall was first built and then soil was backfilled behind it. Newer terraces are less durable than old terraces. Old terraces were leveled by excavating the entire terrace to the desired slope and sorting the material. Using dry-wall construction, they then stabilized the fronts of the terrace platforms and created suitable drainage using rubble. After the walls were built, the place was backfilled with excavated sorted material. Dry stone wall construction was more demanding because of the need for firm and durable of such walls, controlling the flow of water and calibrating the desired soil moisture, minor settling of the terrace surface, less-frequent maintenance, and obtaining all of the material in one place (stone, rubble, soil, and loam), together with less transport of the material and greater service life and durability of the terraces.

The method of removing and transporting material was generally used in areas with soft carbonate rock (marls and sandstones) until machinery replaced manual labor. When there started to be a lack of available and sufficiently cheap labor, the traditional method of creating terraces completely changed. A stone wall was built at the top of the terrace and the terrace was created by backfilling behind the wall. These terraces start settling more quickly, they do not withstand the effects of erosion, and they are poor at maintaining soil moisture. They are less durable and they require regular maintenance. During the same period, a new innovation started being introduced: green terraces with gently sloping embankments at an angle of 45° or less. In addition

to better protection of the terraces, this also increased the cultivated area and reduced maintenance. On such slopes, the fronts of the terraces can be used to grow vegetables and olives, depending on their insolation.

Antiquity and the Roman Era in Istria

The description of Istria by the Roman writer Pliny the Elder in book three of his *Natural History*, and especially his ranking of Istrian olive oil in third place in terms of esteem in the first century AD (Mihovilić, 2009, 101) and the mention of wine, led many researchers to credit the Romans with introducing new cultivars (olives and grapes) to Istria. However, more recent studies have indicated that wine was already present in Istria in pre-Roman times (e.g. finds at Monkodonja). Based on comparisons of the location of Roman settlements and other finds and hillforts in the coastal area, it has been determined that the center of Roman settlement started to move from hill ridges toward the coast.

More recent studies indicate smaller Roman influence on spatial changes in the northern Istrian area outside the colonies, and only in the most essential and least extensive changes to older spatial arrangements. The Romans established control in Istria in 177 BC, when they conquered the Istrians. The defeated Istrians were permitted to continue living in their traditional manner (Mihovilić, 2009, 85–86).

No official Roman settlements can be found in Istria before the mid-first century BC, and no concrete material remains from the Romans date from before this time. It was only more than a century later that the Romanization process started. However, even in the periods of slow colonization the inhabitants of the conquered areas were allowed to retain their traditional culture and structure as long as this did not interfere with the operation of the Roman authorities (Mihovilić, 2009, 93).

Even though the Romans introduced a series of innovations through colonization—from the creation of colonies, roads, waterworks, planning and building

settlements, mortared stone walls, and new techniques for cultivating the soil to new eating habits and other changes—they established colonies only where there was enough fertile and high-quality arable land for Roman settlers. This was especially done where it was possible to carry out centuriation³ completely or in part: on plains, in large parts of gently sloping areas, or on large gently rising contiguous complexes and ridges that were not too steep. In short, they chose only the best land that was easiest to cultivate. In northern Istria, this was mostly the few valleys and terrain with a small slope and broad, low terraces. Other areas were left to the native settlers.

The Medieval Rural Landscape in Istria

Following the ancient era of the hillforts and the Roman conquest, life in Istria continued to run its old course with some Roman influence relatively removed from the major events recorded in historical sources. The lack of sources about important events in Istria after Antiquity should not, however, lead one to consider it an insignificant area. On the contrary, because of its remoteness Istria gained considerable significance in the transition from Antiquity to the Middle Ages. Already Pliny the Elder mentioned the olive tree as an important cultivar in Istria through which the region gained recognition.

In AD 489 the Ostrogoths established their state on the Apennine Peninsula. “Theodoric’s dominion also included Istria. His minister Cassiodorus, surnamed Senator, described Istria in his letter of AD 537 as a happy land of the Italian city of Ravenna and as a breadbasket and storehouse of food for the royal town. Istria is described as covered in olive trees and fields of grain” (Kramar, 2003, 30). The source clearly illustrates the true significance of the northern Istria in the transition from Antiquity to the Middle Ages. It shows it as a valuable and significant territory that was at the center of events in the western world at that time. The treaty of 932 between Capodistria (now Koper) and the Republic of Venice (led by Doge Pietro II Candiano) promised one hundred amphorae of the best wine at the time of the grape harvest in the Koper area every year and the town’s participation in protecting Venetian merchants in its territory.

Two sources from 489 and 932 indicate the main crops in the area before it was taken over by Venice. Grapevines and olive trees also attest to the existence of the terraced landscape because both of these cultivars can be grown only on terraces in the dynamic Mediterranean terrain.

From 1279 to 1797, Koper was ruled by Venice and was the capital of Venetian Istria. In the rural regions

of Koper and the coastal area, the Venetians permitted local continuity in spatial development and adhered to the principle of “division of (our and your) customs” (*secundum consuetudinem nostram et vestram*). Such a principle is understandable because the Venetians did not have experience with hilly terrain with rocky soil and good bearing capacity and with stone construction, but they did have good experience with creating various types of embankments on ground with poor bearing capacity and stabilizing it.

During the five hundred years that the Venetians ruled northern Istria, they left their greatest influence on settlement structure. This primarily involves the architectural style, the Venetian Gothic, the specific ambient layout of public spaces, and especially the Venetian layout of private urban parks with the introduction of geometry, characteristic fountains, walking paths bordered by square stones, and pergolas on the edge of the parks. Especially this last element, the pergola, also known locally as a *latnik*, is probably a Venetian contribution that spread into the rural environment.

Pergolas were once common on southwest-facing terraces, where their latticing served to reduce excessive sunlight, but today they are rare in terraced areas of northern Istria. Pergolas are mainly preserved only on the entrance sides of rural buildings. The late period of Venetian rule (the Renaissance and Baroque eras) is seen in the characteristic terraced landscape of northern Istria with rough traces of Palladian style villas in Istria, also known locally as *stancie*.

The Appearance of Northern Istria in 1830

The ancient and medieval landscape of northern Istria has not been sufficiently studied because the graphic and written sources are scant and inaccurate. Therefore the appearance of the landscape during these periods is still unclear. The first useful, sufficiently precise, and systematic representation of the coastal area dates from the time of the Austrian administration, when the Franciscan cadastral survey was produced in 1819 at a scale of 1:2,880 for cadastral districts and 1:1,440 for settlements, and in 1830 large-scale 1:28,000 maps were produced for larger areas. The earliest detailed complete graphic representation for all of northern Istria in the form of a land-use map dates from 1830 (Figure 4). These maps, combined with today’s situation on the ground, offer an excellent basis for more detailed research on the development of the landscape. Analyzing them shows that the area of today’s northern Istria was relatively bare in 1830, without forest cover, which means that the landscape was nearly entirely cultivated at that time.

3 One hundred plots of land arranged in a square measuring approximately 700 × 700 m. The centuriation procedure (i.e., creating one hundred units): 1) selecting a starting point, known as the *umbilicus*; 2) defining the main orientation with the two main directions, perpendicular through the *umbilicus*. The *decumanus maximus* was the main east-west street, and the *cardo maximus* the main north-south street; 3) applying the units to the main rectangle. The units are the *actus quadratus* (the smallest, 35 × 35 m), two of which created a *jugerum* (35 × 70 m), two of which created a *heredium* (70 × 70 m, or about 0.5 hectares). Every *centuria* contained one hundred *heredia*.

Figure 4: A detail from the large-scale 1:28,000 map of the Franciscan cadaster of 1830 shows land use in northern Istria (Pikel, 1993, 291)

Many years of systematic study of northern Istria from 1980 to 1990, old settlement cores of towns and villages, old dispersed construction, old architecture, and the landscape (the Sečovlje saltworks, the terraced landscape, the mills in the Rižana Valley, etc.) make it possible to put together a relatively precise, comprehensive, and complete mental reconstruction of what the landscape in northern Istria looked like in 1830. The entire territory was crisscrossed by an exceptionally thin green line of hedges. This network of hedges is the only partial remnant of the region's original overgrowth, and it runs through cultivated landscapes and settlements. Narrow and thick hedgerows surrounded groups of fields in flat areas and the ends of terraces, whereas the terraces in between had hedges along their long sides.

This green network included the banks of watercourses (rivers, creeks, and flashy streams) and other bodies of water (springs, ponds, catchwaters, etc.). All of these green elements (bushes, plantations, orchards, tree-lined avenues, etc.) were connected into larger (more or less) elongated patches of groves and woods. They were located on steep overgrown cliffs and slopes, at the bottoms of some flood valleys (or ravines), on poor-quality land that was difficult to cultivate or less fertile, in areas that were most remote from the coast, and at higher elevations.

The terraces and this green network made it possible to retain sufficient moisture in the soil and prevent the damage caused by extreme rainfall. In addition to water erosion, they also prevented wind erosion. In 1830 the extent of maquis and Mediterranean woods was at its smallest, and the landscape was mostly cultivated. The green network of hedgerows in the landscape not only played a protective role in maintaining the fertility of the soil against water and wind erosion, and had a moderating effect on insolation and heat, but also created a safe shelter for animals within the network, which helped reduce and balance the number of pests affecting cropland. All of the work in creating and arranging terraces during this period was carried out manually because there was a sufficient labor force available.

Cultivated terraces in the Koper area in 1963

Julij Titl's 1965 work *Socialnogeografski problemi na koprskem podeželju* (Sociodemographic Issues in the Koper Countryside) offers a quality and detailed examination of cultivated terraces in the area investigated. Titl divided the types of terraces in the coastal area by slope inclination as follows:

- Terraces on slopes with an inclination of less than 20°;
- Terraces on slopes with an inclination from 20° to 40°;
- Terraces on slopes with an inclination from 40° up to 54°.

The width of terraces also depends on the inclination of the slopes. The gentler the slope is the wider the terraces are, and the steeper it is the narrower they are.⁴ Terraces with an inclination less than 20° are usually located at the base of rises and on rounded hills. Terraces on very steep slopes, around 54°, are very narrow and usually short, with high, steep embankments. They are usually reinforced with walls, and the walls are diagonally banked with earth and sod at their base because frequent downpours on steeper slopes also have greater destructive power. The embankments must therefore also be carefully and resourcefully reinforced with plants that have strong root systems. This combination of additional supports prevents parts of the terraces and embankments from being carried down the slope.

Titl further divided terraces based on their elevation into the following three zones:

- Terraces up to 250 m in elevation;
- Terraces in a range between 250 m and 400 m and
- Terraces between 400 m and 450 m in elevation.

Terraces at an elevation between 400 and 450 m were already long abandoned by 1965 because of their colder climate.

⁴ Terraces with an incline less than 20° are so similar to ordinary tilled fields that many observers do not include them among terraces.

Figure 5: The northern hillside of Šmarje as shown in 1820 contributed to the characteristic terraced landscape of the Koper area. The current satellite image shows the previously terraced area overgrown with forest. As in the case of Šmarje, most of the northern hillsides of the coastal area are now overgrown with forest, showing little resemblance to the characteristic terrace landscape (Register of Intangible Cultural Heritage of the Republic of Slovenia, 2016)

Toward the end of the nineteenth century, terraces with grass-covered embankments started being built in northern Istria because of the lack of labor force and resources:

- The usual incline of the embankments was 45°;
- A gentler incline, used for planting crops on the embankment, was less than 45°;
- A steeper incline often bordered on traffic routes and was usually created as an excavation or temporarily stabilized with vegetation until fortification with sod, with an inclination up to 75°.

Titl also divided terraces based on their crops:

- Terraces with vineyards and tilled fields (fields with grapevines on their edges or in rows between other crops);
- Combined orchard and vegetable-garden terraces and
- Purely vegetable-garden terraces.

He divided contemporary terraces by crops as follows:

- Purely viticultural terraces;
- Purely orchard terraces;
- Terraces with grapevines or olive trees on their embankments and
- Terraces with single rows of various fruit trees on their embankments.

Due to the effects of both world wars (reduction of the population and migration, new industries in

the economy, etc.) there was a decrease in the available workforce. Old terraces therefore started being abandoned and new forms being introduced. Instead of walls, the sides of the terraces started being finished with two types of grass-covered embankments: terraces with a slope of 45° and more gently sloped terraces with moderately inclined embankments, where people started planting fruit trees and grapevines. Maintaining the new terraces was cheaper. The root system of the trees and sod on the embankments protected the soil against erosion. With the introduction of various forms of terraces, it was also possible to regulate insolation: depending on the position and orientation of the terraces, the incline of the slope increased or decreased insolation. Greater insolation was desired on north-facing terraces, but not on south-facing terraces, and so south-facing terraces were built more steeply (insolation was adjusted through shade) or single rows of fruit trees were planted on the embankments, creating shade that varied its position. The rich and precise folk expressions and designations for various techniques of planting crops are surprisingly uniform across all of the winegrowing area of western Slovenia (Ažman Momirski, 2008, 110). Both of these methods helped slow down and prevent soil desiccation during the greatest and most intense summer insolation.

According to Titl (1965, 66), over half of the visible terraces in the landscape had already been abandoned by 1963⁵ (Figure 5). In observing the development process of the agricultural landscape in northern Istria, the author clarifies the dominance of various causes for the deterioration of cultivated terraces in various periods.

5 This is significant in comparison to 1830.

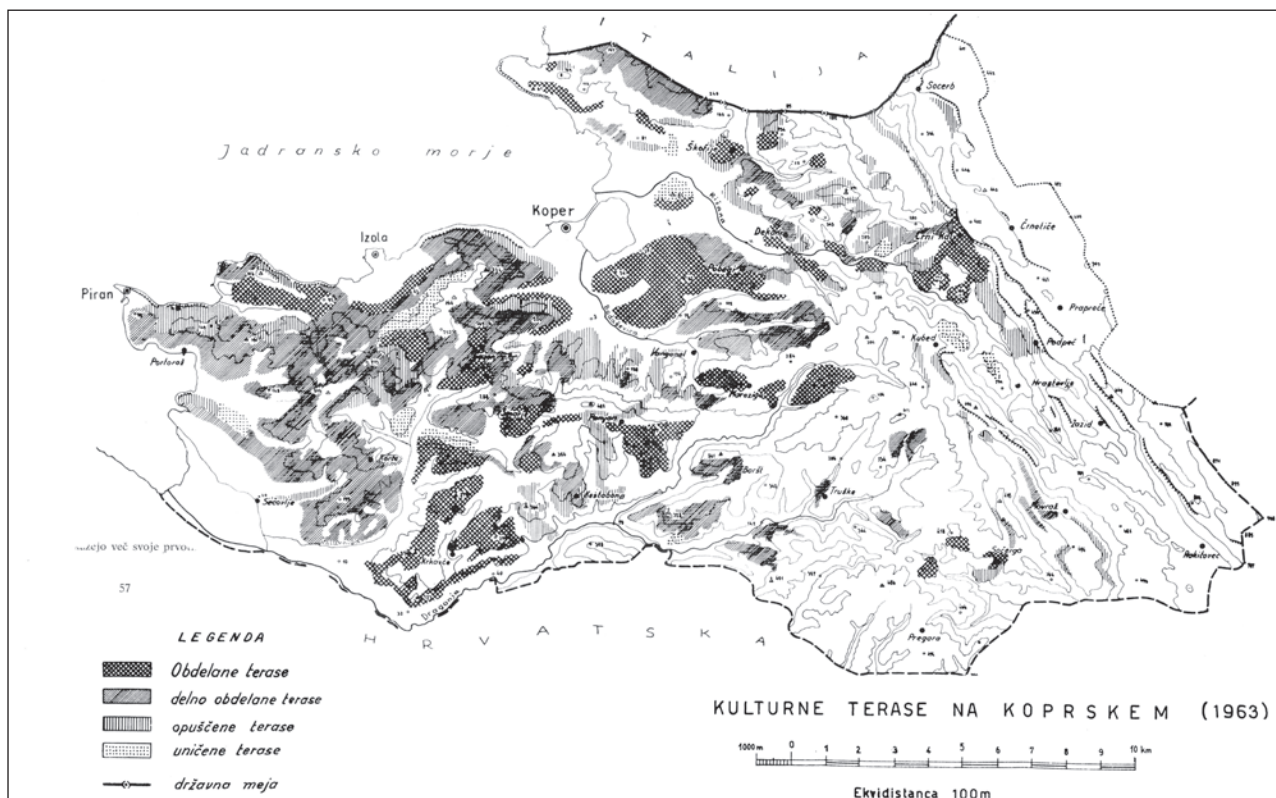

Figure 6: Julij Titl’s valuable map shows the condition of terraces in northern Istria in 1963 (Titl, 1965, 57)

Insufficient knowledge for planning large cultivated areas and a lack of vision oriented many small farmers toward fragmentation of their crops and seeking market niches to sell their products. The yields per hectare fell, which is why small farmers were no longer competitive and started abandoning terraces. At the same time, the exceptional fragmentation of plots of land on terraces and mixed crops, which are typical for small agricultural producers, prevented the use of draft animals for plowing. The terraces on steep slopes had no access roads. Small farmers, dependent on sales and borrowing, and unable to make large investments, were incapable of modernizing the terraced landscape (Figure 6).

The current condition of the terraced landscape in northern Istria

The abandonment of terraces continued between 1963 and 1990 mostly because of a lack of labor. Younger people left the countryside for towns, where they found jobs more easily, most often in industry. Older people remained in the countryside, where they maintained the farms as well as they could.

After 1990 and the independence of Slovenia, there were significant changes with the opening of European borders. The influence of the global economic crisis and

the transition from communism in Slovenia caused a collapse of industry in northern Istria and reduction in the number of jobs. The new conditions partially halted and reversed out-migration from the countryside and re-awakened interest in farming. The strategic importance of supplying oneself with food and the importance of quality food for the population’s health started becoming significant, and the once-abandoned terraces started being cultivated again. However, the terraces continued to disappear because of unplanned intensive development in the landscape, including leveling terraces into uniform hillslopes, transforming terraces into broader terraces with a smaller number of levels, and transforming traditional terraces into a single (minimal) terrace with a high, deep, and steep embankment.

Agriculture and its advising services recommend thinking thoroughly about long-term earthen structures or modifications that were created for multiple generations of use. For today’s times, experts are recommending optimal types of terraces that have grassed-over embankments and regulated drainage. They are also recommending that, where possible, owners of existing terraces preserve stone terracing and dry stone wall construction as much as possible. Unplanned spatial development with the aid of expert consulting can be successful for small spatial units of a terraced landscape.

Figure 7: The map of the old Boršt cadastral district clearly shows the influence of natural features on shaping parcels of land and their ownership network (Pikel, 1993, 66)

However, large terrace complexes, access routes, managing microclimates, and regulating water flows require careful planning.

THE SPATIAL INFLUENCE OF TRADITIONAL AND NEW VALUES IN NORTHERN ISTRIA

Old values

In the past, good farmland for producing food was one of the most valuable assets. For this very reason, terraced landscapes were a basic life necessity for the survival of individuals and society as a whole. A terraced landscape demanded great effort to preserve people's basic living conditions. Terraces made it possible to accumulate and retain water, to ensure suitable soil moisture, and to regulate the natural water flow across the surface of the land. The investment and effort of people in the past, manifested in the form of a terraced landscape, is important heritage and the

materialization of activity that past generations handed down to future ones. They did their utmost to build upon and improve what already existed. In principle, this is the contribution of an individual's labor to shared human heritage.

These values were a fixed feature of civilization until the end of the nineteenth century. Each culture carried them out in practice more or less successfully in line with its level of development. At first glance, it seems that they are still present. However, under new social circumstances the lifestyle no longer follows the main traditional values of society.

New values

New technological means influenced the traditional valuation in society. Today, land as a value, or farmland, is preserved only by legal protection because otherwise it would quickly turn into land zoned for construction. Land is still seen as a value only by certain enlightened

Figure 8: Traditional terraces in northern Istria (Strunjan) with dry stone embankments (Photo: Darko Likar)

individuals, enthusiasts, and farmers that live with this heritage and awareness of its continuity. For “new farmers” that are returning to the countryside because of the international economic crisis, the land is only a means and not a value in and of itself.

Today there is a dual relationship toward water as a value. On the one hand, there is an awareness that water is a strategic natural resource, and at the same time today people do not know how to economically manage or obtain water. Society and people also have a similar relationship to nature and natural features.

Awareness of the future and understanding past experiences have largely disappeared from people’s awareness.⁶ Without this awareness, all of the heritage is disappearing and society often experiences it as an obstacle rather than an opportunity for people’s personal and collective development.

These values are key for the existence of the terraced landscape. The built and shaped environment reflects

the life of past and present communities, and especially the investment of past generations that helped create a historical process (i.e., continuity) through this as well as the profile of a particular community in a specific environment (i.e., identity). In this, building and shaping the environment is also a means (or resource) and tool for creating a new community, and at the same time a resource for people’s participation in building a modern community.

Adopting a decision on changing spatial resources must urgently be dealt with based on a comprehensive analysis of the values of available space in the cultural, architectural, technical, economic, and historical contexts. An instrument for comprehensive analysis in order to evaluate and plan available space is vital for activities intended to make a long-term contribution to community development and have effective results, so that incorrect decisions do not block or prevent possible development.

⁶ Awareness of values based on which people act following their own convictions and not due to some sort of legal obligation.

Figure 9: Building new terraces in northern Istria (Polje, Izola) (Photo: Darko Likar)

Under market economy conditions, unrecognized resources⁷ are exposed to the operation of the free market because the existing system of management and planning, as well as the spatial and environmental laws and regulations, do not recognize or take them into consideration as strategically useful. Only when important resources like the terraced landscape are recognized will it be possible to change the law and use resources in a suitable manner.

Evaluating terraced landscapes in northern Istria

Cultivated terraces are a phenomenon of transforming the natural landscape into a shaped and adapted landscape. Stone terraces accumulated heat during winter days and returned it to the surrounding environment during the night. Under such circumstances it was possible for plants to survive damaging frost. The effect of accumulating heat was augmented on some

terraces by water channels that also returned heat to plants at night. People further improved this necessary accumulation of heat in walls by banking the bottoms of walls or exposing them. The same effect was achieved by collecting water in channels or by opening channels so that the water could flow away. This principle is still used today for some crops. Thus, around olive trees, in the summers a funnel-shaped channel is opened so that water can flow to the plants, and in the winter the bases of the trees are mulched in a cone-like manner so that water runs away from the tree. In this way, the olive trees do not freeze during cold winters. Once the first and last produce of the season was especially important for the locals and the foreign market because they commanded the highest prices. Today this significance has been lost because of globalization, although such fruit and vegetables are not as healthful as local products.

Traditional society was also adapted to a different lifestyle than today. People lived in high-quality, dura-

⁷ For example, the millennium-old terrace heritage on the coast and heritage in general.

ble, permanent buildings intended for generations of descendants. Life's activities took place at a slower pace, and because of shorter life expectancies and poorer technological development people had to economize their activities in order to achieve a greater effect. The most important values in society were the transfer of knowledge, important information, tradition, and skills to one's successors, community cooperation, caring for members of the community, respect for the work and achievements of one's predecessors, and similar. All of this had an important effect on the creation of the terraced landscape.

A proposal for solving issues connected with development of the terraced landscape in northern Istria in the future

Slovenia possesses most maps and information connected with spatial development in electronic form; however, these are incomplete and organized by thematic areas. A single spatial integration model would make possible a better organizational level of the existing incomplete approaches. A spatial integration model would include five separate levels that are connected in steps. The first level would include a spatial integration model in the form of processed initial data for a location, which would serve as a basis for the remaining levels. In the next step of interdisciplinary work, this spatial model would serve for research on the location. The next step would use the findings of the research and recommendations for planning and design, and this would be followed by a managerial step with adopted plans, guidelines, and measures. The concluding step is dedicated to checking and determining the effectiveness of all of the previous steps.

The majority of proposed parts of the model have partly already been implemented in digital technology, and due to technological capacities they can also be combined into a new whole with simple modifications. The new model is created by the basic spatial information from the geodesic and cadastral base, with excess information geometrically and mathematically removed.

In such a model, only the network of microlocations (boundaries of land parcel groups) evident from the drawings of the Franciscan land register is lacking for easier spatial application.

The spatial integration model would provide an overview of the situation and an overview of past situations, determine differences between situations (i.e., development), and allow improvements to be planned. The integration model, which makes sense only if it operates and is stored in a single location, could solve the problem of storing multiple geodesic terrain measurements for monitoring construction, which today are deleted after they have been stored for a few years by the developer.

Such a model would especially be a good instrument for preparing measures to mitigate climate changes in the terraced Mediterranean landscape, where ensuring a sufficient supply of quality surface water and groundwater is necessary for sustainable and balanced water use.

CONCLUSION

In the past people built terraces primarily to create favorable conditions for growing crops, ensure food production, protect the land from erosion, and ensure a microclimate for crops. Today terraces also have the function of protecting new settlements against landslides, and their exceptional appearance offers a competitive advantage in marketing tourism destinations.

The phenomenon of terraces in northern Istria is therefore just as important as it was in the past. It is incorrect to conclude that the millennia of experience of past generations, which are etched into the terraced landscape, are outdated. Such a valuable landscape must first of all be dealt with comprehensively, systematically, and in detail before they are damaged too greatly as a result of excessive desire and enthusiasm for new land. As long as modern methods of working with terraces are insufficiently developed to match the traditional ones in quality, developments in this landscape must be carried out cautiously and holistically.

ARHITEKTURNO-URBANISTIČNI POGLED NA KULTURNE TERASE NA OBMOČJU SEVERNE ISTRE

Darko LIKARUniverza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Zoisova 12, 1000 Ljubljana
e-mail: darko.likar@fa.uni-lj.si

POVZETEK

Kulturne terase v severni Istri so nastale kot odgovor na tamkajšnje podnebje, relief, prst in kmetijske kulture. Novejše, čeprav še redke raziskave istrskih kaštelirjev (prazgodovinskih naselbin), nakazujejo, da so ljudje že v predrimskih časih gradili s kamnitimi zidovi utrjena zemljišča in terase za postavitve hiš na pobočjih. Teraso so se ohranile v obdobju rimske kolonizacije in še kasneje. V pričetku devetnajstega stoletja je bila kulturna krajina v severni Istri najbolj razširjena, ko pa se je zmanjšalo število prebivalcev in s tem delovna sila, je pričela propadati tudi terasirana pokrajina. V dvajsetem stoletju so kmetovalci uvedli nove oblike teras, ki niso imele več suhozidnih brežin. Terasirano pokrajino je potrebno pred posegi vanjo najprej razumeti. Posebna metodologija APIS (arhitekturni postinformacijski sistem), s katero raziskujemo posege v prostoru, je instrument za celovito zaznavanje prostorskih pojavov. Metodologija omogoča celostno, sistematično in poglobljeno raziskovanje stanja in delovanja v terasirani pokrajini, njen integracijski model pa združuje vse informacije potrebne za interdisciplinarno delovanje. Raziskava z arhitekturno-urbanističnega vidika opozarja na pridobivanje kakovostnih izhodišč za načrtovanje in oblikovanje obravnavanega prostora, pri čemer so pomembne tudi pretekle in sodobne družbene vrednote. Vpliv slednjih je ključen za obstoj terasirane pokrajine v severni Istri.

Ključne besede: kulturne terase, severna Istra, arhitektura, urbanistično načrtovanje, prostorsko vrednotenje

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Ažman Momirski, L. & T. Berčič (2007): Terraced areas in Goriška Brda. Firenze, Milano, Architettura del paesaggio.

Ažman Momirski, L. (2008a): Terasirana pokrajina. V: Ažman Momirski, L. et al. Terasirana pokrajina Goriških brd. Ljubljana, Založba ZRC.

Ažman Momirski, L. (2008b): Goriška Brda. The terraced vineyards of Goriška Brda. In: Terraced landscapes of the Alps: Atlas. Venice, Marsilio.

Ažman Momirski, L. & D. Kladnik (2009): Terraced landscapes in Slovenia (Terasirane pokrajine v Sloveniji). *Acta geographica Slovenica*, 49, 1, 7–37.

Ažman Momirski, L. (2014): Terraced Landscapes in Mediterranean Macroregion in Slovenia (Terasirana pokrajina sredozemske makroregije v Sloveniji). Ljubljana, Faculty of Architecture.

Ažman Momirski, L. (2015): History, culture and current state of terraced landscapes in the Gorizia Hills, Slovenia. In: Tillmann, H. J. & M. Bueno de Mesquita (eds.): *II Congreso Internacional de Terrazas: encuentro de culturas y saberes de terrazas del mundo*, Cusco, mayo de 2014, (Ecología y desarrollo, 6015). Cusco, CBC; Lima, JICA, 255–264.

Ažman Momirski, L. & T. Berčič (2016): Ignored regions: Slovenian terraced landscapes. *Annales series historia et sociologia*, 26, 3, 399–418.

Belec, B. (1968): Ljutomersko-Ormoške gorice. Maribor, Založba Obzorja.

Bračič, V. (1967): Vinorodne Haloze. Maribor, Založba Obzorja.

Drobnjak, V. (1990): Fizičnogeografski pomen kulturnih teras. *Primorje Zbornik*, 15. zborovanje slovenskih geografov, Portorož, 139–142.

Kladnik, D. (1990): Možnosti intenziviranja rabe kulturnih teras. *Primorje Zbornik*, 15. zborovanje slovenskih geografov, Portorož, 143–150.

Kramar, J. (2003): Izola – mesto ribičev in delavcev. Knjižnica Annales 32. Koper, Založba Lipa.

Križaj Smedel, H. (2010): Kulturne terase v slovenskih pokrajinah. *Dela* 34. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske Fakultete Univerze v Ljubljani.

Likar, D. (2009): Arhitekturni postinformacijski sistem. Koncepti poseganja v prostor. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo.

Mihovilič, K. (2009): Istra kroz vrijeme. Rovinj, Centar za povijesna istraživanja. *Collana degli Atti* – br. 30.

Pikel, V. (1993): Prenova naselja Glem (diplomsko delo, mentor: Likar, D.). Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo.

Plut, D. (1977): Preobrazba geografskega okolja v koprskem primorju: II. faza (analiza prostorskih komponent in poglobitnih negativnih vplivov na življensko okolje). Ljubljana, RSS.

Stritar, A. (1990): Krajina, krajinski sistemi, Raba in varstvo tal v Sloveniji. Ljubljana, Partizanska knjiga.

Titl, J. (1965): Socialnogeografski problemi na koprskem podeželju. Koper, Založba Lipa.

POMEN ESTETSKEGA DOŽIVLJANJA V SKRBI ZA OKOLJE

Tanja PLEŠIVČNIK
Veliki trg 8, 6310 Izola
e-mail: tanja.plesivcnik@gmail.com

IZVLEČEK

Prispevek raziskuje estetsko doživljanje okolja v povezavi z okoljsko etiko. Skozi analizo sodobnih pogledov okoljskih estetikov presoja in nadgradi vlogo estetike v skrbi za okolje. Izpostavi pomen vrednotenja okolja kot takšnega kot je in loči različna utemeljevanja ustrezne estetske presoje. Na primeru istrskega okolja in suhozidov pokaže, kako ustrezno estetsko vrednotenje, kot ga predlaga Carlson, potrди ekološki interes. Ugotavlja ključne teoretične probleme v definiranju estetskega vrednotenja v vezi z okoljsko etiko ter ob tem izpostavi pomembno vlogo estetike v razvoju vezi in čuta do okolja, pri čemer predlaga vpogled v pojmovanje estetske kontemplacije, estetske vpetosti in čuječnosti.

Ključne besede: okoljska estetika, okoljska etika, estetsko vrednotenje, kontemplacija, čuječnost, suhozidi

L'IMPORTANZA DELLA VISIONE ESTETICA NELLA CURA PER L'AMBIENTE

SINTESI

Il contributo esamina l'esperienza estetica e una considerazione estetica dell'ambiente e della natura dimostrando che un'esperienza estetica dell'ambiente, basata su un'integrazione sensoriale nell'ambiente e focalizzata sulle qualità sensoriali, consente di cogliere l'ambiente in modo più completo e ne approfondisce la nostra valutazione, il che rafforza la nostra coscienza ambientale. Illustra che la motivazione della valutazione estetica in un adeguato ambito cognitivo, con la conoscenza scientifica e l'ecologia, non riesce a comprendere l'esperienza estetica dell'ambiente, tuttavia può integrare le conoscenze, sotto alcuni punti di vista limita anche la valutazione estetica dell'ambiente. Nel caso dello studio della visione estetica dell'ambiente istriano e dei muri a secco dimostra come l'esperienza estetica possa ampliare e approfondire la valutazione dei muri a secco nell'ambiente istriano e rende possibile la consapevolezza del loro ruolo sostenibile.

Parole chiave: estetica ambientale, etica ambientale, esperienza estetica, valutazione/considerazione estetica, cognizione, percezione sensoriale, coscienza ambientale, muri a secco

UVOD

Estetika kot filozofska disciplina v sodobnem času doživlja pomembne premike. Na novo se vzpostavlja razumevanje estetike, ki ni več omejeno le na umetnost in preučevanje umetniških del, temveč zaobjema vsa področja čutne zaznave, vključujoč tako naravo in okolje, kot tudi vseprisotno estetsko izkustvo v vsakdanjem življenju. Estetsko izkustvo se tako izkazuje kot temeljno ali izvorno izkustvo okolja in sveta na splošno. Ob tem se obuja izvorno pojmovanje estetike kot *aisthesis* – čutna zaznava in raziskuje vpliv znanja, kulture, preteklih spominov ipd. na naše estetsko vrednotenje. Okoljska estetika želi preseči tradicionalno osredotočenost na koncepte slikovitosti, lepega in sublimnega v presoji narave in okolja ter pogosto kritično obravnava koncept brezinteresnosti, osrednji koncept tradicionalne estetike, ki naj bi zahteval od opazovalca pasivno kontemplacijo. Nekateri sodobni okoljski estetik, kot je Emily Brady, nasprotno, zagovarjajo koncept brezinteresnosti v estetski presoji in nas postavljajo pred težavno vprašanje: Kaj loči estetsko presoj¹ od drugih vrst presoj, če ne ravno to, da izvira iz neke vrste brezinteresnosti oziroma občutka brezinteresnega ugodja subjekta v izkustvu objekta?

Utemeljevanje estetske presoje je sicer pomembno in od nekdaj aktualno teoretično polje, katerega problematika je v pričujočem delu na kratko analizirana in povzeta, medtem ko je osrednja naloga članka raziskovanje povezav med estetskim doživljanjem okolja in okoljsko etiko. S pomočjo analize različnih pogledov sodobnih okoljskih estetikov v članku raziskujemo vlogo estetskega doživljanja v oblikovanju skrbi za okolje ter temelje ustrezne estetske presoje, ki naj bi temeljila na zaznavanju okolja kot takšnega kot v resnici je. Domnevno pomembnost ustrezne estetske presoje za okoljevarstvo in sonaravno upravljanje z okoljem preverimo na primeru estetske presoje istrskega okolja, pri čemer sledimo napotkom okoljskega filozofa in estetika Allena Carlsona k ustreznemu estetskemu vrednotenju antropogenega in ruralnega okolja, temelječ na ekološki presoji okolja. Poleg ustrezne estetske presoje, izpostavimo tudi pomembnost subjektivnega doživljanja krajine v razvoju čuta in zavedanja, brez katerega je težko, če ne domala nemogoče razvijati globoko skrb za okolje. Potrditve tej tezi lahko sledimo v estetski teoriji Arnolda Berleanta, dalje pa se zdi obetavno tudi raziskovanje vezi med estetiko, estetsko kontemplacijo in pojmom čuječnosti.

RAZVOJ OKOLJSKE ESTETIKE

Okoljska estetika se kot smer analitične filozofije prične razvijati v drugi polovici prejšnjega stoletja, zlasti od 70-ih dalje. Danes zaobjema domala vse,² razen umetnosti, ki se pogosto obravnava ločeno, kot filozofija umetnosti, vendar pa večina okoljskih estetikov meni,³ da je potrebno delovati na oblikovanju skupne, univerzalne, estetike, ki bo zaobjemala najraznovrstnejše objekte estetskega cenjenja. Ob tem se je potrebno zavedati, da so teoretičnemu vzniku in razvoju okoljske estetike botrovali številni dejavniki, zlasti pa rastoča javna skrb za okolje, za ekološke in trajnostne vsebine, zaradi česar se okoljski estetiki pogosto posvečajo raziskovanju in utrjevanju povezav med okoljsko etiko in estetiko, kar pa v splošnem pogledu ni vodilo filozofa umetnosti. Okoljski estetiki imajo tako pred seboj številne raziskovalne izzive kot so: preučevanje razlik in podobnosti med estetskim doživljanjem umetnosti in narave ter okolja; definiranje tako značilnosti okolja, kot subjektivnih zmožnosti dejavnih v estetski presoji okolja; iskanje vezi med estetskim doživljanjem in okoljsko etiko ipd.

Immanuel Kant v *Kritiki razsodne moči* opredeli estetsko izkustvo narave kot brezinteresno kontemplacijo čutnih kvalit³, ki se kaže kot občutek ugodja ob motrenju lepega objekta. Poleg lepega utemelji tudi sublimno, ki pri nas ne izzove le občutek ugodja, temveč tudi spoštovanja in občudovanja oziroma negativnega ugodja, ki v nasprotju z lepim v naravi ni vezano več na formo nekega objekta, ampak, bi lahko rekli, da prej na dožemanje moči narave in zavedanje lastnega položaja oziroma moči (smo varni pred neomajno močjo narave). Kant loči matematično sublimno, ki izhaja iz zahtevnosti percipirati razsežnost in neskončnost nečesa v naravi, in dinamično sublimno, ki izhaja iz naše perceptorske nezmožnosti kako zaobjeti moč, ki jo ima narava. Sodba o sublimnem vključuje aktivno vlogo upodobitvene moči in razuma. V svobodni igri upodobitvene moči razum omogoča, da lahko dojamemo razsežnost in moč narave ter smo zmožni zajeti racionalne ideje, kot so svoboda in totalnost. Bolj ko je upodobitvena moč potisnjena do njenih mej, bolj naravo presojamo kot sublimno. Kant poudari, da je za sodbo o sublimnem v naravi, potrebna razvita kultura, ne zgolj estetske razsodne moči, ampak tudi spoznavnih zmožnosti, na katerih temelji. Potrebne so razvite moralne ideje. Neomikanega človeka bo moč narave le strašila in ne bo

1 V članku uporabljamo izraz estetska presoja, estetsko doživljanje, estetsko izkustvo, estetska sodba in estetsko vrednotenje v skladu z najbližjimi prevodi termina v originalnih virih, ki so večinoma anglosaškega izvora; izraze lahko sicer dojemamo kot sinonime, lahko pa sledimo pomenskim razlikam in odkrivamo raznovrstnost estetike in teoretičnih poudarkov (na pomembnosti čutnega in emocionalnega doživljanja, fenomenologiji ali kognitivnih zmožnostih).

2 Estetsko vrednotenje naravnih, kot tudi antropogenih okolij, vključujoč estetiko vsakdana z vsakdanjimi objekti in raznovrstnimi aktivnostmi.

3 Po Berleantu je lahko vse, tako naravne kot človeške stvaritve, predmet našega estetskega vrednotenja, vendar je za ta uvid potrebno konstruirati univerzalno estetsko teorijo, ki se nagiba proti naturalizaciji estetike ter ne zanika raznolikosti individualnega izkustva ter razhajajoče kulturne dejavnike v našem izkustvu narave in umetnosti (glej Berleant, 1992, 161).

dovzeten za občutek sublimnega, saj se bo počutil ogroženega (Kant, 1999, 84–106). Kant tako postavi temelje tradicionalni estetiki kot tudi sodobni okoljski estetiki in kljub dejstvu, da številni okoljski estetiki nasprotujejo tradicionalnim temeljem ter poudarjajo potrebo po preseganju osredotočenosti na sodbi lepega in sublimnega, Kantovi koncepti doživljajo vedno nove interpretacije in teoretikom pogosto služijo kot referenčna podlaga.

Tradicionalni pogled ponazarja subjektivni obrat v zgodovini estetike. Pred 18. stoletjem je bila ideja lepega dojeta kot objektivna kvaliteta, s Kantom in drugimi, se je pozornost usmerila na subjekt, na psihološko stanje opazovalca/ke, ki označuje določeno izkustvo ali odziv kot estetski, in ne kot kvaliteto ali značilnost objekta samega na sebi. Kantov koncept brezinteresnosti, osrednji koncept tradicionalne estetike, je dopuščal kasnejšo uveljavitev koncepta presoje krajine, slikovitosti, in formalistične estetike (Brady, 2008).

V splošnem pogledu se vse od 18. stoletja filozofija estetike ni več ukvarjala z estetsko sodbo narave in okolja in je bila osredotočena zgolj na umetnost. Okolje in narava sta bila predmet površne estetske presoje, ki se je zgledovala po modelih estetskega presojanja umetnosti. Med njimi je model slikovitosti krajine užival največ teoretične pozornosti. Carlson ponuja podroben analitičen pregled obstoječih modelov estetskega vrednotenja okolij in obrazložitev zakaj so od umetnosti vodeni ali od umetnosti vplivani modeli estetskega vrednotenja neprimerni za cenjenje okolja. V prvi vrsti ga ne morejo zajeti takšnega kot je, z lastnostmi ki jih ima in ga tako, da ga sploh lahko vrednotijo, neizogibno popačijo oziroma iz njega želijo narediti umetniško delo (Carlson, 2009, 23–31). Vrednotenje okolja kot takšnega kot je, bi lahko označili kot vodilo večine sodobnih okoljskih estetikov, ki želijo prispevati k reševanju okoljske problematike, kljub dejstvu, da definicija okolja vendarle ni tako poenotena, kot tudi ne obstaja ena in edina resnična podoba ali interpretacija okolja. To se navsezadnje odraža v raznovrstnosti utemeljevanj ustrezne estetske presoje okolja. Iz tega lahko izpeljemo ključno razliko med estetsko obravnavo umetniškega dela in narave ali okolja, namreč umetnost je intencionalna, zakar je njen interpretativni okvir že v veliki meri posredovan s strani ustvarjalca dela, medtem ko v okolju in še posebej v naravi tega posredovanega okvira nimamo. Med naravo in naravnimi stvaritvami ter umetniškimi stvaritvami obstaja očitna razlika v objektih vrednotenja (intencionalna in neintencionalna stvaritev), vendar ali obstajajo zato ločeni, različni načini estetskega vrednotenja glede

na vrsto objekta oziroma ali vrsta objekta determinira način estetskega vrednotenja. Božidar Kante to tako zanika: »Odgovor mora biti nikalen, saj se po predmetu estetika narave ne razlikuje od estetike umetnosti, vsaj kar zadeva estetsko vrednotenje. Kajti za razliko v vrstah objektov, ki so podvrženi estetskemu vrednotenju, se utegne izkazati, da ne uvede nikakršne ustrezne razlike v estetike različnih področij« (Kante, 2009, 43). Odsotnost vnaprej določenega oziroma posredovanega interpretativnega okvira v estetskem vrednotenju narave Carlsonska inspirira k iskanju tega.

Okolje ima raznolik, spreminjajoč in nedoločljiv karakter, zaradi česar Carlson trdi, da je potrebno okolje, da ga lahko vrednotimo, na nek način misleno sestaviti (pri čemer se nanaša na Santayano⁴ in razvije analog Waltonove kategorizacije (Walton, 1970)).⁵ Da bi bila naša miselna konfiguracija ustrezna, oziroma da bi naše estetsko vrednotenje sovpadalo z resnično podobo objekta ali okolja, Carlson vpeljuje vrednotenje skozi naravne kategorije, ki temeljijo na splošnem (zdravorazumskem) in znanstvenem vedenju. Podobno zagovarja tudi Marcia Eaton, Holmes Rolston, Glenn Parsons, Patricia Matthews itd., ki se po splošni klasifikaciji uvrščajo med kognitivno smer raziskovanja estetskega izkustva, vendar pa med njimi obstajajo določene razlike: nekateri od njih priznavajo tudi pomen kulturnih in družbenih vplivov v estetskem vrednotenju okolja ter tudi mite, zgodbe, ljudsko kulturo ipd. označujejo kot relevantno za ustrezno cenjenje okolja (Yuriko Saito, Thomas Heyd idr.).

Medtem ko kognitivci raziskujejo kateri konteksti vedenja so bistveni za ustrezno estetsko vrednotenje okolja, njim vzporedna, vendar metodološko zelo raznolika skupina raziskovalcev estetskega izkustva proučuje aktivnosti drugih mentalnih zmožnosti vključenih v estetsko doživljanje, s poudarkom na percepciji, domišljiji in emocijah, ter raznovrstnih estetskih oddzivih (pogosto označena kot nekognitivna smer). V ospredju je Berleantova fenomenološka estetika vpetosti, ki poudarja pomembnost imerzije v okolje, čutenja enega z okoljem. Berleant zavrača tradicionalna utemeljevanja estetskega doživljanja na konceptu brezinteresnosti in ločevanju subjekta in objekta, ter na mesto tradicionalne estetske kontemplacije vpeljuje pojem estetske vpetosti, ki poudarja našo neločljivost od okolja ter spodbuja holistično zavedanje (Berleant, 1992). V nekognitivnih smereh se pogosto, kot pogoj za estetsko doživljanje, omenja tudi neka stopnja odprtosti do objekta ali okolja: Noël Carroll jo pojasnjuje kot emocionalno odprtost

4 »Naravna krajina je nedoločljiv objekt; ki skoraj vedno vsebuje dovolj diverzitet, da dopušča očesu veliko svobode v izboru, poudarkih in združevanju njenih elementov, in je poleg tega še bogata s predlogi in z nejasnimi emocionalnimi dražljaji. Krajina, da bi lahko bila videna mora biti sestavljena **in da bila lahko ljubljena mora biti moralizirana**. Potem lahko čutimo, da je lepa. Promiskuiteta naravne krajine ne more biti uživana na kakršenkoli drugi način« (Santayana, 2012, 83). Del besedila v krepkem tisku Carlson v citiranju Santayane izpusti.

5 Po Waltonu tovrstne kategorije ne morejo veljati za naravo, saj gre za popolnoma drugačen objekt kot umetnine in meni, da so v naravi estetske kategorije relativne in niso resnične, vendar Carlson kljub temu poskuša vzpostaviti estetske kategorije narave in s tem objektivizirati estetsko izkustvo.

(Carroll, 2008), medtem ko Brady izpostavlja nekakšno domišljjsko odprtost. Nekateri drugi avtorji, kot je Stan Godlovitch trdijo, da nič od naštetega ne igra osrednje vloge v estetskem doživljanju okolja predvsem narave, ampak naše čutenje narave kot ločene, tuje in neznane, zakar naše cenjenje narave temelji na misterioznosti (Godlovitch, 1994). Zelo mogoče, da je misterioznost lahko dejavnik našega estetskega vrednotenja narave, hkrati številni primeri estetskega cenjenja narave in okolja ter na splošno vsakdanjih objektov in aktivnosti dokazujejo, da ta ni nujna prisotna v estetskem doživljanju. Raznoliki izpostavljeni dejavniki nudijo vpogled v kompleksnost estetskega doživljanja in v širok spekter njegove pojavnosti.

OD ESTETIKE DO ETIKE

Okoljska estetika na začetku 21. stoletja torej zaobjema zelo različne pristope, v grobem ločene na kognitivne in nekognitivne,⁶ oziroma tiste, ki menijo, da je nekaj drugega kot vedenje bistvenega v estetskem doživljanju okolja. Ločimo jih lahko tudi na tiste, ki se osredotočajo na vlogo objekta in objektivne stvarnosti in tiste, ki zagovarjajo subjektivnost estetskega doživljanja. Ker se večji del okoljske estetike posveča iskanju in utemeljevanju povezav med estetskim vrednotenjem okolja in narave ter spoštljivo okoljsko presojo so v ospredju kognitivna utemeljevanja ustrezne estetske presoje, ki cenijo okolje takšno kot je, na osnovi objektivnega vedenja. Na drugi strani se utegne izkazati, da neprecenljiv prispevek estetskega doživljanja v skrbi za okolje prinaša ravno subjektivno intimno doživljanje in čeprav se zdi teoretično utemeljevanje teh povezav težavno, je vendarle jasno, da naše emocionalno obarvane vezi z okoljem in njegovimi objekti, vzbujajo skrb zanje. Kante meni, da je vloga estetike v etiki dobro razvidna v osebnem odnosu do stvari, ki temelji na navezanosti in torej dolžnosti do njih (nadgrajeni z univerzalnejšo dimenzijo) (Kante, 2009, 3). Resnično si v praksi težko predstavljamo, da skrbimo za nekaj, do česar nismo vzgojili nobenih osebnih, emocionalnih ali emocionalno asociativnih navezav (takšnih, ki se vežejo na predmet posredno). Vloga estetskega izkustva v skrbi za okolje tako ne more biti enostavno definirana, že na osnovi obrazloženih dejstev, da ne obstaja enotna definicija estetike in estetskega izkustva in da v primerjavi z umetnostjo okolje nima vnaprej določenega interpretativnega okvirja, ki bi vodil percepcijo. Tako imamo danes zelo raznolike pristope utemeljevanja estetskega doživljanja v povezavi z okoljsko etiko.

Saito in Eaton, ki pripadata kognitivni smeri, izpostavita sorazmernost občutka lepega in čuta za skrb: če nam bo nekaj lepo, potem bomo zanj tudi skrbeli; ter predstavita primere, kako vednost vpliva, da nekaj presojamo kot lepo ali kot ne (predlagata nekakšno ekološko osveščeno estetiko).⁷ Nadalje menita da ustrezna ekološko informirana družbena propaganda lahko koristno vodi naš estetski okus v okoljsko manj škodljiv oziroma okolju prijazen. Skozi tovrsten estetski inženiring, naj bi estetika bistveno prispevala k oblikovanju estetskih prioritet družbe, ki so trajnostna (ekološka) (Saito, 2007, 69–96). »Zeleni« estetski inženiring ima lahko zelo velik domet, vendar pa je nevarnost ta, da bi bili njegovi učinki le površni in kratkotrajni, nekakšna modna muha, ter da ne bi izzvali potreb družbe po trajnejših spremembah v vrednotenju okolja. Dejstvo je, da politika od nekdanj izkorišča učinke estetskega ugajanja (in s tem sproža številne estetske nevarnosti) ter da sodobnemu oglaševanju in kapitalistični logiki manjka ekološka paradigma. Vendar pa se zdi smiselno poudariti, da družbena propaganda ne nujno determinira estetskega okusa in da če kot tudi trdita Saito in Eaton, vedenje lahko spremeni estetsko vrednotenje, potemtako se strinjata tudi, da ima subjekt možnost zavzetja kritične distance in prepoznati namen določene propagande, oziroma da se ta ne slepo prepušča vodenju ter lahko presoja glede na sebi lastna načela, želje oziroma vedenja v ozadju. Podobno ne moremo potrditi, da bi med vedenjem in estetiko obstajala vez, ki bi narekovala znanstveno naravoslovni determinizem, ki bi ga lahko očitali Carlsonu in njegovemu naravo-okoljskemu modelu estetskega vrednotenja naravnih okolij. Carlson želi estetsko vrednotenje narave utemeljiti na objektivni stvarnosti, ki jo sporočajo naravoslovne znanosti. V ta namen posvoji oziroma razvije analog Waltonove kategorizacije umetnin, ki ga prilagodi kategorizaciji narave na osnovi znanstvenega naravoslovnega vedenja. Na podoben način Eaton razvije pomen kontekstualne ustreznosti/neustreznosti v ustreznem estetskem cenjenju okolja (glej primere v Eaton, 2001, 193–194). Mnogi okoljski estetiki se ne strinjajo s Carlsonovo vpeljavo estetskih kategorij nad naravo. Kante Carlsonu očita, da naravoslovno znanje ne razmejuje estetsko pomembno vednost, tako kot to počne vednost v umetnosti in da se torej z vpeljavo kategorij ne razjasni kaj je nujno in pomembno v ustreznem estetskem vrednotenju naravnega predmeta. Ključna razlika izvira iz dejstva, da naravne stvari niso načrtovane s ciljem estetskega vrednotenja in so tako odvezane omejitve, ki vodijo umetniško vrednotenje skozi kategorije. Torej kategorije umetnosti

6 Tako ločijo vidnejši teoretiki (Carlson, Eaton, Berleant itd.), obstajajo pa tudi druge, manj uveljavljene, vendar ne nujno manj ustrezne kategorizacije okoljske estetike: Moore loči konceptualne ali nekonceptualne smeri, Foster narativne in ambientalne. Med njimi se, podobno kot zgoraj, zrcali ključna ločnica med pomenom, ki ga dajajo teoretiki vedenju oziroma objektivni stvarnosti in tistimi, ki menijo da je vpetost v okolje, emocionalno vzburljenje, domišljija oziroma subjektivno doživljanje bistveno (povzeto po Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2015).

7 "Pri ustvarjanju trajnostnih okolij se potrebno vprašati, ne le kaj ljudje dojemajo kot lepo, ampak kaj bi morali dojeti kot lepo" (Eaton, 2001, 176).

predpisujejo ustrezne način estetskega vrednotenja, ravno zato ker so intencionalne, medtem ko kategorije narave niso in tako ne predpisujejo kategorij in je tako estetskemu vrednotenju narave lastna svoboda, ki je bila odvzeta umetniškemu vrednotenju (Kante, 2009, 49).

Na drugi strani Carlson zelo dobro definira in izpostavi v presojah zanemarjene karakteristike okolja ter opiše kako določeni modeli⁸ estetske presoje niso ustrezni, saj ne zajemajo okolja takšnega kot je. Poudarja nedeterminiranost okolja in medsebojno povezanost ter skupno delovanje vseh sestavin okolja in tudi poskuša pojasniti kako ta naravni kot tudi naravno-antropogeni proces sinergije okoljskih dejavnikov in sestavin vpliva na podobo oziroma izgled danega okolja. Na osnovi tega Carlson razvije tudi model estetskega vrednotenja antropogenih okolij, ki je lahko koristen v sferi trajnostnega upravljanja z okoljem. Tukaj znanstveno vedenje nima več osrednjega pomena, pač pa Carlson v ospredje postavi naš občutek doživljanja okolja kot bi moralo biti, kar spominja na občutek doživljanja lepega,⁹ vendar hkrati poudarja, da v okolju ne smemo slediti le formalni lepoti, ampak ekspresivni, ki je rezultat mnogoplastnega prepleta vseh okoljskih dejavnikov in sestavin. Carlson poda svoje mnenje, kdaj je okolje »lepo« oziroma kdaj izgleda kot bi moralo in sicer takrat ko izraža trajnost in produktivnost. Carlson se s tem sicer približuje nekakšnemu ekološkemu determinizmu estetske vrednosti, ki pa ne poudarja več, da je znanstvena vednost tista, ki omogoča, da nekaj ustrezno cenimo, ampak to prej zagotavlja nekakšna ekološka miselna podoba funkcionalne ustreznosti, podobno kot podaja to že Aldo Leopold v delu *A Sand County Almanac*.

Če pri Carlsonovem modelu estetskega vrednotenja antropogenega okolja lahko sledimo določene vzporednice s Kantovim pojmovanjem lepega, je občutek sublimnega bližje Berleantu, ki estetskega izkustva ne išče zunaj, v zunanjih zakonitostih, ampak v našem lastnem zavedanju okolja, sveta, ki ga gradimo skozi čutno doživljanje okolja. Po Berleantu estetska vpetost v okolje, imerzija subjekta v okolje in njegove čutenje enega z okoljem, tisto, ki producira resno in globoko skrb za okolje. To pa kot omenjeno odpira vrata v zanimivo raziskovanje vezi med pojmom estetske vpetosti in razvojem čuječnosti, ki lahko utrdi Berleantovo trditev, da »estetika /.../ ni iluzorni umik iz etične sfere ampak ultimativno postane njen vodnik in dopolnilitelj« (Berleant, 1992, 13).

Estetsko izkustvo okolja se v epistemološkemu pogledu kaže kot izvorno izkustvo sveta. Naši čuti nam omogočajo spoznavanje, komunikacijo in oblikovanje vezi z zunanjim svetom in verjetno bi se vsi strinjali, da je težko imeti rad glasbo, ki je nikoli ne slišiš. Lahko bi

sicer trdili, da je glasbo kljub temu mogoče imeti rad, saj nam naša domišljija ali pa določeno vedenje o njej in o njenih učinkih omogoča nekakšno miselno podobo, ki jo imamo lahko radi. Ob tem si je potrebno priznati tudi, da so te miselne podobe pogosto nerealne in zmotne, npr. ko nam kdo opisuje glasbo ali vizualno podobo; ko smo neposredno soočeni z njo ugotovimo, da smo si napačno predstavljali. Dalje Saito meni, da četudi bi v teoriji res lahko skrbeli za nekašen abstraktni koncept ali entiteto in jo imeli radi, se v praksi izkazuje da je čutno zaznavanje tisto, ki vzbuja emocije in skrb (pomislimo le na moč simbolov, ki reprezentirajo entitete kot so svoboda, mir ipd.) (Saito, 2007, 70–71). Tudi Leopold poudari, da okoljska etika zahteva estetsko dimenzijo in da ji ne zadustuje le mentalni koncept: »*Etični smo lahko le do nečesa, kar vidimo, občutimo, razumemo, imamo radi ali kako drugače v to upamo*« (Leopold, 2010, 79).

Na drugi strani je predstavna moč zelo pomembna v vrednotenju nečesa s čimer nismo v neposrednem stiku (razširitvi vrednotenja) in kot je ugotavljal že Kant in po njemu tudi Brady, je domišljija na splošno močna komponenta estetskega izkustva. V Kantovi sodbi okusa je domišljija oziroma upodobitvena moč v svobodni harmonični igri z razumevanjem in Brady meni, da v tej svobodni igri domišljija vzpostavi povezave in asociacije v zvezi z objektom glede na njemu lastne lastnosti (Brady, 2008, 151). Domišljijske zmožnosti tako omogočajo, da svoje vedenje, spomine, emocije ipd. povežemo z objekti in njihovimi lastnostmi ter tako omogoča njihovo cenjenje. Eaton in Carlson ugovarjata, da mora ustrezna estetska presoja temeljiti na resničnosti, vedenju in se izogibati domišljiji, ki bi na okoljske objekte nanašala subjektivne interpretacije in jih vrednotila za lastnosti, ki jih nimajo (Carlson, 2000, 106; za kritiko domišljije glej Eaton, 1998).

Delo Carlsona in Eatonove, kot tudi večine sodobnih okoljskih estetikov, se pogosto nanaša na teoretične nastavke Ronalda Hepburna, ki v članku *Sodobna estetika in zanemarjanje naravne lepote*, v ospredje postavi zahtevo po resni in globoki presoji narave ter tako inspirira številne znanstvene teoretike, ki resno in globoko estetsko presojo povezujejo z okoljsko etiko in okoljevarstvom. Brady poskuša dokazati, da v estetski presoji ne gre za popolnoma svobodno igro domišljije, ki bi vodila v fantazijsko, emocijsko nerealno sodbo in trdi, da domišljija deluje v odnosu z razumom in osnovnimi koncepti kognicije. Podaja, da domišljija v estetski presoji deluje na različne načine: metaforično, raziskovalno, projektivno, razširitveno in razodevajoče (Brady, 1998). Ne zanika, da lahko domišljija resnično vodi v trivilizacijo in sentimentalizacijo narave in jo spremi-

8 Kot so model slikovitosti, krajinarski in umetniški pristopi vrednotenja okolja.

9 Carlson sicer ne govori o občutku ugodja ob doživljanju krajine kot takšne kot mora biti, hkrati ga tudi ne zanika. Vzporednica med občutkom ob izkustvu lepega in takšnega kot mora biti, je da sta oba vezana na nekakšno strukturo zunanjih dejavnikov, formalnih kvalitet okolja in na naše ujemanje predstav. Pomembno je da se Carlson nanaša v estetiki okolja na naravni red oziroma red, ki se zgleduje po naravnem redu; ko cenimo okolje, cenimo red sil, ki so ga izoblikovale (Carlson, 2000, 118).

nja v nekaj kar ni, vendar poudarja, da je na splošno domišljija izurjena v zmožnosti, da ne zapade v osebne fantazije. Dalje meni da v estetski sodbi domišljija kooperira z brezinteresnostjo, ki jo drži stran od fantazije in samozadovoljivih odzivov (Brady, 2008, 150–161). Tako poudari, da obstaja ločnica med zdravorazumsko domišljijo in fantazijo in hkrati v svojo teorijo estetike vnaša nekakšno objektivnost, ki omogoča da okolje ustrezno estetsko vrednotimo.

Ceniti naravo in okolje pod njim lastnimi pogoji oziroma na osnovi lastnosti, ki jih imajo, torej v sebi nosi etični imperativ. Dogaja se, da naravne objekte vrednotimo kot umetniško delo in jih presojava kot lepe ali se v doživljanju neke krajine prepustimo domišljiji in si njeno podobo zamišljamo kot sliko, kot sanjsko podobo, kot zgodovinsko doganjanje, filmsko podobo ipd., a dejstvo je, da, če se v tovrstnem vrednotenju ne zmenimo za resnično naravo objekta »potem nimamo nobenega razloga za skrb, kakšna je dejansko narava, in tako tudi nobenega razloga, da jo ljubimo tako, kakršna je« (Kante, 2009, 46). Če torej povzamemo, ne obstaja ločnica med estetskim vrednotenjem umetnosti in narave, ki bi nastala zaradi vrste objekta, ampak gre za estetsko vrednotenje objekta, umetnosti ali narave, kot takšne kot je ali nasprotno kot takšne kot ni (zmotna presoja), kar je rezultat naše fantazije, nevednosti oziroma nerazumevanja.

USTREZNO ESTETSKO VREDNOTENJE OKOLJA

V kolikor se strinjamo, da je za razvoj okoljske etike pomembno ustrezno estetsko vrednotenje okolja, je potrebno razjasniti kakšno vrednotenje je ustrezno oziroma kakšna so neustrezna vrednotenja okolja. Sklepamo lahko, da so neustrezna vrednotenja okolja tista, ki ga presojava zgolj skozi koristi za človeka (ekonomske in druge pragmatične vidike zadovoljive človeških želja in potreb) in tudi tista, katerih vrednotenje vodijo nekakšni nerazumski emocionalni vzgibi ali fantazijske predstave (subjektivno nerealno). Da mora ustrezno vrednotenje zajemati okolje takšno kot je, se v spošnem strinjajo vsi okoljski estetik. Ne strinjajo pa se na čem temelji ustrezna presoja okolja, ki podpira skrb za okolje.

Predlagamo ločitev med tistimi pogledi, ki zagovarjajo **brezinteresno** presojo (stranski produkt brezinteresne estetske kontemplacije okolja je ekološka želja ali interes), tistimi, ki **celostno** presojo (ekološki in estetski interes komplementarna v celostni-optimalni presoji) in navsezadnje tiste, ki utemeljujejo **ekološko** presojo (ekološki interes vodi estetsko presojo).

Zagovarjanje brezinteresnega stališča v vrednotenju okolja bi lahko pripisali začetniku globoke ekologije, Arneju Naessu, ki zahteva, da okolje ne dojemamo skozi lastne interese in temelji na priznavanju intrinzičnih vrednosti okolja, torej vrednot okolja, ki niso odvisne od koristnosti ne-človeškega sveta za človeške namene. »Prisotnost inherentne vrednosti v naravnem objektu je neodvisna od kakršnekoli zavesti, interesa ali cenjenja s strani kakršnegakoli zavestnega bitja« (Naess, 2011, 88).¹⁰ Te vrednosti lahko prepoznavamo v bogastvu in raznovrstnosti življenjskih oblik, ki reprezentirata udejanjenje teh inherentnih vrednosti in sta hkrati vrednosti sami zase. V bogastvu in raznovrstnosti življenja¹¹ ima vse sebi lastno vrednost, tudi nižje ali primitivne oblike življenja bistveno prispevajo k bogastvu in raznovrstnosti življenja in niso le korak na poti k takoiimenovanim višjim ali racionalnim oblikam življenja, temveč pomemben člen medsebojne povezanosti okolja (Naess, 2011).

Brady, zagovornica tradicionalne estetike, izpostavlja koncept brezinteresnosti, kot temeljen estetski presoji in trdi, da lahko estetsko izkustvo bistveno prispeva k spoštljivi okoljski presoji, saj omogoča presojo izven lastnih interesov in odpira možnost intimne aktivne vpetosti v okolje, kjer poglobljamo in širimo naše vrednotenje, medtem ko ohranjamo določeno distanco, ki nas zadržuje od prilastitve opazujočega objekta skozi lastne interese (Brady, 2008). Brezinteresno presojo lahko razumemo kot razumsko odločitev, ki temelji na zavedanju lastne pozicije oziroma lastnega mišljenja in emocij, vendar se jim ne pusti voditi (npr. Brady podaja primer sodnika). Na drugi strani pa lahko brezinteresno stališče razumemo tudi kot stanje subjekta v kontemplaciji čutnih kvalitet okolja, estetski kontemplaciji. Odpira se vprašanje ali lahko o stanju estetske kontemplacije govorimo kot o estetski presoji ali vrednotenju, glede na to, da gre prej za stanje nekakšnega stapljanja, imerzije subjekta z okoljem, kjer subjekt ni več v distanci presojanja objekta. V tem pomenu lahko razumemo Berleantovo težnjo, da v estetiko vpelje pojmovanje estetske vpetosti na mesto estetske presoje, vrednotenja ali izkustva. Berleant zavrača brezinteresno kontemplacijo, saj poudarja da okolje ni oddaljen objekt kontemplacije, ampak kompleksna mreža odnosov, povezav, kontinuitet fizičnih, družbenih in kulturnih razmer, ki usmerjajo našo aktivnost, odzivnost, zavedanje, ter dajejo obliko in vsebino našega življenja. Človek in okolje nista nikoli ločena, zato ne moremo presojati okolja s pasivne distance, ampak skozi aktivno vpetost vanj (Berleant, 1992). Brady odgovarja, da brezinteresnost ne vodi nujno v ločitev, distanciranje in pasivnost.¹² Dejstvo je,

10 Naess povzema po Regan, T. (1981): The Nature and Possibility of an Environmental Ethics. *Environmental Ethics*, 3, 30.

11 Izraz življenje se pri Naessu nanaša tudi na »neživo« naravo: reke, pokrajine, ekosisteme.

12 Ločitev in distanciranje sta vplivala na dojetje estetskega izkustva kot pasivne, ne-emocionalne kontemplacije objekta, vendar pa je Kantovo kontemplativno ugodje povezano le z interesom, da se želimo povezati z objektom v namen čutne zadovoljive ali za doseg določenih ciljev. Pasivnost pomeni le neaktivnost naših interesov in ne onemogoča aktivne kontemplacije, nasprotno estetska kontemplacija je »harmonično svobodna igra domišljije in mišljenja«, kjer so naše mentalne moči osvobojene od kognitivnosti, iskanja determiniranih znanj o objektu in se lahko prepustimo svobodni domišljiji aktivnosti (Brady, 2008, 133).

da Berleantovo zanikanje brezinteresne kontemplacije deluje nekako kontradiktorno, saj tako ne najde trdnih temeljev za estetsko vpetost.¹³

Zanimive povezave med estetiko in etiko se dalje odpirajo z raziskovanjem pojma čuječnosti ali pozornosti¹⁴ in njegove primerjave z Berleantovo estetsko vpetostjo, ki jih družijo osredotočena pozornost na objekt, preseganje dualizma, ter na drugi strani z brezinteresno estetsko kontemplacijo.¹⁵ Jan Kabat Zinn pojasnjuje, da je čuječnost univerzalen fenomen, ki označuje zmožnost specifičnega načina usmerjanja pozornosti, ki je nepresojajoče, v tem trenutku (Kabat-Zinn, 1994, 4). George Dreyfus opozarja na razliko med modernimi konteksti pojma čuječnosti in izvornim (budističnim) pojmovanjem. Poudarja, da čuječnost ni zgolj stanje momentalne nepresojajoče pozornosti (kot sledimo v zahodnih psihoterapevtskih študijah), ampak da je čuječnost tudi kognitivna aktivnost, vezana na spomin, delovni spomin. Čuječnost ni torej le povezana z zaznavo določenega objekta, ampak tudi z vsemi asociacijami in spomini ki se v zvezi s tem pojavijo ter navsezanje s samim oblikovanjem spomina na izkustvo. Čuječnost je zmožnost mišljenja, da vzdržuje pozornost na objektu in ni le »bottom-up« proces, kjer je mišljenje odprto do česarkoli, ampak mora biti razumljena tudi kot »top-down« zmožnost mišljenja, da ohrani in poveže informacije tako, da sedanji trenutek izkustva vključi v časovni tok izkušanj. Čuječnost je naravna zmožnost in ni le na sedanost osredotočena nepresojajoča zavest o objektu, ampak dajanje polne pozornosti objektu vodeč k hranjenju informacij na način, da naredi informacije, ki jih zagotavlja naša kognicija smiselne (Dreyfus, 2011). Potrebno se je torej zavedati, da so izvirne definicije čuječnosti dosti bolj kompleksne od modernih pojasnjevanj in če želimo najti vzporednice med estetskim doživljanjem in etiko v fenomenološkem pogledu, potem se nemara odpirajo zanimiva vrata v spoznavanje medkulturnih podobnosti med pojmom estetskega doživljanja in čuječnostjo in s tem možnosti utemeljevanja vloge estetike v kultivaciji okoljske etike, glede na dejstvo, da čuječnost oziroma sati »v budizmu

predstavljena kot pozorno etično zavedanje pogojenosti v vsakem trenutku ali, kot jo imenuje Gethin, »etična intuicija« (Ditrich, 2015, 19). To pa dalje vodi v interdisciplinarno raziskovanje, ki je kompleksno in obsežno ter zahteva posebno obravnavo, ki v okoljski estetiki še ni razvita, kljub očitnim vplivom vzhodnjaške in budistične filozofije na nekatere okoljske estetike, še posebej na Saito, ki pojasnjuje da, mora ustrezno vrednotenje narave vključevati moralno zmožnost priznavanja resničnosti naravi neodvisno od človeka in čut za poslušanje njej lastne zgodbe (Saito, 1998). Dodatno lahko to razpravo osvetli vključevanje avtorjev, ki so raziskovali vezi med estetiko, kontemplacijo in etiko, kot je Arthur Schopenhauer,¹⁶ in tudi raziskovanje Kantove etike in estetike v odnosu do čuječnosti in budističnih praks razvoja etike.

Pristop celostne presoje, ki ga bomo le na kratko omenili, v sodobni okoljski estetiki uživa manj pozornosti, čeprav bi lahko trdili da je bil eden temeljnih,¹⁷ ki je vzpodbudil estetike k povezovanju z okoljsko etiko. S tem pristopom ne izpostavljam tendenc po dokazovanju, da sta si estetska in etična sodba nujno dopolnjujoči, lahko sta tudi nasprotujoči in tudi ne pozitivističnih estetskih vrednotenj, ki bi narekovala, da vse kar je naravno tudi estetsko pozitivno vrednotimo. Želimo izpostaviti, da lahko estetika igra dopolnjujočo vlogo, kot eden od interesov, poleg ekološkega, vpetih v ustrezno presojo okolja, ki poskuša zajeti dobrobit vseh vključenih dejavnikov in vsebin. Ta pogled dobro zajame Leopold,¹⁸ ko človeku nalaga da »Vsako vprašanje preuči v sklopu tega kar je etično in estetsko pravilno in tudi kar je ekonomsko koristno. Neka stvar je pravilna, kadar teži k ohranitvi integritete, stabilnosti in lepote biotske skupnosti« (Leopold, 2010, 84). Saito kasneje v duhu celostnega interesa razvije smernice zelenega oblikovanja: izdelek mora biti koristen, ekonomičen, lep in okolju prijazen (Saito, 2008, 84–96).¹⁹ Četudi ta pogled lahko označimo kot teoretično optimalen, saj skuša zajeti korist in dobrobit vseh vključenih, pa je dejstvo, da se v vsakodnevem življenju pogosto ne odločamo na osnovi celostne presoje (razen morda,

13 Lahko bi sklepali, da je Berleant pod vplivom Dickiejeve kritike koncepta brezinteresenosti v estetiki, ki trdi, da ne gre za posebno brezinteresno stanje, ampak zgolj stanje osredotočene pozornosti na čutne kvalitete (Dickie, 1964).

14 Slovenska prevoda angleške besede *mindfulness*, ki se konec 19. stoletja uveljavi v angleških prevodih budističnih tekstov kot sinonim za palijsko besedo sati (sanskrt smrti) (Ditrich, 2015, 13).

15 Černetič pojasnjuje, da je čuječnost proces opazovanja, ki je nepristransko in eksplorativno. Čuječnost ima dvojno vlogo: razvija zavedanje in širi obzorja ter omogoča nastanek praznega prostora-mentalno stanje stalne odprtosti in pripravljenosti (Černetič, 2005). V zahodni filozofiji čuječnost lahko sledimo že v praksah stoicizma, kasneje pa pri filozofu Adamu Smithu, ki piše o konceptu nepistranskega opazovalca, navsezadnje pa tudi v fenomenologiji (od Husserla, Heideggerja do Berleanta).

16 Schopenhauer meni, da estetska kontemplacija nudi vpogled v resničnost, torej odpira vrata v objektivnost, ravno na osnovi tega, da je brezinteresna, vendar pa njegov opis spominja na Berleantovo estetsko vpetost, saj tudi Schopenhauer poudarja popolno osredotočenost na zaznavo, imerzijo in občutenje neločljivosti od okolja (Schopenhauer, 2008, 198–201).

17 Temeljen v smislu zgodnjih tendenc po zaščiti lepote narave in okolja.

18 Lahko bi ga umestili tudi med začetnike ekološkega glede na njegovo miselno podobo okolja in narave, vendar pri njemu ni v ospredju le ekološki interes kot pri Carlsonu, ki se pogosto približa pozitivizmu (Johnu Muiru in povzdigovanju divje, primarne narave).

19 Saito v nasprotju s Carlsonom ne izpostavlja le vedenje, ampak predsvem željo! Meni da bi lahko ekvivalenten moralni kriterij za ustrezno estetsko vrednotenje izhajal iz naše želje se podrediti vodenju narave. Takšen odnos vi vključeval poslušnost do naravi lastne zgodbe in cenjenje glede na njej lastne pogoje, namesto, da nalaga nad naravo našo lastno zgodbo; glej Saito, 1998).

ko gre za strateške odločitve), ampak zgolj na osnovi naših lastnih prioritet in želj in kot prepoznava tudi Saito, večina naših življenjskih odločitev sprejemamo nepremišljeno, pri čemer pomembno vlogo igrajo naša nezavedna estetska ozadja in estetke prioritete (na katere ima pomemben vpliv družba, njene tendence, njena orodja oziroma propaganda). Lahko sklepamo, da v zavedanju tega, Saito predlaga estetski inženiring oziroma družbeno ekološko propagando, ki je zastavljena tako, da oblikuje subjektive estetske prioritete v skladu z okoljevarstvenimi, na način avtomatičnega vključevanja oziroma upoštevanje ekološkega dobrega v svojih vsakdanjih odločitvah.

Tretji pogled, ki je tudi najbolj razširjen in razdelan trdi, da mora ustrezno vrednotenje okolja temeljiti na ekološkem interesu. Gre torej za vpeljavo ekološkega interesa v estetiko, na način da ta vodi estetsko presojo oziroma da jo dopolni v ekološko osveščeno estetsko presojo. Najbolj viden zagovornik tega pristopa je Carlson, na splošno pa ga podpirajo tudi ostali kognitivni zagovorniki estetske presoje.²⁰ Carlson meni, da je mogoče ekološki interes v estetsko presojo narave vpeljati z estetskimi kategorijami vrednotenja narave,²¹ ki so osnovane na znanstvenemu znanju in zdravorazumskem vedenju. Saito je manj omejena in meni, da je estetsko vrednotenje ki je informirano z našo namero osmisлити naravo, kot je znanost, mitologija, folklor, ustrezno, ker vodi našo izkustvo proti razumevanju zgodbe narave, utelešene v njeni čutni površini (Saito, 1998). Ob tem velja izpostaviti dvom, da v odsotnosti vedenja o resničnih lastnostih objekta, ne bi mogli objekt ceniti, ljubiti in skrbeti zanj in na drugi strani, vso objektivno znanstveno vedenje še nikakor ne determinira, da bomo objekt sploh cenili ali ga sploh estetsko presojali.²² Na drugi strani Kante izpostavi dvom o opravičenosti snovanja ustrezne presoje: »Z zahtevo, da je treba naravni predmet ceniti kot tak, kakršen je, ni obsojen na nepomembnost noben njegov zaznavni vidik, nobena njegova kvaliteta ali njegova struktura /.../ dejstvo, da je treba nek predmet estetsko ceniti kot reko in drevo, samo po sebi ne izključuje nobenega načina zaznavanja niti nobenega zaznavnega vidika tega predmeta« (Kante, 2009, 50). Če naj bi ustrezno estetsko vrednotenje objekta razkrilo, kakšne estetske kvalitete in vrednost ta objekt ima, potem ne obstaja ustrezno estetsko cenjenje (Kante, 2009, 50).

Četudi vedenje o resničnih lastnosti objekta ne nujno vpliva na to, da bomo za nekaj skrbeli ali imeli radi, si je vendarle potrebno priznati, da bi lahko za nek objekt napačno skrbeli, če ne bi imeli vpogleda v njegove resnične kvalitete oziroma bi lahko nad njega nalagali neko svojo zgodbo. Naše vrednotenje okolja in narave, da bi bilo ustrezno, torej mora vključevati nekakšen vpogled v resničnost objekta, ki pa ga ne zagotavlja le znanost ali določeno vedenje, tudi naše zmožnosti opazovanja (in kontemplacije) ter zdravo razumske sposobnosti (kot omenjeno zgoraj imajo pomembno vlogo v vrednotenju ne le razum, ampak tudi domišljija). Predvsem pa je bistvena, kot izpostavlja Saito, želja po spoznavanju resnične narave. Ta pa lahko izvira tudi zgolj iz želje do poslušnosti in podreditve naravi (Saito, 1998).

CARLSONOVI NAPOTKI VREDNOTENJA ANTROPOGENE KRAJINE V ESTETSKI PRESOJI ISTRISKE KRAJINE

Carlson iz premise o pomembnosti kognicije, znanstvenega in zdravorazumskega vedenja v estetskem izkustvu, izpelje model estetskega vrednotenja naravnih okolij, naravo-okoljski model. Kasneje razvije tudi modela cenjenja antropogenih okolij (ekološki pristop v estetiki) in ruralnih okolij (na osnovi funkcionalne ustreznosti). Ker v članku želimo preveriti kako lahko estetsko vrednotenje prispeva k vrednotenju istrskih suhozidov, se bomo osredotočili na Carlsonov model vrednotenja antropogenih in ruralnih pokrajin.

Carlson z modelom estetskega vrednotenja antropogenih pokrajin nasprotuje in želi pokazati pomanjkljivosti krajinsko arhitekturnega pristopa in tradicionalne estetike arhitekture. Ta sta v estetskem cenjenju antropogenih okolij osredotočena na kulturo, medtem ko zanemarjata ekologijo in vse povezave, ki se odvijajo med kulturo, naravo in prostorom. Carlson poudari pomembnost doživetja človeške družbe kot vitalni del ekosistemov²³ in trdi, da mora ustrezno cenjenje antropogenih okolij temeljiti na ekoloških dejavnikih ter jih tako ne smemo dojemati kot analogne umetniškemu delu, »ampak kot integrirane človeške ekosisteme, primerljive z naravnimi ekosistemi« (Carlson, 2009, 57). Vendar, če naj bi naravne ekosisteme po Carlsonu ustrezno cenili na osnovi zdravega razuma in naravoslovnega znanja, ki sporoča naravno zgodovino,

20 Saito v nasprotju s Carlsonom ne izpostavlja le vedenje, ampak predvsem željo! Meni da bi lahko ekvivalenten moralni kriterij za ustrezno estetsko vrednotenje izhajal iz naše želje se podrediti vodenju narave. Takšen odnos vi vključeval poslušnost do naravi lastne zgodbe in cenjenje glede na nje lastne pogoje, namesto, da nalaga nad naravo našo lastno zgodbo; glej Saito, 1998).

21 Carlsonove estetske kategorije narave temeljijo na dveh tezah: prva teza je filozofska in se nanaša na to, da so estetske lastnosti, ki jih nek objekt ima, določene z ustrezno kategorijo (ruralna, industrijska pokrajina itd.), pod katero zaznavamo ta objekt, kot da tja sodi (torej da zgleда kot bi moral). Torej to, da neka stvar dejansko ima tiste estetske lastnosti, katere se zdi da jih ima, ima le takrat ko jo zaznavamo v pravi kategoriji. Kako vemo katera je prava kategorija? Na osnovi ustrezne vednosti (nekaj prenešeno iz eno v drugo kategorijo ne bo imelo istih estetskih lastnosti). Tako zaznava le ustrezno izobražen opazovalec, ki uporablja ustrezno vednost o tem, kakšne so običajno videti stvari v tej kategoriji, da jih lahko tako zaznava. Drugi vidik pa je psihološka teza: za tiste lastnosti katere se zdi, da jih določen objekt, je odvisno od naravne kategorije, pod katero ga izkušamo (povzeto po Kante, 2009, 47).

22 To navsezadnje navaja že Leopold, s trditvijo, da zgolj ekološka informiranost ni dovolj za razvoj okoljske etike (Leopold, 2010).

23 Nanaša se na teoretične nastaveke Joane I. Nassauer.

bi sklepali, da je potrebno pri cenjenju ruralnih ekosistemov razširiti razpon vednosti in vključiti družbeno vednost, ki izraža kulturno zgodovino krajine oziroma relevantno družboslovno znanstveno znanje, kar pa bi še poglobilo nejasnost glede vrste in količine znanja, ki je potrebno za ustrezno estetsko cenjenje okolja.

Carlson se temu problemu na nek način izogne s tem, ko se v vrednotenju antropogenih okolij osredotoča na ekološki pristop vrednotenja temelječ na nuji v kulturi, ki podobno kot naravna nuja, narekuje, da nekaj v antropogenem okolju izgleda kot bi moralo biti. Zaključí, da je ta nuja funkcionalna ustreznost, ki zahteva, da ekosistem in njegove komponente ne dojemamo kot puzzle ampak kot del stroja.²⁴ Komponente ekosistema ne morejo biti ustrezno cenjenje v izolaciji, ampak mora biti vsaka percepirana glede na ustreznost širše celote. Carlson pojasni, da ima nekaj funkcionalno ustreznost, ne glede ali je to urbana krajina ali ruralna, kadar, v odgovoru na človeške potrebe, interese in skrbi ter druge kulturne dejavnike, zraste kot bi bilo naravno, organsko (lahko rečemo, da doseže visoko stopnjo ekološke prepletenosti). Funkcionalna ustreznost ni rezultanta nekega krajinskega oblikovanja ali tradicionalnega estetskega arhitekturnega pristopa, ampak rezultat tistih sil, ki so ga tako oblikovale, da je ustreznost njegovih komponent prešla v bivanje. Takšno antropogeno okolje izgleda kot da je rezultat naravnih procesov podobnim ekološkim in evolucijskim silam, ki oblikujejo naravno okolje. Carlson zaključí, da takšno okolje izgleda kot bi moralo (Carlson, 2009).²⁵

Če prenesemo Carlsonov model cenjenja antropogene pokrajine, na estetsko vrednotenje suhozidov v istrskem okolju, lahko pojasnimo takole. V istrskem okolju so suhozidi nastali iz potrebe kmetijstva (zaščita terena pred drsenjem in omogočanje obdelovanja), danes pa se pogosto omenja tudi njihova kulturno-zgodovinska vrednost, turistična in na splošno doživljajska oziroma estetska vrednost, še premalo pa njegova ekološka vrednost. Estetska komponenta vrednotenja je tako močna, da ljudje pogosto gradijo betonske zidove na način, da bi izgledali kot suhozidi. Želimo dokazati, da ti posnetki suhozidov, nimajo enake estetske vrednosti kot resnični suhozidi, kljub dejstvu, da imajo enak osnovni namen in da so si lahko na izgled podobni. Razlika v estetski vrednosti je odraz funkcionalne ustreznosti, ta pa se odraža v produktivnosti in trajnosti, oziroma v ekolo-

ški vrednosti (povezanosti). Po Carlsonu torej estetska vrednost ruralnega okolja temelji na funkciji dotičnega okolja, kako dobro ali kako slabo določena okolja uredničujejo to funkcijo, to pa se izkazuje v produktivnosti in trajnosti. Kar izgleda kot bi moralo, v okolju odraža produktivnost in trajnost (npr. če je zid funkcionalno ustrezen, potem je tudi produktiven in trajen ter vice versa in izgleda kot bi moral).

Simulacija suhozida, bi načeloma lahko dosegala podobno stopnjo produktivnosti, ostaja pa razlika v trajnosti. Dobro grajeni suhozidi lahko zdržijo tisočletja, medtem ko betonski zidi začno dosti hitreje propadati. Kar bi bilo zanimivo ob tem dodati je dejstvo, da vse človeške stvaritve v okolju zaznavamo v njihovem določenem življenjskem ciklusu, nastajanja, stvaritve in propadanja ter morebitnega obnavljanja. Medtem, ko ima narava in naravni elementi svoje samoobnovitvene moči in cikle, antropogene stvaritve v okolju propadajo (na splošno bolj kot so umetne, bolj je ta proces viden). Na kakšen način torej antropogeni elementi in okolja izpolnjujejo svojo funkcijo in kako hitro propadajo je v veliki meri odvisno od tega kako dobro se prilagajajo oziroma sodelujejo z okoljskimi procesi in dejavniki. V ozadju je torej stopnja ekološke povezanosti in od nje je tudi odvisno kako bo to »propadanje izgledalo«. Pomislimo, kako bomo cenili staro sivo betonsko škarpo ali star suhozid, poraščen z mahovi, bršljani, cveticami, ki je hkrati habitat različnih žuželk in plazilcev. V ozadju pa so tudi manj vidne plati ekološke povezanosti in karakteristike žive in nežive narave (suhozid je porozen, zračen itd.). To so hkrati le vidiki trajnosti, saj tembolj je stvaritev v sinergiji z ostalimi okoljskimi dejavniki in procesi, toliko bolj bo trajnejša in na nek način tudi produktivnejša, saj bo s časom pridobila številne biološke in ekološke funkcije.

Zaključimo lahko, da so suhozidi zrasli s človeškimi potrebami v tesni povezanosti z okoljem, njegovimi elementi, naravnimi procesi in dejavniki. To pojasni zakaj istrsko okolje s suhozidi izgleda kot bi moralo – suhozidi v njem delujejo organsko, kot bi jih oblikovale naravne sile. Carlson nas napoti k temu, da suhozide ne vrednotimo kot individualne, nepovezane elemente ali kot del del statične scene in slikovitega pogleda²⁶ in nas napeljuje, da istrsko okolje in njegove elemente zaznavamo kot organsko enotnost grajeno iz medsebojno povezanih sistemov. Betonski zidi nikakor ne morejo nadomestiti suhozidov, saj so manj trajni, njihova eko-

24 Podoben ekološki pristop ali ekološko paradigmo lahko sledimo med drugimi tudi pri vplivnih začetnikih okoljske etike, Naessu in Leopoldu, ki v nasprotju s Carlsonom ne govorita o premostitvi površne estetske presoje na poti proti globoki, ampak izpostavljata potrebo po globoki spremembi v našem vrednotenju okolja in narave, ki mora preseči vrednotenje okolja zgolj skozi vidike koristnosti.

25 To spominja na Kanta in njegovo smotrnost brez smotra ob doživljanju lepega. Kante meni, da Kant s tem želi preprosto izpostaviti, »da je lepota smotrna ali funkcionalna, ne da bi izvirala – tako kot običajno – iz intence ali načrta« (Kante, 2009, 101).

26 Carlson ne zanika, da formalna lepota ni pomembna dimenzija estetskega vrednotenja ruralnih okolij, ampak trdi, da je potrebno vključiti tudi ekspresivno lepoto, le ta pa temelji na produktivnosti in trajnosti okolij. Dokazati želi, da imajo ruralna okolja svojo estetsko vrednost, ki je ne smemo omejiti zgolj na slikovitost, kar bi pomenilo, da cenimo le tiste dele okolij ali tista okolja, ki so izjemno impresivna, medtem ko vsa druga, ki ne dosegaajo te stopnje slikovitosti ali impresije, npr. lokalna in ruralna okolja, zanemarjamo. Ne smemo biti omejeni na formalno cenjenje ruralnih okolij, ampak je potrebno gledati ozadja, za formalnimi kvalitativni. Ta ločitev med formalnim in ekspresivnim cenjenjem se zgleduje po: Hepburnovi med površnim, trivilanim ter resnim, globokim cenjenjem; po Hospersovi med šibkim in močnim pomenom v estetskem cenjenju in Pralovi ekspresivni lepoti ... (glej Carlson, 2009, 98-99)

loška funkcija oziroma povezanost v ekosistemu je veliko bolj revnejša in četudi sta njihova primarna funkcija in videz podobna, nikakor ne izgledajo, kot bi morali. Torej njihova estetska podoba nikoli ne bo ista, saj je ta odraz produktivnosti in trajnosti oziroma kot pojasnemo stopnje povezanosti v ekosistemu. S pojmom »izgledati kot bi moralo« lahko rečemo, da Carlson uvaja estetsko sodbo krajine, v kateri se udejanja ekološki pristop skupaj z idejo funkcionalne ustreznosti. Seveda pa se tukaj odpirajo mnogi pomisleki in nova vprašanja, predvsem v povezavi s subjektivimi prioriteta in željami, ki vplivajo na estetsko vrednotenje krajine, vendar, kot že pojasnjeno, ima Carlson ekološke prioritete oziroma njegovo estetsko vrednotenje vodi ekološki interes.

ZAKLJUČEK

V članku smo pojasnili in presojali različne pristope k utemeljevanju vloge estetskega doživljanja v okoljski etiki. V ospredju je ustreznost estetske presoje, ki temelji na temu, da zaznavamo okolje kot takšno kot v resnici je. Obstajajo različna mnenja kaj je bistveno v estetski presoji in na čem mora temeljiti ustreznost estetske presoje. Izpostavili smo tri sklope, glede na način kako avtorji vpeljujejo ekološki interes v estetsko presoj: brezinterešno, celostno in ekološko presoj. Najbolj razdelan in vpliven je ekološki pristop, ki poudarja pomembnost vedenja o resničnih kvalitetah okolja. Dejstvo je, da težko opravičimo vlogo estetskega doživljanja v okoljski etiki, če se le ta ne nanaša na realnost (kako naj z nečim ustrežno ravnamo, če nimamo ali niti ne želimo imeti uvida v njegove resnične kvalitete), vendar pa ni nujno, da to spoznavamo skozi znanstveno znanje, lahko preko zmožnosti opazovanja in kontemplacije. Navsezadnje je, kot predlaga Saito, najpomembnejša želja po spoznavanju resnične vednosti, ne glede ali ta izhaja iz mita, čutne zaznave ali znanosti, kar nas dalje napeljuje na zanimivo raziskovanje vezi med estetsko presojami in kultivacijo okoljske etike. Teoretične zametke zasledimo pri Leopoldu, bolj poglobljeno razpravo pa predvsem v Berleantovi estetski vpetosti in npr. pri Saito. Ta nam v opiranju na vzhodnjaško, budistično filozofijo, nudi nekatere iztočnice, ki nas napeljujejo na nadaljno raziskovanje in odkrivanje številnih podobnosti med pojmovanjem estetike in na drugi strani pojmom čuječnosti, ki izvira iz budistične filozofije in meditativnih praks. Tovrstnega interdisciplinarnega

raziskovanja in omembe teh razmerij v okoljski estetiki še ni zaslediti. Področje pa odseva kompleksnost že ne osnovi dejstva, da se je pomen čuječnosti s prehodom v zahodno kulturo na splošno omejil na rabo v psihoterapevtskih študijah, medtem ko je njen originalen pomen dosti širši. Glede na to, da v izvornih tekstih čuječnost igra ključno vlogo v kultivaciji etike in da jo z estetiko družijo številne pojmovne podobnosti, se v zvezi s tem ponuja možnost trdnejšega teoretičnega osnovanja vloge estetike v etiki (kar lahko podprejo tudi Schopenhauerjevi opisi kontemplacije) in navsezadnje možnost premika k širitvi globoke skrbi za okolje, s posameznika na družbo.

V zadnjem delu se posvetimo še skrbi, da je naše doživljanje okolja povezano z realnostjo in pojasnimo, kako je lahko naše estetsko vrednotenje povezano z ekološkimi danostmi. V ta namen razvijemo estetsko presojno istrskega okolja in suhozidov, po sledih Carlsonovega ustreznega vrednotenja antropogenega in ruralnega okolja (temelječega na funkcionalni ustreznosti, ki se odraža v produktivnosti in trajnosti). Ob tem izpostavimo pomen ekološke povezanosti v dinamičnem življenjskem ciklusu objektov v okolju in kako ta vpliva na naše estetsko vrednotenje. Tako lahko pojasnimo, zakaj suhozidi delujejo organsko in zakaj jih pozitivno estetsko vrednotimo v nasprotju z njihovimi betonskimi simulakri. Hkrati pojasnimo, da na tovrstno estetsko vrednotenje vplivajo subjektivne prioritete in da seveda ni nujno, da bomo suhozide v okolju vsi enako cenili, saj je ozadju nekakšen ekološki interes, želja po zaščiti narave in okolja, ljubezen do okolja ipd. Ugotavljamo torej, da gre za recipročen odnos in da ima estetika v okoljski etiki dvojno naravo: naše želje, prioritete vplivajo na to, kako nekaj estetsko presojamo in na drugi strani estetsko doživljanje razvija naš čut do okolja, želje, prioritete oziroma naš ekološki interes.

OPOMBA IN ZAHVALA

Prispevek je del širše razprave o okoljski estetiki in okoljevarstvu, ki je še v delu.

Doktorski študij je delno sofinancirala Evropska unija in sicer iz Evropskega socialnega sklada. Sofinanciranje se izvaja v okviru Operativnega programa razvoja človeških virov za obdobje 2007-2013, 1. razvojne prioritete Spodbujanje podjetništva in prilagodljivosti; prednostne usmeritve_1. 3: Štipendijske sheme

AESTHETIC EXPERIENCE OF THE ENVIRONMENT AND ITS IMPORTANCE IN CARE FOR THE ENVIRONMENT

Tanja PLEŠIVČNIK
Veliki trg 8, 6310 Izola, Slovenia
e-mail: tanja.plesivcnik@gmail.com

SUMMARY

The paper examines aesthetic experience and appreciation of the environment and nature in relation to care for the environment, which dictates more respectful environmental appreciation compared to previous forms. It shows that aesthetic appreciation based on sensuous engagement activates all aspects of our perception, thus creating the possibility of a more comprehensive grasp of the environment on its own terms. Focusing on the sensuous qualities of the environment is essential for aesthetic experience and it enables us to deepen and expand our appreciation of the environment. This allows us to not devote our engagement to pre-conceived ends or goals that would limit or subvert our attention from the full sensuous perception of the environment. Thus, we can strengthen and expand our awareness of the environment as an integrated whole, which provides a foundation for respectful appreciation of the environment and nature. This approach recognizes the influence of our acquired knowledge, memories, cultural frames and the like in establishing aesthetic appreciation of the environment. At the same time, however, it emphasizes that justifying a respectful aesthetic appreciation through an »appropriate« cognitive framework, such as scientific knowledge or ecology, is unable to explain how we experience an aesthetic environment. Rather, such knowledge only helps to recognize how sensuous perception and certain cognitive judgement complement each other. The example of the case study reveals how aesthetic experience enables a comprehensive capture of the sensuous perceptual qualities of drystone walls and the greater Istrian environment, where we can judge the integration of drystone walls in context and become aware of their sustainable contribution.

Keywords: environmental aesthetics; environmental ethics; aesthetic experience, aesthetic appreciation; perception; cognition; environmental awareness; Istrian drystone walls

LITERATURA IN VIRI

- Berleant, A. (1992):** *The Aesthetics of Environment*. Philadelphia, Temple University Press.
- Brady, E. (2008):** *Aesthetics of the Natural Environment*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Brady, E. (1998):** Imagination and the Aesthetic Appreciation of Nature. *The Journal of aesthetics and art criticism*, 56, 2, Environmental aesthetics, 139–147.
- Carlson, A. (2000):** *Aesthetics and The environment: The appreciation of Nature Art and Arcitecture*. V: Craig, E. & D. McIver Lopes: *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. London in New York, Routledge, 423–433.
- Carlson, A. (2009):** *Nature & Landscape, An introduction to Environmental Aesthetics*. New York, Columbia University Press.
- Carroll, N. (2008):** O tem, kako nas gane narava: med religijo in naravno zgodovino. Analiza: časopis za kritično misel, 12, 1/2, 131–148.
- Černetič, M. (2005):** Biti tukaj in zdaj: Čuječnost, njena uporabnost in mehanizmi delovanja. *Psihološka obzorja* 14, 2, 73–92.
- Dickie, G. (1964):** *The Myth of the Aesthetic Attitude*. *American Philosophical Quarterly*, 1, 1, 56–64.
- Dreyfus, G. (2011):** Is mindfulness present-centred and non-judgmental? A discussion of the cognitive dimensions of mindfulness *Contemporary Buddhism*. *An Interdisciplinary Journal* 12, 1, 41–54.
- Ditrich, T. (2015):** Predstavitve sati v zgodnjem budizmu. V: Zalta, A., & T. Ditrich (ur.): *Čuječnost: tradicija in sodobni pristopi*. Poligrafi, 77/78, 20, 13–35.
- Eaton Muelder, M. (1998):** Fact and fiction in the aesthetic appreciation of Nature. *The Journal of Aesthetics and Art criticism* 56, 2, 149–155.
- Eaton Muelder, M. (2001):** *Merit, aesthetic and ethical*. London, Oxford University Press.
- Godlovitch, S. (1994):** Icebreakers: Environmentalism and Natural Aesthetics. *Journal of Applied Philosophy*, 11, 15–30.
- Kant, I. (1999):** *Kritika razsodne moči*. Ljubljana, Založba ZRC.
- Kante, B. (2009):** *Estetika narave*. Ljubljana, Založba Sophia.
- Kabat-Zinn, J. (1994):** *Where you go, There you are*. New York, Hyperion.
- Leopold, A. (2010):** Deželska etika. *FNM: filozofska revija za učitelje filozofije, dijake in študente*, 17, 3/4, 74–85.
- Naess, A. (2011):** *Globoka ekologija in okoljsko sebstvo*. *FNM: filozofska revija za učitelje filozofije, dijake in študente*, 18, 3/4, 87–93.
- Saito, Y. (1998):** *Appreciating nature on its own terms*. *Environmental Ethics* 20, 2, 135–149.
- Saito, Y. (2007):** *Everyday Aesthetics*. New York, Oxford University Press.
- Santayana, G. (2012):** *The sense of beauty: Being a outline of Aesthetic theory*. New York, Dover Publications Inc. 83.
- Schopenhauer, A. (2008):** *Svet kot volja in predstava*. Ljubljana, Društvo Slovenska matica.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy (2015):** *Environmental Aesthetics*. URL: <http://plato.stanford.edu/entries/environmental-aesthetics/> (4.12.2015)
- Walton, K. L. (1970):** *Categories of Art*. *The Philosophical Review*, 79, 3, 334–367.

EDUCATIONAL STANDARDS IN THE SCHOOL CURRICULUM AND THE ROLE OF THE MASS MEDIA. THE CASE OF CROATIA

Mirela MÜLLER

University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Pedagogy, Lorenza Jägera 9, 31 000 Osijek, Croatia
E-mail: mtolic@ffos.hr

ABSTRACT

The use of media technology in a teaching process occurs in several forms. It is used as a work equipment and teaching aid, as well as a tool or a curriculum unit. This specifically means that students are learning with the help of the media technology, individually or in groups. It also means that teachers are planning their lessons for students to use technology in a self-inquiry based manner, as well as students express their creativity in producing technology-based lesson outcomes, while learning about the new technology. The use of different instructional and learning methods is important in building students' skills and assures their mastery of the concepts (European educational tradition has been led by the premise based on "pedagogy of success for all"). This article in its theoretical as well as empirical part shows that the results of the research, conducted in several schools in Croatia, point to the fact that the new mass media change habits and values of young people and children. Some of the results of the research point to the fact that the mass media are more and more turning into a source of manipulation and addiction, instead of being a source of information, education and entertainment. The article contains several research results and examples of disturbance of educational and communication processes via entertainment industry, advertising fetishism, beauty cult, virtual reality etc.

Keywords: mass media education, manipulation, development of a Virtual Second Life Curriculum, young audience, media competence

STANDARD EDUCATIVI NEL CURRICULUM SCOLASTICO E IL RUOLO DEI MASS MEDIA. IL CASO CROATO

SINTESI

L'uso della tecnologia dei mass media in un processo d'insegnamento può verificarsi in forme diverse. Viene utilizzata sia come attrezzatura e ausilio didattico che come strumento o nei programmi scolastici. Gli studenti possono imparare a livello individuale o in gruppi, esprimono la loro creatività basandosi sulla tecnologia e imparano anche nuove tecnologie. Gli insegnanti, invece, riescono a progettare le lezioni in modo da utilizzare la tecnologia nella modalità auto-inchiesta di base. L'uso di diversi metodi didattici e di apprendimento risulta in tal modo importante nella acquisizione delle competenze degli studenti stessi e assicura loro di poter apprendere meglio i concetti (la tradizione educativa europea, infatti, partiva dal presupposto che alla base ci sia la "pedagogia di successo per tutti"). L'articolo nella sua parte teorica ed empirica spiega di come i mass media stanno cambiando le abitudini e i valori dei giovani e dei bambini. Alcuni risultati della ricerca sottolineano però anche di come i media stanno diventando una fonte di manipolazione e di dipendenza anziché essere una fonte di informazione, di educazione e di intrattenimento. L'articolo riporta infine molti risultati di ricerca ed esempi legati al disturbo nei processi formativi e nella comunicazione attraverso l'industria dell'intrattenimento, il feticismo della pubblicità, il culto della bellezza, la realtà virtuale ecc.

Parole chiave: educazione dei mass media, manipolazione, sviluppo di un virtuale Second Life Curriculum, pubblico giovane, competenza dei media

INTRODUCTORY REMARKS

Digital media, interesting and close to students by the “way of thinking”, can be a great tool for moving towards »higher« learning levels – comprehension, implementation, analysis, synthesis, and evaluation (self-evaluation). The conducted research encourages us to think about the future learning outcomes of multimedia foreign language learning.

- Media should have an affirmative function. The media is there for children and adults’ interests, not vice versa. The more intensive development of media education must be adopted in schools;
- Educational results must be clearly defined;
- What is really important is the development of reflective-critical thinking among students, and vocational training for school employees;
- It is important to develop communication in schools and among families about media content;
- It is necessary to analyze instructional ways to use the media among students, but also the answer on the question what is media used for (e.g. for doing homework, etc.);
- It is necessary to classify media by the type and purpose (television, print media, audio-visual, electronic, etc.);
- The team work and media workshops where the parents would be invited to participate together with children are also recommended;
- It is important to become aware that relationship between school and media can be changed by the use of certain media content;
- It is advisable to integrate precisely defined learning outcomes in advance for the development of media education (Moser, 2006).

Media competence is a central concept in media pedagogy. It includes all the capabilities that primarily a teacher and / or a student must adopt within media-information education. These skills are related to the construction of critical reflection against the challenges of new media (Aufenanger, 1997, 26) Controversies in the interpretation of media competence result from ambiguous concepts of interpretation of media literacy and media competence. The terms ‘media literacy’ and ‘media competence’ are now, unfortunately, often used as synonyms. Media literacy is a narrower term and refers to the level of acquiring skills related to a specific medium, such as computer literacy, film art, or groups of media, technological or digital literacy, and media competence includes all these different types of literacy, not just skills but also knowledge and familiarity as a means to prevent media manipulation. Media competence means the ability to offer critical analysis of the media, while using the media as a means of creative expression. It leads to

the general media education. Pungente lists eight key concepts and reasons for media education:

- Media do not just copy the reality, they create it;
- Media create symbolic meaning of the behaviour;
- Media contain commercial implications: how the commercial factors affect the media, how they affect the content, technique, and distribution of commercial supply;
- Media contain ideological and value messages: Media convey explicit or implicit ideological messages, the value of spending ... The media have a powerful impact on the commercial production of certain types of content;
- Media have social and political implications: the media have great influence on politics and the formation of social changes;
- Various media report differently on the same event;
- Each medium has its aesthetic content and therein lies one of the tasks of media pedagogy, i.e. in uncovering the symbolic messages through the aesthetic contents (Pungente, 1989, 38).

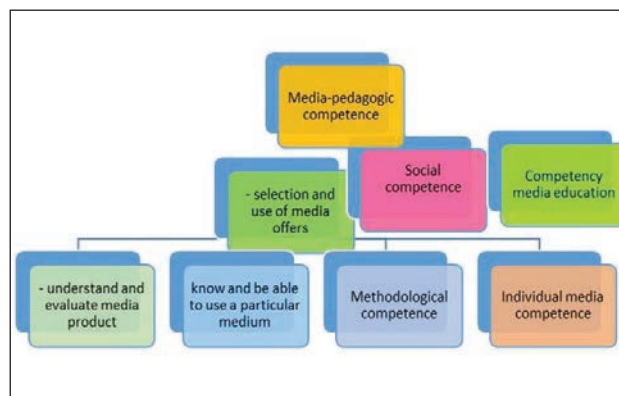
ANALYSIS AND DEVELOPMENT OF COMPETENCE OF THE CURRICULUM

In the analysis of media competence an important concept is “communicative competence” (a term introduced by Habermass, 1971, in sociology, and Baack, 1973, in media pedagogy). Baacke introduced the concept of “communicative competence”. The term “communicative competence” refers to the ability of humans to “understand and alternate language symbols” (Schrob, 1995, 27). Media competence includes the following factors:

- Individual characteristics of the recipient,
- (de) coding of media icons,
- active use of the media: an informational function,
- critical reflection,
- emancipation and motivation of media consumers.

Baacke distinguishes the following pre-dimensions: media criticism (the ability of the media content analysis), media knowledge (knowledge about the media, and the ability of production), media use (receptive component of the use of media, such as interactive use and in what manner, and with which consequences), and media forms of action (innovative media systems, new media etc.). “Knowledge” and “effect” are important in the acquisition of media competences. Dimensions of the media competence in media pedagogy are: *1. Cognitive dimension*: refers to the knowledge, understanding and analysis of content in the media. Because in this way symbolic media messages can be successfully decoded, thus the meaning of media messages is easier to

understand; 2. *Moral dimension*: it argues that the media need to analyse the ethical aspect; 3. *Social dimension*: refers to the media policies for different segments of society; 4. *Aesthetic dimension*: the media are the carriers of the expression of taste and the experience of beauty. This dimension is mostly used by media manipulators through the aesthetic contents such as images, colours etc. These contents arouse emotional effects in users (especially children and young people, for example: internet, video games) 5. *Dimension of action*: In order to know how to act we need to know that in addition to informational, educational and entertaining contents, we often encounter manipulative contents in the media. This latter dimension is also important in the decoding process. However, it is necessary to point out that media literacy limits the use of the media in teaching, and controversies arise when media competence is ascribed only to the cognitive dimension. In addition, misunderstandings arise when modern communication theorists perceive only positive aspects of the media: informative, entertaining, and educational. Some experts call these dimensions a new vision or paradigm for improving interactive learning in the two-way role of the media. Baacke calls them the “new philosophy of education” in the information society. It is believed that the process of competence is successful if the individual acquires all five dimensions. Therefore they are in cooperative relation (Hofmann, 2003, 65). Remaining just on the training for the use of (new) media increases the ambiguities between media competence and media literacy. Media competence is related to the German author Baacke and his concept of “kommunikative Kompetenz” (Baacke, 2007, 45). However, the root word leads to Chomsky, who points out that “language competence is an innate ability” (according to Moser, 2006, 89). Baacke emphasizes the necessity of understanding the significance of competence... “Communication does not only consist of the language interaction. Therefore, the language competence is not enough. Baacke thinks it is important for one to be able to produce certain content and create a new form according to what one sees and hears (Baacke, 1997, 52). Furthermore, a very important second author is Noam Chomsky who has set the basic meaning of language competence which is based solely on the pragmatic level. Later, this meaning has transformed into the media ethics. Then there was still no defined structure of media competence as a new paradigm of media pedagogy. The significance of language competence was related to the innate abilities of an individual. This interpretation was criticized by Kübler (1996). He points out that “media competences cannot be achieved as a new paradigm in media pedagogy by simply copying Chomsky. His interpretations are not sufficient as a basis for the construction of individual dimensions of media competence...” (Kübler, 1996, 12). With the help of codes and digital images of the (innovative) media the information can be interpreted, but the messages cannot

Picture 1: Systematization fields of media competence (Herzig, 2001, 292)

be decoded without the acquired media competence (Doelker, 1997, 48). The actual occurrence of different media competences, which are seen as a new paradigm of media pedagogy, is closely related to the use of innovative media (Doelker, 1997, 53). Media competence is not a general form, it is essential for critical discussion of the media (Doelker, 1997, 55). I find this formulation to be the key to “understanding” different approaches and / or scientists in the interpretation of the role of contemporary media.

DIFFERENT INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF MEDIA COMPETENCE

Media competence is based on the qualifications of teachers and students, which is necessary for life with the media in the third millennium. It is the competence of living in the modern media environment. Individuals, especially students must know how to cope with the media and not vice versa, because this leads to the unidirectional interpretations. The media are not and cannot be educational or rehabilitative »per se«. There are four significant points which respond to the question of what is pedagogical in the media competence:

- Ethical,
- Intercultural: cultural perspectives, cultural cohesion and coexistence,
- Theoretical - symbolic: semiotic, decoding of symbols and characters in the media,
- Social: responsibility and participation in various media.

Herzig (2001, 292; see Picture 1) gives the schematic view of the acquisition of media-pedagogical competencies. Before conveying this very useful schematic view, I consider it necessary to emphasize that the media competence does not only refer to the acquisition of knowledge and skills but also to the critical evaluation, not only for teachers but also for children and students.

Table 1: Area of action A. The use and design of media products (Moser, 2006, 221)

The competence of cognition of objects/things	Methodical competence	Social competence
LEVEL OF COMPETENCE: 1		
Uses the media as a tool for learning and creativity	Uses the basic functions of media through the repetition of certain actions	Experiences the media as a support of the learning process
LEVEL OF COMPETENCE: 2		
Identifies and evaluates the contents of the media	Sets the media to the target-action	Uses the targeted media for social cooperation and communication
LEVEL OF COMPETENCE: 3		
Recognizes certain types of media, among other media, and chooses them for the target use	Recognizes certain types of media, among other media, and selects a media for the content analysis	Sets a specific type of media as a tool for the process of cooperation and communication in society
LEVEL OF COMPETENCE: 4		
Uses media based on differential learning and uses them for learning and work	Sets the media as a useful device for the development of creativity and ideas: exploratory action	Refers to a joint - social learning using various media

The image structure represents three modules:

- Field of the general media – pedagogic competence;
- Information field:
 - Theories and concepts versus issues related to the concept of media and information technology,
 - Selection and use of media and information - technology systems,
 - Production of media and software.
- Methodological and didactical competence field.

Heinz Moser points out that „mit der Diskussion und gegenwärtigen Bildungsstandards erhalte Kompetenzbegriff der eine neue Medien des Paradigms-Bildungswesent“¹ (Moser, 2006, 87). The integrative media pedagogy contains normative meaning (description of specific intent), where the attribute “integrative” has a double quality. On the one side, all three aspects of media pedagogy: media didactics, media education, and media literacy (from planning and selecting to evaluating the teaching methods), and on the other side, the relation of the media pedagogy towards the innovative media. If this “integration” does not occur, it results in “breaking” of the interpretation of the media pedagogy role. And this is an additional argument for the detection of controversies in the interpretation of

the media competence. The German media education experts H. Hischer and J. Siebert (1999, 2000) graphically show the meaning of the term integrativity in the media pedagogy: Hug (2001) and Spahnel (2007) cited author Hischer (2001) in his book titled *Mathematikunterricht Informatik-und Gedanken zur Veränderung eines Unterrichts and Das Internet im Unterricht-neue Wege des Lehrens und Lernen*² provides interpretations for the terms related to the meaning of the integrative media pedagogy which includes the following:

- *Multimedia learning*: language, foreign languages I, II, III, IV ..., art, music, sports, geography, history, politics, philosophy, religion, biology, chemistry, physics, computer science, mathematics = integrative media pedagogy.
- *Media teaching (didactics)*: teaching the functions and effects of the new media in the learning process, judging the innovative media and then determining and integrating them into the planning and delivery of instruction.
- *Media education*: helping the individual to develop a critical attitude and to adopt a sense of responsibility regarding the use of media.
- *Media literacy*: acquiring knowledge about the use of certain media (and / or innovative medium) for a particular subject (Hischer, H., 1999, 2001).

1 Free translation: “through the current discussion the significance of competence as a new paradigm of media education increases the educational standards”.

2 Mathematics teaching Computer science and thought to change a lesson and the Internet in teaching-new ways of teaching and learning

Table 2: Area Action B: Share media messages (Moser, 2006, 222)

The competence of cognition of objects/things	Methodical competence	Social competence
LEVEL OF COMPETENCE: 1		
Recognizes the media as a tool in the process of exchange of information in communication	Uses certain media as a tool for cooperation and communication	Emergence of cooperation and exchange of experiences through the media
LEVEL OF COMPETENCE: 2		
Has s specific knowledge of the use of media in the exchange of information	Communicates and cooperates through the selected media (film, CD, internet ...)	Notes the creation of communication and cooperation for the development of social standards through the media
LEVEL OF COMPETENCE: 3		
Has certain knowledge about social conditions (through the media) in the process of communication and cooperation	Uses targeted media in the process of communication and cooperation at the level of learning a specific subject	Uses certain media for enhancing cooperative goals
LEVEL OF COMPETENCE: 4		
Uses specific knowledge about the media for the possibility of media communication and co-operation at solving social problems and working	The student willingly made the exchange of information through the media	Retrieves information from a specific medium in the exchange of information

- Media literacy in Germany is connected to the following subjects: German language, Mathematics and Foreign language. At this level, educational standards which students at certain age have to adopt are developed. However, it requires concentration on models of the acquisition of media competences, ranging from easy to more difficult models (see Tables 1, 2, and 3). Such a development proposal for the adoption of media competence has been applied in Zurich for the last ten years (Moser, 2006, 97). There are three fields of action, in which students have to qualify in elementary schools:

1. *The use of media products*
2. *The exchange of media messages (communications media)*
3. *The media reflection and criticism of the media*

These three fields of action are actually three areas of competence (object, method and social competence). Based on them, new educational standards have been adopted at four levels in Germany: 1–6 grade, 7–9 grades, 9–10 grade and 10–12 grades (Moser, 2006, 221).

Table 1 describes the standards and achievement of the students' acquisition of media competence.

In Croatia, the number of IB schools (International Baccalaureate – www.ibo.org) is increasing, with better student achievement results, because they implement high-quality educational programs. According to IB, learning rests on the constructivist learning theory, elaborated in this paper. Instead of textbooks, the IB school teachers use various concepts and guidelines for student evaluation, which are linearly and vertically connected through the years of learning and interdisciplinary approach. The evaluation is based on 'descriptors' and levels of achievement, with the use of formative and summative assessments. Digital media is interesting to the new-age students and it is close to their »way of thinking« (hence the students are referred to as »digital natives«, fluent »speakers«, and digital technology users). Such digital interest and literacy can be a great tool for moving towards »higher« learning levels – comprehension, implementation, analysis, synthesis and self-evaluation (Hoffman, 2003, 65). Table 2 describes the standards and achievements of the students' knowledge about the meaning and usage of media.

Table 3 describes the standards and achievements of the students' reflections about media and media criticism.

The following are the standards complemented by other indicators: For example, three standards relating

Table 3: Area of Activity: B: Reflection and media criticism (Moser, 2006, 223)

The competence of cognition of objects/things	Methodical competence	Social competence
LEVEL OF COMPETENCE: 1		
Thinks about the benefits and consequences when using media	Uses specific criteria for judging the information received from the media that incite violence, deviance	Uses media as a means of compromise in the assessment of social action
LEVEL OF COMPETENCE: 2		
Estimates a media product on the basis of the function of effects	Uses the gained critical criteria for judging inappropriate media	Uses the media after assessing them in social processes
LEVEL OF COMPETENCE: 3		
Understands the media effects on individuals and society and the values they promote	Interpretes and evaluates information, and judges them as needed and / or dismisses them as manipulative	Uses media and knowledge about them for the social process or event
LEVEL OF COMPETENCE: 4		
Ajudges the actions of exchange of information between companies and individuals	Recognizes and judges messages of intolerance, violence, stigmatization ...	Actively and responsibly uses the media information, received through the different media

to the scope of the use of the media (the second level of competence).

These three levels are also the tasks that show what should be modified, for example, in the school curriculum. The competence model, for example, in the media learning process, provides structure and clarity of how the media competence levels can be complemented and coordinated. Formulating the media competence through these three levels shows us how, for example, students can fully develop the dimensions of the media competence. For example, the field of action – reflection (in social competence – level 1, Table 4) suggests that the media can be used as a tool in solving a task. Moving to level 2 (the same table) represents the degree of already adopted forms related to the critical use of media. The level 3 (the same table) implies taking the responsibility and self-criticism, whereas the level 4 represents the continuation of critical attitude and possible development of the already acquired level. These are all goals in a particular curriculum but at a higher level of cognitive development of the final grades in elementary school. Based on the interpretation of the media competence through media education the presented model is an example of what a student in a certain elementary school, at a certain level and in a certain field would have to acquire. Pedagogical action in this context is necessary for media education, because of the adoption of two important verbs: to know (*wissen*) and to be able to (*können*), needed for the systematization of the modern media environment. They complement each

other. If this complementation does not occur, it results in limited or conflicted interpretations of the goals of the modern media competences. Therefore, the tasks of the media education (the field of media competence) refer to the process of decoding media messages. Moser (2000; 2006, 332) analyses them through three aspects:

- Digital media;
- Messages are transformed into information which are decoded (acquired levels and fields of competence);
- Information transform into knowledge which is used for practical purposes (Süss et al., 2006, 28).

HOW TO ACQUIRE MEDIA COMPETENCES? EXAMPLES OF PREVENTION PROJECTS

In 2008, Zlatko Miliša and his associates started a project called *Ten days without screens* in four primary schools in Zadar. Before the project began, they had conducted a pilot study. The results of that study, on the sample of seventh and eighth graders in three primary schools, showed that nearly eleven percent of pupils sit more than five hours daily in front of a computer, one quarter spend more than an hour and a half on a cell phone, and twelve percent watch TV more than five hours a day. Twelve percent of children said they commented the contents of the media with their parents, 63 percent said sometimes and 25 percent said never. During 2011 the survey they have conducted included 1122 pupils, from 5th to 8th grade, from ten primary schools (four

Table 4: Use and design of media products: with standards indicators (Moser, 2006, 224)

The competence of cognition of object/thing	Methodical competence	Social competence
Able to use the media on the basis of the acquired competence of its own intentions	Targetly uses other media	Targetly uses the media: cooperation and communication (e.g. between parents, teachers and students)
Forms the media for problem solving	Uses the media in solving problems related to learning processes	Forms the media products and presentes them in their own way
Uses the media as a tool for solving tasks in the learning process	Uses certain media in the formulation of tasks and planning activities in the learning process	Uses the media in collaborative learning
Uses the media in a goal-oriented way, in learning tasks and formes them according to the given media content.	Values media products and solves problems in the given procedures	Orients the use of the media to the targeted pro-social behaviour (development of altruism), on the basis of the acquired competences
Some concepts in the field of media usage distinguishes, understands, rejects and assembles as a structure and preparation for solving a problem	Systematically uses new features of innovative media and testes them in different situations	Uses innovative media as an additional tool for gathering useful information in collaborative learning

schools in Zadar), Solin, Cavtat, Kaštel Stari, Dugo Selo, Perušić and Rijeka. All surveyed schools participated in the project *Ten days without screens*.

The results of this second extensive research conducted by Zlatko Miliša and his associates have shown other interesting findings. The largest number of children watches TV between two and three hours a day (see Chart 1). Parents watch TV significantly less than their children.

Older primary school students watch TV significantly longer than their younger counterparts (see Table 5). Most of the children do not talk with their parents about the contents offered by the media.

In this section, the emphasis is on the analysis of the data obtained in the empirical research conducted

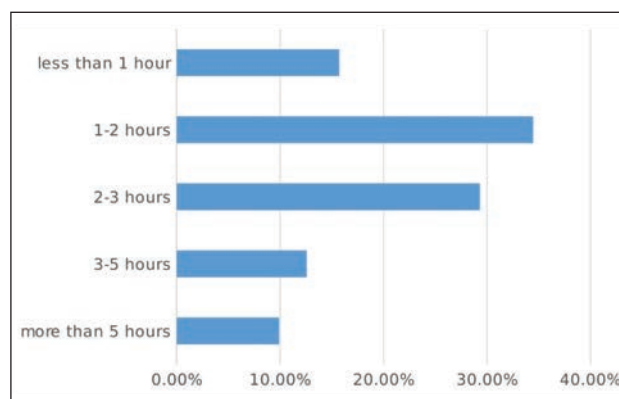

Chart 1: Daily frequency of watching TV by respondents

Table 5: Comparison of the length of watching TV by age

Frequency of watching TV	4th, 5th and 6th grade	7th and 8th grade	%
Less than an hour	84	71	155
1–2 hours	222	118	340
2–3 hours	168	121	289
4–5 hours	62	62	124
More than 5 hours	43	35	78
N	579	407	986

Table 6: Descriptive measures of the incidence of ownership and possession of types of technology

Cardinal number	Contents particle	It is located in my room		Most would have lacked		I wish I had /	
		M	SD	M	SD	M	SD
1.	TV	0.44	0.49	0.25	0.37	0.25	0.43
2.	digital Television	0.39	0.48	0.19	0.41	0.19	0.39
3.	Teletext	0.45	0.49	0.20	0.36	0.20	0.40
4.	DVD	0.39	0.49	0.17	0.32	0.17	0.37
5.	Radio	0.53	0.49	0.22	0.45	0.22	0.41
6.	CD-player	0.54	0.43	0.18	0.44	0.18	0.38
7.	MP3	0.61	0.50	0.16	0.47	0.16	0.36
8.	Magazines for teens	0.74	0.47	0.12	0.38	0.12	0.32
9.	Games: (Playstation, Sega, Nintendo, itd.)	0.52	0.48	0.29	0.50	0.29	0.45
10.	Computer	0.65	0.50	0.27	0.18	0.35	0.44
11.	Internet	0.63	0.43	0.35	0.30	0.18	0.47
12.	Telefon + SKYPE	0.48	0.39	0.18	0.49	0.49	0.38
13.	Mobile	0.93	0.40	0.49	0.50	0.03	0.50
14.	Books	0.78	0.39	0.03	0.49	0.10	0.18
15.	WEB-cam	0.50	0.40	0.10	0.44	0.45	0.30

among students. Socio-demographic characteristics: type of school, class, place of residence, age and sex, as well as owning a kind of technology.

The largest percentage of respondents possess a mobile phone (93.14%), and accordingly believe that (among the listed items), would miss the mobile phone (65.35%, $M = 0.49$, $SD = 0.50$) and the Internet (64.71%, $M = 0.62$, $SD = 0.48$) the most. It is concerning that they put school books at the last place of what they would miss. The highest percentage of respondents would like to, once again, possess a (contemporary) mobile phone (96.41%, $M = 0.03$, $SD = 0.18$). It is evident that students give great importance to the electronic media, and more and more children are becoming media themselves. If one is to collectively assess the commonly chosen type of technology that most students have in their rooms, as shown in Table 6, it is evident that the largest proportion

of respondents (aside from a mobile phone) use the computer (64.37%, $M = 0.65$, $SD = 0.50$), the Internet (62.25%, $M = 0.63$, $SD = 0.45$), and an MP3-player (60.25%, $M = 0.61$, $SD = 0.50$). The smallest proportion of respondents have digital television (28.47%, $M = 0.39$, $SD = 0.48$) and a DVD (39.99%, $M = 0.39$, $SD = 0.49$) in their rooms. The following data shows the frequency of use of certain technologies in students' free time. The largest proportion of respondents spend their free time in front of TV screens (84.64%, $M = 5.68$, $SD = 0.86$), on the Internet (71.89%, $M = 0.25$, $SD = 0.41$), reading comics (49.78%, $M = 1.36$, $SD = 1.36$), and listening to a CD or MP3's (48.48%, $M = 0.12$, $SD = 1.38$). If we compare the data using the same media on the basis of the analysis of particle monthly, minimum percentage of respondents spend their free time on the Internet (1.42%, $M = 1.78$, $SD = 1.23$) and in front of TV

screens (1.89%, $M = 2.18$, $SD = 0:48$), and the highest percentage reading a book (39.48%, $M = 2.36$, $SD = 1:58$). It is troubling that only 1.28% ($M = 1.64$, $SD = 0.11$) of respondents read a book five times a week, and 39.97% ($M = 1.25$, $SD = 2:43$) never read books. The mentioned Addicted data suggest a worrying fact that more students spare time with electronic media (computer, Internet, PC games), and less with the print media (books, magazine ..). Based on the analysis of the issues (the doctorate), which is owning a mobile phone , only 2.61 % ($M = 1.98$, $SD = 0:28$) of respondents said they have no cell phone , but 85.62 % ($M = 1.23$, $SD = 1:32$) respondents stated they are extremely familiar with the function of a mobile phone ($M = 1.18$, $SD = 0:59$). The results show that the respondents know how to use the technical tools on mobiles (use Office applications, camera, MMS , etc) , but they do not show whether the respondents have developed reflexion – critical awareness in the selective selection of the information. Based on the analysis of questions about the reasons for owning a mobile phone , the highest proportion of respondents said they use it for network communication (SMS , MMS) 79.73 % ($M = 1.79$, $SD = 0.42$) and to be in trend (68.56 % , $M = 1:25$, $SD = 1:56$). Furthermore, based on the analysis of the question of with whom they mostly communicate, most respondents answered they communicated with their peers (77.45 % ($M = 21.98$, $SD = 39.54$), and the least said they communicated with their parents (8.5% , $M = 1:43$, $SD = 0.50$). These data indicate the lack of communication with parents, which is an important insight into the analysis of the crisis of education. Furthermore, based on the analysis of these issues it is evident that it is important to have a specific brand of mobile phones (Nokia, Samsung, LG, Sony Erickson, LG). 45.42% of respondents ($M = 1.70$, $SD = 0.80$) believed that it is extremely important to have a branded mobile phone, and only 4.76% of respondents ($M = 01.08$, $SD = 0.33$) said that the brand of mobile phones is not important.

In the manipulative media it is insisted on fiction until it becomes reality and until it is believed in the one

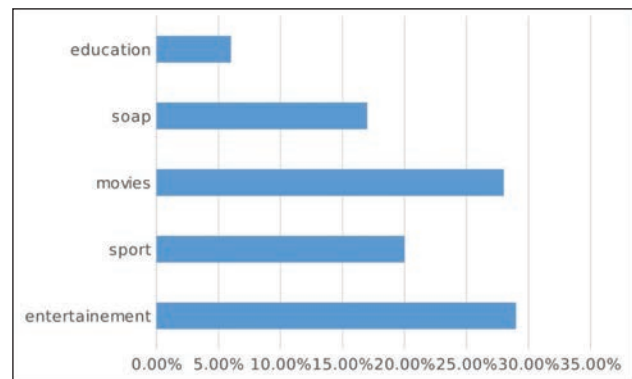

Chart 2: Most frequently watched programs on TV

reality that the media will qualify as truth. The decisive role is played not only by media content, but also by the interest of the recipients in a particular subject or for the use of the media and their effects. By this, the relationship media-recipient, is understood as a two-way process. The advantage of this approach is that the recipient is seen as a critical and creative person and not as a mere consumer. Schorb points out: "Now is the recipient no longer seen only as a person who is under the influence of the mass media, but above all as a social entity which, in his living space, creates real experiences and develops different needs and interests... Therefore, in the focus of media-pedagogical efforts are not the media, but rather the individuals in their social context, in which the media play an essential role" (Schorb, 1997, 160).

Table 8 shows that parents often warn (34.34%, $M = 2.92$, $SD = 1.1$) as opposed to teachers (14.26%, $M = 02.03$, $SD = 0.68$), on the need to verify the information from the media. The question is, what can recipients do in regard to the media? Is there a possibility that they decide (affect the media) about the media, not just the media about them? Are recipients trying to use its ability to influence and choose or reduce their choice only to switching TV channels and / or changing the daily press, portals, etc.? Is it important which interests and

Table 7: Comparison of the most frequently watched programs by age

Programs	4th, 5th and 6th grade	7th and 8th grade	N
Educational	38	24	62
Entertainment	187	111	298
Sports	97	110	207
Movies	115	61	176
Series	164	120	284
N	601	426	1027

Table 8: Descriptive data measures students' opinions about the frequency of checking media by teachers, parents, and peers

Nr.	Answer	N	M	Min	Max	SD.
1.	Teachers	306	2.03	1	4	0.68
2.	Parents	306	2.92	1	4	1.01
3.	Friends	306	1.89	1	4	0.84
4.	Others	306	1.28	0	1	2.01

needs of the recipients encourage the abuse of media (Schorb, 1997, 77)? That is, whether the recipient (and how much) is investing in himself, in his knowledge, in the media competence, and media education? The media really affect people, but at the same time, the recipients should not be treated as helpless victims of media influence, but as equal and responsible persons, which are more or less able to be active participants of "the media presentation of reality". Of course, such an approach requires greater involvement and greater media competence of the recipient. According to Schorb three factors are important for the formation of (such) recipient: an authentic experience, communicative competence, and effective learning (Schorb, 1995, 23). The way the mass media impact the recipients, depends on how the recipients use them, that is, it depends on the media competence of the recipient and of the recipient's media education. It is quite understandable that, in this respect, the so-called "easier targets" are the people with lower education and/or intellectual status, first of all, children and young people, that is, all people, with a lack of media competence and media education.

From the data, it is evident that there is no significant difference in having a TV in respondents' rooms as nearly half of respondents do not have TVs in their rooms and nearly half of them do.

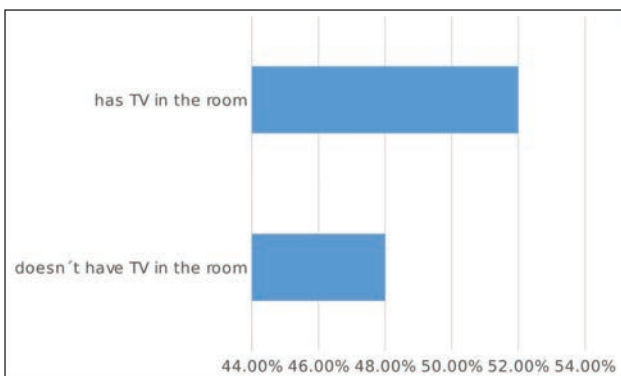

Chart 3: Respondents regard to owning a TV in their room

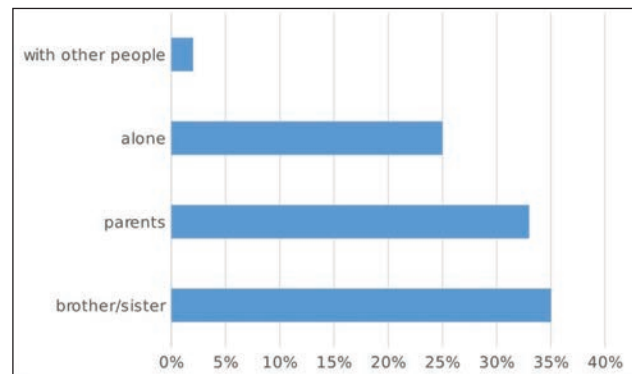

Chart 4: With whom respondents most frequently watch TV

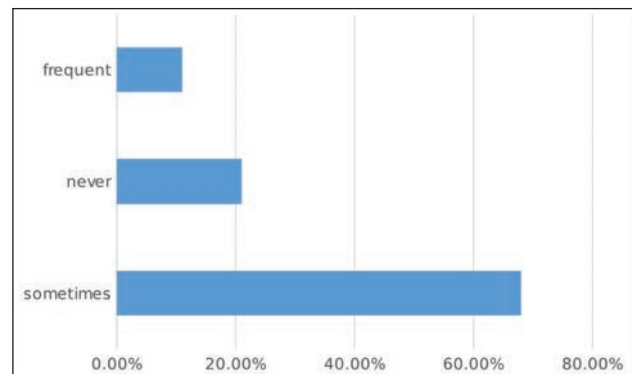

Chart 5: Talk with parents about the contents offered by the media

Older students spend significantly more time on the internet than their younger peers. The younger students more often learn about the Internet from their parents and brothers and sisters, while the older more often learn themselves.

Older respondents are significantly more likely to say they couldn't do without cell phones.

Respondents who do not watch popular TV shows or surf through popular web sites feel they will be perceived as less valuable. From the statement analysis it is

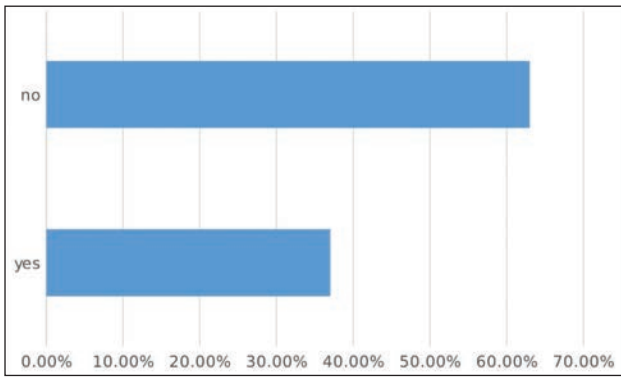

Chart 6: Parents' control of the Internet use

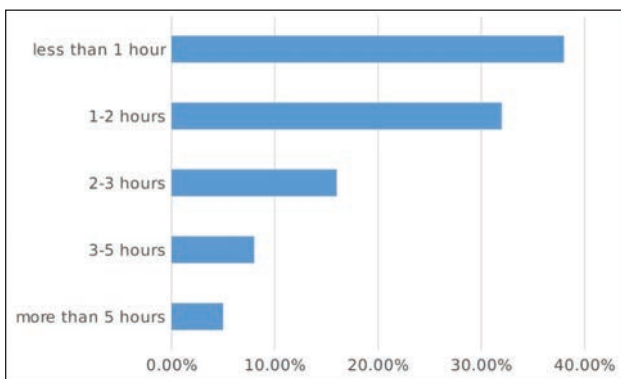

Chart 7: Average time spent on the internet

evident that they evaluate negatively the way in which the media present their needs and problems. They think that they are subject to negative influences and manipulations. However, when they were asked to (self-) assess their exposure to manipulation in the media, and their knowledge and willingness to confront these abuses, they showed gullibility. Most of them think that they are not subjected to manipulation and that they know how to avoid the dangers very successfully, stating that they

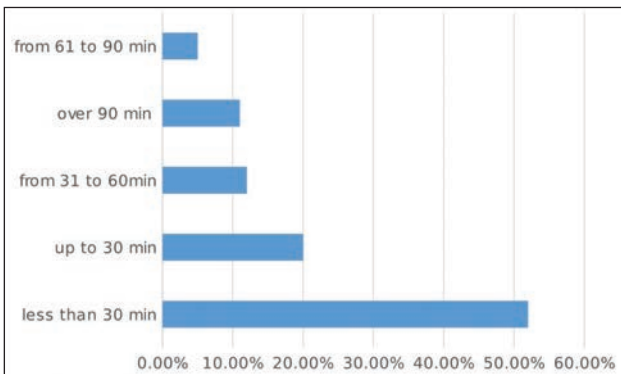

Chart 8: Daily minutes of mobile phone use

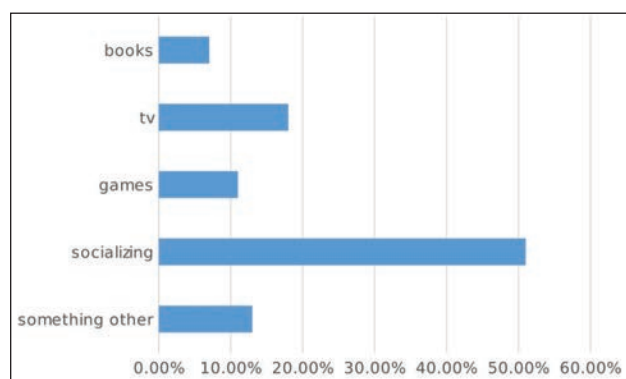
did not know exactly how to confront manipulation or recognize it, nor did they think they should need special education for it. Most of them perceived the media reality as negative and manipulative, but they were mostly satisfied (and confident) about their “immunity” to media trends or the abuse of children’s rights.

The Table 9 shows that the students pretty well diagnose the dominant values which are represented in the media: Power and Politics (52.61 %, M = 2:34 , SD = 0.42), Glory (50.00%, M = 2:34, SD = 0:19), Wealth (45, 75 % , M2.32 , SD = 0:21), Advertisements (28.75 %, M = 2.14, SD = 0:47) and Beauty (22.87 %, M = 1.23, SD = 0.27). Considering the consequences of (preference) radical moral relativism in the (family) education and the media, in this article, it is relied on the results of the research of Rimac and associates (2004), which provides that in Croatia the least preferred values are of altruism and empathy, and most of wealth and success. Would we then be surprised that children in this study observed the most prominent themes in the media: Power, Politics, Fame and Fortune? The theory of visible data from the pilot study in 2004, about the values that young people prefer, Power and Wealth are highly ranked as the most desirable values of young people. Today’s generation of children and young people most preferred value of ‘identity ‘ (to be their own master and deal with what they want). Research in the EU and the United States show that children spend more time in front of the screens than they do at school. In a study entitled “Impact of media on health of children and youth”, Victor C. Strasburger, Amy B. Jordan and Ed Donnerstein from the Department of Paediatrics – University of New Mexico, show that young people in the United States (Paediatrics Journal, no. 4, April 2010.) spent an average of seven hours a day using electronic media. The study showed that the media can affect school failure, violence, sexual behaviour, substance use, eating disorders, and various addictions. In Croatia, more than 90 per cent of young people watch television-programs every day (GFK, www.gfk.hr). Analysing the content on television, Vlasta Ilišin reveals that “television in leisure time of young people is mainly used for fun and pleasure” (Ilišin, 1999, 46). Children mostly watch programs for adults that include elements of excitement (Ilišin, Bobinac, Radin, 2001). Research done by Bushman (Iowa State University) and Huesman (University of Michigan) showed that aggression on television has a long-term socialization effects due to which the children exposed to violent scenes will have a greater risk for subsequent aggressive behaviour. The same study showed that children exposed to aggression through media, imitate aggressive behaviour patterns or become emotionally insensitive to aggressive and destructive behaviour. Subliminal messages in commercials and animated films for children are related to sex and violence. Research conducted by a group of authors from the University of Chicago, Yale, New York State

Table 9: Descriptive data measures opinions of students activities and values are represented in the media

Nr.	Name of particle	Min	Max	SD.
1.	Power and Politics	0	1	0.42
2.	glory	0	1	0.19
3.	riches	0	1	0.21
4.	commercials and advertising	0	1	0.47
5.	beauty (exterior)	0	1	0.27
6.	children and youth irrelevant things	0	1	0.49
7.	love	0	1	0.37
8.	Have a fun	0	1	0.41
9.	Information	0	1	0.45
10.	Work and education	0	1	0.24
11.	honesty	0	1	0.49
12.	sensationalism	0	1	0.45
13.	compassion and kindness	0	1	0.25

Office of Mental Hygiene, and the Organization for the Behavioural Science Research, shows that children who watched more aggressive cartoons, were more aggressive than their peers who did not watch such programs. Research has shown that there is a high probability of the impact of aggressive cartoons in early childhood on later behaviour. Extensive research in Slavonia and Zadar show that young people's leisure time activities are mostly oriented to idleness: watching TV, surfing the Internet, listening to the radio, reading magazines, journals, newspapers, lying around or wandering

Chart 9: The most frequent leisure time activities

around town, shopping centres, etc. (Mlinarević, Miliša, Proroković, 2007).

Most studies on media activities show that with the increase of Internet usage, time spent watching television has not decreased but increased. Nielsen's longitudinal monitoring of the use of the media showed that the time Americans devote to watching television grew during the "Web era" and during the period between 2008 and 2009 it reached 153 hours a month. On the other hand, the average European in 2009 watched television 12 hours a week, which is an hour longer compared to 2004 (Nicolas Carr, 2010). Researchers at the American University of Stanford and California show that the so-called "multi-tasking" (simultaneous use of different media) does not only weaken the long-term but also the short-term memory, especially since the appearance of the so-called "smartphones" that allow to switch from SMS to e-mail, Facebook statuses, etc. According to these studies, (says Carr in his book from 2010) children and young people today in the U.S. daily spend an average of 7 hours and 38 minutes using the most popular media (read more at www.dailymail.co.uk). To sum up, these are additional reasons why we need the (optional subject) Media education in primary schools, the acquisition of media skills for parents and teachers, as well as a greater number of schools in the project *Ten days without screens*. Evaluation of results

of the project *Ten days without screens* has shown the improved communication among students and between parents and children, and a better quality of creating free time.

CONSLUSION

Media education should be oriented, directed, and lead by these basic principles. Relevant, self-determined, creative, and socially responsible action and behaviour influenced by the media is related to certain conditions: life situation and communicative environment of children and adolescents, their needs and emotions, their knowledge and experience, as well as the level of their ability to judge symbolic values. The ones who use their knowledge to distinguish between information and manipulations in their various forms will act more responsibly and independently towards the media than someone who does not have these kinds of abilities or knowledge. In other words, greater conscience of the negative media influence leads to smaller chances for their manipulative work (see Miliša, 2006; Tolić, 2009). Media education among children and youth should create the possibilities for *acting* and *experiencing*. In this sense, orientation towards experience and action is considered to be the fundamental principle of media education and media culture. Orientation towards experience means that emotions that the media evoke should be present in media education. Orientation towards action refers to the fact that media education should be directed to (current and future) acting, e.g. in the form of active processes of problem solving, decision making, estimating, and creating. Based on these orientations children and young people are encouraged to use the media for processing media influences in distinguishing and analysing media expressions, as well as in media production where the final goal is the creation of media culture. Media education is not only a school task. It is equally acquired in the family, social and cultural work with children and youth, and in media institutions. Media education can be successful only when the society and politics create desirable conditions that lead to the formation of the media environment appropriate for children and youth. Media education requires responsibility of everyone included in the pedagogical process. Social and cultural work with children and youth imply spreading of cultural possibilities and possibilities to act. Many activities in this area, together with voluntary participation, offer good possibilities for the development of creativity. From this aspect general media competences on *how to live with the media* in the contemporary technological and globalized society are developed. National Activity Plan for Rights and Interests of Children, for the period from 2006 to 2012, deserves broader analysis in order to develop a Strategy of Development from 2012 to 2018, which would be considerably more efficient than the previous one. The unquestionable power and

influence of the media in the contemporary society, their role in protecting children's interests and rights becomes one of the key objectives. Although the Republic of Croatia declaratively states its commitment for the implementation of the strategy for the protection of children's rights, in order for it to be measurable and efficient it is necessary to observe all implications of research results and expert opinions that prove the increasing children and youth media addiction, media manipulations and violation of children's rights in the media. Only then the strategic objective of the National Action Programme for Children can be realized: "to improve the life quality of children in the Republic of Croatia". In 2008, prof dr Zlatko Miliša and his associates started a project called *Ten days without screens* in four primary schools in Zadar. Before the project began, they had conducted a pilot study. The results of that study, on the sample of seventh and eighth graders in three primary schools, showed that nearly eleven percent of pupils sit daily more than five hours in front of computer, one quarter spend more than an hour and a half on a mobile phone, and twelve percent watch TV more than five hours a day. The largest number of children watch TV between two and three hours a day. Parents watch TV significantly less than their children. Controversies in the interpretation of media competence result from the ambiguous interpretations of the terms media competence and media literacy. Media competence includes media literacy. It involves the acquisition of skills, knowledge and familiarity with the prevention of media manipulation. Media competence implies the ability of critical analysis of the media, while using the media as a means for independent and creative expression. In other words, it is the ability of orientation, assessment, and knowledge construction (e.g. via PC), the ability to understand the world of the media (especially electronic media: computer, Internet) which is governed by signs and symbols which need to be decoded. The author Baacke was the first to introduce the concept of "communicative competence". Media competence is a central concept in media pedagogy. It includes all the abilities which the individual must acquire within the media and information society, for example the use of media products, exchange of media messages (communication media), the media reflection, and media criticism. This refers to the students, as well as the educators. Media pedagogy sixties has established itself as a separate scientific discipline. It was created as a result of the development of educational sciences and in response to the pedagogical consequences of rapid development of (innovative) media and educational technology. It covers the important issues of pedagogical importance of the media in the areas of use of leisure time, education, and occupation. Where media reach and grow as a means of information, influence, entertainment, education, and the organization of everyday life, that they become the subject of media education. The use of media in every-

day life, the need to acquire media competence and the importance of media activity should be directed towards the symbolic exchange between the recipient and the media. While, on the one hand, opening unlimited possibilities of effective cooperation between students and teachers, access to information and lifelong learning, on the other hand, are not only observed primarily as a technical tool in the educational process, but as an aesthetic and symbolic material for self-expression and to improve the quality of communication. Based on the analysis set (four) null hypothesis, none of which has not been accepted, accepting the second hypothesis, according to which teachers and parents with children under-communicate the use of different media, do not suggest checking the credibility of the information they learn through the media and do not develop in children reflective and critical attitude towards the media information. Media competence leads to media education and media literacy. Media education relies on the acquisition of media competences. Media education refers to the acquisition of media literacy and media competence. The goal of the media competence is also the protection

of private sphere, development of (self-) criticism, intercultural dialogue, the adoption of analytical, reflexive and ethical dimension, right to information, the instrumental and aesthetic dimensions, development of the skills for using innovative media, such as new computer software etc. The aim is to live with the media, not to be dominated by the media (through the entertainment industry, fetishization of commercial products, the cult of beauty, virtual reality etc.). Through these new horizons media competence should lead to the development of media education and media culture, which are integral parts of media pedagogy in the modern media environment, in the prevention of the further spread of manipulation through the media. In this sense, media pedagogy is the intellectual management of the acquisition of personal competence and social values, media and communication competence and, finally, of cultural competence. It must serve as a critical analysis of the relationship between man and the media. Only in this way the media pedagogy will not be a “foreign tissue” in the analysis of various experts of modern media and new forms of communication.

IZOBRAŽEVALNI STANDARDI V ŠOLSKEM UČNEM NAČRTU IN VLOGA MNOŽIČNIH
MEDIJEV. PRIMER HRVAŠKE*Mirela MÜLLER*Univerza v Osijeku, Filozofska fakulteta, Oddelek za pedagogiko, Lorenza Jägera 9, 31 000 Osijek, Hrvatska
E-mail: mtolic@ffos.hr

POVZETEK

V učnem procesu se medijska tehnologija uporabljajo na različne načine. Uporablja se kot oprema ali učni pripomoček, kakor tudi orodje ali kurikula enote. To predvsem pomeni, da se študenti učijo s pomočjo medijev, posamezno ali v skupinah. To tudi pomeni, da učitelji načrtujejo svoje lekcije za študente za uporabo tehnologije po principu samopovpraševanja, hkrati pa študentje izrazijo svojo ustvarjalnost s produkcijo učnih rezultatov, ki temeljijo na tehnologiji in medtem spoznavajo nove tehnologije. Uporaba različnih metod poučevanja in učenja je pomembna pri ustvarjanju znanja študentov in zagotavlja njihovo obvladovanje konceptov (vodilno načelo Evropske izobraževalne tradicije je „uspešna pedagogika za vse“). Ta članek tako v teoretičnem kot empiričnem delu prikazuje rezultate raziskave, ki je potekala v več šolah po Hrvaškem, ki kažejo na to, da novi množični mediji spreminjajo navade in vrednote mladih in otrok. Nekateri rezultati raziskave kažejo na to, da postajajo množični mediji vse bolj vir manipulacije in zasvojenosti, namesto da bi predstavljali vir informacij, izobraževanja in zabave. Članek vsebuje številne raziskovalne rezultate in primere motenj v izobraževalnih in komunikacijskih procesih zaradi industrije zabave, oglaševanja fetišizma, kulta lepote, virtualne realnosti itd.

Ključne besede: medijsko izobraževanje, manipulacija, razvoj kurikula virtualnega življenja, mlado občinstvo, medijske kompetence

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Aufenanger, S. (1997): Medienpädagogik und Medienkompetenz, Eine Bundesaufnahme, in: Deutscher Bundestag (Hrsg.), *Mit Multimedia in die Zukunft?* Bielefeld, 188.

Baacke, D. (1997): Medienpädagogik. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.

Doelker, C. (1997): Ein Bild ist mehr als ein Bild. Stuttgart.

Herzig, B. (2001): Medien machen Schule. Grundlagen, Konzepte und Erfahrungen zur Medienbildung. Bad Heilbrunn, Klinkhardt.

Hoffmann, B. (2003): Medienpädagogik – Eine Einführung in Theorie und Praxis. Schöningh UTB Verlag, Paderborn

Hug, T. (2001): Aufwachsen im Medienzeitalter. Überlegungen zu den veränderten Aufgabenbereichen und Zuständigkeiten der Medienpädagogik. In: Schmidt Siegfried, J. (Hrsg.): *Lernen in Zeiten des Internet: Grundlagen, Probleme, Perspektiven.* Bozen, Pädagogisches Institut für die deutsche Sprachgruppe, 139–155.

Kübler, H. (1996): Kompetenz der Kompetenz. Anmerkungen zur Lieblingsmetapher der Medienpädagogik. *Medien praktisch*, 11.

Miliša, Z. (2008): Odgoj i manipuliranje u obitelji i medijima. Zagreb, Markom.

Moser, H. (2000): Einführung in die Medienpädagogik. Aufwachsen im Medienzeitalter. Opladen, Leske und Budrich.

Moser, H. (2006): Standards für Medienbildung, in: *Computer + Unterricht 1*, Opladen, Leske und Budrich.

Pungente, J. (1989): Eight Key Concepts of Media Literacy. URL: <http://www.media-awareness.ca/eng/med/bigpict/8keycon.thm>

Schrob, B. (1995): Medienaltag und Handeln. Medienpädagogik in Geschichte, Forschung und Praxis, Opladen.

Süss, D., Schlienger, A., Heim, D., Basler, B. & D. Frischknecht (2006): Jugendliche und Medien, Forschungsbericht – Hochschule für angewandte Psychologie HAP. Zürich, Fachschule AARGU – Department Pädagogik, Zürich Verlag / Aarau Schneider Verlag, 108–121.

Spanhel, D. (2007): Handbuch Medienpädagogik. Band 3: Medienerziehung-Erziehungs- und Bildungsaufgaben in der Mediengesellschaft, Klett – Cotta Verlag, Stuttgart.

SUSTAINABLE BUSINESS MODEL: A CASE STUDY OF FONDA.SI

*Aleksander JANEŠ*University of Primorska, Faculty of Management, Cankarjeva 5, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: aleksander.janes@fm-kp.si*Roberto BILOSLAVO*University of Primorska, Faculty of Management, Cankarjeva 5, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: roberto.biloslavo@fm-kp.si*Armand FAGANEL*University of Primorska, Faculty of Management, Cankarjeva 5, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: armand.faganel@fm-kp.si

ABSTRACT

The aquaculture sector stands at a crossroad because of the important changes in the business environment. The demand and competition for farmed fish is increasing worldwide, and so is the awareness of the importance for further development of sustainable small business. In this view innovation is crucial to promote sustainable business models that can achieve a solid economic performance and at the same time take care of the natural environment. The purpose of this paper is to contribute to the literature about sustainable business models by an in-depth case study of a small fish farming company. The exemplary case study of a sustainable business model in aquaculture has been analysed by use of an enhanced business model canvas that links various market oriented elements of a business model with the needs of society.

Keywords: aquaculture, sustainable business model, business model canvas, co-natural processes, innovation, co-branding

MODELLO DI BUSINESS SOSTENIBILE: IL CASO DI STUDIO FONDA.SI

SINTESI

Il settore dell'acquacoltura si trova a un bivio a causa dei importanti cambiamenti nel contesto economico. La domanda e la concorrenza nel settore dei pesci d'allevamento sono in aumento in tutto il mondo, e così anche la consapevolezza dell'importanza delle piccole imprese per il successivo sviluppo sostenibile. In quest'ottica l'innovazione rappresenta il punto fondamentale per promuovere modelli di business sostenibili che possono raggiungere una solida performance economica e al tempo stesso prendersi cura dell'ambiente naturale. Lo scopo dell'articolo è di contribuire alla letteratura sui modelli di business sostenibili con un caso di studio approfondito di una piccola società di piscicoltura. Lo studio del caso esemplare di un modello di business sostenibile nel settore dell'acquacoltura è stato analizzato mediante l'uso di un business canvas aggiornato che enfatizza le relazioni tra i vari elementi del modello di business orientati al mercato con le esigenze della società.

Parole chiave: acquacoltura, modelli di business sostenibili, business model canvas, l'innovazione, co-branding

INTRODUCTION

Aquaculture is among the fastest growing food producing industry accounting for about half of the total fish supply (FAO, 2012; Fischer *et al.*, 2015) and fish is traditionally considered as a healthy diet. Despite some uncertainties about the exact health benefits of some nutrients in seafood, it is generally accepted that seafood consumption is important for a healthy human diet, e.g. Omega-3, protecting against cardiovascular diseases. In most countries around the world the health benefits of eating fish are recognised by experts and public alike (Schlag & Ystgaard, 2013; STECF, 2014).

One of the aims of the Interreg research project KnowUs – Co-generation of competitive knowledge among universities and SMEs¹ was to develop and test methodologies, instruments, and procedures for creating strategic-cognitive maps and business models to be used for promoting a sustainable growth of small and medium-sized enterprises (SMEs). The methodology that was developed within the project, originates from a pre-existing methodological model known as Competitive Knowledge Audit, developed by researchers of the University Ca` Foscari of Venice, in cooperation with companies from Veneto and Friuli Venezia Giulia (Bagnoli, 2012; KnowUs, 2013).

Between January 2012 and May 2014 strategic-cognitive maps were designed for 30 Slovenian companies from tourism, construction, logistic, food and agriculture, and wood industry sectors. Strategic-cognitive maps were created on an innovative business model canvas developed and tested during the project.

In this paper we present the case study from the food and agriculture sector – Fonda.si LLC (Fonda.si) as an exemplary case study of a sustainable business model (BM) (Primorske novice²; Janeš *et al.*, 2014; Lagorio, 2012; Trebar *et al.*, 2013). Fonda.si is a family owned aquaculture company that has grown into a successful small business by creating a completely unique market niche. The business was founded by Ugo Fonda 40 years ago whom succeeded his daughter Dr. Irena and son Lean. Fonda.si sales 80% of its products in Slovenia; the remaining share of sales is 10% in Austria and 10% in Italy. A couple of years ago they opened a franchise farm in Croatian Osor in the Cres Island and expanded aquaculture facilities in the Bay of Piran. The fish brand Piran seabass has been developed with the vision to acquire the title of “the best fish on the world” (Janeš & Biloslavo, 2013; Janeš & Trnavčević, 2014).

This article is structured as follows: the second section covers a theoretical review, the third section presents the methodology applied focuses, the fourth section contains a discussion of empirical data, and the last section gives a conclusion.

1 Co-financed by the Cross-border cooperation operational programme Italy–Slovenia 2007–2013 and by the Government office for development and cohesion policy.

2 Primorske novice, 25. 7. 2015: Ustvarjalna praksa, 17.

CONCEPTUAL BACKGROUNDS

Sustainability and innovation

Sustainability became the strategic imperative of the new millennium and encompasses a holistic approach in which issues of social, financial, health-related and educational sustainability underpin the fundamental notion of environmental sustainability. Sustainability is of growing interest in the area of performance management as the companies increasingly link sustainability with the long-term business performance (Bocken *et al.*, 2013b). Sustainability indicates the ability of an organization or a system to maintain a certain level of economic performance for a long-term period of time without compromising the ability of the future generations to meet their own needs (Barnard & Van der Merwe, 2016, 210; Bocken *et al.*, 2013b; Galpin *et al.*, 2015; Jones *et al.*, 2008; Wagner & Svensson, 2014). Sustainability and with it sustainable BMs are today a necessity more than a niche (Kozłowski *et al.*, 2015, 378). However, the application of sustainability in profit organizations in general continues to be a highly debated topic. Concerns have been raised regarding the necessary changes needed to integrate sustainability from the very beginning of the product design process as is the case of Fonda.si (Fonda, 2013a; Searcy & Buslovich, 2014 by Kozłowski *et al.*, 2015).

From a SME perspective, innovation frequently refers either to new products or processes, which address customer needs better, cheaper or faster than existing solutions. The principal source of successful innovation is the knowledge and experience of people within an SME, in particular the innovation orientation of the owner/manager (Cummins *et al.*, 2000 by O'Dwyer *et al.*, 2009; Galpin *et al.*, 2015; Guo *et al.*, 2013). Smith-Sebasto and Shebitz (2013) defined sustainable innovation as an innovation that address sustainability issues and promotes continued naturally and socially acceptable rate of economic growth. Sustainable orientation and sustainable innovation represent key factors for SME's profitability and long-term growth that is based on understanding and fulfilment of stakeholders' interests (O'Dwyer *et al.*, 2009; Guo *et al.*, 2013). At the same time, we see that product and process innovation no longer offer sufficient competitive advantage to contrast competitors in the long run (McGrath, 2011). Competitors are quickly able to copy innovations, product life cycles are becoming shorter and competitors from low wage countries have considerable cost and consequently price advantages. At the same time, Information and Communication Technologies (ICTs), offer unprecedented opportunities to rearrange value

creation activities in new and different ways. Hence, companies consider business model innovation as an opportunity to build sustainable competitive advantage (Teece, 2010) as well as to reconsider them in a more environmentally friendly view (OECD, 2012).

Business model and innovation

A need to innovating existing BM can be found in Porter's statement that on the long run only companies that succeed in building a sustained competitive advantage will be successful (Porter, 1996; Gošnik *et al.*, 2016); this implies performing different activities than their competitors or similar activities in different ways (Porter, 1996; Lindgren *et al.*, 2009; Philipson, 2016). Therefore, a company's value creation and distribution processes need to be differentiated from its competitors.

BM as a managerial concept has three common themes which have been identified: (1) it emphasizes a holistic approach to explain how companies "perform business"; (2) it focuses on companies themselves; and (3) it explains value propositions, creation and value capture (Chesbrough, 2007; Biloslavo, 2014; Guo *et al.*, 2013; Pels & Kidd, 2015, 202; Zott *et al.*, 2011). Magretta (2002) defines BM as the answers to the questions of who is the company's customer, what does customer values, how is the company capturing value, and which economic logic explains the way that value is being delivered to customers at an acceptable cost. In the Zott *et al.* (2011) review a common viewpoint of different definitions has emerged, that BM is a "system level concept centred on activities and focused on value".

Every company has a BM, whether it articulates it or not. At its heart, a BM performs two important functions: value creation and value capture. A BM explains who your customers are, how you provide value to them and how you will retain part of that value. On the other hand strategy identifies how you will outperform competitors by being different. The BM includes the key components of a business plan, but the business plan is comprising a number of additional operational issues that go beyond BM; BM is not a business strategy, but it also includes some elements of the strategy; BM is not a business process, although it is a part of it (Abraham, 2013; Biloslavo, 2014, 17; Chesbrough, 2007; Guo *et al.*, 2013; Teece, 2010). Between the BM, business strategy and business processes, there is a kind of hierarchical relationship with the business strategy at the top, the BM underneath and business processes on the bottom. When a company develops its business strategy, at the same time develops its BM. However, if the company develops its BM, it does not mean that it has also developed its own business strategy. Seems like a logical consideration which also applies to the relationship between BMs and business processes (Biloslavo, 2014). Trimi & Berbergal-Mirabent (2012) argue that BM research "does not only consist of discovering how to create a more successful business,

but in exploring how companies can better learn from their own experience and improve their entrepreneurial outcomes". BM concept has also some limitations. For example it doesn't help an organization to develop a growth strategy in terms of acquisitions, mergers or diversification. For the aforementioned issues strategic analysis and appropriate strategic plan are still needed (Abraham, 2013; Bocken *et al.*, 2013a, 483, 489; Elkington, 1997; Hargadon, 2015; Biloslavo, 2014; Wagner & Svensson, 2014; White, 2009).

Österwalder *et al.* (2005) and later Österwalder & Pigneur (2010) proposed a conceptual tool named a BM canvas that helps companies to visualize, understand and innovate their BMs. Using a BM canvas makes it possible to evaluate the business idea together with different aspects: creation process and financial aspects, added value and customer relationships. With the use of canvas, companies can assess where their current BM stands in relation to its potential and afterwards they can define appropriate next steps for further development of that model.

In our research a BM canvas was used as a narrative framework for a description of the fish farm Fonda. Key elements of the BM canvas applied were adapted from the popular canvas developed by Österwalder & Pigneur (2010) who defined BM based on nine (9) elements: customer segments, value proposition, distribution channels, customer relations, key resources, key activities, partnerships, revenues streams, and cost structure. According to Österwalder & Pigneur (2010) a BM describes the rationale of how an organization creates, delivers, and captures value. One benefit of this definition is that each of its nine elements identifies where innovation might generate new value in an industry (Abraham, 2013; Biloslavo, 2014; Bocken *et al.*, 2013a; Chesbrough, 2007; Österwalder & Pigneur, 2010). The building blocks of the BM canvas provide a schematic and comprehensive view of a business process, and the Österwalder's canvas approach has been widely recognized by scholars and practitioners and empirically validated (Boillat & Legner, 2013; Zott *et al.*, 2011).

However Österwalder's BM canvas has also some serious limitations. The first one is its linearity (its shape is neither a circle nor a triangle) that somehow deemphasizes feedbacks that exist between various elements of the BM in practice. The second one is that it doesn't consider society, which is a very important aspect for every BM even more considering general concern about sustainability and a need for innovation. The third one is that within the value proposition author defines the value proposition itself as well as products that company offers to the market.

In order to tackle the limitations mentioned above we applied an enhanced BM canvas that emphasises three main ideas:

1. Product innovations based on technology are important (technology push innovation at the level

- of products) but at the same time design driven innovation (Verganti, 2009) is important as well. When we talk about innovation, generally people refer to technology and to product as an artefact as well.
2. Product innovations are important but probably BM innovations are even more important (e.g. Dell, Ikea, RyanAir, Nespresso). BMs are important both when you have technology innovations but also when you have design-driven innovations. BMs are not very important if you are developing a market pull innovation since generally you do not need to change your BM to answer customers' requests (i.e. usually these changes represent incremental innovation).
 3. The role of society is critically significant for BM innovation and superior business performance. By facing social issues company can generate new ideas about how to solve its business problems. Also if company is able to satisfy the needs of society it could be easier for it to satisfy the needs of its customers.

It has been argued by Massa & Tucci (2014) that an innovative BM is needed in order to commercialize new ideas and technologies. A better BM will often beat a better product or technology. Existing approaches to sustainability may be relevant for specific aspects of value design and delivery, but BM innovation offers a more holistic perspective that incorporates all three dimensions of sustainability (i.e. social, environmental and economic). As with some other interdisciplinary topics, sustainable BMs are frequently mentioned but rarely analysed (Teece, 2010, 192). Therefore presenting and interpreting practical examples of BMs in the form of study cases is eminently valid (Philipson, 2016, 136). BM innovation is regarded as the process of (re-)aligning and/or changing the BM and its inherent parts in response to internal and external stimuli (Kindström & Kowalkowski, 2014). A true BM innovation requires some substantive changes to value proposition, products, and processes. Further development of the circular economy, an industrial economy that is producing no waste and pollution, can be sustained only if businesses will be able to innovate existing BMs.

Fish farming

Fish farming has a long history in the Mediterranean region, with evidence of capture and feeding going back over 2000 years. Seabass and seabream are produced in most of the twenty-plus Mediterranean countries. Farmed seabass and seabream producers tend to be SMEs; most companies are still relatively small as 90% of the employees are employed in companies with less than 10 employees. These companies are often family owned and have no or very limited intention to increase

the production. Consequently large investments to increase production are not possible for many of these businesses due to the lack of capital or market demand. Although some larger organisations have emerged as the sector has developed; food supply from aquaculture is expanding while wild fish yields diminish because of overexploitation and migration (Fischer *et al.*, 2015). According to STECF (2014) observation there are only a limited number of countries that expect a substantial growth in the sector despite the general desire by EU member states to expand the production (Schlag & Ystgaard, 2013; STECF, 2014, 14, 18; Wagner & Young, 2009).

In general, European consumers have little knowledge or awareness regarding the origin of fish. This results in uncertainty in consumers' perception of farmed fish in particular. This case study is in line with other research, suggesting that perceptions of aquaculture and farmed fish are based more on emotions than on rational considerations. Still, the perception of farmed fish is positive in general (Fonda, 2013a and 2013b). Consumers do not prioritise fish origin as an information cue during the fish purchase decision process, although variation is present between different consumer groups (Honkanen & Olsen, 2009; Vanhonacker *et al.*, 2011).

The more environmentally concerned consumers are willing to pay a premium for fish products sourced from fisheries that are managed in a sustainable manner (Janeš & Biloslavo, 2013; Janeš & Trnavčević, 2014). Recently, another important value concept that is linked to the sustainability issues has increasingly gained importance on the market. Good traceability systems decrease the probability of certain food safety problems, and improve the overall level of food safety. Companies could benefit from traceability systems when this is associated with quality and safety assurance mechanisms (Honkanen & Olsen, 2009; Mai *et al.*, 2010; Trebar *et al.*, 2013). Indications that consumers are concerned about fish welfare issues in general may indicate that fish welfare and sustainability in farming are an up-coming issue among consumers (Ellingsen *et al.*, 2015; Thøgersen *et al.*, 2010).

Findings of Pieniak *et al.* (2008) indicate that European consumers are very interested in health and healthy eating. Health involvement is found to be an indirect driver of both subjective health and fish consumption, whilst interest in healthy eating emerges as a direct driver of fish consumption behaviour. Hence, reinforcing existing health beliefs might be important in the development of effective strategies and communication for stimulating fish consumption.

Due to natural circumstances, the development of marine fish farming in Slovenia is limited. Mariculture takes place in the Bay of Strunjan, the Bay of Debeli rtič with shellfish farming and in the Bay of Piran with fish and shellfish farming. Slovenian mariculture practice is traditional; fish farming takes place in cages submerged

into the sea, while mussel farming takes place in lines of floating buoys linked together (Fonda, 2013a; STECF, 2014, 333).

About ten enterprises are dealing with shellfish farming in Slovenia and only one enterprise that is engaged in fish farming. Natural circumstances and conservation requirements in Slovenia do not allow the development of large industrial fish farms. Establishment of the organisation of producers would make it easier to obtain knowledge, new technology and reduce market costs (Janeš & Biloslavo, 2013; Janeš & Trnavčević, 2014).

All Slovenian maritime fish and shellfish farms are currently operating with about 50% of capacity. In the future, it can be expected an increment of production to maximum capacity and then possible stagnation of Slovenian marine aquaculture while fresh water fish farms are yet to develop their potential because Slovenia has plenty of clean fresh water resources (STECF, 2014, 342).

Methodology

In this paper we followed the interpretivist paradigm and applied an inductive narrative approach based on a single case study (Yin, 1994). A paradigmatic case of a specific sustainable BM has been chosen. In the view of Baden-Fuller and Morgan's (2010) definition a BM represents a model for business description and scientific investigation that is to be filled with proper data. According to this definition we used the BM canvas as a discussion point for the in-depth workshops and interviews and then populated it by the data provided by the participant during the research workshops. Collected data were later analysed by use of the content analysis.

The Fonda.si accepted the invitation and participated on workshops (Bocken et al., 2013a), in which semi-structured in-depth interview with executive manager were conducted (Bocken et al., 2013a; Guo et al., 2013). Interviews were agreed and scheduled with dr. Irena Fonda, co-owner and manager of the Fonda.si, and conducted between January and March 2013. Interview lasted for two hours (Kvale, 2007), and the following themes were explored:

- sustainable innovation activity,
- the company's BM and
- sustainability drivers of the BM.

Prior to the interview the interviewee received some generic questions by e-mail to guide and adequately prepare her for the interview. Interview included questions about the company's history, sustainability, innovation and key turning points in organizational life cycle. In particular the most innovative practices of the company's BM were investigated, as recognized by the company itself. Using the canvas method for BMs, mapping of the company's vision and strategic knowledge was performed. In order to implement strategic

innovation of the BM, it is necessary to find answers to several questions, but it is always required to start with the question: "Why do we exist and what is our goal?" This is followed by the question: "When to redesign the BM?" After the need for BM innovation has been acknowledged questions relating to characteristics of the existing BM are following. Questions are classified according to the key elements of the BM (Bagnoli, 2012). In this way canvas was used for a description of the BM with a set of seven key elements (see Figure 1 and 2): stakeholders, business partners, key resources, business processes, products, customer segments, and the value proposition (Bocken et al., 2013a, 483, 489; Elkington, 1997; Janeš et al., 2014; White 2009).

The first interview was dedicated to the visualization of the present situation in the company (i.e. "as-is") and represented a starting point for the second interview, which was aimed to the design of the future desired or ideal state (i.e. "to-be"). Interviews were recorded, with approval of the interviewee, and then transcribed and analysed (Easterby-Smith et al., 2005; Janeš & Biloslavo, 2013; Janeš & Trnavčević, 2014). The method of semi-structured interviews was supplemented with the participation of the researchers in the company and by collecting documentation and articles discussing company's history and business activities (Angrosino & Mays de Pérez, 2000 by Janeš, 2014; Bocken et al., 2013a). The developed BM canvas (Figure 1 and 2) was analysed and discussed as a single case study. The latter was sent to the company-interviewee for confirmation and authorization (Janeš et al., 2014).

Empirical findings and discussion

Co-natural innovation activity of the enterprise

The Fonda.si fish farm is located in the Bay of Piran, which lies in the northern part of the Adriatic Sea. The Piran's Bay is different from other bays especially for clean waters and strong sea current which is oriented to the north along the east coast of the Adriatic. The contribution from a mild Mediterranean climate and the marine ecosystem is responsible for the completely unique climatic conditions. In winter, the temperature of the sea drops between 6°C to 8°C, with the result that in some winter months the fish stop eating, and thus they get physically "cleaned". For this reason, the growth of the fish is slower. Piran's Bay has a natural protection from the northern and southern wind because it is flanked by Cape Savudrija and Piran's Punta. In order to have enough space and continuous flow of fresh water for seabass, fish farm was built in the middle of the sea instead in the offshore basins. Fish farm net cages extend to a depth of 11m and comprise a diameter of 8m to 12m. These standard rates, which are set by the members of the Fonda family, represent improved aquaculture conditions. In each net cage there are usu-

ally twenty thousand fry, which means that they have relatively large space for their development, as it would be possible to enter much more juveniles in the cage of this size.

Fish farming in net cages is advantageous to other methods as it is relatively easily managed and requires less space and capital investment. Seabass fry reared under controlled conditions face competition among individuals for food and space leading to an uneven growth and causing cannibalism. Optimizing feeding frequency and ration size play an important role in regulating the feed intake, reduction in size heterogeneity and waste outputs of fish. All these facts result in higher quality of fish and increased production efficiency. Commercial success of aquaculture operation largely depends on the growth and survival of the fish under culture. As feed is the most significant cost involved it is emphasised to perform farming with its maximum conversion into fish growth in a cost-effective approach (Biswas *et al.*, 2010).

These procedures assure a sustainable farming and business' organic growth. Today's customer is becoming very sensitive to the information about the food source that potentially represents an important source of competitive advantage.

When fry are delivered to the Fonda.si farm, they are seven months old and weigh an average of 6g. Feed for fish is made from verified components of high quality. This means that the feed contains many cereals and marine organisms. Feeding of the fish is performed only manually and in moderation, in order to have fish without accumulated excess fat. Fish farm cages are not coated by means of anti-overgrown for marine organisms because such chemical agents are harmful to the environment. For this reason, cages are replaced or cleaned at least four times a year, which represents a dangerous and gruelling extra manual work that requires a lot of energy. Fish are nursed in this way four to five years and in the meantime gain weight on average from 300g up to 500g. Some of them achieve weight up to 3kg.

Company decided to present the "Selection category", which is bred for 8 years. The result of careful cultivation can be seen in great tonus of meat which is fat-free. The quality of fish is harmless, because the presence of mercury in farmed fish is up to thirteen times lower than in wild-caught fish. Thus, a positive outcome is the result of feed that does not contain mercury, chemicals and even hormones for faster growth, nor antibiotics for prophylaxis.

The accumulation of different chemical elements in different fish tissues depends of the function of each tissue and physiology and behaviour of each species; e.g. habitat, feeding and degree of environmental contamination. Many studies of seabass and seabream have demonstrated higher metal and other elements concentration in tissues of wild fish species compared to farmed ones, which was mainly attributed to diet and habitat (water, salinity, temperature) differences (Fonda,

2013a; Kalantzi *et al.*, 2013).

Therefore, such a fish is easily digestible and palatable and rich in protein, omega-3, vitamins and mineral substances. Food containing fish has a favourable effect on the development of the human body, particularly the brain in the era before the birth and later in the era of growth; therefore is recommended for pregnant women and babies. On adults, however, the impact is on the increase in mental and physical characteristics and slowing down the aging process.

At the same time care for environment is expressed through regular veterinary supervision of animal health by Faculty of Veterinary Medicine and regular supervision of the inspector for food products, the Slovenian Veterinary Administration.

The Company has developed a marketing slogan: "Natural, delicious and healthy!" that best describes Fonda's farmed fish. Their sustainable innovation activities are based on the holistic marketing approach that includes a set of influential factors. The innovative marketing process is unique in the world and is characterized by the first branded fish from a small farm sold through the Internet. Dr. Fonda says: "We carry out a lot of things that are really different for what others are doing, like traceability and guarantee, as well as we offer our seabass online. Customers place their orders through the internet and receive delivery at home in a very nice, neat package". SME literature acknowledges that small companies' competitive advantage lies in the development of innovative products or processes, which is reliant on accurate market and customer information. Therefore SME cannot be competitive using economies of scale for obvious reasons. Creative, alternative and instinctive marketing practices can flourish under financial resource constraints (Low & MacMillan, 1988 by O'Dwyer *et al.*, 2009).

One of the important steps of their innovative approach was that they gave the fish a geographical origin, and raised a brand Fonda's Piran seabass (Lagorio, 2012, 37; Janeš *et al.*, 2014; Trebar *et al.*, 2013). Researchers argue that consumer perceived brand innovativeness might develop a sustainable competitive advantage for a company. Companies can use different elements or their combination (e.g. look, colour, feel, taste, logo, design and brand name properties) to signal brand innovativeness (Danneels & Kleinschmidt, 2001; Shams *et al.*, 2015, 1589–1590, 2591; Verganti, 2008). Fonda as a small producer, which cannot compete on price promotion (Monfort, 2007), developed a brand for a seabass, which is grown in a sustainable manner with highest quality standards, marketed and sold via exclusive distribution channels. All this is strongly supported by effective storytelling that includes owner's family history and Piran's bay. This approach is their true source of sustainable innovations; there is not another company in the industry that employs a similar approach.

While standing for its products quality dr. Fonda

stresses: “There are many fish farms! They offer inexpensive fish, but in quality, there is no one that would have been even close to us. Geographical location and climatic conditions certainly affect and leave their mark on farmed fish. This is true for wine, olive oil, cheeses, as well as meat and fish, only we have to understand it!”. Each fish is tagged with a badge. Each badge contains the date of harvest. This means full traceability and assures customers about the fish freshness (Fonda, 2013a).

One of the latest projects is the project of radio frequency identification (RFID) of products. This means that any packaging for the fish is equipped with a chip. A process of breeding sea bass from arrival of juveniles to the time of harvesting is monitored at the farm. RFID is implemented in the processing phase which includes collecting orders, weighing, sorting, and packaging fish into boxes. Aggregation of RFID data loggers with temperature sensor to the box enables applying cold chain control. The latter allow computer processing and monitoring of what is happening with the product. In addition, it provides an even better trace to the customer. On the packaging box is a quick response (QR) code, which can be read using a smartphone so the customer knows where the fish was and how it travelled. At the delivery to the customers, RFID is disaggregated from boxes (Trebar *et al.*, 2013, 3).

Kind of certification schemes that help the consumers in the sustainability of their choices are useful in some countries, where there is demand for e.g. eco-labelled products (Koos, 2011; Thøgersen *et al.*, 2010) but in others, e.g. Portugal, it might be more effective to complement it by promoting food traditions that still are good alternatives for the marine resources (Almeida *et al.*, 2015).

Dobson & Regier (2007) discussed the fisheries sustainability through the adoption of a broader ethical approach, identified the role of science and risk assessment, the public trust doctrine and other factors, and recommend further collaboration of all stakeholders so that their joint efforts would result in “sustainable and equitably shared fisheries”.

Hayes *et al.* (2004) emphasize that farmer-owned brands could be profitable for farmers and discuss the importance of restricting the supply of any successful brand. Aurier *et al.* (2005) investigate the food products’ local origin (“terroir”) as a differentiation factor and company’s added value and demonstrate that the “terroir” indication could influence the perceived quality and benefit from the recognized regional brand’s imagery.

The next Fonda’s innovative step was establishment of an online store, which still represents a worldwide novelty. This distribution method comprises the delivery on the Slovenian coast all the way to Ljubljana and Carinthia (Austria) and to the west of Trieste (Italy) and its surroundings (Lagorio, 2012, 37). Company has customers who rarely buy fish and those who have a regular subscription to fish purchase. The latter do not need a

particular booking for each order, because they receive fish at their homes or restaurants regularly. This permanent form of orders has been suggested by customers themselves. This kind of business model innovation reduces cost and brings more value to stakeholders by eliminating intermediaries and going directly to customers (Pels & Kidd, 2015, 204; Altintzoglou & Nøstvold, 2014).

Increasingly, the implementation of marketing and sales process reflects the strategic direction to the “Zero kilometre food.” In this respect, dr. Fonda says: “Lately we sell more than 80% of our products in Slovenia and we are facing the inverse situation in comparison with the past situation. I am extremely proud of it!” (interview 23. 1. 2013).

However, instead of focusing on the traditional 4P marketing paradigm, or the 7Ps adopted by service marketing, entrepreneurs stress the importance of promotion especially the word-of-mouth. Entrepreneurs have identified one of the unique selling points of their business as the nature of their personal contact with customers and their focus on the instinctive understanding that networking with outside individuals, associations and companies enables them to be successful and so entrepreneurs use networking as an inherent marketing tool (Stokes, 2000 by O’Dwyer *et al.*, 2009, 47–48).

The recognition of brand Piran seabass was largely supported by media. As dr. Fonda argues: “When everybody claimed that it will not work what we were doing, the first reporter came to visit us. He said that he would like to write our “story”. What kind of story, I asked in amazement? Our brand is credible because our story is credible!” Currently, at least 300 reportages have been traced about the Fonda.si in Slovenian and foreign media. On the company’s website a special tab named “Press Room” is available, with lots of published material describing the company activities. “Such volume of promotion would also be too expensive for our company, if we had to finance it.” proudly says dr. Fonda. In doing so, she draws attention to an article in one of the most internationally renowned journals in the field of aquaculture, “Il Pesce” (English; The Fish), which was released in October 2012. This article about the company means that they were noticed in the field of aquaculture because of their excellence. Every article adds value to the brand; people who came to visit the company have gained the information from the media! (interview 23. 1. 2013).

From these visits a new benefit was developed for the company, since the initial interest of biologists for visiting the company, spread into attendance from various schools, faculties, and pensioner clubs including people from countries around the world. The visitors were interested in what the company does, how it does and how they achieved the fish quality. Many people still come from Austria, Italy and the United Kingdom to visit the company and buy fish. There are also visitors

from Australia, Estonia and Asian countries. Based on the initial enthusiasm for company visiting and visitors' proposal, it was developed the idea of a new service - guided touristic sightseeing of the fish farm. It turns out that the sightseeing also significantly contributes to the added value of the brand and sales performance (Witell & Löfgren, 2013).

As a result of the economic recession in Slovenia financial investments dropped and therefore also investments in underwater construction work, so this kind of additional service – sightseeing is very welcome. And demand for visits is still increasing.

In this way the search for financial resources from EU funds for fisheries through the Ministry of Agriculture, are being diverted to projects which are designed for promotion and tourism. The company is applying to project calls via the Coastal Action Group-Fisherman.³ These resources have enabled projects, which the company called "green tours" and are made with kayaks and a Greenline-hybrid vessel powered by solar energy. This vessel was manufactured by the Seaway Company and elected as the Vessel of the year 2012.

Cooperation with other Slovenian enterprises is also very important. Namely, high quality products produced by local Slovenian companies at an affordable price are often indirectly promoted by Fonda.si based on its own initiative. For example, in the suggested recipe of the Fonda's Piran seabass is being promoted the Piran salt, which is produced in Sečovelje salt pans (Faganel & Trnavčević, 2012). There are different local products that are natural complements to the consumption of the fish like the Istrian wine and olive oil. With mutual participation of entrepreneurs is being reinforced the promotion of regional products sales.

An important promotional milestone happened when the first restaurant i.e. "Christopher" from Predoslje near Kranj – Gorenjska introduced Fonda's Piran seabass in their menu. It was first time that a fish brand has been named on the menu. After ten days the same experiment was followed by Mrs. Ana Rož and Mr. Valter Kramar, who manage the restaurant "House Franko". Both restaurants are considered by far the best restaurants in Slovenia. These two events have had an extremely positive impact on the visibility of the company (Fonda, 2013a): "It was the first time that name of fish brand was written on the restaurant's menu. Surely this is a great confirmation! And I willingly say that Christopher was the first and then followed by the House Franko. I see them as partners, friends, and no more as customers."

Peterson & Fronc (2007) researched the market-driven factors affecting the sustainability of the fish and seafood supply chain and emphasize the importance of connections and collaboration with restaurant chefs, their menu decisions and suppliers, in order to promote

the product and increase the awareness of potential new customers (they call it fishing for consumers). Chefs have acted in such a way because they believe in the Fonda's product and they also give a positive sign to the general opinion, which is that nevertheless the caught fish is somehow better than the farmed one (Ellingsen *et al.*, 2015; Fonda, 2013a; Kalantzi *et al.*, 2013). Their decision is undoubtedly a great achievement for the Fonda.si and at the same time contributes to the education of consumers. Many chefs were already impressed by the quality of the Fonda Piran sea bass, in order that farmed fish can be even better than the "wild" ones. Because the wild fish are not necessarily fresh, they can have a taste of mud or they can be even sick. Fonda.si was also invited to the Slow Fish Congress in Genoa, Italy, where they were presented as an example of good practice.

Fonda.si case study is an example of organizational innovation in which a new BM can itself represent a form of innovation (Teece, 2010, 176). A competitor that would like to copy the BM would incur in some extra expenses as there is no only one element that sustains an achieved competitive advantage but the whole set of them like manual feeding and maintenance, tagged fish (badge-date of harvest, RFID, QR), customer education and awareness, farming time, suitable location, co-branding and tacit competences for system handling (Chesbrough, 2007; Kindström & Kowalkowski, 2014; Philipson, 2016, 141).

Analysis of the company's business model

Through the analysis of the "as-is" BM canvas of the Fonda.si, were identified two strategic themes: brand Fonda and sustainable aquaculture processes which embrace all BM's key elements (Figure 1).

The first of strategic themes is the company brand Fonda, which represents a very positive attitude towards sustainable aquaculture and care for the environment and the competitive advantage of company. Sustainable processes which result in "the best fish on the world" is a strategic directive, which is supported by an effective and successful business with established and new business partners and modern aquaculture co-natural sustainable technology.

This method of fish farming requires not only technical competencies but also a relatively large input of manual work on a farm. Naturally farmed fish and seafood with Fonda's marketing approach opened regional and international distribution channels for the Fonda trademark.

Taylor & Walley (2004) investigated motives and influences on green entrepreneurs and classified an exploratory typology of ideal types: "innovative opportunists, visionary champions, ethical mavericks and

³ OAS Fisherman is a consortium of 46 members. The group was to meet the needs of local coastal communities established in early 2012 with a view to establishing an effective public-private partnership. Part of it is also a Fonda company.

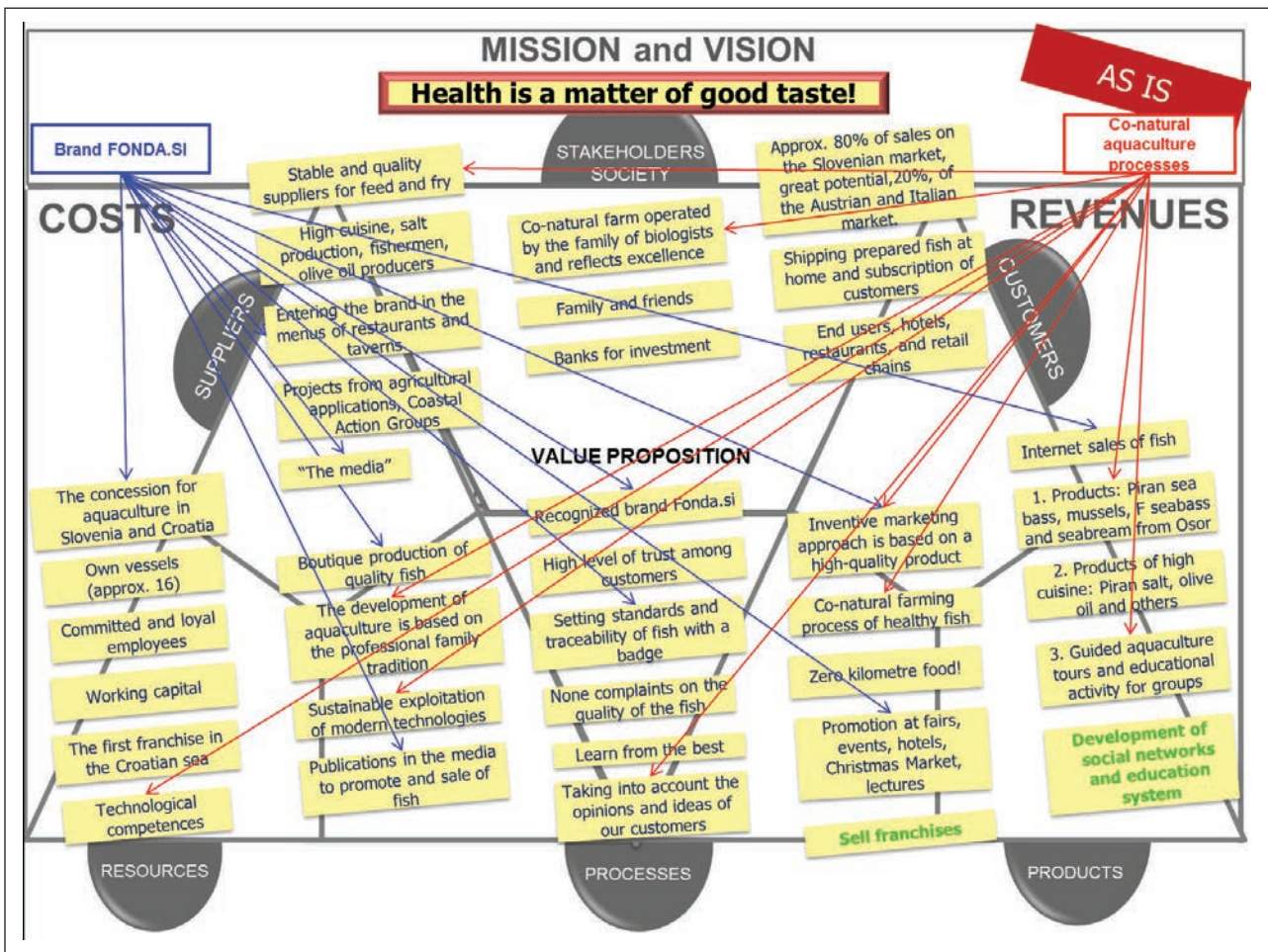

Figure 1: BM “as-is” (own elaboration)

accidental enviropreneurs”. Fonda shares the characteristics of the first three categories.

Another identified strategic theme is co-natural aquaculture processes. In-depth expertise has brought together influential factors of fish farming process, which enables superior seafood quality. Geographical origin is recognized through the brand Fonda, which maintains the highest European quality standards. The latter also directs the expectations of customers in enjoying healthy seafood (Honkanen & Olsen, 2009; Mai *et al.*, 2010; Trebar *et al.*, 2013).

Developed aquaculture competences of the company certainly have an impact on the growing demand for the high-quality sustainable food, which is an opportunity to achieve higher sales volumes and prices. Demand already exceeds production capacity by at least three times. In addition to the inventive technology of fish and seafood cultivation, an opportunity exists for the company in combining complementary products such as creating new culinary-wine-tourism experiences (Witell & Löfgren, 2013) and the enhancement

of customer’s awareness. Fonda.si takes advantage of Slovenian agricultural sector; Mediterranean climate and the geographical origin of the goods. The Fondas are aware of their competitive strengths; a long tradition of aquaculture and the regional integration of the company. Important role in the operations of the company advocates the promotion of geographical location of the Slovenian coastal-Istrian area. Fonda provides an important contribution to the recognition of Slovenian food companies and Slovenia as a touristic destination. With the company’s growing, e.g., developing complementary products for different segments of customers or expanding to other countries, keeping the business cohesive and consistent, and motivating managers becomes more difficult. Company should focus first on understanding its BM, how it makes income and how it provides value to customers, and then on changing its BM through further innovation to set it on a new business direction (Abraham, 2013).

The third strategic theme that was identified on the basis of analysis of the desired Fonda’s BM “to-be” is

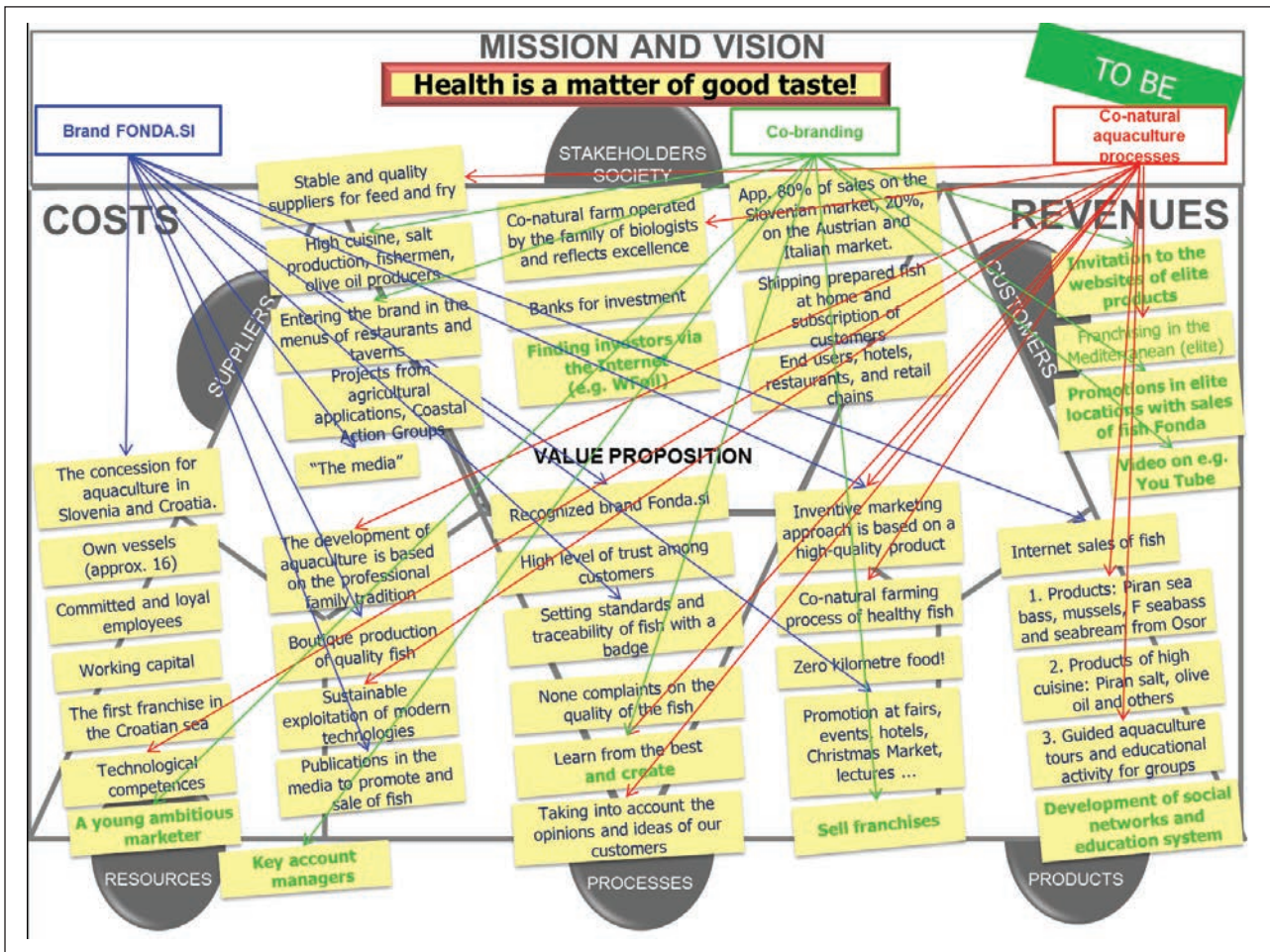

Figure 2: BM “to-be” (own elaboration)

named co-branding (Figure 2). It is well known that the brand Fonda is relatively fast-growing and recognizable brand, but the success also brings demands for consolidation and maintenance of acquired market positions. In addition, the company is strategically oriented (embedded) in the local region, which, on the other hand, represents certain physical limitation.

Österwalder & Pigneur (2010) suggest that BMs must change over time as manufacturing firms are exposed to market turbulence (Teece, 2010 by Witell & Löfgren, 2013, 522).

Established and recognized brand can be expanded to other areas of interest, but this requires a certain degree of caution (Bocken *et al.*, 2013a, 488–489). When considering the use of the “master brand” it is a good idea to consider whether this is not detrimental to the core business. There are also alternatives recommended, for example; the use of co-branding with renowned partners of the company and the joint appearance, for the benefit of all the brands (e.g. Pipistrel, salt, rice, wine, vinegar and olive oil producers, new offer of caviar, etc.). The

design of a BM usually requires the focal firm to build a boundary-spanning business network with its external stakeholders in order to effectively exploit opportunities and capture value (Shafer *et al.*, 2005 by Guo *et al.*, 2013). Such cooperation of enterprises is at least partially used, and this is evident from the website of company in the tab’s “store Fonda”. In this regard joint appearances, promotions, and common distribution channels of complementary high-quality products are certainly worthwhile as well as it is a tight cooperation with the sector of tourism (Nemec Rudež *et al.*, 2014). Therefore, network has become a key component for BM (Chesbrough, 2007; Shafer *et al.*, 2005 by Guo *et al.*, 2013). With the positioning of Slovenia as a tourist destination of excellence, all actors involved from high-quality food producers to tourist service providers will get a lot and Fonda is on the front run of the organizations pursuing this idea.

Managers can use BMs, and its innovation perspective, to visualize how and when changes might occur, which should increase internal transparency, under-

standing, and awareness of service opportunities and necessary changes. It is important to understand the potential dependencies among elements; a change in one likely affects the others. Successful change in one element depends on corresponding changes in and realignment of other elements.

Therefore, the initial step in BM innovation is to determine the current situation (as-is) and identify the target position (to-be), which presents the “big picture” and supports a discussion of what the BM should look like once the target position is reached. These insights give managers a better understanding of which major changes need to take place, in which elements, and in what sequence (Kindström & Kowalkowski, 2014; Guo *et al.*, 2013).

Sustainability drivers of the business model

Aquaculture which was developed by the Fonda family does not bring quick benefits because “the duration of the turnover” is relatively long which represents an important obstacle in obtaining growth financing. As dr. Fonda states: “Here is the problem of the banks; when you say that the turnover of the capital is 4 years, you get only askew looks. However, on average, with the opening of the first franchise in the Croatian sea the turnover is shortened” (interview 17. 3. 2013).

Fonda.si cannot compete with large fish farms on economies of scale. But it can compete with boutique quality, sustainable co-natural production of farmed fish and seafood (O’Dwyer *et al.*, 2009). The latter may be accompanied by additional services. Dr. Fonda states: “We sell fish as wine! One normal, average fish farm has somewhere 500 tonnes of fish annually. Break-even – figuratively; positive zero is somewhere at 240 tonnes per year and is increasing. Large farms could produce up to 10.000 tonnes per year. Then we are really a boutique” (interview 17. 3. 2013).

This should be developed and diversified as brand positioning for the various identified target segments of customers. Positioning (i.e. the place which product occupies in consumers’ minds relative to competing products) is performed by means of product policy, price policy, distribution and unique marketing communications; with added services at the same time, of course. As the needs of wholesalers, retailers, caterers and groups of individual customers differ, it is necessary to create a unique marketing mix that will focus specifically on each of the target groups. In addition, because of the branded product, grown sustainably, a strategy for consumer development has to be planned and implemented. BM should be able to link two dimensions of company activity, value creation and value capture. An established business is always tweaking its BM to become more competitive, but when there is a need to radically change the BM, we can talk about BM innovation (Baden-Fuller & Haefliger, 2013, 419 by Philipson,

2016, 133–134; O’Dwyer *et al.*, 2009, 47–48; Guo *et al.*, 2013). A radical change likely includes all elements of the BM; a more incremental change might imply a shorter and more focused change, limited to certain elements (Kindström & Kowalkowski, 2014).

Very important aspects for the company are continued networking development and further development of complementary activities i.e. guided visits on the fish farm due to the education of young people. From the beginning free guided visits were gradually transformed into the guided visits for fee according to the segmented groups of visitors (Witell & Löfgren, 2013). The company is bidding the possibility of visiting the fish-farm by previous appointment. To visitors, who mainly come from Asia and EU countries, the Fonda Piran seabass farming is presented as well as a culinary experience. Nevertheless, resources of the company to offer this product in the tourism market on a larger scale are limited with concession and company’s strategic directions, and therefore, this product is not available to mass tourism (Janeš *et al.*, 2014; Mihalič *et al.*, 2014, 43).

The company has to expand the network of contacts with principals and teachers especially in the field of geography, household, and nutritional sciences, as well as with students from these research areas (Dravinec, 2015). Company’s website might be extended to the field of education e.g. “Education tab”, with a special portal for distance learning, video clips of events at the fish farm, all of which could affect even more credibility to the sustainable operation of the company (Pine II & Gilmore, 2016). Education activity is based on the process of guiding and educating customers through transformations such as healthy life-style changes (Pine II & Gilmore, 2016).

Another challenge is the shortage of especially intensive joint appearance of entrepreneurs, coastal-Istrian caterers and hoteliers. Because a small company cannot afford advertising space in tourist catalogues and at major trade fairs. Recently, the hoteliers have changed their attitude to Slovenian entrepreneurs and start to propose them within their own offer. However, according to dr. Fonda much more can be done; in particular, opportunities in connecting innovative entrepreneurs with quality products that complement the offer. The conclusions based on the interview-workshops indicated that interest in the development of activities i.e. fish farming, culinary, tourism and winery joint promotions and complementary cooperation already exists. The need for a broadly integrated approach increases along the spectrum of strategic innovation for sustainability (Szekely & Strebler, 2013, 475).

In order to promote the food sector at a regional level while addressing prevailing trends towards global markets will require successful implementation of regional associations, networks and supply chains in which SMEs-producers of farmed seabass and seabream will be associated (Fonda, 2013a; Wagner & Young, 2009).

Continued partnerships with the media of all kinds is certainly one of the activities that supports the promotion, recognition, and successful products sales. Public relations, publicity, sponsorship, donations, open days, blogs, newsletters, etc. are the areas that offer many opportunities.

If the Fonda family should decide to increase the volume of business that will certainly lead to the organizational changes i.e. division of tasks and responsibilities with respect to markets, key customer groups and continuous product development in form of the Key account managers and business processes which will share tasks and responsibilities based on the individual preferences, attitudes and experiences. In the near future dr. Irena and Lean Fonda as major owners will have to share their responsibilities with some employees and in doing so they will face the family tradition of how to run the company. New managerial skills can help Fonda.si to integrate resources within the value network more effectively, create processes to leverage those bundled resources, and bond the company with its stakeholders in novel ways (Guo *et al.*, 2013, 452).

With the increased volume of business, the company will also reflect the need to establish a system for measuring the carbon footprint and the introduction of “green” technologies of the next generation i.e. green design (Szekely & Strebler, 2013). Good environmental performance (e.g. manual labour) may affect financial performance directly (e.g. cost reductions with shortening of the fish farming time) or indirectly through an improved image (Bocken *et al.*, 2013b, 861). Sustainability is an area of increasing interest for industry and its stakeholders, and companies now aspire to address sustainability issues like carbon emissions at strategic and operational levels (Bocken *et al.*, 2013b). The “to-be” developed BM fulfils Baden-Fuller and Haefliger (2013, 419) innovation criteria and to a certain extent the Porter’s (1996) demand for strategy fit. Fonda.si applies a holistic approach in which issues of social and financial (e.g. enhancement of customer’s awareness, networking, franchises, products of high cuisine) sustainability, health and education (e.g. guided aquaculture tours and educational activity) underpin the fundamental notion of environmental sustainability (e.g. manual labour, zero kilometre food, Greenline-hybrid vessel). Business partners, key resources, business processes, products and customer segments (green labelled elements in Figure 2) together support the sustainable BM of Fonda.si.

CONCLUSIONS

BM innovation seems to be a key to delivering future sustainability. The BM canvas assists companies in embedding sustainability into the core of their activities and to improve their understanding of the value proposition in relation to customers and wider society. Sustainability is now a key driver of innovation, and it can be recognized from some good practices that in each stage, from ensuring compliance through to developing a completely new BM, numerous possibilities for innovation are presented. Taking a broad perspective, sustainable innovation can be considered as the development of something new that improves performance in all the three dimensions of sustainable development at the same time (Elkington, 1997; Bocken *et al.*, 2013b).

Following the example of Fonda.si, managers can use BM canvas in order to visualize how and when changes in the main business logic occur and what kind of impact might they have. This should increase internal transparency, understanding, and awareness of future market opportunities. It also helps to understand the potential dependencies among different elements of a BM and how they need to be realigned to each other.

The initial step in the process of BM innovation is to determine the current situation (as-is) and identify the target position (to-be), which presents the “big picture” and supports a discussion of what the BM should look like or what the “ideal” BM should be based on the envisioned future scenario.

In this perspective the case about Fonda.si can be used as an “ideal” model for development of a sustainable oriented BM within the aquaculture industry. Ideal model is a disruptive model that changes the way company creates, transfers and captures value. It is different compared to the way everybody else does their thing; it can beat almost any technological innovation and overcomes differences in the available financial resources. In case of Fonda.si it also contributes to a triple bottom line about economic, environmental and social benefits. One way of overcoming the last economic crisis is to readjust to a green growth economy, which Fonda.si is one of the best practical examples.

The empirical research has certain limitations; one limitation is the extent of the study, therefore extending the number of cases in future studies would be advisable. Another limitation is that research was conducted in only one country and it is, therefore, necessary to properly interpret the results obtained in the light of the specific cultural characteristics.

MODEL TRAJNOSTNEGA POSLOVANJA: ŠTUDIJA PRIMERA FONDA.SI

Aleksander JANEŠ

Univerza na Primorskem, Fakulteta za management, Cankarjeva 5, 6000 Koper
e-mail: aleksander.janes@fm-kp.si

Roberto BILOSLAVO

Univerza na Primorskem, Fakulteta za management, Cankarjeva 5, 6000 Koper
e-mail: roberto.biloslavo@fm-kp.si

Armand FAGANEL

Univerza na Primorskem, Fakulteta za management, Cankarjeva 5, 6000 Koper
e-mail: armand.faganel@fm-kp.si

POVZETEK

Sektor ribogojstva stoji na razpotju zaradi sprememb v poslovnem okolju, povpraševanja in konkurence v ribogojstvu. Slednje se povečuje, kar poudarja pomen trajnostnega razvoja za mala podjetja. V pričujočem članku je z metodo Canvas opisan poslovni model ribogojnice Fonda.si. Predhodno so bili uporabljeni dostopni viri in literatura o podjetju in pripravljen nabor vprašanj, ki sledijo ključnim elementom metode Canvas. Izvedeni so bili pol-strukturirani intervjuji v okviru delavnic, kjer so bile raziskane teme: sonaravna inovacijska dejavnost, poslovni model in dejavniki trajnostnega poslovnega modela. Podjetje Fonda.si po uveljavljeni blagovni znamki, soznamčenju in sonaravnih inovativnih procesih ter vpetosti v lokalno okolje posebej izstopa z "najboljšo ribo na svetu". Vse to je podjetje doseglo z nenehnim razvojem blagovne znamke Piranski brancin in vpeljevanjem inovativnih poslovnih pristopov, kateri so prijazni do odjemalcev in do naravnega okolja. Zaradi tega je bilo podjetje izbrano za zgleden študijski primer uporabe metode canvas za inoviranje poslovnega modela z uveljavljanjem načel sonaravnega razvoja.

Ključne besede: ribogojništvo, trajnostni poslovni model, canvas poslovnega modela, sonaravni procesi, inovacije, soznamčenje

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Abraham, S. (2013):** Will business model innovation replace strategic analysis? *Strategy & Leadership*, 41, 2, 31–38.
- Almeida, C., Altintzoglou, T., Cabral, H. & S. Vaz (2015):** Does seafood knowledge relate to more sustainable consumption. *British Food Journal*, 117, 2, 894–914.
- Altintzoglou, T. & B. H. Nøstvold (2014):** Labelling fish products to fulfil Norwegian consumers' needs for information. *British Food Journal*, 116, 12, 1909–1920.
- Angrosino, M. V. & K. A. Mays de Pérez (2000):** Re-thinking Observation. In: Denzin, N. & Y. Lincoln (eds.): *Handbook of qualitative research*. Thousand Oaks, Sage, 673–702.
- Aurier, P., Fort, F. & L. Sirieix (2005):** Exploring terroir product meanings for the consumer. *Anthropology of food*, 4. <https://aof.revues.org/187?lang=fr#entries> (12. 7. 2015).
- Bagnoli, C. (2012):** Methodology of Analysis Canvas. Lecture at Faculty of management, Koper, 14. December 2012.
- Baden-Fuller, C. & M. S. Morgan (2010):** Business models as models. *Long Range Planning*, 43, 2–3, 156–171.
- Baden-Fuller, C. & S. Haefliger (2013):** Business models and technological innovation. *Long Range Planning*, 46, 6, 419–426.
- Barnard, Z. & D. Van der Merwe (2016):** Innovative management for organizational sustainability in higher education International. *Journal of Sustainability in Higher Education*, 17, 2, 208–227.
- Biloslavo, R. (2014):** Poslovni modeli kot orodje za strateško inoviranje in trajnostni razvoj. V: Janeš, A. (ur.): *Soustvarjanje kompetenčnega znanja*. Koper, Fakulteta za management.
- Biswas, G., Thirunavukkarasu, A. R., Sundaray, J. K. & M. Kailasam (2010):** Optimization of feeding frequency of Asian seabass (*Lates calcarifer*) fry reared in net cages under brackishwater environment. *Aquaculture*, 305, 1–4, 26–31.
- Bocken, N., Short, S., Rana, P. & S. Evans (2013a):** A value mapping tool for sustainable business modelling. *Corporate Governance*, 13, 5, 482–497.
- Bocken, N., Morgan, D. & S. Evans (2013b):** Understanding environmental performance variation in manufacturing companies. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 62, 8, 856–870.
- Boillat, T. & C. Legner (2013):** From on-premise software to cloud services: the impact of cloud computing on enterprise software vendors= business models. *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, 8, 3, 39–58.
- Chesbrough, H. (2007):** Business model innovation: it's not just about technology anymore. *Strategy & Leadership*, 35, 6, 12–17.
- Cummins, D., Gilmore, A., Carson, D. & A. O'Donnell (2000):** What is innovative marketing in SMEs? Towards a conceptual and descriptive framework. *AMA Conference Proceedings*, July.
- Danneels, E. & E. J. Kleinschmidt (2001):** Product innovativeness from firm's perspective: its dimensions and their relation with project selection and performance. *Journal of Product Innovation Management*, 18, 6, 357–373.
- Dobson, T. & H. A. Regier (2007):** Contributing to fisheries sustainability through the adoption of a broader ethical approach. In: Taylor, W. W., Schechter, M. G. & L. G. Wolfson (eds.): *Globalization: effects on fisheries resources*, 499–524. Cambridge: Cambridge University Press.
- Easterby-Smith, M., Thorpe, R. & A. Lowe (2005):** Raziskovanje v managementu. Koper, Fakulteta za management.
- Elkington, J. (1997):** *Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of 21st Century Business*. Oxford, Capstone Publishing.
- Ellingsen, K., Grimsrud, K., Nielsen, H. M., Mejdell, C., Olesen, I., Honkanen, P., Navrud, S., Gamborg, C. & P. Sandøe (2015):** Who cares about fish welfare? *British Food Journal*, 117, 1, 257–273.
- Faganel, A. & A. Trnavčević (2012):** Sustainable natural and cultural heritage tourism in protected areas: case study. *Annales, Ser. hist. sociol.*, 22, 2, 589–600.
- FAO. Fisheries Department (2012):** *The State of World Fisheries and Aquaculture*, Rome, FAO. <http://www.fao.org/docrep/016/i2727e/i2727e.pdf> (25. 8. 2015).
- Fischer, J., Jorgensen, J., Josupeit, H., Kalikoski, D. & C. M. Lucas (eds.) (2015):** Fishers' knowledge and the ecosystem approach to fisheries: applications, experiences and lessons in Latin America. *FAO Fisheries and Aquaculture Technical Paper No. 591*, 1–278. <http://www.fao.org/3/a-i4664e.pdf> (25. 8. 2015).
- Fonda, I. (2013a):** Fonda d.o.o.: Workshop 1. Lucija, 18. January, 2013.
- Fonda, I. (2013b):** Fonda d.o.o.: Workshop 2. Koper, 21. March, 2013.
- Galpin, T., Whittington, J. L. & G. Bell (2015):** Is your sustainability strategy sustainable? Creating a culture of sustainability. *Corporate Governance*, 15, 1, 1–17.
- Gošnik, D., Beker, I., Suklan, J. & K. Kavčič (2016):** Management model for successful business processes: the case of transition countries. *International Journal of Industrial Engineering and Management*, 7, 2, 75–84.
- Guo, H., Zhao, J. & J. Tang (2013):** The role of top managers' human and social capital in business model innovation. *Chinese Management Studies*, 7, 3, 447–469.
- Hargadon, A. (2015):** How to discover and assess opportunities for business model innovation. *Strategy & Leadership*, 43, 6, 33–37.

- Hayes, D. J., Lence, S. H. & A. Stoppa (2004):** Farmer-Owned Brands? *Agribusiness* 20, 3, 269–285.
- Honkanen, P. & S. O. Olsen (2009):** Environmental and animal welfare issues in food choice. *British Food Journal*, 111, 3, 293–309.
- Janeš, A. (2014):** Empirical Verification of the Balanced Scorecard. *Industrial Management & Data Systems*, 114, 2, 203–219.
- Janeš, A. & T. Biloslavo (2013):** Preoblikovanje poslovnega modela za večjo uspešnost podjetij = Transform business model to improve company performance. V: *Izzivi gospodarskega razvoja – Inovativni projektni management: zbornik prireditve*, Ljubljana, 20. in 21. maj 2013. Ljubljana, GZS, Zbornica osrednjeslovenske regije, 23–26.
- Janeš, A. & A. Trnavčević (2014):** Dobre prakse Interreg Slovenija Italija: Projekt Know Us. V: *Izzivi gospodarskega razvoja – Inovativni projektni management: zbornik prireditve*, Ljubljana, 26. in 27. maj 2014. Ljubljana, GZS, Zbornica osrednjeslovenske regije, 17–23.
- Janeš, A., Biloslavo, R., Bertoncelj, A., Faganel, A., Bratkovič Kregar, T. & A. Trnavčević (2014):** Soustvarjanje kompetenčnega znanja. Koper, Fakulteta za management. <http://www.fm-kp.si/zalozba/ISBN/978-961-266-165-6.pdf> (25.8.2015).
- Jones, P., Clarke-Hill, C., Comfort, D. & D. Hillier (2008):** Marketing and sustainability. *Marketing Intelligence & Planning*, 26, 2, 123–130.
- Kalantzi, I., Black, K. D., Pergantis, S. A., Shimmield, T. M., Papageorgiou, N., Sevastou, K. & I. Karakassis (2013):** Metals and other elements in tissues of wild fish from fish farms and comparison with farmed species in sites with oxic and anoxic sediments. *Food Chemistry*, 141, 2, 680–694.
- Kindström, D. & C. Kowalkowski (2014):** Service innovation in product-centric firms: a multidimensional business model perspective. *Journal of Business & Industrial Marketing*, 29, 2, 96–111.
- Know Us (2013):** About project. <http://www.know-us.eu/2/7> (1. 12. 2013).
- Koos, S. (2011):** Varieties of environmental labelling, market structures, and sustainable consumption across Europe: a comparative analysis of organizational and market supply determinants of environmental-labelled goods. *Journal of Consumer Policy*, 34, 1, 127–151.
- Kozlowski, A., Searcy, C. & M. Bardecki (2015):** Corporate sustainability reporting in the apparel industry. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 64, 3, 377–397.
- Kvale, S. (2007):** *Doing interviews*. Los Angeles, Sage.
- Lagorio, R. (2012):** Fonda, la salute e questione di buon gusto. *Il pesce*, 5, 33–37.
- Lindgren, P., Falck Saghaug, K. & H. Knudsen (2009):** Innovating business models and attracting different intellectual capabilities. *Measuring Business Excellence*, 13, 2, 17–24.
- Low, M. B. & I. C. MacMillan (1988):** Entrepreneurship: past research and future challenges. *Journal of Management*, 14, 139–161.
- Magretta, J. (2002):** Why Business Models Matter. *Harvard Business Review*, May 2002.
- Mai, N., Bogason, S. G., Arason, S., Árnason, S. V. & T. G. Matthíasson (2010):** Benefits of traceability in fish supply chains—case studies. *British Food Journal*, 112, 9, 976–1002.
- Massa, L. & C. L. Tucci (2014):** Business model innovation. In: Dodgson, M., Gann, D. M. & N. Phillips (eds.): *The Oxford handbook of innovation management*, Oxford, Oxford University Press, 420–441.
- McGrath, R. G. (2011):** When your business model is in trouble. *Harvard Business Review*, 89, 1–2, 96–98.
- Mihalič, T., Sedmak, G., Planinc, S. & J. Bogataj (2014):** Visitor structure as a basis for destination repositioning – the case of a north mediterranean destination. *Annales, Ser. hist. sociol.*, 24, 1, 53–66.
- Monfort, M. C. (2007):** *Marketing of Aquacultured Seabass and Seabream from the Mediterranean Basin*. Rome, FAO.
- Nemec Rudež, H., Sedmak, G., Vodeb, K. & Š. Bojnc (2014):** Diverzifikacija morskega ribištva v turistično dejavnost na slovenski obali. *Annales, Ser. hist. sociol.*, 24, 1, 35–52.
- O'Dwyer, M., Gilmore, A. & D. Carson (2009):** Innovative marketing in SMEs. *European Journal of Marketing*, 43, 1/2, 46–61.
- OECD (2012):** The future of eco-innovation: The Role of Business Models in Green Transformation. <http://www.oecd.org/innovation/inno/49537036.pdf> (23. 8. 2015).
- Österwalder, A., & Y. Pigneur (2010):** *Business Model Generation: A handbook for visionaries gamechangers, and challengers*. Hoboken, New Jersey, Wiley.
- Österwalder, A., Pigneur, Y. & C. L. Tucci (2005):** Clarifying business models; origins, present, and future of the concept. *Communications of the Association for Information Systems*, 15, 1–40.
- Pels, J. & T. A. Kidd (2015):** Business model innovation Learning from a high-tech-low-fee medical healthcare model for the BOP. *International Journal of Pharmaceutical and Healthcare Marketing*, 9, 3, 200–218.
- Peterson, H. C. & K. Fronc (2007):** Fishing for consumers: market-driven factors affecting the sustainability of the fish and seafood supply chain. In: Taylor, W. W., Schechter, M. G. & L. G. Wolfson (eds.): *Globalization: effects on fisheries resources*. Cambridge, Cambridge University Press, 424–452.
- Philpison, S. (2016):** Radical innovation of a business model. *Competitiveness Review*, 26, 2, 132–146.

- Pieniak, Z., Verbeke, W., Scholderer, J., Brunsø, K. & S. O. Olsen (2008):** Impact of consumers' health beliefs, health involvement and risk perception on fish consumption. *British Food Journal*, 110, 9, 898–915.
- Pine II, B. J. & J. Gilmore (2016):** Integrating experiences into your business model: five approaches. *Strategy & Leadership*, 44, 1, 3–10.
- Porter, M. (1996):** What is strategy? *Harvard Business Review*, 77, 11/12, 61–78.
- Primorske novice.** Koper, Primorske novice, 1963–.
- Shafer, S. M., Smith, H. J. & J. Linder (2005):** The power of business models. *Business Horizons*, 48, 3, 199–207.
- Shams, R., Alpert, F. & M. Brown (2015):** Consumer perceived brand innovativeness Conceptualization and operationalization. *European Journal of Marketing*, 49, 9/10, 1589–1615.
- Schlag, A. K. & K. Ystgaard (2013):** Europeans and aquaculture: perceived differences between wild and farmed fish. *British Food Journal*, 115, 2, 209–222.
- Smith-Sebasto, N. J. & D. J. Shebitz (2013):** Creation of an Innovative Sustainability Science Undergraduate Degree Program: A 10-Step Process. *Innovative Higher Education*, 38, 2, 129–141.
- STECF. Scientific, Technical and Economic Committee for Fisheries (2014):** The Economic Performance Report on the EU Aquaculture sector. Luxembourg, Publications Office EU, 1–451. [Http://stecf.jrc.ec.europa.eu/documents/43805/839433/2014-11_STECF+14-18+-+EU+Aquaculture+sector_JRC93169.pdf](http://stecf.jrc.ec.europa.eu/documents/43805/839433/2014-11_STECF+14-18+-+EU+Aquaculture+sector_JRC93169.pdf) (15. 3. 2015).
- Stokes, D. (2000):** Putting entrepreneurship into marketing: the processes of entrepreneurial Marketing. *Journal of Research in Marketing and Entrepreneurship*, 2, 1, 1–16.
- Szekely, F. & H. Strebel (2013):** Incremental, radical and game-changing: strategic innovation for sustainability. *Corporate Governance: The international journal of business in society*, 13, 5, 467–481.
- Taylor, D. W. & E. E. Walley (2004):** The green entrepreneur: Opportunist, Maverick or Visionary? *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, 1, 1/2. [Http://www.inderscienceonline.com/doi/abs/10.1504/IJESB.2004.005377](http://www.inderscienceonline.com/doi/abs/10.1504/IJESB.2004.005377) (13. 4. 2016).
- Teece, D. J. (2010):** Business Models, Business Strategy and Innovation. *Long Range Planning*, 43, 172–194.
- Thøgersen, J., Haugaard, P. & A. Olesen (2010):** Consumer responses to ecolabels. *European Journal of Marketing*, 44, 11/12, 1787–1810.
- Trebar, M., Lotrič, M., Fonda, I., Pleteršek, A. & K. Kovačič (2013):** RFID Data Loggers in Fish Supply Chain Traceability. *International Journal of Antennas and Propagation*. [Http://dx.doi.org/10.1155/2013/875973](http://dx.doi.org/10.1155/2013/875973) (14. 4. 2016).
- Trimi, S. & J. Berbegal-Mirabent (2012):** Business model innovation in entrepreneurship. *International Entrepreneurship Management Journal*, 8, 449–465.
- Vanhonacker, F., Altintzoglou, T., Luten, J. & W. Verbeke (2011):** Does fish origin matter to European consumers? *British Food Journal*, 113, 4, 535–549.
- Verganti, R. (2008):** Design, meanings, and radical innovation: a meta model and a research agenda. *Journal of Product Innovation Management*, 25, 5, 436–456.
- Verganti, R. (2009):** Design-driven innovation: changing the rules of competition by radically innovating what things mean. Boston, MA, Harvard Business Press.
- Wagner, B. A. & J. A. Young (2009):** Seabass and sea-bream farmed in the Mediterranean: swimming against the tide of market orientation. *Supply Chain Management*, 14, 6, 435–446.
- Wagner, B. & G. Svensson (2014):** A framework to navigate sustainability in business networks. *European Business Review*, 26, 4, 340–367.
- White, P. (2009):** Building a sustainability strategy into the business. *Corporate governance*, 9, 4, 386–394.
- Witell, L. & M. Löfgren (2013):** From service for free to service for fee: business model innovation in manufacturing firms. *Journal of Service Management*, 24, 5, 520–533.
- Yin, R. K. (1994):** Case Study Research. Thousand Oaks, Sage.
- Zott, C., Amit, R. & L. Massa (2011):** The business model: recent developments and future research. *Journal of Management*, 37, 4, 1019–1042.

ITALOFONA DIJASISTEMSKA RASLOJENOST U HRVATSKOJ ISTRI: JEZIČNI I KOMUNIKCIJSKI STATUS, KORPUS I PRESTIŽ

Nada POROPAT JELETIĆ

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, I. M. Ronjgova 1, 52100 Pula, Hrvatska
e-mail: nadaporopat@gmail.com

SAŽETAK

Sociolingvističko istraživanje provedeno u Istarskoj županiji ukazuje na značajne pokazatelje rasprostranjenosti i kakvoće etnolingvističke vitalnosti kodova koji sačinjavaju italofojni dijasistem u okviru institucionalizirane hrvatsko-talijanske dvojezičnosti, u vidu utvrđivanja jezičnosti ispitanika i zastupljenosti pojedinih idioma u njihovoj svakodnevnoj interakciji, odnosno naklonosti prema uporabi istih. Rezultati, naime, upućuju na postojanje izrazito složene sociolingvističke realnosti, odnosno na višejezičnost koja ne proizlazi iz institucionalnoga jezičnog planiranja i institucionalizirane jezične politike, već zatečeni jezici u svakodnevnoj interakciji upućuju na prisutnost prvenstveno hrvatsko(/čakavsko)-istromletačke dvojezičnosti funkcionalne naravi. Potvrđuje se izraziti i neosporivi etnolingvistički prestiž istromletačkoga dijalekta te raskorak između institucionalnoga statusa talijanskoga jezika i njegovoga komunikacijskog statusa.

Ključne riječi: hrvatsko-talijanska dvojezičnost, istromletački dijalekt, hrvatska Istra

STRATIFICAZIONE DEL DIASISTEMA ITALOFONO NELL'ISTRIA CROATA: STATUS, CORPUS E PRESTIGIO LINGUISTICO E COMUNICATIVO

SINTESI

L'indagine sociolinguistica condotta nella Regione istriana presenta delle indicazioni significative inerenti alla consistenza della vitalità etnolinguistica dei due codici del diasistema italofono in seno al bilinguismo croato-italiano (istituzionalizzato), con l'intento di stabilire il background linguistico dei soggetti e la presenza dei suddetti codici nelle loro interazioni quotidiane, nonché della propensione per il loro uso. I risultati, infatti, confermano la complessità della realtà sociolinguistica che non risulta essere (esclusivamente) il frutto della pianificazione linguistica istituzionale e della politica linguistica istituzionalizzata, bensì le lingue riscontrate nell'interazione quotidiana indicano principalmente la presenza del bilinguismo funzionale croato(/ciacavo)-istoveneto. Viene confermato l'indiscutibile prestigio comunicativo del dialetto istoveneto e il divario tra lo status istituzionale della lingua italiana e il suo status comunicativo.

Parole chiave: bilinguismo croato-italiano, dialetto istoveneto, Istria croata

UVOD

U proučavanju odnosa jezika i identiteta, pokazatelji etnolingvističke vitalnosti (Giles i sur., 1977) jezičnih otoka u Istri određeni su hijerarhijskim jezičnim i komunikacijskim odnosima među jezičnim zajednicama, odnosno nejednakopravnim jezičnim i komunikacijskim korpusom, statusom i prestižom kodova. Pokazatelji etnolingvističke vitalnosti predstavljaju istovremeno i "kriterije njenog ostvarenja", a oni previdaju "međudjelovanje i međuzavisnost jezičnog i komunikacijskog statusa, korpusa i prestiža nekoga jezika, dijalekta ili mjesnog govora. Jezični i komunikacijski status čine položaj koji etnolingvistička zajednica i jezik imaju u društvu. Jezični i komunikacijski korpus čine domene uporabe jezika i učestalost i odnos jezika u okviru prebacivanja i miješanja kodova", a "jezični i komunikacijski prestiž čine položaj koji jezik ima kako u okvirima zajednice tako i izvan njenih okvira, a u terminima jezično političkog pregnuća zajednica u doticaju" (Blagoni, 2007, 195).

Hrvatsko-talijanska dvojezičnost u hrvatskoj Istri (koja obuhvaća područje koji administrativno pripada Istarskoj županiji) predstavlja *de facto* komunikacijsku stvarnost te je i *de iure* priznata, odnosno ostvarena je na društvenoj i institucionalnoj razini, što je vidljivo i u sociolingvističkome krajobrazu. Ona predstavlja složen oblik višejezičnosti i prostire se na prekinutome teritorijalnom kontinuitetu, uz prisutnost kompaktnih i jasno razdvojivih jezičnih otoka u okviru mora kroatofonije (uz druge alohtone jezike)¹ (Milani Kruljac, 1990, 2001).

Položaj dijasistemske italofone² raslojenosti u (hrvatskoj) Istri određen je povijesnom (su)prisutnošću i dinamikama vremenskoga oblikovanja unutar dviju dvojezičnih zajednica: autohtone italofone jezične zajednice (Talijanske nacionalne zajednice)³ i autohtone kroatofone jezične zajednice. Položaj je ujedno određen trajnošću institucijske prepoznatljivosti talijanskoga jezika kao jezika društvene sredine te paralelnim obrazovnim sustavom školovanja (Hrčica, Padovan i Kovačević, 2011) na dvama službenim jezicima Istarske županije (hrvatskim i talijanskim). Na samome vrhu

dijasistemske italofone raslojenosti nalaze se talijanski jezik, kao nacionalni jezik Talijanske nacionalne zajednice, te makroregionalni ili panregionalni istromletački dijalekt.⁴

ITALOFONA DIJASISTEMSKA RASLOJENOST
U HRVATSKOJ ISTRI

Prema Filipijevoj (1989a) prostornoj podjeli istarskoga jezičnog makrosustava, poluotok je obilježen zavičajnom višejezičnošću.⁵ Naime, bilježi se koegzistencija koinea ili regionalnoga dijalekta (istromletački dijalekt, koji je uz talijanski jezik jedna od sastavnica talijanskoga/italofonoga dijasistema u Istri) i lokalnih dijalekata, koji su u jakome jezičnom doticaju s regionalnim koineom, s čakavskim koineom i hrvatskim jezikom. Prostorna podjela razvija se na temelju suprotnih parova italofonije/kroatofonije i jezičnosti govornika te apsolutni koine predstavlja jezik koji gotovo svi razumiju i govore, dok je potencijalni koine jezik koji ne razumiju svi, ali može u određenim situacijama imati funkciju koinea. Hrvatski jezik kao apsolutni koine, odnosno jezik koji svi razumiju i gotovo svi govore, pokriva gotovo sve funkcionalne interakcijske razmjene te se nekad rabi i kao nadregionalni ili panteritorijalni koine.⁶ Funkcije i uporabne karakteristike hrvatskoga i talijanskoga razgovornog stila u okviru njihovoga supostojanja i književno-kulturnoga prestiža određene su svojevrsnim sociolingvističkim čimbenicima te (ne) postojanjem društvenoga obilježja, što delimitira uporabne domene i raslojavanje jezične uporabe (Filipi, 1989a; 1989b).

U vidu ostvarenja modela poistovjećivanja jezika s nacijom i govora sa zajednicom, u jurilingvističkome smislu, briga i zaštita usmjerene su na službene jezike nacionalnih zajednica, uz zanemarivanje unutarnje dijasistemske i heteroglotične raznolikosti, odnosno nedostaje zaštita jezične raznolikosti i snažnije razgraničenje institucionalnoga (juridičkoga) te komunikacijskoga statusa i prestiža koji (u slučaju italofonoga dijasistema) talijanski jezik posjeduje (Blagoni, 2002), kao (jedini) službeni jezik Talijanske nacionalne zajednice. Naime, u sklopu

1 Uz jezike većine i autohtone manjine (talijanski, slovenski i hrvatski nacionalni standardni jezici), složena sociolingvistička situacija Istarske županije obilježena je prisutnošću i drugih nacionalnih jezika koji su na istarskome području pod hrvatskom administracijom priznati kao manjinski alohtoni jezici (kao što su srpski, bošnjački, albanski, slovenski, makedonski, mađarski, itd.), makroregionalnih ili panregionalnih dijalekata (istromletački i čakavski koine), mikroregionalnih dijalekata (čakavski, kajkavski, štokavski) te lokalnih dijalekata (istriotski, istrorumunjski, crnogorski štokavskoikavski dijalekt Peroja) (Blagoni, 2007; Orbanic, 1999).

2 U ovome će se radu koristiti pojmovi *italofonija* i *kroatofonija* kako bi se obuhvatile sastavnice talijanskoga i hrvatskoga dijasistema. Talijanski (sub)standardni jezik ili razgovorni stil koji slijedi standardni jezik (Silić, 2006), odnosno njegovi kolokvijalni istarski varijeteti i lokalni varijeteti istromletačkoga dijalekta tvore talijanski/italofoni dijasistem, dok hrvatski (sub)standardni jezik, odnosno njegovi razgovorni i mjesni varijeteti te varijeteti čakavskoga dijalekta tvore hrvatski/kroatofoni dijasistem.

3 Talijanska inačica je *Comunità nazionale italiana*.

4 Istromletački dijalekt, koji se izgradio kao supstrat na temelju miješanja istarskih autohtonih romanskih i mletačkih govora, najrasprostranjeniji je (romanski) idiom istarske italofonije na poluotoku.

5 Na Istarskome području dvojezičnost predstavlja najučestaliji prisutni oblik jezičnosti, a veliki dio žitelja koristi više od jednoga jezika (Filipi, 1989a).

6 Hrvatski je, naime, kao kod društvene kohezivnosti, neophodan za društvene potrebe u svim javnim i službenim domenama te prodira postupno i u one nejavne (Milani Kruljac i Orbanic, 1989a; Štrukelj, 1986) i posjeduje neosporivi društveni prestiž jer pokriva gotovo cijeli komunikacijski funkcionalni spektar.

istarske italofonije, na vrhu jezičnopolitičke hijerarhije i jurilingvističke zaštite stoji talijanski (nacionalni) jezik, pa slijede istromletački dijalekt (makroregionalni koine) te istriotski (mjesni) govori (Blagoni, 2007).⁷ Funkcionalni (sistemska) oblik dvojezičnosti/višejezičnosti koji proizlazi iz složenih diglosičnih/poliglosičnih dinamika (Ferguson, 1959; Fishman 1967) implicira komplementarnost dvaju (ili više) jezičnih kodova koja imaju različite (sociolingvističke) funkcije i uzajamno isključive uporabne domene u vidu hijerarhijske dispozicije nadređenoga (biranijega i učenijega idioma) i podređenoga jezika (familijarni svakodnevni idiom manjega prestiža) (Kovačec, 1998). Fishmanova (1967) tradicionalna podjela nije u potpunosti primjenjiva na jezičnu realnost pripadnika Talijanske nacionalne zajednice u Istri, koja donekle pripada kategoriji dvojezičnosti s diglosijom (Milani Kruljac, 1990). Naime, uključuje funkcionalno razlikovanje diglosičnoga odnosa između istromletačkoga dijalekta (kao podređenoga niskog varijeteta) i nadređenoga talijanskoga jezika (visokoga varijeteta). Ukoliko svakodnevna jezična uporaba uključuje i lokalni istriotski dijalekt, čakavski dijalekt i neki drugi idiom, manifestira se stanje tetraglosije, odnosno pentaglosije ili višejezičnosti kada se rabe drugi aloh-toni jezici (poput albanskoga, slovenskoga, itd.) (Milani Kruljac, 2003). Globalnu sliku moguće je stoga definirati pojmom nesavršene poliglosije (Milani Kruljac, 1990; usp. Skubić, 1984), budući da isti najbolje opisuje složeni odnos između italofonije i kroatofonije te implicira alternaciju dvaju visoka varijeteta, među kojima postoji komplementarna distribucija koja se temelji na odnosima dominantnosti. Naime, prvim se (društvenim) visokim jezikom smatra hrvatski jezik (italofonim je govornicima dvojezičnost dakako društveno uvjetovana), a drugim visokim (ili srednjim) jezikom talijanski jezik (budući da isti pokriva samo određene ograničene interakcijske domene) te se istromletački dijalekt smatra niskim varijetetom. Svaki se kod koristi u specifičnim uporabnim domenama čija se distribucija uz jezičnu stratifikaciju društva manifestira na obruču javno-privatno i formalno-neformalno (Blagoni, 2007).

Iako je prisutan u svim zonama Filipijeve (1989a) prostorne podjele istarskoga višejezičnog makrosustava, istromletački dijalekt danas nije više apsolutni sve-istarski koine ili *lingua franca*.⁸ U dugome povijesnom razdoblju prije Drugoga svjetskog rata, njegova je uloga pridonosila komunikacijskome mošćenju, no ta je uloga

kasnije pripala hrvatskome jeziku i čakavskim idiomima hrvatske Istre, te slovenskim idiomima slovenske Istre,⁹ dok se jezična situacija u talijanskoj Istri nije promijenila (Filipi, 1996). Učestali i kontinuirani dijakronijski jezični doticaji doveli su do uspostavljanja jedinstvenoga istromletačkoga dijalekta sačinjenog od zajedničkih idiomatskih jezičnih elemenata koji ima funkciju regionalnoga koinea, odnosno jezičnoga sredstva koji omogućava komunikaciju na višoj razini uz nadilaženje specifičnosti lokalnih (italofonih) idioma. Tako se stvorio jezični dijasustav između razine dijalekta (I), regionalnoga koinea (II) i (razgovornoga stila) standardnoga jezika (III). Iako se jasno mogu iscrtati granice između standardnoga jezika i dijalekta, situacija nije tako jasna u slučaju razgraničenja I i II te II i III, s obzirom na to da dijalekt i regionalni koine posjeduju znatan fonološki kontinuitet (sonorizacija, izostavljanje duplih suglasnika, itd.), a regionalni koine i talijanski jezik imaju velik dio zajedničkoga leksika zbog neosporivoga utjecaja koji standard vrši na regionalni koine, posebice u vidu pisanoga jezika (Milani Kruljac, 1990).

Istromletački dijalekt je prvi i pravi materinski i međukohezivni jezik italofonih žitelja, kao izraz osjećaja pripadnosti te autoidentifikacije, posrednik je i nositelj međugeneracijskoga nasljeđa i vrijednosti zajednice i etničke povijesti. Isti predstavlja najvišu točku aktivnoga jezičnog sudjelovanja pripadnika talijanske jezične zajednice, koji u njemu raspoznaju vlastiti etnolingvistički identitet čineći ga najvišom karakteristikom originalnosti i autohtonije.

Poslije masovnih emigracijskih pokreta nakon Drugoga svjetskog rata, Talijanska nacionalna zajednica doživljava utjecaj jezične homogenizacije od strane jugoslavenske jezične politike (Bertoša, 1989; Darovec, 1996). Uz zemljopisnu, povijesnu i političku udaljenost te nedostatak direktne veze s kontinuitetom društvenih dinamika u Italiji, Talijanska (odnosno dijalektofona) jezična zajednica u Istri svodi uporabu talijanskoga jezika na reproduktivne obrasce u okviru obrazovnih, političkih i medijskih ustanova, u vidu (samo) dvaju varijacijskih tipologija (dijafazijske i dijamezičke) koje određuju dva varijeteta: "književni-znanstveni-medijski pretežito pisani i tek ponekad usmeni, ali ne i razgovorni talijanski; talijanski jezik obrazovanih pojedinaca koji je ostvaren u formalnim kontekstima te talijanski jezik povremene i epizodne komunikacije koji se odlikuje

7 Na najstarijemu romanskom supstratu nastaju romanski dijalekti: istriotski ili istroromanski dijalekti, koji obuhvaćaju skupinu premle-tačkih autohtonih romanskih govora jugozapadnoga dijela Istre, u Rovinju, Balama, Vodnjanu, Galižani, Fažani i Šišanu, odnosno *rovignese, vallese, bumbaro, gallesanese, fasanese, sissanese*. Istriotski je sačuvao latinski *stratum in situ* te se do današnjih dana lingvisti još nisu složili oko njegovoga položaja i klasifikacije unutar romanske jezične obitelji (Deanović, 1955; Crevatin, 1999; Filipi, 1989a, 1993, 1994; Filipi i Buršić Giudici, 1998; Muljačić, 1991; Tekavčić, 1976). Istriotskim dijalektom se danas služi vrlo ograničen dio starijih italofonih žitelja, više ili manje aktivno (većina ga razumije, ali se njime ne služi), te je stoga njegov opstanak ugrožen. No, teško je jasno i točno definirati kvantitativne demografske podatke o aktivnima i pasivnima govornicima istriotskoga (te istromletačkoga), budući da službeni popisi stanovništva ne pružaju ni indikativne smjernice.

8 Obilježja istarske dvojezičnosti nisu uniformirana i općevažeća za sve italofone govornike u dijakronijskoj perspektivi. Generacijska raslojenost i obilježja vezana za sociolingvističke okolnosti i iskustva značajno su se izmijenili u generacijskome slijedu u zadnjih šezdesetak godina (vidi Filipi, 1996; Milani Kruljac, 1996).

9 O doticajnoj jezičnoj realnosti u slovenskoj Istri vidi Čok (2001); Mikolič (2002, 2004, 2009, 2010); Nečak-Lük (1998); Skubić (1997).

brojnim tragovima jezičnoga doticaja i koji je tipičan za dijalektofone i/ili kroatofone pojedince školovane na talijanskome jeziku" (Blagoni, 2007, 64–65). Talijanskome jeziku, dakle, nije omogućen razvoj društvenih varijeteta (žargoni, mikrojezici, itd.), niti funkcionalnih varijeteta (kolokvijalni, neformalni, obiteljski registri, itd.), što je prema Milani Kruljac i Orbanic (1989b) dovelo do njegove emarginacije i marginalizacije iz društvene interakcije i dominantnoga kulturalnog modela, s izuzetkom institucionalne ritualnosti¹⁰.

Komunikacijski sraz između talijanskoga i istromletačkoga je do te mjere izražen da mnogi autori (Bogliun Debeljuh, 1988; Milani Kruljac, 1988, 1990, 2003; Orbanic, 1999; Scotti Jurić, 2003) ukazuju na slabu i često nepostojeću zastupljenost talijanskoga jezika u svakodnevnoj komunikaciji, odnosno nazivaju ga *lingua veicolare* (Milani Kruljac, 1988), odnosno "jezikom koji ne služi društvenoj komunikaciji i čije ovladavanje poprima instrumentalni karakter, ni u kom slučaju integrativni"¹¹ (Scotti Jurić, 2003, 38). Postojeći dijasistemska sukob između talijanskoga i istromletačkoga "izražen je proturječnim idealiziranjem istromletačkoga i istovremenom osudom njegova lošeg utjecaja na kakvoću i zastupljenost talijanskoga, kao i njegove komunikacijske bezvrijednosti u doticaju s nedijalektonim italofofonima i kroatofonima" (Blagoni, 2007, 59). Mnogobrojna istraživanja provedena u proteklih tridesetak godina (Bogliun Debeljuh, 1988; Milani Kruljac, 1990, 2003; Milani Kruljac i Orbanic, 1989b; Scotti Jurić i Ambrosi Randić, 2010 *inter alia*) potvrđuju postupno oslabljenje uporabe kodova istarske italofonije u neformalnim školskim te svim izvanškolskim domenama, kao što su službene i javne domene, osobito mjesta javnoga interesa i okupljanja.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U ovome se radu iznose rezultati jednoga dijela širega terenskog sociolingvističkog istraživanja opće i uvodne kvantitativne naravi, provedenoga u sedam najvećih gradova Istarske županije na ukupnome osnovnom ciljnom uzorku od 3512 ispitanika.¹² Istraživanjem su se nastojali utvrditi pokazatelji kakvoće etnolingvističke vitalnosti dvaju kodova istarske italofonije¹³ (odnosno talijanskoga jezika i istromletačkoga dijalekta) u okviru institucionalizirane hrvatsko-talijanske dvojezičnosti. Istraživanje je provedeno uporabom anketnoga obrasca u pet istarskih gradova u kojima postoji institucionalizirana hrvatsko-talijanska dvojezičnost (Pula-Pola, Rovinj-Rovigno, Poreč-Parenzo, Buje-Buie, Labin¹⁴ i njihove okolice), a radi usporednih ciljeva, istraživanje je provedeno i u dva grada gdje dvojezičnost postoji, ali nije institucionalizirana (Buzet, Pazin i njihove okolice.) Anketnim obrascem utvrđene su nezavisne varijable, odnosno sociodemografske karakteristike uzorka (naznaka spola, dobi, mjesta rođenja, mjesta boravka, stručne spreme, materinskoga/materinskih jezika) te su iste stavljene u odnos s jezikom kojime se ispitanici najradije služe u svakodnevici, u vidu utvrđivanja zastupljenosti pojedinih idioma u svakodnevnoj interakciji istarskih žitelja, odnosno naklonosti prema uporabi istih.

SOCIODEMOGRAFSKE I SOCIOLINGVISTIČKE ZNAČAJKE UZORKA

Ciljni uzorak obuhvaća 1181 ispitanika muškoga spola (34% uzorka) i 2040 ženskoga spola (58% uzor-

10 Budući da su prilike i mogućnosti uporabe talijanskoga jezika ograničene, Milani Kruljac (1990, 2001, 2003) navodi postojanje *dvostruke diglosije s potencijalnom dvojezičnošću* koja se primjenjuje samo na ograničen broj govornika, pretežito učenika talijanskih škola tijekom trajanja obrazovnoga procesa, te se prilikom svršetka obrazovnoga procesa ista pretvara u *diglosiju s latentnom dvojezičnošću*. Autorica ujedno napominje da se diglosična situacija kod italofofonih govornika može definirati u *dijalektalnom dvojezičnošću*, budući da velika većina italoфона usvaja najprije istromletački dijalekt pa tek kasnije ovladava talijanskim jezikom, najčešće prilikom upisa u vrtić, odnosno školu. Naime, istromletački predstavlja dominantni jezik (J1) u obiteljskoj domeni (koja je dakle dijalektofona). Ukoliko se uz istromletački ili nakon njega (i prije upisa u obrazovne ustanove) usvaja i hrvatski, talijanski jezik smatran je trećim jezikom (J3).

11 "Lingua che non serve all'atto della comunicazione sociale e il cui apprendimento assume carattere strumentale e non assolutamente integrativo" (Scotti Jurić, 2003, 38).

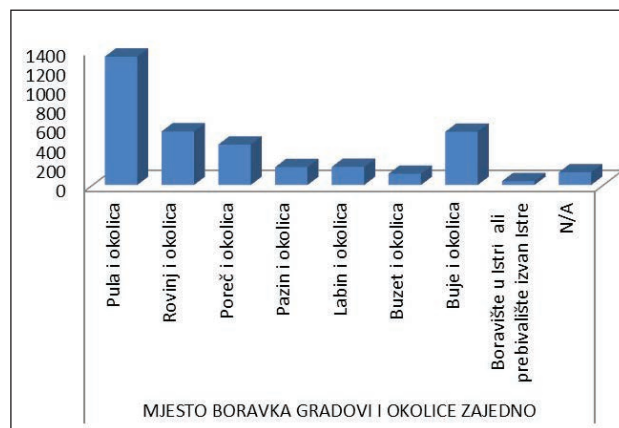
12 Istraživanje je izvršeno 2011. godine u hrvatskim i talijanskim predškolskim i srednjoškolskim ustanovama te na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, a njime je obuhvaćeno 1,7% ukupnog stanovništva Istarske županije prema Popisu stanovništva 2011. godine. Svi podatci vezani uz Popis stanovništva koji se navode u radu dostupni su na mrežnim stranicama hrvatskoga Državnog zavoda za statistiku (<http://dzs.hr/Hrv/cenuses/Census2011.html>). Namjernim se izborom ispitanika sistematski obuhvatio uzorak triju kategorija istarske populacije (u vidu istraživačkih ciljeva širega znanstvenog istraživanja): kategorije roditelja djece predškolskoga uzrasta koja pohađaju hrvatske i talijanske vrtiće (N=1178), učenika srednjih škola s hrvatskim i talijanskim nastavnim jezikom (11 hrvatskih i 3 talijanske srednje škole; N=1584) te studenata svih odjela pulskoga Sveučilišta (N=667). Dakako, navedenim namjernim izborom uzorka, dobivene rezultate nije moguće generalizirati na cjelokupno stanovništvo, no isti pružaju značajno odlikovanje jednoga njegovog dijela.

13 Za sastavljanje mjernoga instrumenta, kao polazni okvir poslužila su prethodno provedena istraživanja o hrvatsko-talijanskoj dvojezičnosti u Istri (Milani Kruljac 2003; Scotti Jurić i Ambrosi-Randić 2010; Orbanic, 1999). Za obradu podataka istraživanja korišten je statistički programski paket SPSS (verzija 17.0).

14 Za Grad Labin koristi se samo hrvatski nazivak, budući da u službenome imenu koji se navodi u njegovome Statutu nije predviđena talijanska inačica (Albona). Grad Labin je moguće djelomično uvrstiti među gradove u kojima postoji institucionalizirana hrvatsko-talijanska dvojezičnost s obzirom na to da 5. poglavlje Statuta jamči pripadnicima Talijanske nacionalne zajednice pravo na obrazovanje na talijanskome jeziku na osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj razini. Nadalje, u obrazovnim ustanovama s hrvatskim nastavnim jezikom u Labinu potiče se i osigurava učenje talijanskoga jezika kao jezika društvene sredine (čl. 16) (Statut Grada Labina dostupan je na službenim mrežnim stranicama Grada Labina: <http://www.labin.hr/sites/default/files/Statut%20Grada%20Labina>).

ka).¹⁵ Razlikuju se skupine srednjoškolaca i studenata (66% uzorka), čija se dob okvirno kreće od 13. do 25. godine, te roditelja djece predškolske dobi (34 % uzorka), čija se dob kreće od 26. do 55. godine. Najmnogobrojnija dobna skupina ispitanika je ona od 15. do 19. godine (ista čini 54,1% uzorka). Prosječna je dob ispitanika 24,5 godine. Demografska stratifikacija uzorka predstavlja dva značajna i različita momenta evolucije istarskoga društva: dvadesetogodišnjaci i učenici srednjih škola (od 13./14. do 17./18. godine) rođeni su i odrasli u razdoblju osamostaljenja Hrvatske, dok su roditelji (okvirno od 30. godine nadalje) rođeni i odrasli u sklopu Socijalističke Republike Hrvatske.¹⁶ Uzme li se u obzir stručna sprema ispitanika, srednjoškolci su završili osnovnu školu (ukupno 1584 ispitanika), studenti su završili srednju školu (ukupno 667 ispitanika i 83 roditelja koji su ujedno i studenti), dok prema sociokulturnim čimbenicima obrazovanja roditelja razlikujemo: srednje nisku razinu (viši razredi osnovne škole) (5,2% ispitanika), srednju razinu (srednja škola) (47,8% ispitanika), srednje visoku razinu (više škole i sl.) (11,4% ispitanika), visoku razinu (diplomska sveučilišna razina) (31,8% ispitanika) i poslijediplomsku razinu (magisterij i/ili dokotrat) (3,8% ispitanika). Prema mjestu rođenja uzorak se dijeli na ispitanike koji su rođeni u Istri (2889 ispitanika – 82% uzorka), u ostatku Hrvatske (252 – 7%), na prostorima bivše Jugoslavije (106 – 3%), u Italiji (31 – 1%) i u ostalim europskim zemljama (81 – 2% ispitanika koji su rođeni u Mađarskoj, Češkoj, Poljskoj, Rusiji, Njemačkoj, itd.).

Kako bi prikaz rezultata obrade bio pregledniji i sistematičniji, mjesta boravka ispitanika koja obuhvaćaju 41 lokaliteta svrstani su u 14 kategorija (prema podjeli na nekadašnje istarske općine). Uzorak je tako stratificiran prema mjestu boravka u jednoj od sljedećih kategorija gradova: Pula-Pola, Rovinj-Rovigno, Poreč-Parenzo, Pazin, Labin, Buzet, Buje-Buie te njihovih okolica: puljština (koja obuhvaća Grad Vodnjan-Dignano i općine Marčana, Fažanu-Fasana, Ližnjan-Lisignano, Medulin), rovinjština (koja obuhvaća općine Bale-Valle, Žminj i Kanfanar), poreština (koja obuhvaća općine Vrsar-Orsera, Kaštelir-Labinci - Castellier-Santa Domenica, Tar-Vabriga - Torre-Abrega, Višnjan-Visignano, Vižinada-Visinada), labinština (koja obuhvaća Rašu, Pićan, Kršan, Sv. Nedelju), pazinština (koja obuhvaća Cerovlje, Gračišće, Karobju, Sv. Petar u Šumi, Motovun-Montona i Lupo-

Grafikon 1: Stratifikacija ispitanika prema varijabli mjesta boravka

glav), bužeština (koja obuhvaća Lanišće), bujština (koja obuhvaća gradove Umag-Umag, Novigrad-Cittanova te općine Grožnjan-Grisignana, Momjan-Momiano, Brtoniglu-Verteneglio i Oportalj-Portole) (vidi Grafikon 1).

Na pitanje o materinskome jeziku ispitanika te pitanje o komunikacijskome statusu omiljenoga koda vlastitoga repertoara za svakodnevnu komunikaciju dana je mogućnost višestrukoga izbora između hrvatskoga jezika, hrvatskoga dijalekta (čakavskoga), talijanskoga jezika, talijanskoga dijalekta (istromletačkoga) te je bilo omogućeno dopisivanje slobodnoga odgovora koji najbolje opisuje specifičnu situaciju ispitanika, kako bi se pokušao obuhvatiti što kompletniji spektar mogućih sociolingvističkih profila.¹⁷

Prisutne tipologije ispitanika prema materinskome jeziku svode se na: a) jednojezične kroatofone govornike (2614 ispitanika – 75% uzorka), među koje ubrajamo ispitanike čiji je materinski jezik hrvatski ili čakavski, odnosno diglosijske kroatofone govornike koji su naveli hrvatski jezik i hrvatski dijalekt kao svoje materinske jezike;¹⁸ b) jednojezične italofone govornike (442 – 12,5%) u čiju kategoriju ubrajamo one koji su naveli istromletački dijalekt kao svoj materinski jezik, odnosno talijanski jezik (16 – 0,5%); c) dvojezične govornike (289 – 8,2%) koji su naveli kao svoje materinske jezike hrvatski i istromletački, odnosno hrvatski i talijanski

15 Ukupno 8% uzorka nije odgovorilo na pitanje, odnosno odgovor je smatran nevažnim.

16 Ispitanici čija je dob između 18. i 30. godine većinom su rođeni u socijalističkome društvu, a odrasli su pretežito u prijelaznome razdoblju koji je težio k gospodarskome razvoju i difuziji medija.

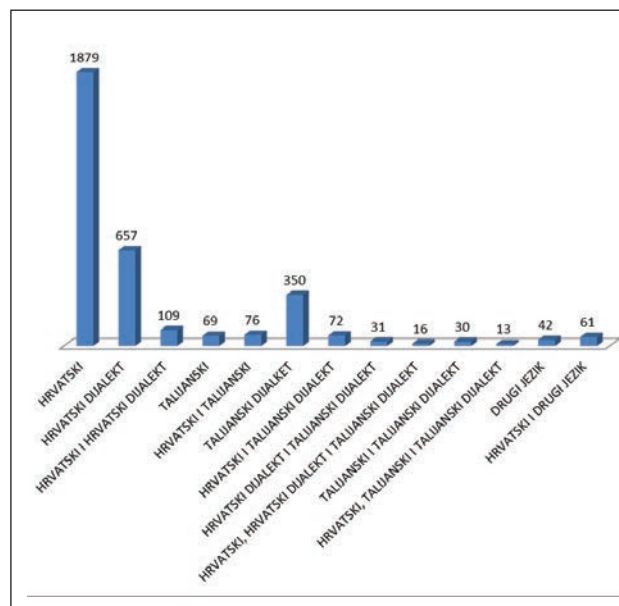
17 Dakako, unutar njemu varijetetu navedenih kodova te složenosti i jedinstvenosti pojedinih komunikacijskih situacija kod svakoga ispitanika prijeto rizik shematizacije i redukcije, što dakako ukazuje na moguća ograničenja koja proizlaze iz kritičkoga razmatranja problematičnosti nekih aspekata kvantitativnoga pristupa putem direktnih metoda, no isti služi bar kao okviran podatak za dalju interpretaciju dobivenih odgovora.

18 Budući da se u ovome radu ne bavimo odnosom hrvatskoga jezika i čakavskoga dijalekta, oba koda svrstana su pod kategoriju kroatofonoga dijasistema. Jezično ponašanje govornika ovisi o odabiru opcija u okviru četiriju osi sinkronijske jezične varijacije te tako dijatopijske obilježbe mogu ukazati na jezično podrijetlo govornika, dijastratička i/ili dijafazična obilježja.

19 Prema odgovorima ukupno 731 ispitanika izjavilo je da je istromletački dijalekt njihov materinski jezik, dok je 27 ispitanika navelo talijanski jezik kao zaseban kod ili u kombinaciji s nekim drugim kodom.

(11 – 0,3%)¹⁹; d) dvojezične govornike čiji je jedan materinski jezik hrvatski, a drugi strani jezik (54 – 1,5%); e) jednojezične govornike čiji je materinski jezik strani jezik (71 – 2,2%); f) trojezične govornike, koji čine samo 0,3% ukupnog uzorka, te se isti zbog malobrojnosti ne uzimaju u obzir u daljnjim analizama. Primjećujemo da su gotovo svi italofofoni ispitanici dijalektofoni govornici istromletačkoga dijalekta, a većina istarskih dvojezičnih ispitanika spada pod tipologiju hrvatsko-istromletačke dvojezičnosti.

Kako napominju Filipi (1989a), Milani Kruljac (1990) i Orbanic (1999), moguće je pretpostaviti da interakcijske situacije proizlaze iz određenih sociolingvističkih specifičnosti prema kojima su svi italofofoni govornici bar dvojezični govornici, a kroatofoni govornici (rođeni u Istri ili oni koji su se naknadno doselili u Istru) nisu svi ujedno i hrvatsko-talijanski dvojezični govornici. Iako je šire društveno okruženje općenito kroatofono, potrebno je napomenuti da je u javnome i službenome životu u određenim sredinama italofonija gotovo cjelovito odsutna (u jednojezičnim gradovima kao što su Buzet i Pazin, na primjer), dok je u nekim sredinama italofonija značajno zastupljena (osobito na području bujštine) te se u nekim sredinama bilježi mala prisutnost kroatofonije u javnosti, a istromletački dijalekt predstavlja prvotno sredstvo socijalizacije (posebice u malim sredinama kao što su Grožnjan i Brtonigla kod autohtonoga stanovništva). Nadalje, uzmu li se u obzir tri najbrojnije kategorije ispitanika prema materinskome jeziku (jednojezični kroatofoni, jednojezični italofofoni i dvojezični ispitanici) u odnosu na mjesto boravka, primjećuje se da su govornici koji se smatraju dvojezičnim i jednojezičnim italofofonom prisutni pretežito u područjima gdje se bilježi povijesna prisutnost dvojezičnosti, odnosno pripadnika Talijanske nacionalne zajednice, dok su u povijesno kroatofonim područjima gotovo odsutni. Najniži postotak jednojezičnih kroatofonih ispitanika bilježi se u Brtonigli i Grožnjanu (10–20% uzorka), Oprtlju (20–30%) te Bujama (40–50%). U ostalim gradovima i općinama nailazi se na podatak da se natpolovična većina ispitanika smatra jednojezičnim kroatofonima. Najviše dvojezičnih ispitanika bilježi se u Grožnjanu i Brtonigli (30–40% uzorka), slijede Oprtalj, Tar, Višnjan i Ližnjan (20–30%) te Umag, Buje, Kaštelir-Labinci, Poreč, Pula i Medulin (10–20%). Manje od 10% ispitanika smatra se dvojezičnima u Novigradu, Vrsaru, Rovinju, Vodnjanu, Balama, Fažani i Funtani, dok je na ostatku poluotoka taj postotak manji od 2–3%. Što se jednojezičnih italofofona ispitanika tiče, najveći postoci bilježe se u Grožnjanu, Brtonigli i Oprtlju (50–60% uzorka), slijede Buje i Vodnjan (40–50%) te Vižinada, Tar, Marčana i Medulin (20–30%). Manje od 20% ispitanika smatra se italofofonom u Umagu, Novigradu, Svetvinčentu, Puli i

Grafikon 2: Jezik kojime se ispitanici najradije služe u svakodnevici

Ližnjanu, manje od 10% u Višnjanu, Poreču, Rovinju te manje od 2–3% u ostalim istarskim područjima.

Kao što je već napomenuto, osim što je uzorak promatran prema materinskome jeziku, promatran je i u odnosu na jezik kojime se ispitanici najradije služe u svakodnevici. U svakodnevnoj komunikaciji, na razini cijeloga uzorka, 1879 ispitanika (54% uzorka) najradije se služi hrvatskim jezikom, 657 (21%) hrvatskim dijalektom, 350 (9,9%) talijanskim dijalektom, 109 (3%) hrvatskim i hrvatskim dijalektom, 69 (2%) talijanskim, 76 (2%) hrvatskim i talijanskim, 72 (2%) hrvatskim i talijanskim dijalektom, 31 (0,8%) hrvatskim dijalektom i talijanskim dijalektom, 16 (0,45%) hrvatskim, hrvatskim dijalektom i talijanskim dijalektom, 30 (0,85%) talijanskim i talijanskim dijalektom, 13 (0,4) hrvatskim, talijanskim i talijanskim dijalektom, 42 (1%) drugim jezikom, 61 (2%) hrvatskim i drugim jezikom (vidi Grafikon 2).

OBRADA I PRIKAZ REZULTATA

Rezultati usporedne analize međuodnosa nezavisnih varijabli ukazuju na povezanost materinskoga jezika i najradije korištenoga jezika u svakodnevici.²⁰ U nastavku donosimo prikaz rezultata iz kojega je moguće utvrditi kojim se jezikom ispitanici najradije koriste u svakodnevici, odnosno u kojoj se mjeri služe svojim materinskim jezikom i poklapa li se u svim slučajevima materinski jezik s jezikom kojime se najradije služe u

²⁰ Posebna pozornost posvećena je vrijednostima koje odstupaju od prosjeka (dakle najvišima i najnižima). Obrada podataka dakako nije sveobuhvatna u vidu svih mogućih kombinacija i interpretacija, već su primijenjena samo najznačajnija križanja za svrhu i cilj ovoga istraživanja.

Tablica 1: Odnos jezika kojime se ispitanici najradije služe i materinskoga jezika

			Materinski jezik					Ukupno
			kroato- foni	italofoni	dvojezi- čni (hrv.-tal.)	strani jezik materin- ski jezik	dvojezični sa stranim jezikom	
Jezik kojime se najradije služe	kroatofoni	Count	2367 92,5%	59 12,9%	147 54,4%	40 57,1%	32 64,0%	2645 77,7%
	italofoni	Count	62 2,4%	346 75,9%	40 14,8%	1 1,4%	0 ,0%	449 13,2%
	dvojezični (hrv.-tal.)	Count	76 3,0%	51 11,2%	78 28,9%	2 2,9%	1 2,0%	208 6,1%
	strani jezik materinski jezik	Count	24 ,9%	0 ,0%	4 1,5%	11 15,7%	3 6,0%	42 1,2%
	dvojezični sa stranim	Count	30 1,2%	0 ,0%	1 ,4%	16 22,9%	14 28,0%	61 1,8%
	Ukupno	Count	2559 100,0%	456 100,0%	270 100,0%	70 100,0%	50 100,0%	3405 100,0%

svakodnevici. U stupcima Tablice 1 nalaze se odgovori o materinskome jeziku, a u redovima odgovori o jeziku kojega ispitanici najradije svakodnevno rabe. S obzirom na to da je ispitanicima dana mogućnost višestrukoga odgovora na pitanje o najradije korištenome jeziku, mnogi su se koristili tom mogućnošću. U tom pogledu moguće je pretpostaviti da u slučajevima kada su označili više od jednoga jezika, jezike koje su označili podjednako često koriste.²¹ Činjenica uporabne privilegiranosti određenoga koda u svakodnevici predviđa dakako prisutnost sugovornika s kojima se isti rabi u društvenoj okolini, odnosno visoke komunikacijske statusne odlike toga koda u govornikovoju svijesti.

Postoci u tablici navedeni su iz perspektive materinskoga jezika: npr. u prvoj kućici vidi se da se od ukupnih 2559 kroatofonih ispitanika njih u svakodnevici 2367 ispitanika najradije služi hrvatskim jezikom (92,5% uzorka), odnosno hrvatskim dijalektom, 62 (2,4%) ih se najradije služi istromletačkim dijalektom, a 76 (3,0%) najradije rabi hrvatski i istromletački dijalekt.

Ukupno se 309 ispitanika (70% uzorka) koji ističu istromletački dijalekt kao svoj materinski jezik najradije služi istromletačkim dijalektom, 49 ih se najradije služi hrvatskim jezikom, 31 hrvatskim jezikom i istromletačkim dijalektom, 25 talijanskim jezikom, 13 istromletačkim i čakavskim, 12 istromletačkim i talijanskim jezikom te troje istromletačkim, hrvatskim jezikom, i čakavskim,

odnosno hrvatskim jezikom i talijanskim jezikom. Samo se petero ispitanika koji navode talijanski jezik kao svoj materinski jezik najradije služi svojim materinskim jezikom, četvero ih se najradije služi istromletačkim, troje hrvatskim jezikom, jedan hrvatskim i talijanskim jezikom te jedan istromletačkim i talijanskim jezikom.²²

Ukupno 78 hrvatsko-talijanskih dvojezičnih ispitanika (29% uzorka) najradije rabi hrvatski i istromletački u svojoj svakodnevici. Zanimljivo je da se 147 ispitanika (54% uzorka) najradije služi hrvatskim jezikom, a 40 ispitanika (15%) istromletačkim dijalektom.

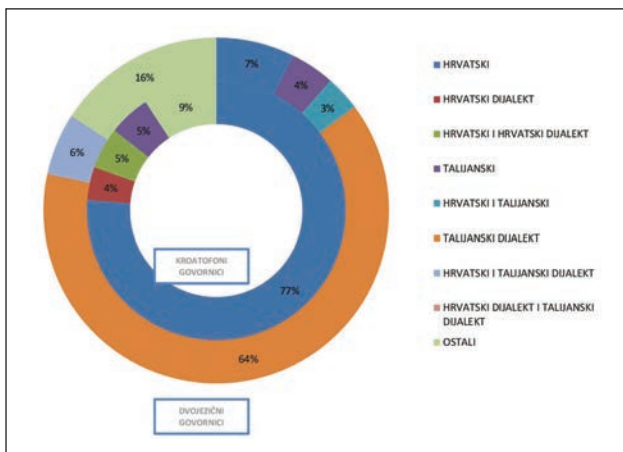
Jednojezični govornici čiji je materinski jezik strani jezik u 57% slučajeva (40 ispitanika od ukupnih 70) navode hrvatski jezik kao jezik kojime se najradije služe. Stranim materinskim jezikom najradije se služi samo 11 ispitanika (16% uzorka), a njih 16 (22%) u jednakoj mjeri preferira služenje hrvatskim i stranim materinskim jezikom. Dvojezični govornici čiji je jedan materinski jezik hrvatski, a drugi strani, u 64% slučajeva (32 ispitanika) najradije koristi hrvatski jezik i u 28% se slučajeva (14 ispitanika) najradije služe svojim materinskim jezicima.²³

Iz priloženoga moguće je zaključiti da se 3405 ispitanika u svakodnevnoj komunikaciji najradije služi svojim materinskim jezikom/jezicima. Materinski jezik i jezik kojime se u svakodnevici najradije služe poklapaju se kod: 92,5% kroatofonih ispitanika, 69,7% ispitanika

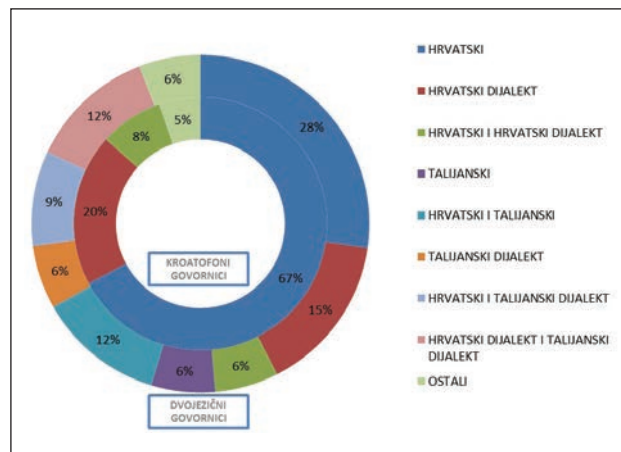
21 Ističe se, naravno, da se radi o pretpostavci jer se ne može zapravo tvrditi je li zaista tako u stvarnosti.

22 Usporedi li se rezultat s istraživanjem koje je provela Bogliun Debeljuh (1988) na uzorku učenika talijanskih srednjih škola u Istri (nažalost, istraživanje nije provedeno i u hrvatskim školama), na razini našega uzorka nailazi se na izraženiju preferenciju prema uporabi hrvatskoga jezika.

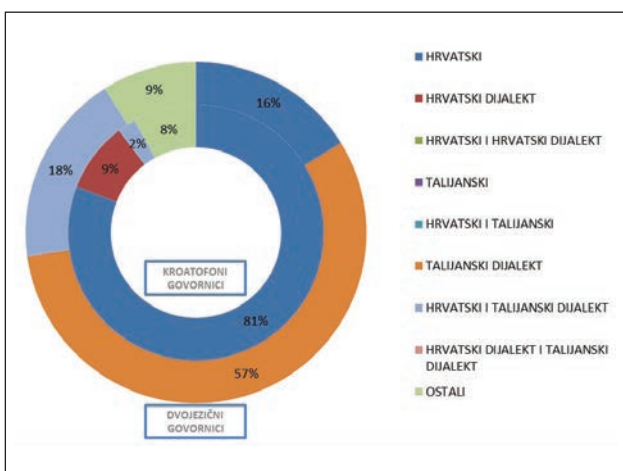
23 Budući da je ukupan broj ispitanoga uzorka 3512 ispitanika, 107 ispitanika nije odgovorilo na pitanje o najradije korištenome jeziku u svakodnevnome životu ili je odgovor smatran nevažnim.

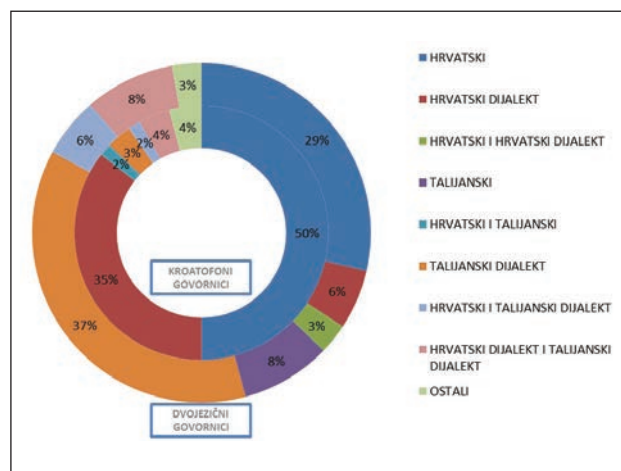
Grafikon 3: Jezik kojime se žitelji Buja najradije služe

Grafikon 5: Jezik kojime se žitelji Poreča najradije služe

Grafikon 4: Jezik kojime se žitelji bujštine najradije služe

Grafikon 6: Jezik kojime se žitelji poreštine najradije služe

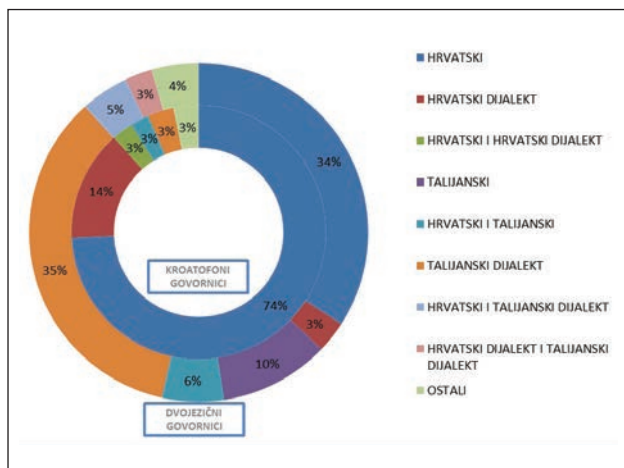
koji navode istromletački kao svoj materinski jezik, 31,3% ispitanika koji navode talijanski jezik kao svoj materinski jezik, 29% hrvatsko-talijanskih dvojezičnih govornika, 28% dvojezičnih govornika čiji su materinski jezici hrvatski i strani jezik te 16% jednojezičnih ispitanika čiji je materinski jezik strani jezik.

Ukupno 78% uzorka (2645 ispitanika) najradije rabi idiome kroatofonoga dijasistema, a po brojčanosti slijedi istromletački dijalekt (449 ispitanika – 13% uzorka) te kombinacija hrvatskoga i istromletačkoga (208 ispitanika – 6% uzorka).

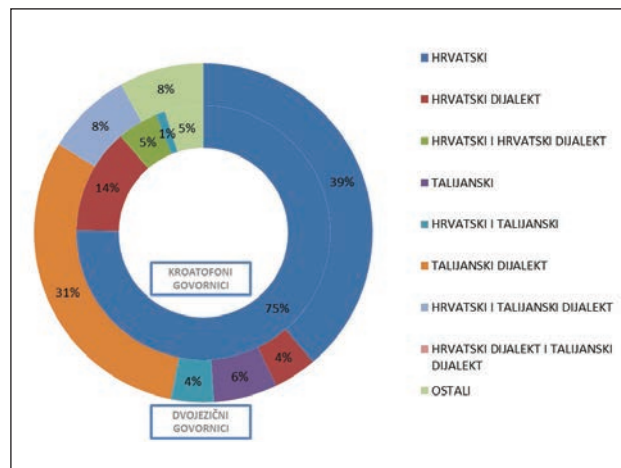
Zanimljivo je istaknuti da se natpolovična većina hrvatsko-talijanskih dvojezičnih ispitanika (54% uzorka) najradije služi hrvatskim jezikom, iz čega je vidljiva tendencija prema društvenoj kroatofoniji, što je ujedno očito i kod jednojezičnih ispitanika čiji je materinski jezik strani jezik (ukupno 57% uzorka) i dvojezičnih

ispitanika čiji su materinski jezici hrvatski i strani jezik (64% uzorka). Nadalje, poučno je što 62 kroatofonih ispitanika (2% uzorka) iskazuje da se najradije služi istromletačkim dijalektom u svakodnevnici, dok ih 76 (3%) najradije rabi hrvatski i istromletački dijalekt. Primjećuje se, ujedno, prisutnost psihološke odlike skromnosti kod ispitanika kada je u pitanju izjava o vlastitoj jezičnosti, budući da je zapravo dvojezičan jedan dio onih koji izjavljuju da su jednojezični govornici.

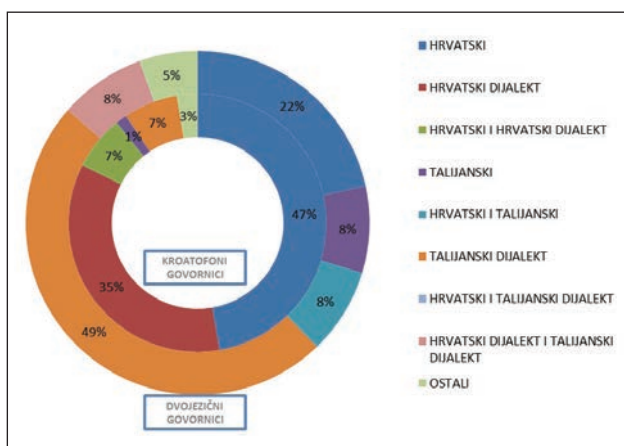
Osvrnemo li se na grafičke prikaze najradije korištenoga jezika kroatofonih i hrvatsko-talijanskih dvojezičnih ispitanika (u koje ubrajamo i italofone govornike, budući da su neophodno dvojezični) prema varijabli mjesta boravka (vidi Grafikone od 3 do 16), primjećuje se da ispitanici najčešće označavaju jedan od sljedećih odgovora: hrvatski jezik, hrvatski dijalekt, hrvatski jezik i hrvatski dijalekt, talijanski dijalekt, hrvatski dijalekt i

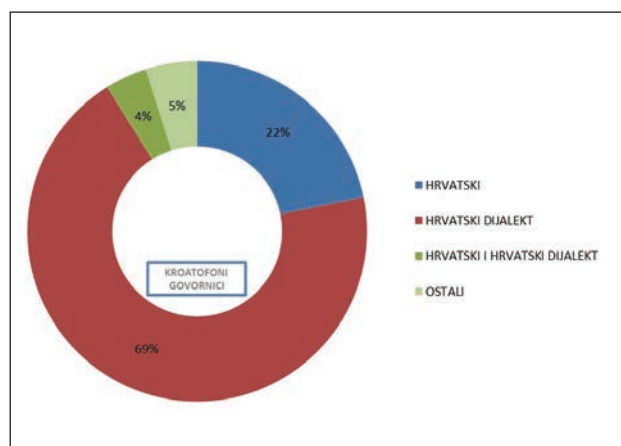
Grafikon 7: Jezik kojime se žitelji Pule najradije služe

Grafikon 9: Jezik kojime se žitelji Rovinja najradije služe

Grafikon 8: Jezik kojime se žitelji puljštine najradije služe

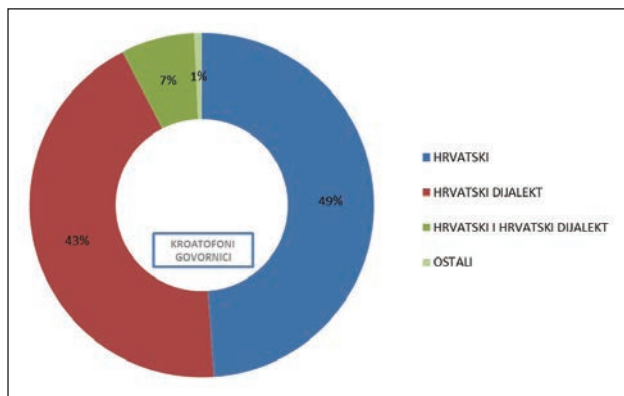
Grafikon 10: Jezik kojime se žitelji rovinjštine najradije služe

talijanski dijalekt, hrvatski dijalekt i talijanski dijalekt, talijanski jezik, hrvatski jezik i talijanski jezik. Jedini veći postotak koji odskaače od navedenih kombinacija nalazi se kod 14 dvojezičnih ispitanika (12% uzorka dvojezičnih govornika) koji borave u Bujama i pet dvojezičnih ispitanika koji borave na bujštini (5% uzorka). Oni se najradije služe talijanskim jezikom i istromletačkim dijalektom.

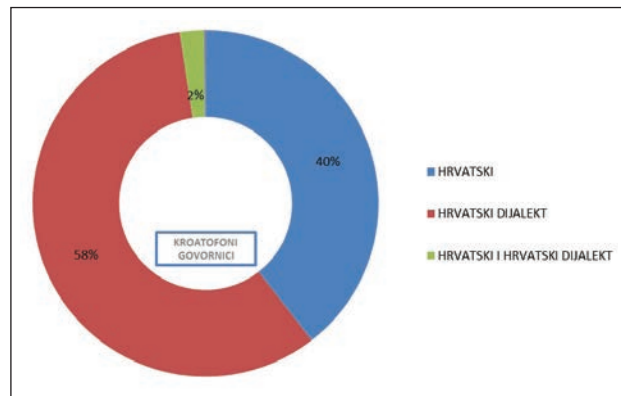
Iz deskriptivne obrade podataka proizlazi da se dvojezični ispitanici koji borave u Bujama i okolici Buja najradije služe istromletačkim dijalektom u svakodnevici (natpolovična većina uzorka) (vidi Grafikone 3 i 4), dok se najmanji postotak bilježi u Poreču (vidi Grafikon 5). Naime, 64% ispitanika iz Buja najradije rabi istromletački u svakodnevnoj komunikaciji, 6% ih se najradije služi hrvatskim i istromletačkim, dok 57% ispitanika iz okolice Buja najradije se služi istromletačkim, a 18% ih najradije rabi hrvatski i istromletački. U Poreču se samo 6%

dvojezičnih ispitanika najradije služi istromletačkim, 9% hrvatskim i istromletačkim, a 12% čakavskim i istromletačkim. Ukupno 6% žitelja Poreča ističe talijanski jezik kao jezik kojega naradije rabi u svakodnevici, a 12% navodi kombinaciju hrvatskoga jezika i talijanskoga jezika. U okolici Poreča 37% dvojezičnih ispitanika najradije se služi istromletačkim, 8% čakavskim i istromletačkim, 6% hrvatskim i istromletačkim, a 8% ih navodi talijanski jezik (vidi Grafikon 6).

U Puli se 35% dvojezičnih ispitanika najradije služi istromletačkim dijalektom, 34% hrvatskim jezikom, 5% hrvatskim i istromletačkim, 3% čakavskim i istromletačkim, 3% čakavskim, 6% hrvatskim i talijanskim jezikom, 10% talijanskim jezikom i 4% ostalim kombinacijama (vidi Grafikon 7). Ispitanici iz okolice Pule najradije pretežito koriste istromletački dijalekt (49%). Ukupno ih 8% najradije rabi čakavski i istromletački, 22% hrvatski, 8% hrvatski i talijanski jezik, a 8% talijanski jezik (vidi

Grafikon 11: Jezik kojime se žitelji Labina najradije služe

Grafikon 12: Jezik kojime se žitelji labinštine najradije služe

Grafikon 8). U Rovinju se 39% dvojezičnih ispitanika najradije svakodnevno služi hrvatskim jezikom, 31% ih se najradije služi istromletačkim dijalektom, 8% hrvatskim i istromletačkim, 6% talijanskim jezikom, 4% hrvatskim i talijanskim jezikom, 4% čakavskim, a 8% ispitanika navodi ostale jezične kombinacije (vidi Grafikon 9).

Kroatofoni ispitanici koji borave u gradovima i okolicama gdje je zastupljena institucionalna dvojezičnost (Pula, puljština, Rovinj, Poreč, poreština, Buje, bujština, Labin) većinom se najradije služe hrvatskim jezikom u svakodnevici (74% ispitanika iz Pule, 47% s puljštine, 75% iz Rovinja, 67% iz Poreča, 50% s poreštine, 77% iz Buja, 81% s bujštine i 49% iz Labina). Ukupno 7% kroatofonih ispitanika koji borave na puljštini i 3% onih s poreštine najradije se služi istromletačkim te hrvatskim i istromletačkim (2% kroatoфона iz Buja i 2% s poreštine), odnosno čakavskim i istromletačkim (4% kroatoфона s poreštine).

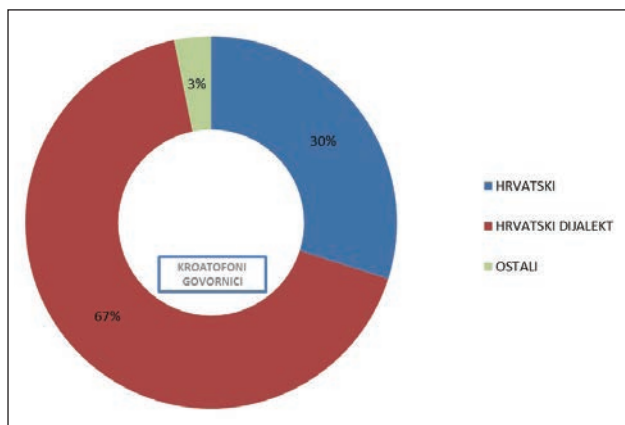
Kroatofoni ispitanici koji borave u gradovima i okolicama gdje institucionalna dvojezičnost nije zastupljena, odnosno u Pazinu, na pazinštini, na labinštini, na bužeštini i na rovinjštini (s izuzetkom Bala²⁴), u najvišem se postotku najradije služe čakavskim dijalektom u svakodnevici (67% ispitanika iz Pazina, 69% s pazinštine, 58% s labinštine, 71% s bužeštine), dok se ispitanici u Buzetu u nešto većoj mjeri najradije služe hrvatskim jezikom (51% ispitanika) (vidi Grafikone 10, 12, 13, 14, 15 i 16).

Ukupno 70% ispitanika koji navode istromletački dijalekt kao svoj materinski jezik najradije se služi

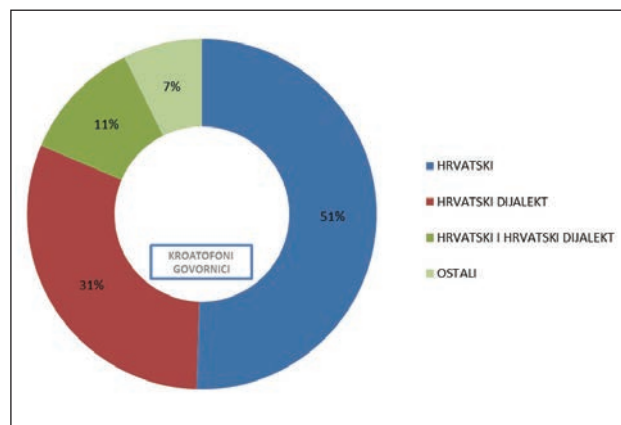
istromletačkim dijalektom. Nadalje, 11% ih se najradije služi hrvatskim jezikom, a 7% hrvatskim jezikom i istromletačkim dijalektom. Natpolovična većina dvojezičnih ispitanika koji borave u Bujama i okolici Buja najradije se služi istromletačkim dijalektom u svakodnevici, a 6% žitelja Buja i 18% žitelja bujštine najradije se služi hrvatskim i istromletačkim. Najmanji se postotak bilježi u Poreču: 6% ispitanika navodi samo istromletački, 9% hrvatski i istromletački, a 12% čakavski i istromletački. Komunikacijska vitalnost istromletačkoga u svakodnevici zastupljena je i kod više od trećine dvojezičnih ispitanika koji borave u Puli, Rovinju i na poreštini (uz kombinacije hrvatskoga ili čakavskoga i istromletačkoga, koje su zastupljene kod 8% dvojezičnih žitelja) te se polovica dvojezičnih stanovnika (točnije 49% uzorka) okolice Pule najradije služi istromletačkim dijalektom. Primjećuje se, dakle, da je naklonost prema svakodnevnoj uporabi istromletačkoga dijalekta izrazito zastupljena (poglavito u Bujama, na bujštini i puljštini), odnosno zastupljena u nešto manjoj, no ipak značajnoj mjeri (u Puli, Rovinju i na poreštini). U prilog etnolingvističkoj vitalnosti istromletačkoga dijalekta ne ide samo komunikacijski prestiž kojega mu italofoni/dvojezični ispitanici pridaju, već i odanost dobrog dijela čakavofonih istarskih bilingvala.

Jednojezični i/ili diglosični govornici hrvatskoga jezika i/ili čakavskoga dijalekta najradije se služe hrvatskim jezikom ili nekim od mjesnih čakavskih idioma u svakodnevici. Hrvatskim jezikom najradije se služi i natpolovična većina hrvatsko-talijanskih dvojezičnih

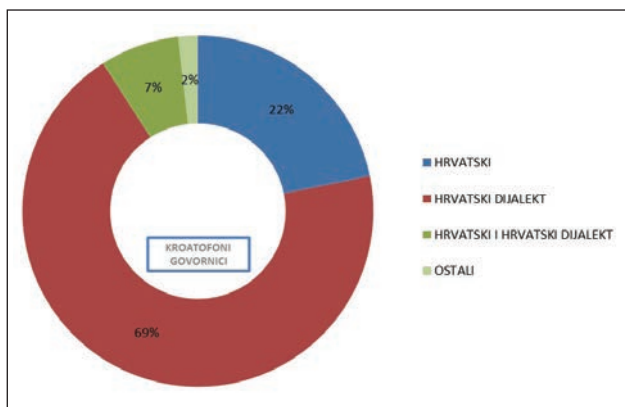
24 Napominjemo da se u okolici Rovinja svrstava i općina Bale-Valle, u kojoj borave pripadnici talijanske jezične i nacionalne zajednice. Budući da je broj sudionika u istraživanju koji borave u Balama vrlo nizak (poglavito udio italofonoga/dvojezičnoga stanovništva), s obzirom na to da anketni obrazac nije proveden u Balama već u Rovinju i Puli (te su time obuhvaćeni roditelji i budući roditelji žitelji Bala), i nije statistički relevantan, rezultati obrade odgovora koji se odnose na rovinjštinu opisuju pretežito stavove ispitanika koji borave u općinama Kanfanar i Žminj, u kojima dvojezičnost nije institucionalizirana, a broj pripadnika talijanske zajednice vrlo je nizak. Ujedno je i općina Motovun-Montona jedina dvojezična općina u okviru pazinštine, a najveći dio istraživanjem obuhvaćenoga stanovništva je jednojezičan.

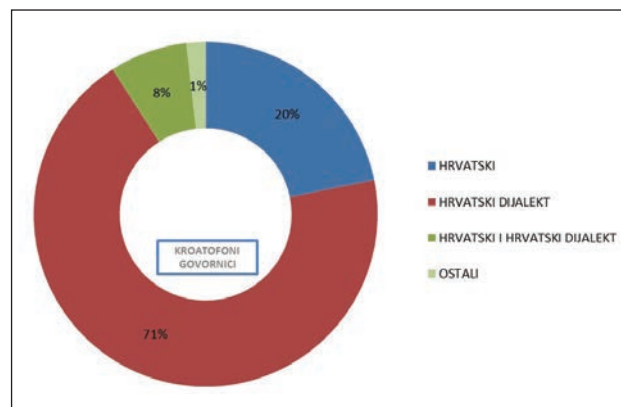
Grafikon 13: Jezik kojime se žitelji Pazina najradije služe

Grafikon 15: Jezik kojime se žitelji Buzeta najradije služe

Grafikon 14: Jezik kojime se žitelji pazinštine najradije služe

Grafikon 16: Jezik kojime se žitelji buzeštine najradije služe

ispitanika (54% uzorka), čiji su materinski jezici gotovo u svim slučajevima hrvatski jezik i istromletački dijalekt, a istu sklonost dijeli i 13% ispitanika koji su gotovo u cijelosti govornici istromletačkoga dijalekta.

ZAKLJUČAK

Rezultatima ovoga sociolingvističkog istraživanja na području Istarske županije i tumačenjem odnosa prema dvama kodovima repertoara italofonoga dijasistema kod italofonih, odnosno dvojezičnih žitelja, dobiva se uvid u složenu višejezičnu istarsku sociolingvističku realnost. Činjenica da postoji varijabilitet u iskazivanju materinskoga jezika, koji se ne podudara uvijek u potpunosti s najradije korištenim jezikom u svakodnevici, ukazuje na isprepletene odnose između jezičnosti i sklonosti prema jezičnoj uporabi.

U vidu teoretiziranja hrvatsko-talijanske dvojezičnosti u okviru institucionalnoga jezičnog planiranja i

institucionalizirane jezične politike, vidljiv je raskorak između komunikacijske realnosti i jurilingvističkih okvira, čime se ujedno potvrđuje postojanje složene jezične situacije koju je potrebno i dalje proučavati sa sociolingvističkoga stajališta. Naime, sukladno prethodno provedenim studijama, i rezultati ovoga istraživanja potvrđuju izraziti komunikacijski prestiž istromletačkoga dijalekta i ukazuju na njegovu neosporivu interakcijsku ulogu, budući da je isti materinski jezik gotovo svih italofonih istarskih žitelja i s obzirom na to da se gotovo svi italofoni odnosno hrvatsko-talijanski dvojezični govornici u svakodnevici najradije služe istromletačkim, odnosno hrvatskim jezikom. Zatečeni jezici u svakodnevnoj interakciji, dakle, upućuju na prisutnost prvenstveno hrvatsko/(čakavsko)-istromletačke dvojezičnosti funkcionalne (sistemske) naravi, odnosno neophodnih diglosičnih/poliglosičnih odnosa. O hrvatsko-talijanskoj dvojezičnosti moguće je govoriti u okviru odlike pojedinaca i prisutnosti standardnih jezika čija se komunika-

cijska vitalnost u svakodnevici ne potvrđuje, poglavito vodeći računa o nezastupljenosti talijanskoga jezika u svakodnevici, odnosno o njegovim dvama varijacijskim razinama (dijafazijskoj i dijamezičkoj).²⁵

Istromletački dijalekt, prvi i pravi materinski i reprezentativni kohezivni jezik cijele istarske italofone zajednice, posjeduje dakle ostvaren i neosporiv komunikacijski prestiž, iako je isključen iz institucionalne višejezičnosti, i ključno je sredstvo interakcije među italofonim žiteljima, sredstvo kojime se oni najradije služe u svakodnevici (uz kodove kroatofonoga dijasistema). Nadalje, institucionalni status talijanskoga jezika nije u skladu s njegovim komunikacijskim statusom ni sa zamišljenom interakcijskom ulogom premošćivanja (Blagoni, 2007), budući da kao jezik sredine ne posjeduje komunikacijski prestiž. Međutim, talijanski jezik posjeduje neosporivu društvenu vrijednost, institucionalno je živ, jezično politički i pravno lingvistički zaštićen te se sustavno potiče njegovo učenje i stvaranje uvjeta za njegovu uporabu, dostupnost i korištenje usluga. Svejedno, njegova je uporaba svedena pretežito na reproduktivne sheme u obrazovnoj, medijskoj, političkoj i književno-znanstvenoj domeni. Talijanski jezik zauzima simbolički jezični prostor nacionalnoga jezika,²⁶ odnosno vrijednost i potencijal njegove javne uporabe posjeduju simboličku funkciju. Dakle, unatoč tome što italoфона zajednica i pojedinci raspolažu materijalnim, kulturnim i jezičnim ustanovama i resursima, svejedno ne iskorištavaju mogućnost odabira jezika institucija za svakodnevnu interakciju (Blagoni, 2007).

U prilog neosporivosti komunikacijske vitalnosti istromletačkoga dijalekta u svakodnevici ide i činjenica da se njime najradije u svakodnevici služi 138 od ukupno 2614 ispitanika (5% uzorka) koji se izjašnjavaju kroatofonim govornicima (čiji je materinski jezik čakavski ili hrvatski). Poučne su ujedno i dinamike složenih odnosa diglosije koje ukazuju na veću komunikacijsku odanost u svakodnevnoj uporabi govornika istromletačkoga dijalekta prema hrvatskome jeziku u odnosu na talijanski.

Nadalje, rezultati istraživanja ukazuju na potvrdu postojanja dobrovoljne sklonosti prema uporabi većinskoga jezika (čiji je nespornan prestiž neophodan za društveno priznanje i napredovanje), suprotno brojnim teoretiziranjima o vršenju pritiska dominantnoga hrvatskog jezika na kodove italofonije, odnosno o kroatizaciji koja prema brojnim autorima neminovno dovodi do progresivne jezične asimilacije (Bogliun Debeljuh, 1988), erozije, *jezičnoga suicida* i *najavljenoga jezičnog odumiranja* (Milani Kruljac, 1990, 72) te gašenja uporabnih domena talijanskoga jezika i posljedične suptraktivne, odnosno jednosmjerne dvojezičnosti (usp. Milani Kruljac, 1988, 1990, 2003; Bogliun Debeljuh, 1988). Ukoliko se želi naglasiti povlačenje i sve užu uporabnu zastupljenost talijanskoga jezika, svakako je potrebno spomenuti dijalektalizaciju na djelu, odnosno prestiž istromletačkoga dijalekta koji nije samo materinski jezik gotovo svih pripadnika Talijanske nacionalne zajednice, već i njihovo omiljeno sredstvo sporazumijevanja u italofonim i/ili dvojezičnim komunikacijskim domenama.

25 Naime, iako se s talijanskim jezikom bar pasivno djeca susreću relativno rano, on gotovo ni u kojem slučaju ne zauzima ulogu prestižnoga i omiljenoga komunikacijskog koda.

26 Isti nije do dana današnjega dosegno sociolingvističnu kapilarnost koju generalno posjeduju službeni književni standardni jezici (Blagoni, 2007).

ITALOPHONE DIASYSTEM STRATIFICATION IN THE CROATIAN ISTRIA: LINGUISTIC AND COMMUNICATIVE STATUS, CORPUS AND PRESTIGE

Nada POROPAT JELETIĆ

"Juraj Dobrila" University of Pula, I. M. Ronjgova 1, 52100 Pula, Croatia
e-mail: nadaporopat@gmail.com

SUMMARY

The paper presents the results of a sociolinguistic quantitative research conducted in the seven major cities of the Istria County Istria County. The objective of the survey was to establish and examine the consistency of the ethnolinguistic vitality of the two codes of the italoophone diasystem within the (institutionalized) Croatian-Italian bilingualism, with the aim of establishing the linguistic background of the subjects (Istrian residents, N=3512) and the presence of the above mentioned codes in their daily interactions, as well as the propensity for their use. A certain degree of variability was found in the results, which does not match the perfect coincidence between the subjects' mother tongue and the preferred code used in everyday life. Therefore, the presence of complex sociolinguistic settings is confirmed, where the communicative reality is not (exclusively) the result of the iurilinguistic settings (the institutional language planning and the institutionalized language policy), but the languages found in everyday interactions indicate mainly the presence of the functional Croatian(/Chakavian)-Istrovenetian bilingualism. The results confirm the undeniable communicative prestige of the Istrovenetian dialect, the first and the real mother tongue and representative code of cohesion among the entire italoophone Istrian community. They also indicate a gap between the institutional and communicative status of the Italian language within the symbolic linguistic space that it occupies.

Keywords: Croatian-Italian bilingualism, Istrovenetian dialect, Croatian Istria.

IZVORI I LITERATURA

Bertoša, M. (1989): Le radici degli sradicati. Il gruppo nazionale italiano in istria e a Fiume oggi: una cultura per l'Europa. Rovinj, Centro di ricerche storiche.

Blagoni, R. (2002): Status sociale e status istituzionale dell'italiano lingua minoritaria in Croazia. Note per un approccio diverso nella tutela dell'italofonia in Istria. *Plurilinguismo*, 9, 299-306.

Blagoni, R. (2007): Na tromeđi čovjeka, jezika i svijeta: antropolingvističke perspektive jezičnih otoka u istri. Doktorska disertacija. Zagreb, Filozofski fakultet.

Bogliun Debeljuh, L. (1988): Tipologija upotrebe jezika na dvojezičnom istarsko-kvarnerskom prostoru. *Primijenjena psihologija*, 9, 175-180.

Čok, L. (2001): The Role of the Minority Language in Slovene Education Policy: the Case of Slovene Istria. *Geographica Slovenica*, 34, 1, 253–266.

Crevatini, F. (1999): Note etimologiche italo-romanze. *Incontri Linguistici*, 22, 177–179.

Darovec, D. (1996): Pregled istarske povijesti. Pula, C.A.S.H.

Deanović, M. (1955): Istroromanske studije. Rad JAZU, vol. 303, 51–118.

Državni zavod za statistiku: <http://dzs.hr/Hrv/census/Census2011.html> (18.3.2016.).

Ferguson, C. A. (1959): Diglossia. *Word*, 15, 325–340.

Filipi, G. (1989a): Koiné istriana. Jezici i kulture u doticajima, Zbornik 1. Međunarodnog skupa održanog u Puli. Novi Sad, Talija, 156–160.

Filipi, G. (1989b): Situazione linguistica Istro-quarnerina. *Ricerche sociali*, 1, 73–82.

Filipi, G. (1993): Istriotski jezikovni otoci v Istri. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 3, 275–284.

Filipi, G. (1994): Le parlate istriote. *La Battana*, 111, 83–88.

Filipi, G. (1996): Dialectologia istriana. *Scuola Nostra*, 26, 113–121.

Filipi, G. & B. Buršić-Giudici (1998): Istriotski lingvistički atlas – Atlante linguistico istrioto. Pula, Znanstvena udruga Mediteran.

Fishman, J. (1967): Bilingualism with and without diglossia; diglossia with and without bilingualism. *Journal of Social Issues*, 23, 2, 29–38.

Giles, H., Bourhis, R. Y. & D. M. Taylor (1977): Towards a theory of language in ethnic group relations. In: Giles, H. (eds.): *Language, ethnicity and intergroup relations*. London, Academic Press, 307–348.

Hržica, G., Padovan, N. & M. Kovačević (2011): Društvenojezični utjecaj na dvojezičnost hrvatske dvojezične zajednice u Istri i Beču. *LAHOR*, 12, 175–196.

Kovačec, A. (1998): Istrorumunjsko-hrvatski rječnik (s gramatikom i tekstovima). Pula, ZUM.

Mikolič, V. (2002): Slovene and Italian Languages in Contact in the Ethnically Mixed Area of Slovene Istria. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 12, 2, 421–436.

Mikolič, V. (2004): Jezik v zrcalu kultur. Jezikovna sporazumevalna zmožnost in (med)etnična ozaveščenost v Slovenski Istri. Koper, Založba Annales.

Mikolič, V. (2009): Culture and language awareness in the multicultural environment of Slovene Istria. *Journal of Pragmatics*, 42, 3, 637–649. doi:10.1016/j.pragma.2009.07.012

Mikolič, V. (2010): The Relationship between Communicative Competence and Language Use in a Multicultural Environment: the Case of Slovene Istria. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 31, 1, 37–53.

Milani Kruljac, N. (1988): La motivazione nello studio della lingua dell'ambiente sociale (L2). *Scuola Nostra*, 20, 73–86.

Milani Kruljac, N. (1990): La Comunità Italiana in Istria e a Fiume fra diglossia e bilinguismo. Rovigno, Centro di Ricerche Storiche.

Milani Kruljac, N. (1996): Il bilinguismo nell'Istroquarnerino. *Scuola nostra*, 26.

Milani Kruljac, N. (2001): Situazione linguistica. U: Radin, F. i Radossi, G., *La comunità rimasta*. Zagabria: Garmond.

Milani Kruljac, N. (ed.) (2003): L'italiano fra i giovani dell'Istroquarnerino. Pola-Fiume, Pietas Iulia-Edit.

Milani Kruljac, N. & S. Orbanic (1989a): Lingua interferita e comunicazione disturbata. *Ricerche sociali*, 1, 27–56.

Milani Kruljac, N. & S. Orbanic (1989b): Jezični i kulturni metasistem (početna razmišljanja). In: Štrukelj, I. (ed.): *Uporabno Jezikoslovlje*. Ljubljana, 334–341.

Muljačić, Ž. (1991): Sullo status linguistico dell'istrioto medievale. *Linguistica*, XXXI, 155–170.

Nečak-Lük, A. (1998): Medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru. U: Nečak-Lük, A. et al. (eds.): *Medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru*. Inštitut za narodnostna vprašanja. Ljubljana, 21–31.

Orbanic, S. (1999): Rana hrvatsko-talijanska dvojezičnost u mješanim obiteljima u Istri. *Doktorska disertacija*. Zagreb, Filozofski fakultet.

Scotti Jurić, R. (2003): Bilinguismo precoce: funzione e usi linguistici. Rijeka-Pula, Edit-Pietas Iulia.

Scotti Jurić, R. & N. Ambrosi Randić (2010): L'italiano L2: indagini sulla motivazione. Rijeka-Pula, Edit-Pietas Iulia.

Silić, J. (2006): Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika. Zagreb, Školska knjiga.

Skubic, M. (1984): Italijanska etnija v Istri med bilingvizmom in diglosijo. In: Nečak-Luk, A. & I. Štrukelj (eds.): *Prispevki konference Dvojezičnost – individualne in družbene razsežnosti*. Ljubljana, 287–294.

Skubic, M. (1997): Romanske jezikovne prvine na zahodni slovenski jezikovni meji. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Statut Grada Labina: <http://www.labin.hr/sites/default/files/Statut%20Grada%20Labina> (15.3.2016.).

Štrukelj, I. (1986): Bilinguismo e relazioni sociali. *Scuola Nostra*, 17–18, 81–94.

Tekavčić, P. (1976): Per un atlante linguistico istriano (Con speciale riguardo ai dialetti istroromanzi). *Studia Romanica et Anglica Zagabiensia*, 41–42, 227–240.

POLEMIKA

POLEMICA

POLEMIC

OCENE

RECENSIONI

REVIEWS

IN MEMORIAM

POLEMIKA
POLEMICA
POLEMIC

CONSIDERAZIONI SU ALCUNE CAVITÀ INDAGATE
DA RAFFAELLO BATTAGLIA SUL CARSO TRIESTINO
(DISCUSSIONE)

Nel 2013 è uscito il primo volume dedicato¹ alla figura dello studioso triestino Raffaello Battaglia (Trieste, 1896 – Padova, 1958). Si tratta di una pubblicazione attesa da molto tempo che rappresenta un traguardo scientifico di notevole importanza sia perché fa luce sulla figura e l'operato di questo studioso dagli interessi poliedrici sia perché l'acquisizione dei dati relativi ai reperti della sua raccolta paleontologica amplia considerevolmente le conoscenze sulla cultura materiale delle grotte carsiche.

Il volume, diviso in tre parti, presenta nella prima sezione tre capitoli inerenti alla vita dello studioso (Daniele Girelli), alla storia del Museo di Antropologia dell'Università di Padova (Ambra Betic, Nicola Carrara, Daniele Girelli), alla formazione della sua Collezione paleontologica (A. Betic, D. Girelli) e infine all'attività di Battaglia in Carso (A. Betic).

Costituiscono la seconda parte, la più ampia, le Schede di sito con una sintetica trattazione dei materiali relativi alle singole cavità. Nella terza parte M. Montagnari Kokelj espone alcune puntuali ed interessanti considerazioni sull'operato dello studioso ed il suo ruolo nella storia della paleontologia e della paleontologia del Carso.

Particolarmente interessanti sono le schede di sito, la cui compilazione è stata affidata in massima parte ad Ambra Betic in collaborazione con Giovanni Boschian, Manuela Montagnari Kokelj, Paolo Casari e Chiara Magrini che si sono occupati rispettivamente dei reperti litici del Paleolitico della grotta Pocala/Jama pod Kalom, dei reperti litici più recenti, dei materiali di età romana e di quelli medievali. Le schede delle grotte dell'Orso/Pečina pod Muzarji e delle Gallerie/Pečina pod Steno sono a cura di M. Montagnari Kokelj. Le singole schede sono organizzate secondo uno schema fisso: descrizione del sito, storia delle ricerche, materiali e inquadramento cronologico-culturale, sintesi dei dati e inventario dei materiali. In territorio italiano sono state individuate quattro aree, indagate da R. Battaglia, corrispondenti ai comuni di Duino-Aurisina/Devin-Nabrežina, Sgonico/Zgonik, Monrupino/Repentabor e San Dorligo della Valle/Dolina, in Slovenia, invece, la zona interessata è quella delle Škocjanske jame/Grotte di San Canziano nel comune di Divača. In una scheda denominata *Al-*

tre grotte sono riuniti i siti non localizzati sia in Italia sia nell'attuale entroterra sloveno. In due circostanze invece, e precisamente nei casi del *riparo sotto roccia di Sgonico* e della *caverna di fronte al Crinale* in Val Rosandra, le grotte sono collocate entro il territorio dei Comuni indicati nella denominazione, ma non sono identificate. La difficoltà nasce dal fatto che Battaglia indicava spesso intenzionalmente le grotte, oggetto delle sue ricerche, con nomi non corrispondenti alla toponomastica in uso all'epoca, guidato spesso in questa scelta da motivi diversi. Ciò ha creato nel tempo non poche difficoltà a coloro che si sono occupati delle ricerche archeologiche nelle grotte del Carso triestino, tra i quali recentemente Zlatunić (2012). A riguardo si possono citare alcuni casi noti come per esempio la Grotta del Muschio così chiamata da Battaglia al posto di *Pečina na Doleh* o *Caverna Moser* (VG 1096), la *Grotta Rossa presso Fernetich*, denominazione usata per la *Grotta Sottomonte* (VG 2434), ed ancora la *Grotta del Volto*, correttamente identificata da A. Betic con la *Grotta Lesa* o *Les pečina* (VG 237) (Betic, 2013, 115–120).

Nel caso del *Riparo sotto roccia di Sgonico* (sic!) o *Caverna di Sgonico* (Betic, 2013, 132–135), dove R. Battaglia condusse delle ricerche tra il 1925 e 1926, A. Betic non è riuscita a trovare delle corrispondenze con cavità note. La studiosa scarta, correttamente, l'ipotesi che si tratti della Grotta Cotariova/Čotarjeva pečina (VG 264), della Caverna sul Monte Vides o Kodramova (VG 818) e della Grotta romana o Grotta dei Colombi/Golobinka (VG 850) e conclude che «sulla base dei dati a nostra disposizione, il problema dell'identificazione di questo riparo sotto roccia di Sgonico rimane insoluto» (Betic, 2013, 132).

Le difficoltà derivano dal fatto che la cavità corrispondente alle indicazioni di Battaglia non si trova a Sgonico/Zgonik, ma ad est della vicina frazione di Gabrovizza/Gabrovec. Si tratta della *Caverna ad Est di Gabrovizza* chiamata anche *Antro fra Gabrovizza e Sgonico* (VG 1273) o *Čotova pečina*. La cavità, larga ca. 30m e profonda ca. 12m, si apre sul versante meridionale di una profonda dolina di crollo alla base di una parete strapiombante (Gherlizza & Halupca, 1988, 135; Polli, 2014, 13). La grotta fu rilevata per la prima volta da Rodolfo Battelini (Società Alpina delle Giulie) il 13 maggio 1923. Elio Polli, docente di scienze naturali e socio della Commissione Grotte E. Boegan, scrive che «Negli Anni '20, sotto la coordinazione di R. Battaglia, si rinvennero alcuni frammenti ceramici di vasellame, databili alla cultura dei Castellieri, all'Epoca Romana e al Medioevo» (Polli, 2014, 13). Seppure il materiale ceramico citato da Polli non trovi riscontro con quello attualmente presente nella Collezione Battaglia ed illustrato (Betic, 2013, 133–134, 135 (fig. 1)), si propone di identificare il Riparo indicato

¹ Paola Càssola Guida, Manuela Montagnari Kokelj (a cura delle) (2013), *Raffaello Battaglia e la Collezione paleontologica dell'Università di Padova, I. Nuovi contributi alla conoscenza della preistoria del Carso*. Università degli Studi di Trieste, Dipartimento di Studi Umanistici & Deputazione di storia patria per la Venezia Giulia, vol. 22.

dal Battaglia con la cavità VG 1273. Nelle dirette vicinanze di Sgonico, infatti, non vi sono altre cavità con caratteristiche simili e inoltre è verosimile che i dati sulle ricerche di Battaglia, riportati da Polli, si trovino nell'archivio della Società Alpina delle Giulie di cui Battaglia fu presidente dal marzo del 1940 al 1944.

Tra le Schede di sito è presa in esame anche la Caverna di Basovizza o Grotta delle selci (VG 140) identificata da A. Betic, come da molti altri autori prima di lei (Leben, 1967, 50–51; Cannarella, 1979, 66–67; Gherlizza & Halupca, 1988, 48–49; Betic, 2013, 203–205), con la grotta »Boršt Pečina«, dove L. Karl Moser fece delle ricerche alla fine dell'Ottocento. La grotta è citata solo in un breve contributo (Moser, 1895, [54]) e nella sua monografia *Der Karst und seine Höhlen* (1899, 116), però in ambedue i casi mancano delle informazioni più precise sulla sua ubicazione: Un'annotazione, individuata in uno dei diari di Moser, è di notevole aiuto nella risoluzione di questo problema. Moser, infatti, descrive nel diario (Diario 2, p. 214) un sopralluogo fatto nel 1891 in una grotta sopra Sant'Antonio in Bosco/Boršt, posta »oberhalb Borst auf dem Weg nach Jezero«. (NB: »Jezero«: Frazione di San Lorenzo/Jezero). Da questa localizzazione più precisa si desume che la grotta di cui parla Moser è la Cavernetta della Trincea o Spodmol v Podpečini (VG 1265) e non la Caverna di Basovizza, motivo per cui quest'ultima non è stata inclusa nel recente contributo sulle ricerche di Moser nelle grotte del Carso triestino (Flego & Župančič, 2012, 178–179).

Per concludere ancora una breve considerazione sulla *Caverna del Crinale* (Betic, 2013, 199–201). Dopo aver constatato che »a tutt'oggi non si conosce alcuna grotta d'interesse archeologico che si trovi lungo il crinale della Val Rosandra, fatta eccezione della grotta dei Giovani (VG 5231)«, A. Betic passa in rassegna le tre grotte più vicine, e precisamente la Grotta dei Mulini/Jama nad Gornjim Koncem (VG 422), la Grotta del Montasio o Caverna dei Matti/Jama pod Kamenci (VG 3028) e la Grotta della Sfesajama pod Kamenci (VG 3029). Le tre grotte furono visitate ed anche parzialmente indagate dal Battaglia. Molto indicativa è a nostro parere la precisazione di fronte al *Crinale*, riportata in un cartellino (Betic, 2013, 199–201). Considerando che la Grotta dei Mulini (VG 422) è alquanto distante, situata ad ovest del Crinale, il termine di fronte parla in favore delle altre due grotte, la VG 3028 e VG 3029, che si trovano sulla sponda destra del Rosandra/Glinščica verso nord e quasi di fronte al Crinale. Queste però sono molto vicine tra loro, per cui diventa difficile determinare a quale delle due si riferisca il Battaglia. Si ritiene comunque più probabile che si tratti della Caverna del Montasio o dei Matti (VG 3028) di più facile accesso e già segnalata per la presenza di materiale ceramico (Battaglia, 1926, 91).

Stanko Flego
Lidija Rupel
Matej Župančič

BIBLIOGRAFIA

Battaglia, R. (1926): Paleontologia e paleontologia delle grotte del Carso. In: Bertarelli L. V., Boegan E., Duemila Grotte. Milano, 75–100.

Betic, A. (2013): Schede di sito. In: Paola Càssola Guida e Manuela Montagnari Kokelj (a cura), Raffaello Battaglia e la Collezione paleontologica dell'Università di Padova, I. Nuovi contributi alla conoscenza della preistoria del Carso. Università degli studi di Trieste, Dipartimento di studi umanistici e Deputazione di storia patria per la Venezia Giulia, vol. 22. - In particolare: 115–120 (Grotta del Volto presso Aurisina o Lesa pečina); 132–135 (Riparo sotto roccia di Sgonico); 196–197 (Grotta della Trincea); 199–201 (Caverna del Crinale); 203–205 (Grotta delle Selci).

Cannarella, D. (1979): Catalogo delle cavità e dei ripari di interesse paleontologico e paleontologico sul Carso triestino, Atti Soc. Preist. Protost. Friuli - Venezia Giulia, Trieste III, 1975–77, 47–124.

Flego S. & M. Župančič (2012): Appunti sulle ricerche di L. K. Moser nelle grotte del Carso Triestino. In: Ludwig Karl Moser med Dunajem in Trstom. Zbornik mednarodnega študijskega dne/Ludwig Karl Moser tra Vienna e Trieste. Atti della Giornata internazionale di Studi, Trst/Trieste. 21. nov. 2008, a cura di S. Flego e L. Rupel. ZRC SAZU & NŠK. Ljubljana-Trieste/Trst, 127–190.

Gherlizza, F. & E. Halupca (1988): Spelaeus: 1988.

Leben, F. (1967): Stratigrafija in časovna uvrstitev jamskih najdb na Tržaškem Krasu, Arheološki vestnik 18, 43–86.

Moser, K. (1895): Bericht über meine Thätigkeit in den Jahren 1893 und 1894 auf anthropologisch-prähistorischen Gebiete im österreichischen Litorale. MAGW, Sitzber. Nr. 1, Jan.-Febr., 25 NF 15, [54].

Moser, L. K. (1899): Der Karst und seine Höhlen. Naturwissenschaftlich geschildert: mit einem Anhang über Vorgeschichte, Archäologie und Geschichte, und einer chromotypie, zwei Tafeln mit Reproduktionen prähistorischer Funde, einer Orientierungskarte und 24 Abbildungen im Texte. Triest.

Polli, E. (2014): L'»Antro tra Gabrovizza e Sgonico«. Alpinismo triestino, Anno 25, Numero 143, 12-13.

Zlatunič, R. (2012): Neolitički kulni keramički predmeti na področju Istre (Pottery cult objects from the Neolithic period on the territory of Istria), Pula, Histria archaeologica 42/2011, 87–136.

**OCENE
RECENSIONI
REVIEWS**

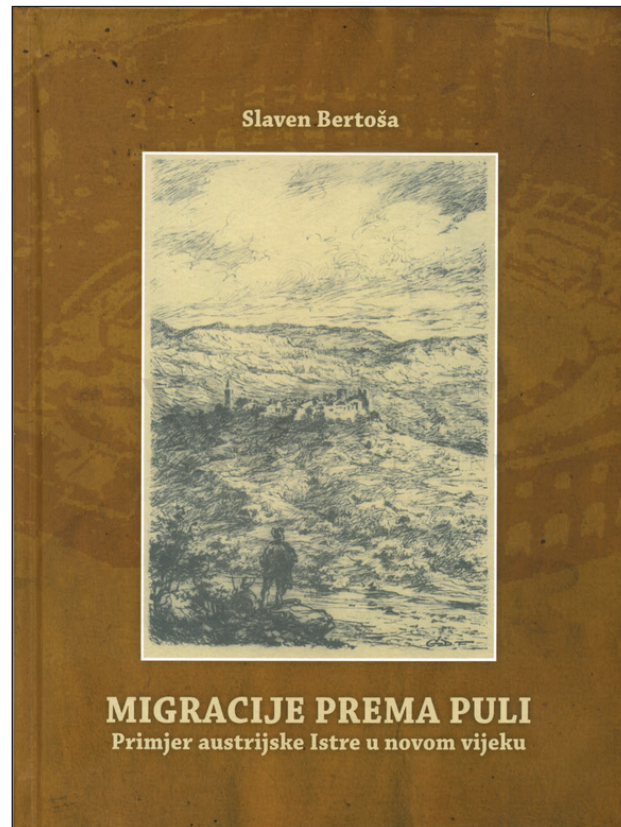
Slaven Bertoša:

MIGRACIJE PREMA PULI. PRIMJER AUSTRIJSKE ISTRE U NOVOM VIJEKU. Pazin, Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre Pazin – Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Državni arhiv u Pazinu, 2012, 176 strani.

Il giovane storico polese Slaven Bertoša continua con la sua ampia produzione finalizzata all'esposizione delle dinamiche migratorie dirette verso la città di Pola nel Sei e Settecento. A differenza degli studi precedenti, presentati quasi esclusivamente in forma di paper su riviste specialistiche o di contributo in volumi miscellanei, in questa occasione propone un volume monografico, il suo ottavo. D'altronde non poteva essere diversamente se si considera che la topografia di provenienza riguarda questa volta una zona molto ampia: l'Istria asburgica, vale a dire la Contea di Pisino con le relative signorie. Come negli studi precedenti le fonti attinte sono quelle dei registri parrocchiali della città istriana di cui aveva fatto ampiamente uso nel suo studio monografico *Život i smrt u Puli*.

Migracije prema Puli. Primjer austrijske Istre u novom vijeku (Le migrazioni verso Pola. Il caso dell'Istria austriaca in età moderna) è strutturato in trenta brevi capitoli cui fa seguito un'appendice con dati statistici e con la trascrizione nominativa dei migranti in base al luogo di provenienza. Il libro si apre con la presentazione della fonte utilizzata e con la descrizione del territorio oggetto di questo studio: tra il 1613 e il 1817 sono registrati a Pola 125 casi di nati e 164 casi di morti provenienti dall'«interno» della penisola. È inoltre segnata la presenza di 36 cresimandi e di 146 sposi. Vi sono rappresentati i principali borghi conteali: Pisino, Gimino, Pedena, Gallignana, Lindaro, Corridico, San Pietro in Selve, Antignana, Vermo, Caschierga, Bogliuno, Vragna e, inoltre, Laurana e Bersezio che si affacciano sul Quarnero. Vi sono poi provenienze da S. Ivanaz, Sumber, Chersano, Cosliacco, Cepich, Berdo, Susgnevizza, Grobnico, Carbune, Scopliacco, Passo, Monte Maggiore nonché da Lupogliano, Mune e dalle quarnerine Moschienze, Veprinaz e Volosca. Le iscrizioni di queste località sono contrassegnate dalla sigla che caratterizza la loro appartenenza allo stato austriaco (per es. S.A. – stato austriaco, P.A. – parte austriaca, P.I. – parte imperiale) quasi a voler rimarcare la provenienza da un'unità politico-amministrativa diversa da quella veneta. I nomi di battesimo degli immigrati non presentano caratteri particolari mentre i cognomi sono riportati soltanto raramente nelle fonti. L'autore propone anche alcuni casi esemplificativi di registrazione per ciascuna tipologia di fonte esponendo anche alcune considerazioni sul tempo di

permanenza degli immigrati a Pola e sulle migrazioni iterate. Ma interessante è soprattutto la professione degli immigrati, riportata con una certa frequenza nelle fonti che, oltre a poter proporre un quadro economico-sociale, può essere ovviamente interpretata anche come la motivazione che ha spinto queste persone verso meridione. Bertoša passa in rassegna i mestieri più rappresentati offrendo anche in questo caso alcuni esempi legati in primo luogo alla servitù (rappresentata in non più di 14 casi), agli ecclesiastici (comparsi soltanto in un paio di circostanze), agli artigiani (in ogni caso in netta minoranza rispetto a quelli provenienti dal Friuli e dalla terraferma veneta), al personale dei pubblici uffici (circoscritto alla presenza di due sindaci di Volosca e Veprinaz), mentre la presenza dei militari si intensifica negli anni di crisi attorno al 1630 e dopo il 1780. Seguono alcuni esempi relativi alla pratica di matrimoni e battesimi tra i quali un numero non irrilevante di nati illegittimi che nella prima metà del Seicento era stimato a Pola nell'ordine del 30%. Tra i dati più prettamente demografici quelli sull'età e la causa di morte con casi di malattie infettive (per es. il vaiolo), patologie comuni (per es. l'espettorato), eventi vascolari (ictus), ma anche esempi di morte improvvisa (dovute all'ubriacatura o all'annegamento) e due casi di omicidio. Purtroppo non viene proposto un paragone con la collettività polese ma i 19 morti nel primo anno di età sui 125 nati complessivi sembrano ricalcare una

percentuale di mortalità infantile caratteristica per una comunità di recente immigrazione. In chiusura l'autore propone anche una suddivisione di 165 cognomi in base alla forma e alla derivazione («po obliku i podrijetlu») con la ripartizione in croati, italiani ed altri. In un'epoca in cui l'appartenenza etnica (o nazionale) era – per fortuna, ma anche per sfortuna per chi vuole – lungi dall'essere formata e gli stati nazionali ancora lontano dall'essere concepiti, ci sia consentito di valutare questo esercizio come non proprio del tutto fortunato. L'autore probabilmente intendeva alludere alle caratteristiche culturali, se non già a quelle linguistiche (in quel caso sarebbe stato più appropriato fare uso di espressioni quali per es. «veneto» o «illirico») piuttosto che alla derivazione geografica che farà seguito, anche se ancora oggi simili tentativi non rappresentano, purtroppo, proprio una rarità in ambito alla produzione delle tre storiografie istriane. In calce al libro viene proposto anche un riassunto in lingua croata, italiana, inglese e tedesca nonché un indice dei luoghi e dei nomi che, considerata la tipologia della ricerca, si presenta in questa circostanza più utile che mai, così come il successivo »Index rerum et notionum«.

Nel complesso possiamo asserire che la ricerca di Bertoša rappresenta sicuramente uno studio pionieristico in questo campo e il cui merito più grande è certamente rappresentato dal lavoro diretto sulla fonte. Esso mette sicuramente in risalto la ricchezza dei registri parrocchiali e offre un saggio delle informazioni che si possono attingere a questo tipo di atti. Essendo risaputo che la penisola istriana è prodiga di questo tipo di documentazione, possiamo soltanto auspicare che lo studio dello storico polese riesca a incentivare i colleghi modernisti, specie quelli più giovani, a intraprendere simili iniziative rivolte anche ad altre località istriane a quel tempo demograficamente più importanti della stessa Pola.

L'altro grande merito di Bertoša è quello di fare luce sull'Istria »austriaca«, rimasta dal punto di vista storiografico nell'ombra dell'Istria veneta (ancora insuperata e del tutto isolata resta l'opera di Camillo de Franceschi *Storia documentata della Contea di Pisino*). Dal punto di vista strettamente scientifico possiamo riassumere che il lavoro di Bertoša è un'altra testimonianza che depone a favore della tesi secondo la quale la città di Pola, il cui saldo naturale nei secoli XVII e XVIII era ampiamente negativo, veniva alimentata in modo determinante dai flussi in entrata di nuove popolazioni. Proprio per questo motivo l'auspicio è che l'autore, magari anche con il ricorso a fonti complementari, possa prossimamente trarre dai numerosi studi sin qui prodotti un bilancio complessivo sui flussi topografici diretti verso Pola in epoca moderna in cui mettere in risalto in modo particolare i suoi aspetti sociali ed economici.

Dean Krmac

Christopher Duggan:
FASCIST VOICES. AN INTIMATE HISTORY OF
MUSSOLINI'S ITALY. London, Vintage Books,
2013, 501 stran.

Avstralski zgodovinar Richard J. B. Bosworth, eden najpomembnejših sodobnih strokovnjakov za fenomen italijanskega fašizma, je v svojem delu *The Italian Dictatorship* opozoril, da zgodovinsko raziskovanje italijanskega fašizma v zadnjih desetletjih še vedno zaznamuje pomanjkanje sistematičnih študij o odnosu večine tedanjega italijanskega prebivalstva do fašističnega režima. Deficit na tem področju s sočasnimi razcvetom kulturnozgodovinskih raziskav, je opozoril Bosworth, pa zgodovinarje izpostavlja določeni nevarnosti. Le-ta se kaže predvsem v tem, da lahko zgolj kulturološke raziskave, ki bazirajo na preučevanju ideoloških tekstov ter režimske kulturne politike, podajo sliko o režimu, ki je identična z njegovo lastno predstavo o sebi. Veliko manj pa nam take študije povedo o odnosu »ljudstva« do oblastnih ideoloških impozicij, identifikaciji z vladajočo ideologijo in politično elito itd. Je fašističnemu režimu resnično uspelo vzpostaviti materialni in moralni konsenz z veliko večino italijanskega prebivalstva, kar je sredi 70-ih let prvi škandalozno trdil italijanski zgodovinar Renzo De Felice? Če bi brali le nekatere predstavnike novejših kulturoloških študij, bi temu lahko pritrdili. Nasprotno pa je eden izmed redkih poskusov sistematične predstavitve odnosa nižjih družbenih slojev do fašizma, klasična študija italijanske zgodovinarke Luise Passerini o torinskih delavcih, prišla do drugačnih zaključkov. Odnos delavcev do režima naj bi zaznamoval predvsem oportunitizem in potreba po prilagajanju.

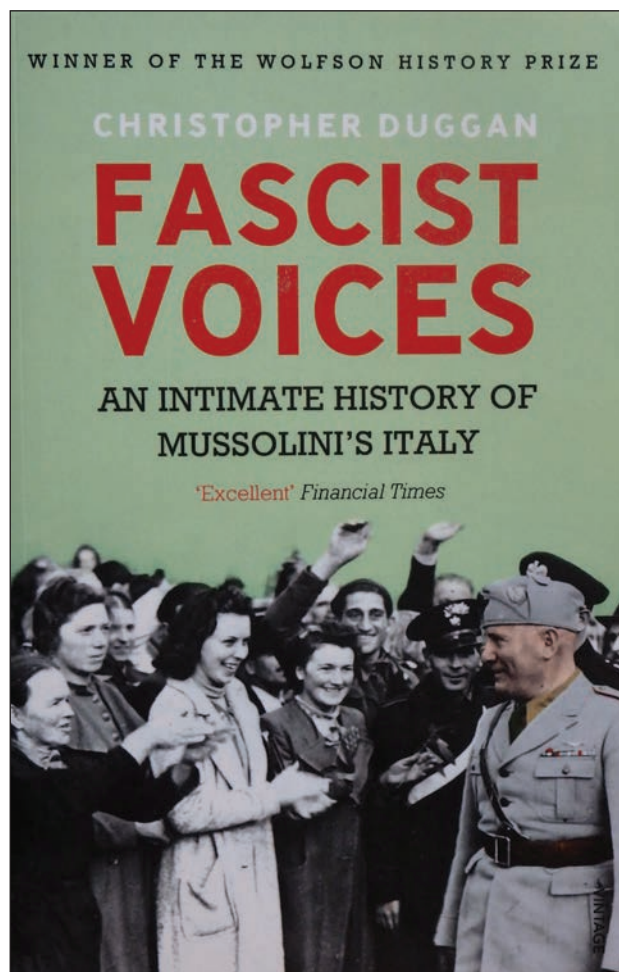
Ko sem prvič zagledal delo angleškega zgodovinarja Christopherja Duggana *Fascist Voices*, mi je na misel takoj prišlo pravkar predstavljeno Bosworthovo opozorilo in izziv. Prav spričo pomanjkanja sistematičnih študij o odnosu italijanskega prebivalstva do fašističnega režima, kjer se lahko po eni strani hitro ujame v pasti režimske propagande, po drugi pa v past našega današnjega gledanja na totalitarne sisteme, je splošna monografija o tem vprašanju še posebno dobrodošla in si zato tudi zasluži predstavitev v slovenskem prostoru. Njen avtor Christopher Duggan (1957–2015) sodi med najpomembnejše anglosaške strokovnjake za italijanski fašizem mlajše generacije. Svojo akademsko pot je začel na Univerzi v Oxfordu s preučevanjem interakcij med mafijo in fašističnim režimom na Siciliji, nato pa je kot profesor na Univerzi v Readingu nadaljeval z raziskovanjem različnih področij novejšega italijanske zgodovine. Med njegovimi publikacijami velja izpostaviti sintetični pregled italijanske zgodovine od prvega Napoleonovega vdora v Italijo do današnjih dni ter biografijo Francesca Crispia. *Fascist voices* je njegovo zadnje pomembnejše delo, ki si je prislužilo tudi prestižno nagrado *Wolfson History Prize*.

Avtor si je brez dvoma zadal konceptualno težko nalogo. Spričo sintetične zasnove monografije, ki načeloma zajema vse obdobje od konca prve svetovne vojne do Mussolinijeve smrti ter se ne omejuje zgolj na eno od italijanskih mest ali pokrajin, kot je to v že omenjeni študiji storila Luisa Passerini, se je Duggan moral soočiti z naravnost ogromnimi količinami gradiva. Njegov primarni vir predstavljajo še neobjavljeni dnevniški zapiski, ki jih hranita *Archivio Diaristico Nazionale* v toskanskem Pieve Santo Stefano in *Archivio della Scrittura Popolare* v Trentu. Ker želi delo podati predvsem odgovor na vprašanje, kako so fašizem doživljali običajni ljudje, so v raziskavo le v manjši meri vključeni že objavljeni dnevniški in spominski zapiski pomembnih funkcionarjev in/ali intelektualcev, kot sta npr. Giuseppe Bottai ali Benedetto Croce. Poleg tega je avtor s pridom izkoristil tudi ohranjena pisma, policijska poročila, spomine in drugo gradivo. Kot posebno dragocen vir izpostavlja bogato zbirko pisem Mussoliniju, ki jih hrani arhiv njegove osebne pisarne *Segrettaria particolare del duce*.

Ta množica podatkov oz. informacij bi sama na sebi lahko delovala neurejeno in zmedeno, zato jo je avtor vključil v pregled najpomembnejših notranje- in zunanjepolitičnih dogodkov v medvojni Italiji. Narativen pregled italijanske zgodovine od leta 1918 do 1945 torej dopolnjujejo in dodatno osvetljujejo relevantni dnevniški in drugi zapisi Italijanov in Italijank od severa do juga države različnih starosti in socialnih slojev. Pri tem je avtorju zelo dobro uspelo povezati oba glavna sestavna dela knjige v enovito celoto. Predstavitev in analiza zapisov, s pomočjo katerih Duggan ugotavlja odnos do režima in njegovih politik, je torej lepo vpeta v splošni zgodovinski narativ ter ne deluje kot tujek. Ravno nasprotno, osebne zgodbe in razmišljanja poživljajo in dodatno osvetljujejo zgodovinsko pripoved, ki je prav iz tega razloga še bolj zanimiva tudi za laične bralce oz. zgodovinarske začetnike, ki bi si želeli le uvoden pregled zgodovine fašistične Italije. Avtor se pri tem kaže kot suveren poznavalec fašističnega gibanja in režima, njegove notranje in zunanje politike. Posebno zanimivo in pronicljivo je obravnavana fašistična kampanja proti sicilijanski mafiji, kar je tematika, s katero se je Duggan že prej temeljito ukvarjal.

Katere glavne ugotovitve glede odnosa italijanskega prebivalstva do režima lahko torej izpostavimo? Najprej mogoče to, da večina prebivalcev, ki se je pojavljajo v Dugganovi študiji, do Mussolinijeva režima ni bila negativno nastrojena. Ilustrativen je primer Carla Cisnerija, hotelskega upravnika iz Firenc, ki se v delu kaže kot paradigmatični predstavnik italijanskega srednjega sloja v tem obdobju. Njegovi zgodbi sledimo od konca prve svetovne vojne dalje, ko je nacionalistični vojni veteran spričo splošnega nereda in protorevolucionarnega vrenja razočaran mentalno prelomil z liberalno državo, ki ni bila sposobna zagotoviti reda ter pripoznati vrednosti njega in njemu podobnih patriotov. Iz politične odtujenosti ga je leta 1920 v Milanu »zbudil«

ognjevit Mussolinijev govor. Cisneri je s simpatijo sprejemal začetke fašističnega vzpona ter novega reda, ki je obljubljal, da bo Italiji povrnil slavo rimske antike. Decembra 1935 je kot stotisoči drugih Italijanov z vsem žarom daroval svoj poročni prstan kot pomoč državi ob uvedbi mednarodnih sankcij po napadu na Etiopijo. Po začetku druge svetovne se je znašel v britanskem vojnem ujetništvu, kjer je šokiran izvedel za Mussolinijev padec z oblasti julija 1943. Podobne sentimente do fašizma in novega režima izražajo tudi številni drugi predstavljeni dnevniki in dokumenti. Kot splošna rdeča nit pozitivnega odnosa do fašizma se vleče prepričanje, da je fašistični sistem vzpostavil red ter da predstavlja progresivno silo, ki bo končno opravila z arhaičnimi ostanki (npr. odstranila mafijo, nepismenost in lokalne partikularizme ter pripeljala do gospodarskega razcveta) in Italiji zagotovila mesto v koncertu velesil, ki ji pripada. Enega od vrhuncev podpore je režim užival po uspešni priključitvi Etiopije, ko so ga javno podprli tudi nekateri dotedanji kritični intelektualci, predvsem Benedetto Croce. Pri tem je zanimivo, da se načeloma pozitiven odnos do režima in Mussolinija ni zmanjšal zaradi velike nepriljublje-

nosti same fašistične stranke. Lokalni funkcionarji so bili praviloma razumljeni kot sinonim za korupcijo in nepotizem, a »ducejevega« kulta grehi njegovih strankarskih podložnikov niso bistveno omadeževali. Ravno nasprotno, zdi se, da so prav zaradi njih ljudje še več upanja »investirali« v oddaljeno figuro vodje, ki bi gotovo rešil njihove težave, če bi o njih le bil obveščen. Zato ne preseneča nepregledna količina pisem z opisi najrazličnejših težav, prošnjami za pomoč in izrazi občudovanja, ki se je vse do njegovega padca stekala v Mussolinijevo osebno pisarno.

Ne glede na avtorjevo suvereno obvladovanje virov je treba opozoriti tudi na nekatere težave, ki izvirajo že iz samega koncepta dela. S tem mislim predvsem na njegovo sintetično naravo, ki se ne ujema popolnoma z dostopnim gradivom. Kot je bilo že rečeno, študija zajema vso zgodovino medvojne Italije, v katero so vpeti spomini in razmišljanja izbranih Italijanov. V praksi to pomeni, da so najpomembnejši mejniki italijanske zgodovine ter fašistične politike pospremljeni z nekaj relevantnimi dnevniškimi zapiski ali drugim gradivom. To brez dvoma poglobi naše vedenje o odnosu povprečnih prebivalcev do določene zunanje- oz. notranjepolitične odločitve, kulturnih politik ipd. Glede na posrečeno izbrane primere avtorjevim ugotovitvam tudi ne moremo odrekati velike mere reprezentativnosti. A prav zaradi relativno skromnega števila predstavljenih primerov ne moramo reči, da je Dugganu uspelo podati zares celovito sliko razpoloženja italijanskega prebivalstva do določenega vprašanja. Največji problem predstavlja dejstvo, da so pisne sledi za seboj puščali predvsem pripadniki srednjega in višjega družbenega sloja. Med nižjimi družbenimi sloji, predvsem kmečkim prebivalstvom na jugu, je navsezadnje vladala še široko razširjena nepismenost. Poleg tega je spričo kazni, ki bi v primeru odkritja kritičnih zapisov grozila nasprotnikom režima, jasno, da veliko slednjih svojih misli ni zapisalo. Skratka, zdi se, da imamo o posameznih regionalnih in socialnih aspektih odnosa italijanskega prebivalstva do fašističnega režima in njegovih politik še premalo bazičnih študij, da bi sintetično delo v takem obsegu lahko bilo popolnoma prepričljivo. Na tem mestu velja tudi opozoriti, da avtor ne posveča nikakršne pozornosti narodnim manjšinam v tedanji Italiji. Čeprav je glede na koncept dela to mogoče razumljivo, bi si specifičen položaj manjšin ter s tem povezano drugačno vrednotenje fašističnega režima in njegovih politik gotovo zaslužil vsaj kratko predstavitev.

Kaj torej reči za konec? *Fascist voices* brez dvoma predstavlja pomembno delo, po katerem bodo s pridom segali vsi zgodovinarji, ki se ukvarjajo z zgodovino medvojne Italije. Pretirano bi bilo reči, da je avtorju uspelo sestaviti popolnoma celovito sliko »intimne zgodovine« fašistične Italije. Ne glede na to pa Dugganova študija predstavlja pomemben korak proti temu cilju.

Matic Batič

Elvis Orbanič:

IGNAZIO GAETANO DE Buset. VISITA SPIRITUALE DEL 1788 IN ISTRIA = IGNACIJE KAJETAN BUZETSKI. DUHOVNA VIZITACIJA IZ 1788. GODINE U ISTRU. Città del Vaticano, Associazione archivistica ecclesiastica, Quaderni di »Archiva Ecclesiae« 13, 2016, 277 strani.

Dr. Elvis Orbanič, ravnatelj Državnega arhiva v Pazinu, se je v svojem dosedanjem strokovnem udejstvanju že temeljito posvečal zgodovini avstrijskega dela Istre in škofije v Pičanu v poznem srednjem in zgodnjem novem veku ter v tem oziru nadaljuje odlično delo preminulega zgodovinarja in arhivista Ivana Graha. Izmed njegovih del s tega področja omenimo monografijo *Katedra svetog Nicefora: Povijesna skica Pičanske biskupije* (Pazin, 2002, 68 str.), prispevek »Inventar pokretnih i nepokretnih dobara presvijetlog i prečasnog gospodina, gospodina Antuna Zare, biskupa pičanskoga«, v *Pičanska biskupija i Pičanština* (ur. Robert Matijašić, Elvis Orbanič, Pazin 2012, str. 155–164) ter nenazadnje tudi njegovo doktorsko disertacijo, v kateri se je ukvarjal z družbenim in verskim življenjem v avstrijskem delu poreške škofije v 17. stoletju.

Kot smiseln doprinos k svojemu dosedanjemu opusu je Orbanič pripravil delo *Ignazio Gaetano de Buset: Visita spirituale del 1788 in Istria = Ignacije Kajetan Buzetski: Duhovna vizitacija iz 1788 godine u Istri*. Osrednji del knjige zajema transkripcija čistopisa vizitacijskega zapisnika za prostor avstrijskega dela poreške škofije in prostor pičanske škofije, ki ga je tekom vizitacije leta 1788 pripravil Ignacij Kajetan Buzetski v funkciji cesarsko-kraljevega vikarja nekdanje poreške škofije v avstrijskem delu pazinskega prošta ter kapiteljskega vikarja pičanske škofije. Vizitacijo je opravil v štirih tednih znotraj obdobja petih mesecev, od 31. marca do 31. avgusta. Dokument je predstavljal sestavni del fonda škofijskega arhiva v Pičanu, ki pa je bil tekom reorganizacije škofijske mreže ob koncu 18. stoletja prenesen v Trst, kjer je še danes del tamkajšnjega škofijskega arhiva. Transkripciji zapisnika vizitacije, napisanem v tedanjem italijanskem jeziku z redkimi latinskimi izrazi, je dodan tudi prevod v hrvaški jezik (za katerega sta poskrbela Elvis Orbanič in Jakov Jelinčić), celota pa je podkrepljena še s temeljito dvojezično spremno študijo.

Delo je izšlo v Vatikanu v sklopu mednarodnega združenja arhivistov »Associazione archivistica ecclesiastica« v zbirki »Quaderni di Archiva Ecclesie« pod zaporedno številko 13. Kot izvemo iz uvodnika Gaetana Zita, predsednika omenjenega združenja, gre za prvo delo v celotni seriji, katerega avtor ne prihaja z ozemlja Italije, predstavlja pa plod dobrega sodelovanja s hrvaškimi arhivi v preteklih letih. O pomenu edine do danes ohranjene vizitacije, ki zadeva tudi ozemlje pičanske škofije, sta uvodoma spregovorila tudi poreški in puljski škof Dražen Kutleša ter tržaški škof Giampaolo Crepaldi.

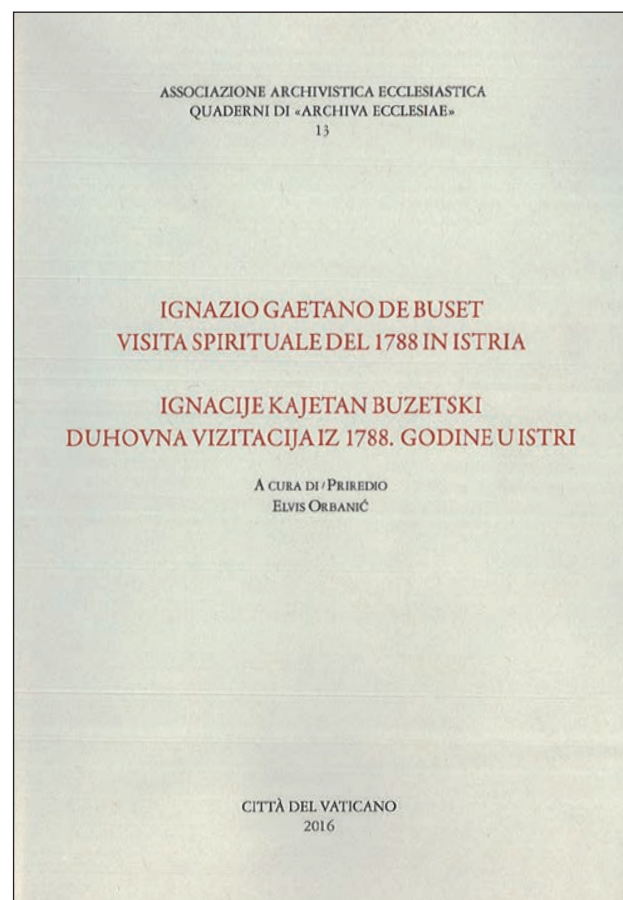
Sledi Orbaničeva spremna študija, ki obravnava različne vidike zapisnika vizitacije. Po kratki, a z arhi-

vskimi viri podprti predstavitvi življenja in delovanja Ignacija Kajetana Buzetskega (1741–1803), je predstavil problem neskladja državne meje ter mreže škofij v notranjosti istrskega polotoka. Razumevanje sprememb škofijskih meja za čas cesarja Jožefa II. je potrebno za ustrezno obravnavo vizitacije ter za umestitev slednje v prostor in čas, saj je Buzetski vizitacijo opravil ravno tekom sprememb meja škofij. Habsburška Istra je v smislu cerkvene jurisdikcije v obdobju pred reformami cesarja Jožefa II. obsegala prostor štirih škofij – pičanske, tržaške, poreške in puljske –, pri čemer sta slednji dve imeli sedež v beneškem delu Istre. Jožefinske reforme so poskušale stanje urediti s teritorialno racionalizacijo škofij; meje škofij so morale sovpadati z upravnimi mejami posameznih dežel oziroma okrožij. V Istri so spremembe nastopile z ukinitvijo škofije v Pičanu ter priključitvijo njenega ozemlja k tržaški škofiji leta 1788. Slednja je dobila tudi avstrijski del poreške in puljske škofije (razen Zamaska in Reke), še istega leta pa je bila skupaj z goriško preoblikovana v novoustanovljeno gradiško škofijo. Takšno stanje je trajalo le nekaj let, saj je bila tržaška škofija po smrti Jožefa II. ponovno vzpostavljena leta 1791.

Vizitacije, ki so jih praviloma opravljali škofje oziroma drugi cerkveni dostojanstveniki, imajo določene skupne značilnosti kot posledico samega namena vizitiranja cerkvenih institucij, vzpostavljenega na tridentinskem koncilu (1545–1563). Vizitatorji so preverjali ustrezno delo duhovščine v skladu s cerkveno doktrino, materialno stanje ter navade ljudi. Vendar vsaka vizitacija posebej odraža čas, v katerem je nastala, ter tedanje norme – najstarejša vizitacija za območje Istre, ki jo je leta 1579 opravil veronski škof Agostino Valier, izkazuje duh posttridentinske katoliške restavracije. Tudi ostale vizitacije, ki jih imamo ohranjene za področje Istre – na primer vizitacije poreških škofov, shranjene v eni izmed poreških *Liber iurium episcopaliū* ali vizitacije koprške škofije iz 17. in 18. stoletja, s katerimi se je nedavno podrobneje ukvarjala Roberta Vincoletto – so nastale z namenom vzdrževanja cerkvenih norm, doktrine in izkazujejo zanimanje za splošno stanje znotraj škofije. Obravnavana vizitacija se v tem oziru razlikuje od predhodnih; Buzetski, ki je vizitacijo opravil po odobritvi cesarsko-kraljeve vlade Notranje Avstrije, se je zanimal predvsem za določila, implementirana s strani posvetne oblasti v obliki reform cerkve za časa cesarja Jožefa II. Uveljavitvi slednjih na področju avstrijskega dela Istre se je Orbanic posvetil v nadaljevanju svoje spremne študije. Država je s cerkveno reformo posegla v vsakdanje življenje duhovščine ter ostalega prebivalstva z namenom nadzora delovanja cerkvenih institucij. Določila so med drugim vključevala, da so morali duhovniki cesarjeve odloke razglašati prebivalstvu s prižnice ter jih zapisovati v poseben register, natančna navodila glede načina pokopa pokojnikov ter ureditve pokopališč. Prepovedano je bilo zvoniti ob nevihtah, prav tako so bile prepovedane cerkvene procesije ter

postavljanje cerkvenih podob ob cestah. Poseben interes je izkazan ravnanju duhovščine – vse pridige so morale biti zabeležene in urejene, da je bilo možno preveriti njihovo vsebinsko ustreznost, prav tako pa je želela država nadzirati tudi materialno stanje škofij in župnij ter prihodke duhovščine. Obrazložitev posameznih vidikov jožefinskih reform, ki se odražajo v zapisniku vizitacije, je Orbanic podprl z velikim naborom relevantne literature tako hrvaških kot tudi italijanskih in slovenskih avtorjev, upošteval pa je tudi veliko še neobjavljenih arhivskih virov za območje avstrijske Istre.

Če sedaj preidemo na sam zapisnik vizitacije, je potrebno omeniti, da je besedilo le-tega razdeljeno med štiri zvezke. Prva dva zajemata področje pičanske škofije, druga dva pa območje avstrijskega dela poreške škofije. Buzetski je na območju obeh škofij obiskal tamkajšnje župnije ter njim pripadajoče kaplanije in kuracije. Na območju avstrijskega dela poreške škofije je obiskal tudi samostan sv. Petar u Šumi. Vsak od štirih delov zapisnika ima svojo paginacijo, kar je razvidno tudi iz objave vira. Okrajšave, ki se pojavljajo v rokopisu, so v transkripciji objavljene v razvezani obliki, ohranjeni pa so posamezni zaznamki Buzetskega (na primer podčrtovanje določenih besed). Objava transkripcije vsebuje tudi nekatere prečrtane besede, ki pa niso vključene v hrvaški prevod.

Vsebina zapisnika prinaša poleg že poudarjenega odraza jožefinskih reform tudi veliko dodatnih informacij o vsakdanjem življenju ljudi, ureditvi bogoslužja ter materialnem stanju cerkvenih objektov. Buzetski je s svojimi pomočniki izpraševalci najprej postavil vprašanja posvetnim predstavnikom skupnosti, županom in starešinam. Vprašanja so si bila po vseh župnijah zelo podobna, če že niso bila popolnoma enaka, zadevala pa so predvsem ravnanje duhovščine ter ustrezno opravljanje njihovih obveznosti v skladu z določili. Posebej zanimiva so v vizitaciji izpričana vraževerja; na območju pičanske škofije je večina izprašanih predstavnikov vaških skupnosti potrdila, da ljudje ob sobotah ne delajo v vinogradih, ker naj bi v preteklosti prišlo do hude nesreče ob tovrstnem delu na ta dan. Župani so odgovorili še na vprašanja glede izvajanja pokopov, lokalnih gostiln (slednjih je bilo zelo malo) ter sejmov.

Tudi izpraševanje duhovščine je povedno in izpričuje njihove obveznosti ter navade, hkrati pa razkrije veliko o vsakdanjem izvajanju bogoslužja. Poleg že omenjenega vzdrževanja registrov cesarskih odredb s kazalom, registra svojih pridig ter zgledno vzdrževanih matičnih knjig in predstavitve materialnega stanja so morali vizitatorju predložiti tudi brevir, ki so se ga tedaj posluževali. Večina brevirjev, omenjenih v vizitaciji, je beneškega izvora in sicer iz sredine 18. stoletja, v njih pa so ustrezno prečrtali oziroma prekrili prepovedane odseke. Pričevanja duhovnikov o obnašanju ljudi prav tako prinašajo zanimive informacije; izpostavili so bogokletje, odsotnost pri bogoslužju ter prekomerno pitje alkohola. Iz zapisnika je moč razbrati, da mreža šol še ni bila vzpostavljena, saj je večina župnikov izrazila željo po ustanovitvi normalke v njihovi župniji ter vzpostavitvi fonda, iz katerega bi lahko bil plačan učitelj.

Vizitator je zapisal tudi lastna opažanja o materialnem stanju cerkva ter pokopališč. Ob obisku vsakega posameznega objekta je zabeležil, katera vzdrževalna dela je potrebno opraviti (na primer popravilo pokopališkega zidu ali adaptacija cerkvene strehe) ter potrebne spremembe oziroma posodobitve notranje opreme cerkva (kot so novi svečniki, nov oltar ali skrinjica za darove).

Objavo zapisnika vizitacije smiselno zaključuje popis oseb, ki so v njem omenjene, urejen po posameznih župnijah in njim pripadajočim kaplanijam ali kuracijam, ter dva zemljevida. Seznamu kratic ter navedbi arhivskih virov in literature sledi še slikovno gradivo.

O pomenu predstavljenega dela tako priča več dejavnikov – nekateri so bili v tej oceni že omenjeni, drugi zgolj nakazani. Objava vizitacije Buzetskega, ki je edina do danes ohranjena za področje pičanske škofije (za drugi obravnavani del, to je nekdanji avstrijski del poreške škofije, so ohranjeni že omenjeni zapisniki vizitacij poreških škofov v poreškem škofijskem arhivu), prinaša pomembne informacije ne le za poznavanje lokalne cerkvene zgodovine in aplikacije jožefinskih reform na področju avstrijskega dela istrskega polotoka,

temveč tudi za družbeno zgodovino ter etnologijo, ne nazadnje pa priča tudi o razvoju šolstva. V primerjavi z drugimi vizitacijami, na primer z že omenjeno Valierjevo, ta ne prinaša toliko podrobnih informacij za proučevanje umetnostne zgodovine, vendar bodo podatki o popravilih cerkva in notranji opreми do določene mere v pomoč tudi umetnostnim zgodovinarjem.

Celotno delo je zasnovano ne le izjemno pregledno in sistematično, temveč tudi izčrpno z vidika Orbaniceve študije in posledično predstavlja pomemben prispevek, ki ga ne velja prezreti pri obravnavi zgodovine avstrijskega dela istrskega polotoka v 18. stoletju, dvojezičnost celotne izdaje pa ga nedvomno približa širšemu krogu zainteresirane javnosti.

Ana Jenko

Salvator Žitko:

AVSTRIJSKO PRIMORJE V VRTINCU NACIONALNIH, POLITIČNIH IN IDEOLOŠKIH NASPROTIJ V ČASU USTAVNE DOBE (1861–1914).

Koper, Inštitut IRRIS, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko in Založba Libris, 2016, 310 strani.

Knjiga z naslovom *Avstrijsko Primorje v vrtincu nacionalnih, političnih in ideoloških nasprotij v času ustavne dobe (1861–1914)* je preurejena doktorska disertacija dr. Salvatorja Žitka z naslovom *Nacionalni in politični antagonizmi v Istri v času zasedanja istrskega deželnega zbora v Kopru (1899–1910)*. Slednjo je uspešno branil leta 2014 na koprski primorski univerzi. Delo zajema pregled zgodovine ene od avstrijskih administrativnih enot v razponu šestih desetletij (1860–1861) torej od časa, ko je habsburška monarhija postala dokončno parlamentarna država, vse do začetka prve svetovne vojne.

Besedilo disertacije je dr. Žitko za objavo v knjižni obliki preuredil, kar kaže že naslov knjige. Pet poglavij, na katera je porazdeljena disertacija, pa je za objavo v knjigi preoblikoval v štiri temeljna poglavja. Prvo poglavje obravnava problem nacionalnega vprašanja v habsburški monarhiji od sredine 19. stoletja do njenega propada. Ta obravnava je bila potrebna zlasti zaradi primerjav med bolj ali manj uspešnim reševanjem narodnostnih konfliktov znotraj habsburške monarhije na Moravskem in v Bukovini, z neuspešnim reševanjem takih konfliktov v Istri.

Drugo poglavje je sestavljeno iz treh delov v katerih je našla svoje mesto svojevrstna problematika slovenskega in hrvaškega političnega gibanja v Istri in Trstu v drugi polovici 19. stoletja, nato razpravljanje o novih ideoloških strujah in gibanjih v političnem življenju Avstrijskega Primorja na prelomu 19. in 20. stoletja ter problem ljudskih štetij. Tretje poglavje govori o italijanskem nacionalizmu od sredine 19. do začetka 20. stoletja. Nazadnje je četrto poglavje namenjeno

prikazu zaostrovanja nacionalnih nasprotij v Istri, zlasti v zadnjih dveh desetletjih delovanja istrskega deželnega zbora, kar je pravzaprav bilo središčna tema Žitkove disertacije. Knjiga vsebuje še uvodni besedili, pregleda virov in literature, avtorjev zaključek ter sezname, med katerimi pa ni seznama oseb.

Naslovi poglavij zelo nazorno povzemajo vsebino knjige, ki v prvi vrsti namenja pozornost Slovencem, a se le pri njih ne sme in ne more zaustaviti zgodovinarjevo zanimanje. Stoletno sobivanje Slovencev, Hrvatov in Italijanov je ustvarilo svojevrstno in zaradi človekovega bivanja neločljivo deželno skupnost, katere vezi so trgale civilizacijske, socialne in jezikovne razlike in razmerja. To se je pokazalo zlasti od revolucionarnega leta 1848 dalje in doseglo svoj višek v času, ki ga obravnava knjiga dr. Žitka, ter odmeva posrednim potom še v današnji čas.

Avstrijsko Primorje je bila sestavina habsburške monarhije, administrativna iznajdba ob severnih in severovzhodnih obalah Jadrana. Oblikovala se je zaradi spreminjanja političnih in gospodarskih razmer v nekaj etapah, od prve polovice 18. stoletja dalje, tako, da je po stotih letih obsegala ozemlje treh avstrijskih dednih dežel: Goriško-Gradiške, Istre in Trsta z okolico. Ta sestav se je uradno imenoval tudi kot Avstrijsko-ilirsko Primorje in se je ohranil do razpada Avstro-Ogrske leta 1918. Sicer pa je bilo v javni rabi zanj razširjeno tudi ime Primorska, a je že leta 1863 v časopisu *Novice* zapisana oblika Slovensko Primorje, ki je bila v javni rabi zlasti med drugo svetovno vojno in po njej. Vsaka zmed omenjenih treh dežel je imela svoje značilnosti, skupna pa je bila, kar je pogojevalo družbenopolitični prostor in njegov razvoj, etnična sestava, ko so v Goriško-Gradiški skorajda strnjeno, a ločeno živeli Slovenci, Italijani in Furlani; mesto Gorica je bilo etnično mešano. Istra, kjer je slovanska skupnost z malo večino preseгла italijansko, je bila, kar zadeva narodnostno poselitev, razvita tako imenovana »tigrova koža«. Trst pa je živel v asimilacijskem sožitju italijanske mestne večine s povsem slovensko okolico. In ker je bilo razmerje med podeželjem in mestom eno izmed osnovnih družbenopolitičnih gibal v Avstrijskem Primorju, se je to razmerje kazalo tudi na poseben način v vsaki od treh sestavin. V Istri zelo izključujoče, zlasti kot socialni konflikt v veliki meri na individualni ravni. Drugače je bilo v goriško-gradiški deželi, porazdeljeni na ravninski in gospodarsko močnejši romanski del ter na gričevnato in hribovsko s Slovenci poseljeno zaledje. Neposrednega posameznega soočanja, ki bi bilo lahko razlog za netenje nacionalnih sporov, je bilo tu mnogo manj in so se zaradi socialnih prvin nastali politični nesporazumi prenašali v reševanje na institucije, kot je bila na primer deželna samouprava, kjer so imeli Slovenci drugačen, ugodnejši položaj od Slovanov v Istri. Slovenci so predstavljali v deželi približno 2/3 njenega prebivalstva. Drugačna je bila etnična sestava prebivalstva Istre in Trsta in prav zato je Salvator Žitko odločil, upoštevajoč pomen narodnost-

nih razmerij in njihovega vpliva na potek zgodovine v Avstrijskem Primorju, da poveže v skupno pripoved Trst in Istro in iz nje odtegne Goriško-Gradiško. Sicer je bilo med tremi deželami veliko skupnega, navsezadnje je nad njimi bedela tržaška vlada, namestništvo v Trstu, namestnik osrednje državne oblasti na za državo izredno pomembnem območju in na katerega državno pripadnost je zlasti po letu 1866 vznemirljivo vplivalo in ustvarjalo negotovost risorgimentalno delovanje zahodnega državnega soseda in precejšnjega dela italijanske skupnosti znotraj avstrijske monarhije. Kljub temu, da Žitkovo besedilo posega na območje Trsta, pa ostaja glavni poudarek raziskave na istrskih problemih, ki jih je skušal do podrobnosti analizirati. Dr. Žitko dopolnjuje tezo njegovega univerzitetnega učitelja Frana Zwittra, da je problem mest in podeželja eden temeljnih momentov za razumevanje primorskega vprašanja. To razmerje bi imelo vplivno moč, ko bi se odločalo ali naj politično pripadnost mesta odloči podeželje ali pa naj to nalogo prevzame mesto. Slovenska politika je že od svojega prvega političnega programa iz leta 1848, ki je na prvem mestu vseboval Zedinjeno, vztrajala na stališču, da pripada odločitev take pripadnosti zaledju. Tako lahko razumemo, da je zahteva taborov iz let 1868–1871 naletela na neugoden odziv pri primorskih Italijanih, ki so kot odgovor na slovensko zahtevo

postavljali združitev vseh treh primorskih avstrijskih dežel v enovito administrativno enoto, kar pa iz treh dežel sestavljeno Avstrijsko Primorje ni bilo in kar naj bi sicer z neuspehim italijanski združitvenim načrtom postalo. Po načinu pojmovanja odnosa mesto : zaledje, kot ga je želela uveljaviti slovenska politika, so temeljile tudi razmejitvene črte, ki jih je jugoslovanska oziroma slovenska stran postavljala na mirovnih konferencah po prvi in drugi svetovni vojni.

Povezovanje Istre in Trsta pa je imelo svoje okvire ali omejitve tudi zato, ker je bil Trst glavni emporij države in tako imamo vendar opravka na eni strani z mestom z močnim in rastočim gospodarstvom, na drugi strani pa Istro, ki ni imela pravih, zlasti naravnih pogojev, da bi ustvarjali možnosti za njen enakomeren in stabilen gospodarski ter splošen družbeni razvoj. Neugodne istrske razmere so ustvarjale tudi intelektualni primanjkljaj tako pri Slovencih kot pri Italijanih, kar se je kazalo na primer tudi pri duhovščini, ko je morala cerkvena oblast za svoje potrebe uvažati duhovnike iz sosednjih dežel. Podobno bi zapisali tudi o razmerah pri šolstvu. Imenovani primanjkljaj pa je pomenil tudi zaostanek priti ustvarjanju samostojne politične in društvene organiziranosti istrskih Slovencev. Drugače je bilo pri istrskih Hrvatih, ki so se močneje vključevali v politično dejavnost matične domovine. Ta pa je bila v veliki meri vključena v ogrski del monarhije.

Posebnost razmer v Istri in v Avstrijskem primorju je avtorja usmerila, da je najprej posegel v obravnavo nacionalnega vprašanja v evropskem prostoru in še zlasti v habsburški monarhiji, predvsem v njeni avstrijski polovici (Češka oziroma Moravska, Bukovina, Dalmacija). Ugotavljal je, da se je nacionalno vprašanje v Istri, tako kot v drugih podobnih srednjeevropskih okoljih, pojavilo kot sopotnik v dograjevanju narodnostne pripadnosti in v spremembah, povezanih z razvojem socialnega položaja. Če bi iz obravnave izključili Trst, bi bila vsaka obravnava razmer v Avstrijskem primorju nepopolna, zlasti kar zadeva politično gibanje pri Italijanih, deloma pa tudi pri Slovencih. Dr. Žitko je svoje raziskovalno delo utemeljil na posebnosti istrskih razmer, ki so jih označevali politični in narodnostni antagonizmi v Istri, vloga Trsta pri tem in borba italijanskega, zlasti nacionalno-liberalnega tabora, da ohranja svojo dominantno vlogo. Od tod tudi njegovo iskanje evropskih in vzporednic znotraj habsburške monarhije, iskanje vzorov pri nekaterih teoretičnih razlagah nastajanja narodov, narodnega zavedanja in nacionalizma. S posebno pozornostjo je avtor knjige obravnaval pojav italijanskega nacionalizma, ki je prav zaradi svoje moči in odmeva v širšem svetu, ustvaril besedo iredentizem; ta ima svoje mesto v svetovni zgodovinski in politični terminologiji.

Tudi skrajni nacionalizem ali iredentizem je imel v vsaki od primorskih dežel svojo podobo. Tako je bil istrski radikalen v duhu spoznanja, da naj bi bila slovenska rasa zahrbtna, kamor ta prodre pregrize vse, ruši in uničuje. Goriški ni uporabljal takih skrajnih opredelitev,

dasiravno je ta že od leta 1848 jasno razlikoval, da so Slovenci v Gorici gostje (»in Gorizia«) in da niso goriški Slovenci (»da Gorizia«), mestotvorno prebivalstvo. Dogajalo se je, da je italijanski nacionalnoliberalni tisk na Goriškem celo opozarjal, kako naj se za uspešno politično in kulturno delovanje Italijani vzorujejo pri Slovencih. Pri Italijanih in Furlanih na Goriškem je bilo veliko avstrijakantskega duha, ki je deloval civilizacijsko in manj politično.

Kot sam avtor poudarja, predstavlja referenčno točko njegove knjige zadnje poglavje o zaostrovanju istrskega narodnostnega problema v istrskem deželnem zboru v letih 1902–1910 in posebej neuspešno reševanje narodnostnega kompromisa. Pravzaprav je bilo to zasedanje deželnega zbora osrednji problem doktorske naloge, problem, ki je zahteval tako obširen predgovor z navajanjem zelo pestre problematike večetničnega sožitja v Istri. Obravnava čas napetih razmer, ko je uvedba splošne in enake volilne pravice v državi leta 1907 zamajala italijansko prevlado v Istri in omogočala lažjo pot do nacionalnega kompromisa, ki pa ni bil dosežen. Ta nezmožnost za doseg sporazuma med istrskimi Slovani in Italijani zaključuje raziskavo, ki po dr. Žitkovi sodbi »predstavlja določeno nadgradnjo in dopolnitev različnih del in študij domačih avtorjev, ki so se posvečali navedeni problematiki.« K temu je treba dodati, da so si tudi na Goriškem Slovenci prizadevali za enakopraven položaj v goriškem deželnem zboru. Kljub desetletnim zahtevam niso dosegli spremembe deželnega volilnega zakona, vendar je bilo narodnostno razmerje v deželnem zboru na taki ravni, da so mogli uspeli v kateri izmed svojih zahtev tudi s pomočjo virilističnega glasu, se pravi z glasom najvišjega predstavnika cerkve v deželi, ta glas pa je določala volilna zakonodaja.

Pred desetletji je vladala med zgodovinarji ugotovitev, kako skromno je slovenska Istra zastopana v slovenski historiografiji. Istra naj bi imela neko posebno mesto v razmišljanjih in dejanjih Slovencev, prav zaradi razmer v katerih je stoletja živela. Toda Istra le ni bila oddaljena. Ni mogoče obiti dela nekaterih slovenskih domoznancev, redkih istrskih rojakov ali pa tistih, ki jih je raziskovalna želja in radovednost pripeljala v slovensko Istro, kot Petra Kozlerja, ki je začrtal slovensko narodnostno mejo v Istri, ali pa loškega rojaka Jakoba Volčiča, ki se je oglašal v slovenskem tisku s predstavitvami Istre in njenih ljudi. V to vrsto sodijo tudi Tržačan Josip Godina Verdeljski, duhovniki Matijia Sila, Jurij Jan, Jakob Soklič, zgodovinarji Simon Rutar, Franc in Milko Kos. Toda pravi čas, ko se slovenska Istra polnopravno pojavi v slovenskem zgodovinopisju, nastopi po drugi svetovni vojni. In prav na začetku srečamo izšolanega zgodovinarja Miroslava Pahorja in Srečka Vilharja. Zlasti Pahor je v zadregi in ko je leta 1953 želel napolniti vsebino prvega istrskega zgodovinskega zbornika s kar največ slovenskimi avtorji, zato je eno svojih objav v navedenem zborniku podpisal psevdonimno. Nekak prelom v tem času predstavlja tudi obsežen zbornik

Slovensko Primorje in Istra iz leta 1953; leto dni prej je izšel v srbohrvaščini. V njem sodeluje elita slovenskega in hrvaškega zgodovinarstva (Milko Kos, Fran Zwitter, Bogo Grafenauer, Mijo Mirković, Ive Mihovilović idr.). Pomembno raziskovalno področje odpira zlasti Piran, ki pritegne Ferda Gestrina in že omenjenega Miroslava Pahorja, mnogo kasneje tudi Darjo Mihelič. Sredi petdesetih let pride v Koper Janez Kramar, ki po nekajletnih javnosti zakritih pripravah dobesedno bruha obsežne razprave o zgodovini Marezig, Izole, o narodnostnem prebujanju istrskih Slovencev, če ostanemo le pri tem. Dozorel je tudi čas, da se je slovenska obala odločila za izdajanje domoznanske periodike *Slovensko morje in zaledje*. V njeni prvi številki leta 1981 potrjujejo svoj vstop v raziskavo istrskih tem v Ljubljani izsolani humanisti in družboslovci. Med njim tudi Salvator Žitko, tedaj še srednješolski profesor. Ob začetku svojega raziskovalnega dela je ugotovil kaj in kje so bele lise v raziskavah istrske preteklosti. V eni svojih prvih objav, v oceni knjige Francesca Semija o Kopru, je naletel na nekatere pomanjkljive, netočne in polemične trditve ter je zato pozval, »da sami v večji meri kot doslej zgodovino Slovenske Istre in morja proučujemo bolj zavzeto in sistematično ter na temelju naprednih znanstvenih dognanj.« Temu klicu je sledil v vseh svojih kasnejših razpravah in člankih, vendar v zavesti, da je preteklost Istre splet dejanj v katerih se je zrcalil delež vseh treh poglavitnih istrskih etničnih sestavin. Zato je vsaka obravnava zgodovine tega ozemlja, ne da bi se upošteval delež hrvaških, italijanskih in slovenskih zgodovinarjev, pomanjkljiva. Žitkov raziskovalni interes se tako razteza čez več stoletij in vselej so navzoča etnična razmerja, začeni od obravnave srednjega veka dalje. Dotakne se jih v dobi prosvetljenstva (Gian Rinaldo Carli), nato v Napoleonovem času in revolucionarnem letu 1848. Največ raziskovalnih tem mu ponujata druga polovica 19. in dogajanje 20. stoletja. Njegova obravnava slovanske politične prebuje v Istri, ne le v knjigi o Avstrijskem Primorju, pač pa tudi v drugih objavah, presega in dopolnjuje sicer pionirsko delo, ki ga je opravil Janez Kramar in ga utemeljil predvsem na proučevanju arhivskega gradiva. Kramar se je pri tem v manjši meri posluževal drugih virov (npr. časopisje), pa tudi pri rabi zgodovinske literature, tako hrvaške kot italijanske, je ostajal pri izboru. Salvator Žitko je presegel ta zoženi obseg virov in literature, da je lahko ustvaril temeljno študijo, ki je razlago istrskih razmer poiskala v širših državnih in mednarodnih okvirjih, zlasti z uporabo relevantnih zgodovinskih del. Tako kot domala vse Žitkove objave, tudi knjiga o Avstrijskem Primorju zaznamuje delo na arhivskih virih (Trst, Reka, Pazin, Koper, Zagreb). Odprl je poglobljeno razpravo o razmerjih italijanskega in slovensko-hrvaškega tabora v Istri, iskal je družbenopolitične korenine istrskega iredentizma in razložil proces nastajanja slovanske/slovanske narodne zavednosti v Istri. Ta se je razvijala, kot omenjeno, z nekoliko zamude, če naj opravimo

primerjavo z ostalim slovenskim prostorom. Pri tem ne zanemarja vloge Trsta in novih političnih usmeritev (socialna demokracija) tako pri slovanski skupnosti kot pri Italijanih, zlasti zaradi sprejemanja italijanske prepodrodne, kasneje iredentistične misli.

Knjiga Salvatorja Žitka je zbor in sinteza celote njegovih proučevanj o zgodovini Istre v obdobju 19. in v začetku 20. stoletja. Žitko je prvi slovenski zgodovinar, ki je tako temeljito in z znanstveno metodo dela prikazal podobo narodnostnih razmerij, slovensko narodno in politično prebujanje in istrski italijanski nacionalizem. Ustvaril je temelj na katerem bo mogoče graditi nova poznavanja, ki pa nikakor ne bodo spremenila osnovnih izhodišč, postavljenih in opredeljenih v knjigi. Pri raziskovanju istrskih pa tudi tržaških nacionalnih razmerij, je v duhu časa sledil poti Angela Vivanteja, ki je prvi po vzoru historičnega materializma že pred sto leti (1912) razložil genezo italijanskega iredentizma in hkrati opozarjal, kako se v medsebojnem soočanju različni nacionalizmi generirajo in regenerirajo. Knjiga dr. Salvatorja Žitka je odlično napotilo in razlaga narodnostnih razmerij v Avstrijskem Primorju, v upravnem okolju, ki ga italijanska zedinjevalna zamisel v začetku šestdesetih let 19. stoletja preimenovala kot Venezia Giulia, z imenom, ki so ga Slovenci nazadnje poslovenili kot Julijska krajina.

Knjiga *Avstrijsko Primorje v vrtincu nacionalnih, političnih in ideoloških nasprotij v času ustavne dobe (1861–1914)* dokazuje tudi izjemne dosežke raziskovanja preteklosti slovanske Istre in njene soseščine po drugi svetovni vojni. Njeni nosilci so, poleg poklicnih ustanov, še zlasti Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, koprsko Znanstveno-raziskovalno središče in Univerza na Primorskem. S pomočjo sodelavcev, doma in na tujem, so opravili veliko nalogo komajda izmerljivega obsega.

V zadnjem stavku svoje knjige dr. Žitko zapiše, da knjiga predstavlja tudi iztočnico za študij in raziskavo obdobja, ki že vsebuje kali fašizma, se pravi časa, ki je tako usodno zaznamoval primorski prostor. Žitkove besede zagotovo merijo na aktualna sporočila, ki jih znanstveno napisana zgodovina ponuja našemu času. Zato se ob koncu lahko vprašujemo, če so v nekaterih občasnih dejanjih in razmišljanjih današnjih dni še vedno ohranjene sledi ali celo zavestna pripadnost času, ki je usodno zaznamoval primorski prostor?

Branko Marušič

IN MEMORIAM

Dr. DARKO LIKAR

(5. april 1952 – 26. februar 2017)

Nedavno smo se poslovili od znanega koprskega arhitekta in urbanista dr. Darka Likarja. Poznali smo ga kot navdušenca nad arhitekturo in kot zagovornika ohranjanja stavbne dediščine. Znan je bil tudi kot raziskovalec in odličen poznavalec prostora in arhitekture Koprskega primorja. Mnogi se ga bodo spominjali kot arhitekturnega snovalca Pomnika braniteljem slovenske zemlje na Cerju.

Darko Likar je bil rojen v Postojni in je živel pretežno v domači Žusterni. Leta 1971 je začel s študijem arhitekture na Univerzi v Ljubljani. Po diplomu leta 1977 je bil najprej zaposlen v podjetju Invest Biro Koper, kasneje pa na takratnem Zavodu za spomeniško varstvo v Piranu. Leta 1981 je sprejel povabilo na Fakulteto za arhitekturo. Za svoje strokovno delo na področju arhitekture in urbanizma je prejel nagrado »Zlato gnezdo 2008«.

Kot dolgoletni najožji pedagoški, raziskovalni in strokovni sodelavec prof. dr. Petra Fistra se je uveljavil na področju varstva in prenove arhitekturne dediščine

ter razvoja arhitekture. Sodeloval je pri razvijanju teorij in modelov revitalizacije historičnih mestnih in vaških jeder v Sloveniji.

Njegov pedagoški angažma na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani ni predstavljal zgolj vsakoletno vodenje vaj za študente in delo v seminarju, temveč tudi njegovo delo pri odmevnih in številnih delavnicah doma in v tujini, ki jih je pogosto zaključeval z javnimi razstavami in drugimi medijskimi dogodki promocije ohranjanja dediščine. V mednarodnem avditoriju, na primer na delavnicah v Faedisu in Atimisu v Furlaniji, je preizkusil svoje inovativne metodološke pristope k prenovi historičnih jeder in jih kasneje prenašal tudi v organizacijo poletnih šol v Sloveniji. Logatec, Čemšenik, Podkum, Šentgotard, Goče, Štanjel, Vipavski križ, Šmartno, Glem, Šmarje,... so kraji, kjer je dr. Darko Likar mentorsko vodil arhitekturne delavnice in na konkretnih primerih, skupaj s študenti in sodelavci, razvijal nova znanja o upravljanju z arhitekturno dediščino v prostoru. Bil je somentor številnim diplomantom in mentor študentu, ki je prejel študentsko Prešernovo nagrado Univerze v Ljubljani.

Med študenti je bil dr. Darko Likar priljubljen zlasti zato, ker je do njih imel vselej spoštljiv, odprt in iskren odnos. Skušal jih je navduševati, da bi bili sposobni

Darko Likar (avtor: Tadej Žugman)

prostor in arhitekturo videti in razumeti na načine, ki so jim bili do tedaj neznani. Vsako zadolžitev je sprejel odgovorno. Ni mu bilo vseeno ali so študentje uspešno opravili zastavljeno delo, ali so obtičali v svoji nevednosti in neorganiziranosti. Znal jim je svetovati in jih hkrati spodbujati na njegov poseben način: »daj, ... naredi to, saj bo šlo, ... poskusi, boš videl!« so bile običajno njegove besede spodbude. Tisti, ki smo ga ob poslušanju gledali v njegove iskriive sivomodre oči in hkrati opazovali njegovo govornico telesa, njegovo gestikulacijo, smo ga razumeli. Tisti, ki smo ga razumeli, smo ga tudi sprejemali. Nekaterim pa je ostajal nerazumljiv. Verjetno zato, ker so ga zgolj poslušali. Včasih je pogovorno temo lažje skiciral ali narisal, kot pa jo do potankosti z besedami razlagal. Bil je pač arhitekt!

Na znanstveno-raziskovalnem področju je njegov glavni dosežek disertacija, ki jo je dopolnil in publiciral z naslovom »Arhitekturni postinformacijski sistem: koncepti poseganja v prostor«. V veliki zmedbi z upravljanjem s prostorom v Sloveniji bo publikacija v prihodnosti zagotovo pridobivala na pomenu in aktualnosti. Na kompleksna vprašanja upravljanja s prostorom je v raziskavi ponudil ustrezne odgovore, ki na integralen način vzpostavljajo t. i. »arhitekturni informacijski sistem«. Nov predlog sistema je dr. Likar zasnoval na petih bazah, ki naj bi bile povezane v »skupno banko enotnega informacijskega sistema«. Zelo napredna ideja, ki prehitveva stvarnost in organizacijske zmožnosti države.

S skupino soavtorjev je dr. Darko Likar izdal monografijo »Sporočila prostora – ARHE. Arheologija – arhitektura«. V monografiji, ki jo je izdal Inštitut za arheologijo ZRC SAZU in jo je založila Založba ZRC SAZU, je objavil šest krajših prispevkov, ki obravnavajo različne tematike. Vsi prispevki se zaključujejo s t. i. »prostorskim pravilom« v smislu priporočila, na kakšen način izboljšati upravljanje oziroma oblikovanje prostora.

Na osnovi priporočil Sveta Evrope je med drugim vodil dva pomembna projekta celostne revitalizacije naselij v Sloveniji: leta 1999 čezmejni projekt Phare za revitalizacijo Štanjela, leta 2000 pa projekt za revitalizacijo historičnega jedra Kopra. Oba projekta sta bila zasnovana s prioriteto zaščite javnega interesa in ohranjanja dediščine. Pri obeh projektih so sodelovali najvidnejši domači in tudi tuji strokovnjaki. Oba projekta sta, žal, zastala. Ugotavljamo, da v Sloveniji še vedno nismo pripravljeni na izvajanje celovitih projektov in podlegamo parcialnim interesom, še zlasti interesom kapitala.

Pomembna je tudi obsežna serija raziskav prostora, ki ga je najbolje poznal – Primorske in Istre. Posebej odmevna je raziskava o odkrivanju ostankov nekdanjega notranjega mestnega obzidja v Kopru, s katero je dr. Darko Likar ponazoril skupne metode raziskovanja med dvema disciplinama – arhitekturo in arheologijo. S preliminarno raziskavo v Sabinijevi ulici je razkril in opozoril na arheološke ostaline in skoraj dokončno potrdil navedbe iz arhivskih dokumentov o obstoju

poznoantičnega ali zgodnjerednjeveškega obzidja v mestnem jedru Kopra.

Raziskovanje prostora, arhitekture in odkrivanje neznanega so bili njegova strast in ljubezen. Na arhitekturo je gledal kot na svojo boginjo. Resnično: kot na boginjo! Arhitekturo je doživljal in dojemal najprej čustveno – emocionalno, in šele nato razumsko – racionalno. Arhitektura »za vse čase« – razumljena kot »večna« in »prava« arhitektura – je bila zanj stalna inspiracija. Na modno in trendovsko arhitekturo je gledal nekoliko zviška in zadržano. Nikoli ga nista osvojili. Knjigi *Arhitektura perennis* (Stele, Trstenjak & Plečnik, 1941) in *Napori* (Stele & Plečnik, 1955) sta bili na njegovi polici kot sveto pismo. Od časa do časa ju je vzel v roke, da je lahko z mislimi odjadral k svoji muzi – boginji arhitekture.

V tem duhu gre razumeti tudi vse njegovo arhitekturne stvaritve. Kljub temu, da nikoli ni imel svojega arhitekturnega biroja, je za njim ostalo precej del: prenovljeni Tavčarjev dvorec na Visokem v Poljanski dolini je desetletja učinkoval kot zgled, po katerem so v celotni dolini začeli obnavljati domačije; serija prenovitvenih posegov na škofjeloškem gradu; prehod in stopnišče »Pekel« med obema trgoma v Škofji Loki; Cejkotova domačija na Gočah, ki smo jo skupaj z Matejo Kavčič in novim lastnikom obudili k življenju, in številna druga dela. Ampak, pomnik braniteljem slovenske zemlje na Cerju pa bo zagotovo ostal spomenik tudi njemu v spomin in slavo. Pobudnikom ideje – nekdanjim vodilnim v društvu TIGR – je s svojimi sodelavci na začetku volontersko pomagal zasnovati arhitekturo, ki bo »večna«. Slutil je, da bo to njegovo zadnje pomembnejše delo. Premišljeno in pedantno je snoval vsako podrobnost na stavbi in zelo ga je vznemirilo in osebno prizadelo, ko so že dorečene in izčiščene rešitve naknadno predrugačili ali jih površno izdelali. S ponosom je vselej poudarjal, da je mogočni pomnik skupni dosežek vseh, ki so se zanj trudili. Pred dobrim letom dni, na posvetu v Postojni, je imel zadnjo priložnost, da članom društva za negovanje rodoljubnih tradicij TIGR Primorske razloži pomen in načrtovana sporočila pomnika.

Darko je imel izoblikovan strokovni in svetovni nazor in je bil v svojih stališčih trden in neomajen; ni se pustil zlahka prepričati v kaj nasprotnega. Ponuditi si mu moral prepričljive in oprijemljive argumente, da je sprejel drugačno razmišljanje in drugačno oceno. Sicer pa je bil Darko ranljiva oseba: krivice in stresne situacije je težko prenašal. Ni imel debele kože. Za delo je potreboval ustvarjalni mir, občutek zaželenosti in koristnosti. Nekaj, kar pravzaprav vsi potrebujemo v življenju in ob svojem delu.

Darko bi potreboval več pozornosti – zlasti v zadnjem obdobju, ko je ob svoji bolezni čutil stalno utrujenost, iztrošenost in odrinjenost na rob. Darko bo ostal v srcih tistih, ki smo ga razumeli in sprejeli!

Ljubo Lah

KAZALO K SLIKAM NA OVITKU

SLIKA NA NASLOVNICI: *Darth Vader* (Vir: www.sundaypost.com).

Slika 1: *Mesti najdbe kosti na točki E 12 in E 12/a* (Foto: P. Jamnik, obdelava M. Križnar).

Slika 2: *Fragment svinjskega humerusa z vrezi in naravno nastalo odprtino v kosti (t.i. supratrochlear foramen)* (Foto: P. Jamnik, obdelava M. Križnar).

Slika 3: *Obseg Perkovega izkopa pri točki E 11* (Foto: P. Jamnik, obdelava M. Križnar).

Slika 4: *Podpis P. L. iz leta 1635 ob risbi sarkofaga z mrtvecem* (Foto: P. Jamnik, obdelava M. Križnar).

Slika 5: *Fragmenti keramike zloženi za kapnikom pred točko E 9* (Foto: P. Jamnik, obdelava M. Križnar).

Slika 6: *Vkop v sedimente v končnem delu Imenskega rova* (Foto: P. Jamnik, obdelava M. Križnar).

INDEX TO IMAGES ON THE COVER

FRONT COVER: *Darth Vader* (Source: www.sundaypost.com).

Figure 1: *Site of bone finds at the points E 12 and E 12/a* (Photo: P. Jamnik, processing M. Križnar).

Figure 2: *Fragment of pig humerus with incisions and a naturally formed hole in bone (s.c. supratrochlear foramen)* (Photo: P. Jamnik, processing M. Križnar).

Figure 3: *Scope of Perko's excavation at point E 11* (Photo: P. Jamnik, processing M. Križnar).

Figure 4: *Signature P. L. from in 1635 next to a drawing of the sarcophagus with the dead man* (Photo: P. Jamnik, processing M. Križnar).

Figure 5: *Fragments of pottery stacked behind stalagmite in front of point E 9* (Photo: P. Jamnik, processing M. Križnar).

Figure 6: *Cut in sediments in the final part of the Imenski rov/Passage of Names* (Photo: P. Jamnik, processing M. Križnar).

NAVODILA AVTORJEM

1. Revija ANNALES (*Anali za istrske in mediteranske študije* Ser. hist et soc.) objavlja **izvirne** in **pregledne znanstvene članke** z družboslovnimi in humanističnimi vsebinami, ki se navezujejo na preučevanje *zgodovine, kulture in družbe* Istre in Mediterana. Vključujejo pa tudi *primerjalne in medkulturne študije ter metodološke in teoretične razprave*, ki se nanašajo na omenjeno področje.

2. Sprejemamo članke v slovenskem, italijanskem, hrvaškem in angleškem jeziku. Avtorji morajo zagotoviti jezikovno neoporečnost besedil, uredništvo pa ima pravo članke dodatno jezikovno lektorirati.

3. Članki naj obsegajo do 48.000 znakov brez presledkov oz. 2 avtorski poli besedila. Članek je mogoče oddati na e-naslov Annaleszdjp@gmail.com ali na elektronskem nosilcu (CD) po pošti na naslov uredništva.

Avtor ob oddaji članka zagotavlja, da članek še ni bil objavljen in se obvezuje, da ga ne bo objavil drugje.

4. Naslovna stran članka naj vsebuje naslov in podnaslov članka, ime in priimek avtorja, avtorjeve nazive in akademske naslove, ime in naslov inštitucije, kjer je zaposlen, oz. domači naslov vključno s pošto številko in naslovom elektronske pošte. Razen začetnic in kratic pisati z malimi črkami.

5. Članek mora vsebovati **povzetek** in **izvleček**. Izvleček je krajši (max. 100 besed) od povzetka (cca. 200 besed).

V *izvlečku* na kratko opišemo namen, metode dela in rezultate. Izvleček naj ne vsebuje komentarjev in priporočil.

Povzetek vsebuje opis namena in metod dela ter povzame analizo oziroma interpretacijo rezultatov. V povzetku ne sme biti ničesar, česar glavno besedilo ne vsebuje.

6. Avtorji naj pod izvleček članka pripišejo ustrezne **ključne besede**. Potrebni so tudi **angleški (ali slovenski) in italijanski prevodi** izvlečka, povzetka, ključnih besed, podnapisov k slikovnemu in tabelarnemu gradivu.

7. Zaželeno je tudi (originalno) **slikovno gradivo**, ki ga avtor posreduje v ločenih datotekah (jpeg, tiff) z najmanj 300 dpi resolucije pri želeni velikosti. Največja velikost slikovnega gradiva je 17x20 cm. Vsa potrebna dovoljenja za objavo slikovnega gradiva (v skladu z Zakonom o avtorski in sorodnih pravicah) priskrbi avtor sam in jih predloži uredništvu pred objavo članka. Vse slike, tabele in grafične prikaze je potrebno tudi podnasloviti in zaporedno oštevilčiti.

8. **Vsebinske opombe**, ki besedilo še podrobneje razlagajo ali pojasnjujejo, postavimo *pod črto*.

Bibliografske opombe, s čimer mislimo na citat – torej sklicevanje na točno določeni del besedila iz neke druge publikacije, sestavljajo naslednji podatki: *avtor, leto izida* in – če citiramo točno določeni del besedila – tudi navedba *strani*. Bibliografske opombe vključimo v glavno besedilo.

Celotni bibliografski podatki citiranih in uporabljenih virov so navedeni v poglavju *Viri in literatura* (najprej navedemo vse vire, nato literaturo). Pri tem avtor navede izključno dela ter izdaje, ki jih je v članku citiral.

Primer citata med besedilom:

(Kalc, 2010, 426).

Primer navajanja vira kot celote:

(Kalc, 2010).

Popolni podatki o tem viru v poglavju Literatura pa se glasijo:

Kalc, A. (2010): „Statistični podatki o Trstu“ ob tretji francoski zasedbi leta 1809. *Annales, Ser. hist. sociol.*, 20, 2, 423–444.

Če citiramo več del istega avtorja iz istega leta, poleg priimka in kratic imena napišemo še črke po abecednem vrstnem redu, tako da se viri med seboj razlikujejo. Primer:

(Kalc, 2010a) in (Kalc, 2010b).

Bibliografska opomba je lahko tudi del vsebinske opombe in jo zapisujemo na enak način.

Posamezna dela ali navedbe virov v isti opombi ločimo s podpičjem. Primer:

(Kalc, 2010a, 15; Verginella, 2008, 37).

9. Pri **citiranju arhivskih virov med oklepaji** navajamo kratico arhiva, kratico arhivskega fonda / signaturo, številko tehnične enote in številko arhivske enote. Primer:

(ARS-1851, 67, 1808).

V primeru, da arhivska enota ni znana, se dokument citira po naslovu v *opombi pod črto*, in sicer z navedbo kratic arhiva, kratic arhivskega fonda / signature, številke tehnične enote in naslova dokumenta. Primer:

ARS-1589, 1562, Zapisnik seje Okrajnega komiteja ZKS Koper, 19. 12. 1955.

Kratic razložimo v poglavju o virih na koncu članka, kjer arhivske vire navajamo po abecednem vrstnem redu.

Primer:

ARS-1589 – Arhiv republike Slovenije (ARS), Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (fond 1589).

10. Pri citiranju časopisnih virov med tekstom navedemo ime časopisa, datum izdaje ter strani:

(Primorske novice, 11. 5. 2009, 26).

V primeru, da je znan tudi naslov članka, celotno bibliografsko opombo navedemo *pod črto*:

Primorske novice, 11. 5. 2009: Ali podjetja merijo učinkovitost?, 26.

V seznam virov in literature izpišemo ime časopisa / revije, kraj, založnika in periodo izhajanja.

Primer:

Primorske novice. Koper, Primorske novice, 1963–.

11. Poglavlje o virih in literaturi je obvezno. Bibliografske podatke navajamo takole:

- Opis zaključene publikacije kot celote – knjige:

Avtor (leto izida): Naslov. Kraj, Založba. Npr.:

Šelih, A., Antić Gaber, M., Puhar, A., Renner, T., Šuklje, R., Verginella, M. & L. Tavčar (2007): Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Tuma, SAZU.

V zgornjem primeru, kjer je *avtorjev več kot dva*, je korekten tudi citat:

(Šelih et al., 2007).

Če navajamo določeni del iz zaključene publikacije, zgornjemu opisu dodamo še številke strani, od koder smo navedbo prevzeli.

- Opis prispevka v **zaključeni publikaciji** – npr. prispevka v zborniku:

Avtor (leto izida): Naslov prispevka. V: Avtor knjige: Naslov knjige. Kraj, Založba, strani od-do. Primer:

Lenarčič, B. (2010): Omrežna družba, medkulturnost in prekukulturnost. V: Sedmak, M. & E. Ženko (ur.): Razprave o medkulturnosti. Koper, Založba Annales, 245–260.

- Opis članka v **reviji**:

Avtor, (leto izida): Naslov članka. Naslov revije, letnik, številka strani od-do. Primer:

Lazar, I. (2008): Celejski forum in njegov okras. Annales, Ser. hist. sociol., 19, 2, 349–360.

- Opis **ustnega vira**:

Informator (leto izporočila): Ime in priimek informatorja, leto rojstva, vloga, funkcija ali položaj. Način pričevanja. Oblika in kraj nahajanja zapisa. Primer:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, župnik v Vižinadi. Ustno izporočilo. Zvočni zapis pri avtorju.

- Opis **vira iz internetnih spletnih strani**:

Če je mogoče, internetni vir zabeležimo enako kot članek in dodamo spletni naslov ter v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

Če avtor ni znan, navedemo nosilca spletne strani, leto objave, naslov in podnaslov besedila, spletni naslov in v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran.

Članki so razvrščeni po abecednem redu priimkov avtorjev ter po letu izdaje, v primeru da gre za več citatov istega-istih avtorjev.

12. Kratice v besedilu moramo razrešiti v oklepaju, ko se prvič pojavijo. Članku lahko dodamo tudi seznam uporabljenih kratic.

13. Pri ocenah publikacij navedemo v naslovu prispevka avtorja publikacije, naslov, kraj, založbo, leto izida in število strani (oziroma ustrezen opis iz točke 10).

14. Prvi odtis člankov uredništvo pošlje avtorjem v **korekturo**. Avtorji so dolžni popravljen gradivo vrniti v enem tednu.

Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Druge korekture opravi uredništvo.

15. Za dodatna pojasnila v zvezi z objavo člankov je uredništvo na voljo.

UREDNIŠTVO

ISTRUZIONI PER GLI AUTORI

1. La rivista ANNALES (Annali per gli studi istriani e mediterranei, Ser. hist. et soc.) pubblica **articoli scientifici originali e rassegne** dai contenuti sociologici e umanistici relativi allo studio della *storia, cultura e società* dell'Istria e del Mediterraneo. Include inoltre *studi comparativi e interculturali* nonché saggi *metodologici e teorici* pertinenti a questa area geografica.

2. La Redazione accetta articoli in lingua slovena, italiana, croata e inglese. Gli autori devono garantire l'ineccepibilità linguistica dei testi, la Redazione si riserva il diritto di una revisione linguistica.

3. Gli articoli devono essere di lunghezza non superiore alle 48.000 battute senza spazi, ovvero 2 fogli d'autore. Possono venir recapitati all'indirizzo di posta elettronica Annaleszdp@gmail.com oppure su supporto elettronico (CD) per posta ordinaria all'indirizzo della Redazione.

L'autore garantirà l'originalità dell'articolo e si impegnerà a non pubblicarlo altrove.

4. Ogni articolo deve essere corredato da: titolo, eventuale sottotitolo, nome e cognome dell'autore, denominazione ed indirizzo dell'ente di appartenenza o, in alternativa, l'indirizzo di casa, nonché l'eventuale indirizzo di posta elettronica. Tranne sigle e acronimi scrivere in minuscolo.

5. I contributi devono essere corredati da un **riassunto** e da una **sintesi**. Quest'ultima sarà più breve (max. 100 parole) del riassunto (cca 200 parole).

Nella *sintesi* si descriveranno brevemente i metodi e i risultati delle ricerche e anche i motivi che le hanno determinate. La sintesi non conterrà commenti e segnalazioni.

Il *riassunto* riporterà in maniera sintetica i metodi delle ricerche, i motivi che le hanno determinate assieme all'analisi, cioè all'interpretazione, dei risultati raggiunti. Si eviterà di riportare conclusioni omesse nel testo del contributo.

6. Gli autori sono tenuti ad indicare le **parole chiave** adeguate. Sono necessarie anche le **traduzioni in inglese (o sloveno) e italiano** della sintesi, del riassunto, delle parole chiave, delle didascalie, delle fotografie e delle tabelle.

7. L'eventuale **materiale iconografico** (originale) va preparato in formato elettronico (jpeg, tiff) e consegnato in file separati alla definizione di 300 dpi a grandezza desiderata, purché non ecceda i 17x20 cm. Prima della pubblicazione, l'autore provvederà a fornire alla Redazione tutte le autorizzazioni richieste per la riproduzione del materiale iconografico (in virtù della Legge

sui diritti d'autore). Tutte le immagini, tabelle e grafici dovranno essere accompagnati da didascalie e numerati in successione.

8. Le **note a piè di pagina** sono destinate essenzialmente a fini esplicativi e di contenuto.

I **riferimenti bibliografici** richiamano un'altra pubblicazione (articolo). La nota bibliografica, riportata nel testo, deve contenere i seguenti dati: *cognome dell'autore, anno di pubblicazione* e, se citiamo un determinato brano del testo, anche le *pagine*.

I riferimenti bibliografici completi delle fonti vanno quindi inseriti nel capitolo Fonti e bibliografia (saranno prima indicate le fonti e poi la bibliografia). L'autore indicherà esclusivamente i lavori e le edizioni citati nell'articolo.

Esempio di citazione nel testo:

(Borean, 2010, 325).

Esempio di riferimento alla fonte, senza citazione:

(Borean, 2010).

I dati completi su questa fonte nel capitolo Fonti e bibliografia verranno riportati in questa maniera:

Borean, L. (2010): Collezionisti e opere d'arte tra Venezia, Istria e Dalmazia nel Settecento. *Annales, Ser. hist. sociol.* 20, 2, 323–330.

Se si citano *più lavori dello stesso autore* pubblicati nello stesso anno accanto al cognome va aggiunta una lettera in ordine alfabetico progressivo per distinguere i vari lavori. Ad es.:

(Borean, 2010a) e (Borean, 2010b).

Il riferimento bibliografico può essere parte della nota a piè di pagina e va riportato nello stesso modo come sopra.

Singole opere o vari riferimenti bibliografici in una stessa nota vanno divisi dal punto e virgola. Per es.:

(Borean, 2010a, 37; Verginella, 2008, 37).

9. Le **fonti d'archivio** vengono citate nel testo, *tra parentesi*. Si indicherà: sigla dell'archivio – numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, numero del documento (non il suo titolo). Ad es.:

(ASMI-SLV, 273, 7r).

Nel caso in cui un documento non fosse contraddistinto da un numero, ma solo da un titolo, la fonte d'archivio verrà citata *a piè di pagina*. In questo caso si indicherà: sigla dell'archivio – numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, titolo del documento. Ad es.:

ACS-CPC, 3285, Milanovich Natale. Richiesta della Prefettura di Trieste spedita al Ministero degli Interni del 15 giugno 1940.

Le sigle utilizzate verranno svolte per intero, in ordine alfabetico, nella sezione »Fonti« a fine testo. Ad es.:

ASMI-SLV – Archivio di Stato di Milano (ASMI), f. Senato Lombardo-Veneto (SLV).

10. Nel citare fonti di giornale nel testo andranno indicati il nome del giornale, la data di edizione e le pagine:

(Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009, 26)

Nel caso in cui è noto anche il titolo dell'articolo, l'intera indicazione bibliografica verrà indicata *a piè di pagina*:

Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009: Da Mestre all'Archivio segreto del Vaticano, 26.

Nell'elenco Fonti e bibliografia scriviamo il nome del giornale, il luogo di edizione, l'editore ed il periodo di pubblicazione.

Ad es.:

Il Corriere della Sera. Milano, RCS Editoriale Quotidiani, 1876–.

11. Il capitolo **Fonti e bibliografia** è obbligatorio. I dati bibliografici vanno riportati come segue:

- Descrizione di un'opera compiuta:

autore/i (anno di edizione): Titolo. Luogo di edizione, casa editrice. Per es.:

Darovec, D., Kamin Kajfež, V. & M. Vovk (2010): Tra i monumenti di Isola : guida storico-artistica del patrimonio artistico di Isola. Koper, Edizioni Annales.

Se *gli autori sono più di due*, la citazione è corretta anche nel modo seguente:

(Darovec et al., 2010)

Se indichiamo una parte della pubblicazione, alla citazione vanno aggiunte le pagine di riferimento.

Descrizione di un articolo che compare in un **volume miscelaneo**:

- autore/i del contributo (anno di edizione): Titolo. In: autore/curatore del libro: titolo del libro, casa editrice, pagine (da-a). Per es.:

Povolo, C. (2014): La giusta vendetta. Il furore di un giovane gentiluomo. In: Povolo, C. & A. Fornasin (eds.): Per Furio. Studi in onore di Furio Bianco. Forum, Udine, 179-195.

Descrizione di un articolo in una **pubblicazione periodica – rivista**:

autore/i (anno di edizione): Titolo del contributo. Titolo del periodico, annata, nro. del periodico, pagine (da-a). Per es.:

Cergna, S. (2013): Fluidità di discorso e fluidità di potere: casi d'internamento nell'ospedale psichiatrico di Pola d'Istria tra il 1938 e il 1950. Annales, Ser. hist. sociol., 23, 2, 475-486.

Descrizione di una **fonte orale**:

informatore (anno della testimonianza): nome e cognome dell'informatore, anno di nascita, ruolo, posizione o stato sociale. Tipo di testimonianza. Forma e luogo di trascrizione della fonte. Per es.:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, parroco a Visinada. Testimonianza orale. Appunti dattiloscritti dell'intervista presso l'archivio personale dell'autore.

Descrizione di una **fonte tratta da pagina internet**:

Se è possibile registriamo la fonte internet come un articolo e aggiungiamo l'indirizzo della pagina web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). (15. 9. 2008). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf)

Se l'autore non è noto, si indichi il webmaster, anno della pubblicazione, titolo ed eventuale sottotitolo del testo, indirizzo web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso.

La bibliografia va compilata in ordine alfabetico secondo i cognomi degli autori ed anno di edizione, nel caso in cui ci siano più citazioni riferibili allo stesso autore.

12. Il significato delle **abbreviazioni** va spiegato, tra parentesi, appena queste si presentano nel testo. L'elenco delle abbreviazioni sarà riportato alla fine dell'articolo.

13. Per quanto riguarda le **recensioni**, nel titolo del contributo l'autore deve riportare i dati bibliografici come al punto 10, vale a dire autore, titolo, luogo di edizione, casa editrice, anno di edizione nonché il numero complessivo delle pagine dell'opera recensita.

14. Gli autori ricevono le **prime bozze** di stampa per la revisione. Le bozze corrette vanno quindi rispedite entro una settimana alla Redazione. In questa fase, i testi corretti non possono essere più ampliati. La revisione delle bozze è svolta dalla Redazione.

15. La Redazione rimane a disposizione per eventuali chiarimenti.

LA REDAZIONE

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

1. The journal ANNALES (*Annals for Istrian and Mediterranean Studies*, Ser. hist et soc.) publishes **original** and **review scientific articles** dealing with social and human topics related to research on *the history, culture and society of Istria and the Mediterranean*, as well as *comparative and intercultural studies* and *methodological and theoretical discussions* related to the above-mentioned fields.

2. The articles submitted can be written in the Slovene, Italian, Croatian or English language. The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language, while the editorial board has the right to have them language edited.

3. The articles should be no longer than 8,000 words. They can be submitted via e-mail (Annaleszdjp@gmail.com) or regular mail, with the electronic data carrier (CD) sent to the address of the editorial board. Submission of the article implies that it reports original unpublished work and that it will not be published elsewhere.

4. The front page should include the title and subtitle of the article, the author's name and surname, academic titles, affiliation (institutional name and address) or home address, including post code, and e-mail address. Except initials and acronyms type in lowercase.

5. The article should contain the **summary** and the **abstract**, with the former (c. 200 words) being longer than the latter (max. 100 words).

The *abstract* contains a brief description of the aim of the article, methods of work and results. It should contain no comments and recommendations.

The *summary* contains the description of the aim of the article and methods of work and a brief analysis or interpretation of results. It can contain only the information that appears in the text as well.

6. Beneath the abstract, the author should supply appropriate **keywords**, as well as the **English (or Slovene) and Italian translation** of the abstract, summary, keywords, and captions to figures and tables.

7. If possible, the author should also supply (original) **illustrative matter** submitted as separate files (in jpeg or tiff format) and saved at a minimum resolution of 300 dpi per size preferred, with the maximum possible publication size being 17x20 cm. Prior to publication, the author should obtain all necessary authorizations (as stipulated by the Copyright and Related Rights Act) for the publication of the illustrative matter and submit them to the editorial board. All figures, tables and diagrams should be captioned and numbered.

8. **Footnotes** providing additional explanation to the text should be written at *the foot of the page*. **Bibliographic notes** – i.e. references to other articles or publications – should contain the following data: *author, year of publication* and – when citing an extract from another text – *page*. Bibliographic notes appear in the text.

The entire list of sources cited and referred to should be published in the section *Sources and Bibliography* (starting with sources and ending with bibliography). The author should list only the works and editions cited or referred to in their article.

E.g.: Citation in the text:
(Blaće, 2014, 240).

E.g.: Reference in a text:
(Blaće, 2014).

In the section on *bibliography*, citations or references should be listed as follows:

Blaće, A. (2014): Eastern Adriatic Forts in Vincenzo Maria Coronelli's Isolario Mari, Golfi, Isole, Spiaggie, Porti, Citta ... *Annales, Ser hist. sociol.*, 24, 2, 239-252.

If you are listing *several works published by the same author in the same year*, they should be differentiated by adding a lower case letter after the year for each item.

E.g.:
(Blaće, 2014a) and (Blaće, 2014b).

If the bibliographic note appears in the footnote, it should be written in the same way.

If listed in the same footnote, individual works or sources should be separated by a semicolon. E.g.:
(Blaće, 2014, 241; Verginella, 2008, 37).

9. When **citing archival records** *within the parenthesis* in the text, the archive acronym should be listed first, followed by the record group acronym (or signature), number of the folder, and number of the document. E.g.:
(ASMI-SLV, 273, 7r).

If the number of the document can not be specified, the record should be cited *in the footnote*, listing the archive acronym and the record group acronym (or signature), number of the folder, and document title. E.g.:

TNA-HS 4, 31, Note on Interview between Colonel Fišera and Captain Wilkinson on December 16th 1939.

The abbreviations should be explained in the section on sources in the end of the article, with the archival records arranged in an alphabetical order. E.g.:

TNA-HS 4 – The National Archives, London-Kew (TNA), fond Special Operations Executive, series Eastern Europe (HS 4).

10. If referring to **newspaper sources** in the text, you should cite the name of the newspaper, date of publication and page:

If the title of the article is also known, the whole reference should be stated *in the footnote*:

The New York Times, 16. 5. 2009: Two Studies tie Disaster Risk to Urban Growth, 3.

In the list of sources and bibliography the name of the newspaper. Place, publisher, years of publication.

E.g.:

The New York Times. New York, H.J. Raymond & Co., 1857–.

11. The list of **sources and bibliography** is a mandatory part of the article. Bibliographical data should be cited as follows:

- Description of a non-serial publication – a book:

Author (year of publication): Title. Place, Publisher.

E.g.:

Darovec, D., Kamin Kajfež, V. & M. Vovk (2010): Among the monuments of Izola : art history guide to the cultural heritage of Izola. Koper, Annales Press.

If there are *more than two authors*, you can also use et al.:

(Darovec et al., 2010)

If citing an excerpt from a non-serial publication, you should also add the number of page from which the citation is taken after the year.

- Description of an article published in a **non-serial publication** – e.g. an article from a collection of papers:

Author (year of publication): Title of article. In:

Author of publication: Title of publication. Place, Publisher, pages from-to. E.g.:

Muir, E. (2013): The Anthropology of Venice. In: Dursteler, E. (ed.): A Companion to Venetian History. Leiden - Boston, Brill, 487-511.

- Description of an article from a **serial publication**:

Author (year of publication): Title of article. Title of serial publication, yearbook, number, pages from-to. E.g.:

Faričić, J. & L. Mirošević (2014): Artificial Peninsulas and Pseudo-Islands of Croatia. Annales, Ser hist. et sociol., 24, 2, 113-128.

- Description of an **oral source**:

Informant (year of transmission): Name and surname of informant, year of birth, role, function or position. Manner of transmission. Form and place of data storage. E.g.:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, born 1930, priest in Vižinada. Oral history. Audio recording held by the author.

- Description of an **internet source**:

If possible, the internet source should be cited in the same manner as an article. What you should add is the website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis):

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

If the author is unknown, you should cite the organization that set up the website, year of publication, title and subtitle of text, website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis).

If there are more citations by the same author(s), you should list them in the alphabetical order of the authors' surnames and year of publication.

12. The **abbreviations** should *be explained* when they first appear in the *text*. You can also add a *list of their explanations at the end of the article*.

13. The title of a **review article** should contain the following data: author of the publication reviewed, title of publication, address, place, publisher, year of publication and number of pages (or the appropriate description given in Item 10).

14. The authors are sent the **first page proofs**. They should be returned to the editorial board within a week.

It is not allowed to lengthen the text during proof-reading. Second proof-reading is done by the editorial board.

15. For additional information regarding article publication contact the editorial board.

EDITORIAL BOARD

